

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 3 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарівч – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 1 від 29.08.2023 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстрований Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4/183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2023

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бакуменко О.О.

Є.С. ГОРДІЄНКО ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ
ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1860–1890-Х РР. 1

Біліченко Л.С.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ
ДОПОМОГИ ХВОРИМ ТА ПОРАНЕНИМ ВОЇНАМ
У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.) 7

Бондарчук М.О., Стародубець Г.М.

ФОРМИ І СПОСОБИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В 1920-ТІ РОКИ
(НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРЩИНИ) 14

Зубко О.Є.

З ЧОГО СМІЯЛИСЯ УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАНТИ
В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 1920-Х РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ САТИРИКО-ГУМОРИСТИЧНОГО ВИДАННЯ «ПОДЕБРАДКА») 22

Каковкіна О.М.

ДНІПРОПЕТРОВЩИНА У ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ СРСР
І ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 1950–1980-Х РР. 27

Карабін Б.В.

ВЕЛИЧ ПОСТАТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА ТА ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ
НА ЧЕРКАЩИНІ У КРАЄЗНАВЧОМУ ДОРОБКУ М.Ф. ПОНОМАРЕНКА
1960–1990-Х РР. 38

Конюхов С.В.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ІРЛАНДСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ 1920–1930-Х РОКІВ 47

Кравчук Б.В.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ СЕЛИЩА КОЗАЦЬКЕ 53

Лаврут О.О.

УТІЛЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТІВ ІЗ ПРИРОДОЮ НА УРОКАХ ХІМІЇ
У ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РР. 59

Левенець О.М.

ЖИТТЄВИЙ І ПРОФЕСІЙНИЙ ШЛЯХ СЕМЕНА РОЗЕНФЕЛЬДА
ТА ВНЕСОК УЧЕНОГО В РОЗВИТОК ФІЛОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ
Й НАУКИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1918–2007 РР.) 67

Подобєд О.А.

ПЕРШІ УКРАЇНЦІ НА ЗЕМЛІ МАОРІ: МІГРАНТИ З УКРАЇНИ
В НОВІЙ ЗЕЛАНДІЇ (КІНЕЦЬ 1940-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.) 76

Савчук Т.Г.

ПОЕТИЧНИЙ ВІДГУК СУСПІЛЬСТВА НА СОЦІАЛЬНІ КАТАСТРОФИ
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920–1930-Х РР. 82

Khanaliyev Dj. V.

THE POLITICS OF THE NATIONALIST STIGMA
IN MASS REPRESSIONS IN THE AZERBAIJAN SSR AND ITS CONSEQUENCES 90

Чучалін О.П. ВНЕСОК ЛАВРЕНТІЯ ПОХИЛЕВИЧА В ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ	97
Яремчук В.Д. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК «ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ» ДЛЯ КРИСТАЛІЗАЦІЇ ТА ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ	104
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Adigozalov K.M. PREPARATION OF AGRICULTURAL LAWS ON THE REMOVAL OF DEPENDENT RELATIONSHIPS	115
Aliyev Murvat Javid oglu ECONOMIC LIFE, TAXATION AND ADMINISTRATIVE POLICY OF TSAR RUSSIA IN THE BORCHALI REGION	121
Бузань В.Ю. ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ РОНАЛЬДА РЕЙГАНА ЩОДО АРАБСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1981–1989 РР.)	126
Войтенко Ю.М. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2004 РР.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	134
Гаврилишин П.М. БОГДАН ГАВРИЛИШИН І ШВЕЙЦАРІЯ	140
Найієва Kh.Z. “EASTERN PARTNERSHIP” PROGRAM OF THE EUROPEAN UNION AND A NEW PHASE OF EASTWARD EXPANSION	148
Григорук Н.А., Костюк Л.В. ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКІ КОЛОНІЇ НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ В 60-Х РР. ХVІІІ СТ.	154
Діденко К.В. ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ З ПОЛІПШЕННЯ ПОБУТУ ВЧЕНИХ З ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕМІЮВАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	160
Мудрієвська І.І. ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІНА ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ’ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ШВЕЙЦАРІЇ (ЧАСТИНА ДРУГА)	168
Олійник М.А. СТАНОВИЩЕ ДАВНЬОРИМСЬКОЇ АРМІЇ В 1-Й ЧВЕРТІ І СТ. ДО Н.Е.	177
Орлова Т.В. ОСНОВНІ ВЕКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ЕСТОНІЇ	191
Приходько М.М. АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ АСОЦІАЦІЇ БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ «КАРІТАС» (1917–1925 РР.)	199
Фролова В.С. РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВІДНОСИНИ ТА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЮ У ПРАЗІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.	206

Ямпольська Л.М. ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПЕШМЕРГА В КУРДСЬКО-ІРАКСЬКОМУ КОНФЛІКТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)	217
---	-----

ЕТНОЛОГІЯ

Дмитренко А.А. БОРТНИЦЬКИЙ ВИРОБНИЧИЙ КАЛЕНДАР (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БЕРЕЗНІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ)	225
--	-----

Чирко Б.В. ДО ІСТОРІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.....	231
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гордієнко В.В., Гордієнко Г.М. КОНЦЕПЦІЯ «КОЧОВОГО ФЕОДАЛІЗМУ» В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТ.....	236
---	-----

Заліщук В.І. МОЛДОВСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В БЕССАРАБІЇ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1905–1917): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	246
---	-----

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Аніщук Н.В. ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	236
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	251
-----------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bakumenko O.O.

YE.S. GORDIENKO AND THE ACTIVITIES OF ZEMSTVOS
OF THE KHARKIV PROVINCE IN THE 1860–1890S..... 1

Bilichenko L.S.

ACTIVITIES OF THE SOUTH-WESTERN REGIONAL COMMITTEE
FOR ASSISTANCE TO SICK AND WOUNDED SOLDIERS
DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1918) 7

Bondarchuk M.O., Starodubets H.M.

FORMS AND METHODS OF THE SOVIET AUTHORITY’S FIGHT
WITH CHILD HOMELESSNESS IN THE 1920S (ON THE EXAMPLE
OF ZHYTOMYR REGION) 14

Zubko O.Ye.

WHAT DID UKRAINIAN EMIGRANTS LAUGH ABOUT IN INTERWAR
CZECHOSLOVACHCHYNA IN THE 1920S (ACCORDING TO THE MATERIALS
OF THE SATIRICAL AND HUMOROUS PUBLICATION “PODEBRADKA”) 22

Kakovkina O.M.

DNIPROPETROVSK REGION IN THE ECONOMIC CONNECTIONS
OF THE USSR AND GREAT BRITAIN IN THE 1950–1980S. 27

Karabin B.V.

THE GREATNESS OF THE PERSONAGE OF T.H. SHEVCHENKO
AND HIS ACTIVITIES IN CHERKASHCHYNA IN THE LOCAL LORE HERITAGE
OF M.F. PONOMARENKO (1960–1990S)..... 38

Koniukhov S.V.

PECULIARITIES OF THE REPRESENTATION
OF THE IRISH LIBERATION MOVEMENT IN THE UKRAINIAN PRESS
IN THE 1920–1930S 47

Kravchuk B.V.

SOURCE BASE OF THE HISTORY OF VILLAGE KOZATSKE 53

Lavrut O.O.

IMPLEMENTATION OF EXPERIMENTS WITH NATURE IN CHEMISTRY LESSONS
IN SCHOOLS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – LATE 1980S 59

Levenets O.M.

THE LIFE AND PROFESSIONAL CAREER OF SEMEN ROSENFELD
AND THE SCIENTIST’S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT
OF PHILOLOGICAL EDUCATION AND SCIENCE IN THE VOLYN REGION (1918–2007)..... 67

Pobobied O.A.

THE FIRST UKRAINIANS ON MAORI LAND: MIGRANTS FROM UKRAINE
IN NEW ZEALAND (LATE 1940S – FIRST HALF OF 1950S)..... 76

Savchuk T.G.

SOCIETY’S POETIC RESPONSE TO SOCIAL DISASTERS
IN SOVIET UKRAINE IN THE 1920–1930S..... 82

Khanaliyev Dj. V.

THE POLITICS OF THE NATIONALIST STIGMA
IN MASS REPRESSIONS IN THE AZERBAIJAN SSR AND ITS CONSEQUENCES 90

Chuchalin O.P. LAVRENTII POKHYLEVYCH'S CONTRIBUTION TO RESEARCH ON THE HISTORY OF KYIV EPARCHY MONASTERIES DURING THE SYNODAL PERIOD.....	97
Yaremchuk V.D. THE FIRST WORLD WAR AS A "WINDOW OF OPPORTUNITY" FOR THE CRYSTALLIZATION AND EMBODIMENT OF THE IDEA OF THE UNITY OF UKRAINE	104
WORLD HISTORY	
Adigozalov K.M. PREPARATION OF AGRICULTURAL LAWS ON THE REMOVAL OF DEPENDENT RELATIONSHIPS	115
Aliyev Murvat Javid oglu ECONOMIC LIFE, TAXATION AND ADMINISTRATIVE POLICY OF TSAR RUSSIA IN THE BORCHALI REGION	121
Buzan V.Yu. THE RONALD REAGAN ADMINISTRATION'S POLICY TOWARDS THE ARAB-ISRAELI CONFLICT (1981–1989)	126
Voitenko Yu.M. FEATURES OF THE ESTABLISHMENT OF THE JUDICIAL AUTHORITY IN UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES (1991–2004): A COMPARATIVE ANALYSIS.....	134
Gavrylyshyn P.M. BOHDAN HAWRYLYSHYN AND SWITZERLAND	140
Hajiyeva Kh.Z. "EASTERN PARTNERSHIP" PROGRAM OF THE EUROPEAN UNION AND A NEW PHASE OF EASTWARD EXPANSION	148
Hryhoruk N.A., Kostyuk L.V. NORTH AMERICAN COLONIES ON THE WAY TO INDEPENDENCE IN THE 60S OF THE XVIII CENTURY	154
Didenko K.V. ACTIVITIES OF CENTRAL COMMISSION FOR THE IMPROVEMENT OF THE LIFE OF SCIENTISTS IN ORGANIZING AWARDS FOR SCIENTISTS IN THE 20–30S OF THE 20TH CENTURY	160
Mudriievska I.I. FORMATION AND CHANGE OF THE PARADIGM DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL MEMORY ABOUT THE WORLD WAR II IN SWITZERLAND (PART TWO).....	168
Oliylyk M.A. THE POSITION OF THE ANCIENT ROMAN ARMY IN THE 1ST QUARTER OF THE 1ST CENTURY BC.....	177
Orlova T.V. MAIN VECTORS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN POST-SOVIET ESTONIA	191
Prykhodko M.M. ASPECTS OF ACTIVITY OF THE ASSOCIATION OF CHARITABLE SOCIETIES "CARITAS" (1917–1925).....	199

Frolova V.S.

SOVIET-CZECHOSLOVAK RELATIONS AND THE FATE
OF THE UKRAINIAN MUSEUM IN PRAGUE
IN THE SECOND HALF OF THE 1940S..... 206

Yampolska L.M.

THE PESHMERGA MILITARY FORMATIONS
IN THE KURDISH-IRAQI CONFLICT
(THE SECOND HALF OF THE 20TH – EARLY 21ST CENTURIES)..... 217

ETHNOLOGY

Dmytrenko A.A.

HONEY (BORTNYTSTVO) PRODUCTION CALENDAR (BASED ON THE MATERIALS
OF THE BEREZNE UNITED TERRITORIAL COMMUNITY OF THE RIVNE DISTRICT)..... 225

Chyrko B.V.

TO THE HISTORY OF ETHNOPOLITICAL AND ETHNOSOCIAL PROCESSES
IN CRIMEA IN THE CONTEXT OF SOVIET REGIME’S POLICY..... 231

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M.

THE CONCEPT OF “NOMADIC FEUDALISM”
IN THE HISTORICAL DISCOURSE OF THE 20TH CENTURY 236

Zalishchuk V.I.

MOLDOVAN NATIONAL REVIVAL IN BESSARABIA
WITHIN THE RUSSIAN EMPIRE (1905–1917): HISTORIOGRAPHICAL REVIEW 246

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Anischuk N.V.

GENDER APPROACH IN THE HISTORY OF UKRAINE 236

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 251

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94-92

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.1>**Бакуменко О.О.**

Українська інженерно-педагогічна академія

Є.С. ГОРДІЄНКО ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1860–1890-Х РР.

В статті розглянуто внесок видатного громадського діяча – Є.С. Гордієнка, у діяльність земських установ Харківської губернії останньої третини XIX ст. Земські установи, створені внаслідок реформи 1864 р., залишили глибокий слід у вітчизняній історії, значно сприяли розвитку соціально-економічної та культурної сфери життя суспільства. В рамках діяльності установ земського місцевого самоврядування розвинувся земський ліберальний рух, який сприяв формуванню засад громадянського суспільства, толерантності, відповідальності тощо. Діяльність земств була б неможливою без людей – ентузіастів, справжніх патріотів своєї Вітчизни, які прагнули змінити життя на краще. Саме таким громадським діячем був Є.С. Гордієнко – дворянин, професор університету, міський голова, земський гласний та голова повітової земської управи.

В статті робиться спроба простежити основні напрямки діяльності Є.С. Гордієнка в якості гласного губернського земства, та з'ясувати, які з його ініціатив були впроваджені земством в життя і як вплинули на його діяльність. Протягом понад 30 років, Є.С. Гордієнко плідно працював в сфері економічної, просвітянської та обмеженої політичної діяльності земств.

Окрему увагу у статті приділено внеску Є.С. Гордієнка в спробі земської громадськості домогтись участі народних представників у вирішенні нагальних проблем тогочасного життя суспільства і держави. Визначено причини, через які ряд прогресивних пропозицій Є.С. Гордієнко та ліберальної партії харківських земців залишились невдоволеними центральною владою, місцевою адміністрацією або земським керівництвом. Розглянуто особистий вклад Є.С. Гордієнка в розвиток народної освіти губернії. Зроблено висновок, що не дивлячись на значне обмеження діяльності земців умовами авторитарного режиму імперії, активна громадянська позиція Є.С. Гордієнка дозволила йому значно вплинути на діяльність земств Харківщини і її досвід є корисним і для сучасних діячів системи місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, земство, земські гласні, земський лібералізм, земська діяльність, земська освіта.*

Постановка проблеми. Буржуазні реформи другої половини XIX ст. здійснили великий вплив на соціально-економічний розвиток українських земель. Окреме місце в переліку цих реформ займає Земська реформа 1864 р. Саме завдяки ній, вперше різні шари населення отримали доступ до участі у вирішенні питань місцевого життя. Земства принесли в тогочасний соціальний лад цілий ряд нових рис, зокрема всестановість, виборність, самофінансованість, толерантність тощо. Попри всі свої недоліки, попри обмеження авторитарного імперського режиму, земські установи стали полем, де небайдужі представники суспільства

могли реалізувати свої громадські прагнення. Завдяки цілому ряду земських діячів, за понад 60 років існування земства, було побудовано нову систему освіти, охорони здоров'я, страхування, статистики тощо. Всі ці досягнення були б неможливі без ентузіастів своєї справи, справжніх патріотів свого регіону та країни. Одним з таких діячів був харківський дворянин, гласний Харківського губернського земства Єгор Степанович Гордієнко. Він віддав земській роботі понад тридцять років свого життя. Дослідження діяльності видатних земців є актуальним і сьогодні, адже дозволяє створити більш цілісну картину історії

земського самоврядування, оцінити вклад земств в соціально-економічний та культурний розвиток окремих регіонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Майже кожен дослідник історії Харківщини другої половини ХІХ ст., здійснюючи свої наукові розвідки, неодмінно згадував постать Є.С. Гордієнка [1]. Цей й не дивно, адже він займав дуже активну громадянську позицію і зробив багато для розвитку нашого регіону. Соціально-економічними поглядам професора Є.С. Гордієнка присвячено статтю Т. Літвінової [2]. Проте, ми не стикались із спеціальними дослідженнями, присвяченими діяльності Є.С. Гордієнка саме в земській сфері.

Мета статті. В даній статті робиться спроба узагальнити відомості щодо участі Є.С. Гордієнка в діяльності земських установ Харківської губернії останньої третини ХІХ ст. та зробити висновки щодо значущості його постаті для історії українського самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Єгор Степанович Гордієнко походив з дворянського роду з Охтирки. Довгий час займався науковою та викладацькою роботою. Але з кінця 1850-х років повністю присвятив себе громадській діяльності. Він був активним учасником як міського, так і земського самоврядування. Саме про участь його у діяльності останнього ми й будемо говорити в цій статті. Перші губернські земські збори на Харківщині були скликані у 1865 р. Є.С. Гордієнко було обраним гласним по дворянській курії. На той час він був вже добре знаною і поважною людиною в губернії. Про це говорить хоча б той факт, що на перших же зборах він був обраний до складу і редакційної і ревізійної комісії губернського земства. Це були дуже відповідальні посади. Редакційна комісія готувала всю документацію земства, а ревізійна складала розкладку земського оподаткування, стежила за фінансовими видатками, перевіряла звіти губернської управи [3]. Починаючи, з цього часу, жодна важлива справа губернського земства не обходилась без Є.С. Гордієнка.

Є.С. Гордієнко був людиною небайдужою і відповідальною. Він в числі перших звернув увагу на ті недоліки земського самоврядування, що заважали йому плідно працювати. Зокрема, за Положенням 1864 р. межі компетенції земств не були чітко визначені, що практично протягом всього їх існування призводило до непорозуміння як з адміністрацією, так і з іншими установами. Є.С. Гордієнко, зауважував, що в Положенні «обов'язки земства визначені неясно, господарська частина... недостатньо розмежована з іншими відомствами»

[4]. Він також писав, що « ми не шукаємо розширення прав земств, але бажаємо, щоб права і обов'язки його були точно визначені» [5, с. 64].

Нагальною потребою земств було спілкування між собою для обміну досвідом і з суспільством для кращого розуміння потреб місцевості. В грудні 1877 р. Є.С. Гордієнко запропонував видавати земський безцензурний журнал. Він зауважував, що «...журнал потрібен земству для вираження громадської думки. Але неодмінно треба, щоб ця думка була вільна, публічна і гласна... Від цього буде залежати успіх земської справи» [4, оп. 1, д. 71, арк. 1а-5]. На жаль, це клопотання було відхилене через побоювання місцевої і центральної адміністрації, що такий журнал може стати ареною для антиурядової пропаганди. І хоча боротьба ліберальних земців за створення безцензурного журналу тривала далі, проте втілити в життя цю ідею не вдалося.

Натомість, земці активно використовували регіональну пресу для проведення своїх думок. Зокрема газета «Південний край» неодноразово розміщала статті Є.С. Гордієнка з актуальних проблем земського життя таких, як стан сільського господарства в губернії, організація статистичних робіт, критичні зауваження щодо роботи губернських зборів [6].

Земські ліберальні діячі бачили в своїх установах не лише інструмент для вирішення соціально-економічних питань, але й певний зародок народного представництва. Майже з початку свого існування земства, демонструючи вірнопідданські настрої робили дуже обережні натяки на конституційні перетворення. Не було виключенням і Харківське земство. Найперший адрес (звернення) харківського земства до влади було підготовлено у 1872 р. ніким іншим, як Є.С. Гордієнком. Намагаючись довести корисність земського народного представництва, автор записки наводив на захист благонадійності земства ряд доводів, вказував на його повну непричетність «до злочинних справ пропаганди», що революціонери «люди зовсім чужі земському середовищу». В записці, підготовленої до земських зборів, яка лягла в основу адреси Є.С. Гордієнко звертав увагу уряду на те, що «є одне важливе знаряддя земства, за допомогою якого воно могло б здійснити сприяння уряду – це громадська думка, якої в нас немає, оскільки немає органу для висловлення його; вона залишається німою, знаходиться під контролем і не може висловлюватись вільно». Наприкінці він писав: «Земство бажало б об'єднати усі свої сили не лише для своїх економічних потреб і користі

держави, щоб в ці важкі часи, що ми переживаємо, воно могло б стати дійсною опорою урядові» [8]. Кінцевий варіант адресу, який був надісланий зборами до влади, що думку була виражав набагато обережніше «Якщо для попередження і викоренення зла, чуждого руському серцю, потрібні були б дружні зусилля усіх станів, то земство першим відгукнеться на закличний голос царя. Завжди і всюди воно готове буде довести, що волю його воно поважає як заповітну святиню своїх пращурів, що оберігає закон і правду, цілість державного організму і благовладштування народу» [9]. В листопаді 1878 р. Харківське губернське земство по ініціативі Є.С. Гордієнко, знов виступило зі зверненням, в якому знайшли відображення ті ж самі думки і прохання дати вірному народові «... те, що дав болгарам» (т.е. конституцію) [8, арк. 10]. Своїм зверненням харківські земці спонукали до таких же дій Полтавське і Самарське земства. Як наслідок, Міністерство внутрішніх справ заборонило обговорення на земських зборах подібного роду петицій [10].

Окрім досить складних відносин з центральною владою, певні дискусії і непорозуміння відбувались і в самих земствах. Станова розмежованість в земствах існувала з самого початку. Група ліберально налаштованих губернських гласних в особі Є.С. Гордієнко, З.К. Бекарюкова, та інших знаходилась в перманентному конфлікті з групою представників «поміщицької партії» очолюваної А.Р. Шидловським (головою губернського дворянства, а отже і губернських зборів). Ці дві групи часто не знаходили спільної мови по питаннях, що стосувались соціальної політики та земельних питань. [11, с. 276]. Оскільки значна кількість гласних була дворянами і власниками земель, цілий ряд питань мав для них особисте економічне значення.

На самому початку діяльності земства виникла питання про форму здійснення повинностей, що лежали на податкових станах. На зборах губернського земства 18 жовтня 1866 р. Є. С. Гордієнко запропонував перейти з натуральних повинностей на грошові причому рівномірно розподілити їх між всіма станами, що підлягають оподаткуванню [12]. Ця пропозиція була підтримана гласними від селян, але вкрай вороже сприйнята рядом гласних-поміщиків, які вважали розверстку натуральних повинностей, трансформовану в грошові засоби на купецькі та дворянські маєтки, «явним порушенням закону і прав, дарованих цим станам Найвищою владою». [13]. Зокрема дуже різко проти пропозиції Є.С. Гордієнка виступив очіль-

ник губернських зборів, губернський голова дворянства – А.Р. Шидловський. Доводиться визнати, що на той момент Харківське земство погодилося з позицією крупного дворянства.

Зі скасуванням кріпацтва, виникла нагальна проблема у перегляді системи оподаткування. У дореформений період, вона базувалась на подушному принципі. Потреби буржуазного розвитку вимагали значних змін в цій системі. Ряд земств, в тому числі і Харківське, розглядав питання про заміну подушного податку оподаткуванням приватних садіб та земель селянських громад. На черговому засіданні губернських зборів 1871 р. з цього приводу розгорнулись активні дебати. Ліберальне угруповання гласних на чолі з Є.С. Гордієнко та З.І. Бекарюковим наполягала на заміні подушного податку з селян всестановим податком з земельних володінь [14]. Через деякий час губернська управа направила губернаторові листа з проханням дозволити участь земств у обговоренні питання про перехід з подушного податку на всестановий. Але губернатор відхилив це прохання, як таке, що не має прямого відношення до обов'язків земства [15].

Новий етап протистояння ліберальної та консервативної партій в губернському земстві з приводу економічних питань був пов'язаний з неврожайми 1880-х рр. Погіршення економічного положення простого населення губернії покликано до появи на світ питання про створення кредитних установ для селян. Власне, вкрай незадовільний стан селянського землеволодіння, що потребував негайної допомоги констатувався і в ряді соціальних досліджень того часу [16]. Одну з причин такого положення селян ліберали бачили в малоземеллі. Тому кредити на придбання землі трактувались ними з одного боку, як засіб боротьби з малоземеллям, а з іншого – як засіб поступового призвичаєння селянства до прогресивних буржуазних тенденцій господарства.

Є. С. Гордієнко, на чолі групи ліберальних гласних, став на захист кредитування, яке дало б можливість селянам розширити своє землеволодіння. На земських зборах 1881 р. він зазначав, що положення селян є складним. По суті, селяни є єдиними покупцями землі і це дає землевласникам, які продають землю, простір для спекуляцій, завищення цін тощо. Земство зобов'язане допомогти придбати землю хоча б з інтересів «розумного егоїзму» адже така продаж-купівля потрібна і поміщикам [17].

Мабуть, розумний егоїзм мав місце, бо ця пропозиція мала наслідки. На губернських зборах

17 грудня 1881 р. було прийнято рішення про створення фонду особливого капіталу для сприяння селянам у придбанні землі. А у 1882 р. було відкрито Селянський банк. [17, с. 84].

Подальший буржуазний розвиток губернії виводив на порядок денний і інші питання економічного характеру, де перетинались інтереси поміщиків та молоді буржуазії. Так, на початку 1870-х р. Є.С. Гордієнко зауважував на губернських зборах, що земству слід «...звернути увагу на становище нашого сільського господарства, торгівлі та інших промислів – вони перебувають у жалюгідному стані» [18]. З цього приводу ним була запропонована спеціальна записка. Після ознайомлення з нею, губернські збори визнали, що стан сільського господарства і торгівлі «дійсно заслуговують серйозної уваги і вимагають заходів для покращення умов» а Є.С. Гордієнку було висловлено вдячність від зборів за роботу [19]. Губернським земством, за пропозицією Є.С. Гордієнка було підготовлено клопотання про створення спеціальної комісії, що мала дослідити причини економічного занепаду губернії і розробити способи покращити це становище [20]. До речі, в подальшому, подібна комісія була створена на урядовому рівні і до її складу було запрошено в тому числі і земців.

Протягом 1870-х рр. харківські земці (при активній участі Є.С. Гордієнка) внесли цілий ряд пропозицій пов'язаних з вивченням і поліпшенням економічного розвитку губерній, але оскільки авторитарна імперська влада дуже обережно ставилась до громадських ініціатив, більшість цих клопотань не було задоволено.

Важливою галуззю діяльності ліберальних харківських земців і Є.С. Гордієнка зокрема, була сфера народної освіти. Саме підвищення рівня освіченості народу здавалось лібералам запорукою формування нової людини, ініціативної, позбавленої забобонів кріпацької епохи. Діяльність земств, в тому числі і Харківського, була досить широко пов'язана з відкриттям народних земських шкіл, сільськогосподарських професійних шкіл і ремісничих училищ. Тим більш, що статтею 3478 земського «Положення», саме на губернське та повітові земства покладалась обов'язки турбуватись про народну освіту [21]. Вже у 1877 р. завдяки активності З. І. Бекарюкова і В. І. Бекарюкова, Є. С. Гордієнка, А. А. Телятнікова, було ухвалено постанову про облаштування 11 зразкових двохкласних училищ. Земства цього ж року асигнували 10 тис. руб. для видачі безвідсоткових позик на будівництво і ремонт шкіль-

них приміщень. Наступного року за пропозицією Є.С. Гордієнка було засновано книжковий склад спочатку при губернській а потім при повітових управах [9, т. 4, с. 318].

Робота у сфері народної освіти йшла не надто гладко. Проте за період 1899– 1908 рр. кількість земських шкіл в Харківській губернії зросла з 77 до 154 [9, т.4, с. 323]. Такий результат став можливим, лише завдяки попередній наполегливій праці багатьох діячів земства і їх безпосередній фінансовій участі. Є. С. Гордієнко, у 1892 р. передав у Харківську контору Державного банку 8000 руб., відсотки з яких йшли на забезпечення земських початкових народних училищ. Широкого розголосу набуло відкриття гласним у своєму маєтку Кадниця Харківського повіту в 1893 р. за власні кошти на власному дворі земської народної школи взявши її забезпечення повністю на свій кошт. Надалі, цій школі було присвоєно його ім'я. До 40-річного ювілею Харківського земства в губернії працювало 576 земських народних шкіл, у яких навчалось 31502 учнів; 1561 народне училище всіх відомств, в яких навчалось 108487 учнів і працювало 2275 вчителів [22]. Є.С. Гордієнко заповів понад 40 тисяч карбованців губернському земству на утримання початкових шкіл. Завдяки таким гласним як дворянин Є. С. Гордієнко, земства в цілому звернули увагу на питання про поширення початкової освіти, що в свою чергу сприяло підвищенню рівня грамотності сільського населення та побутової культури селянства, що було вкрай важливо в умовах розвитку буржуазних відносин на наших теренах того часу. Справу Є. С. Гордієнко продовжила його донька – Олександра. У другому маєтку Є. С. Гордієнко – у с. Непокритому Харківського повіту – в 1899 р. вона на свій кошт відкрила ясла для селянських дітей. Всі потреби цих ясел оплачувались нею за рахунок особистих коштів [22].

Хотілося б звернути увагу на ще один момент. Є.С. Гордієнко був і видатним науковцем свого часу. Починаючи з кінця 1860-х років він щорічно складає огляди стану губернії. Він залишив велику кількість праць соціально-економічного характеру, які на сьогодні є важливим історичним джерелом з економічної та культурної історії нашого краю [23].

Висновки. За понад тридцять років своєї діяльності у ролі земського гласного Є.С. Гордієнко був активним учасником усіх земських справ, приймав особисту участь у вирішенні всіх актуальних проблем земського життя губернії. Разом з З.І. Бекарюковим, очолюючи ліберальну

групу у губернському земстві, домогався проведення економічних заходів не в інтересах поміщиків, а в інтересах усіх шарів населення губернії. Є.С. Гордієнко був послідовним провідником ідеї народного представництва та громадської участі у вирішенні державних справ. Активно сприяв справі народного просвітництва. В тому числі і завдяки йому земська освіта Харківської губернії зайняла одне з перших місць в імперії. Звичайно,

діяльність Є.С. Гордієнка, як і інших ліберальних земських діячів значно обмежувалась умовами авторитарного режиму імперії, і багато його пропозицій в сфері економіки та публічної свободи не були реалізовані. Проте, його активна громадянська позиція, неустанна турбота про благо населення губернії, створює образ справжнього патріота своєї Батьківщини, чий досвід є корисним і для сучасних діячів системи місцевого самоврядування.

Список літератури:

1. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. Х., 2015. 276 с.
2. Socio-economic views and beliefs professor E.S. Gordienko. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія : Історія*. Вип. 52. Х., 2016. С. 73–80.
3. Постановления, речи и записки первого Харьковского губернского земского собрания, с 14 октября по 1 ноября 1865 г. Х. : Тип. И. Д. Гинзбурга, 1866. С. 4.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора, оп. 227, спр. 27, л. 1–3, 5–10, 25.
5. Гордиенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. Х., 1885.
6. Див. напр. *Гордиенко Е. С. О положении земства и сельского хозяйства в Харьковской губернии / Е. С. Гордиенко // Южный край*. 1881. 20 января; *Г.Д. О земской статистике. Размышления по поводу доклада П. С. Ефименко «об организации статистических работ при Харьковской уездной земской управе» / Г. Д. // Южный край*. 1881. 27 января; *Гордиенко Е.С. Вопрос о привлечении земства к поставке продовольствия для армии / Е.С. Гордиенко // Южный край*. 1881. 24 марта та інш.
7. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 24, арк. 7.
8. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 72, арк. 19.
9. Веселовський Б. Б. Історія земства за сорок лет : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. СПб. : Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 3. С. 233.
10. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Л. Г. Захарова. М. : МГУ, 1968. с. 34
11. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX в. / Н. М. Пирумова. М. : Наука, 1977. С. 276.
12. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. 1797–1917 рр. Оп. 227, спр. 67, ч. 1. Арк. 30
13. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 1. арк. 38–39
14. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. Оп. 247, спр. 23, арк. 30.
15. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. Оп. 247, спр. 58, арк. 1–2.
16. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство европейской России 1881–1904. М. : Наука, 1980. С. 57.
17. Краткий очерк экономических мероприятий 23 земств России. Полтава : Изд. Полтавской губернской земской управы. Тип. Л. Фришберга, 1894. С. 54.
18. Державний архів Харківської області Ф. 3. Канцелярія Харківського генерал-губернатора. Оп. 266, спр. 74, арк. 58–59.
19. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, спр. 172, арк. 1.
20. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Харківська губернська земська управа. Оп. 1, т. 1, спр. 8, арк. 125.
21. Сборник узаконений и распоряжений правительства по земским учреждениям с разъяснениями Прав. Сената. 4-е изд. СПб. : Типолит. Вининькеева и Эттингера, 1876. С. 5.
22. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) / П. І. Рогова ; АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; наук. ред. О. С. Онищенко. К. : Четверта хвиля, 2009. С. 62.
23. Див. напр. *Гордиенко Е. С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е. С. Гордиенко . Х., 1885. 65 с. ; Гордиенко Е. С. Вопрос о привлечении земства к поставке продовольствия для армии / Е.С. Гордиенко // Южный край*. 1881. 24 марта та інш.

Bakumenko O.O. YE.S. GORDIENKO AND THE ACTIVITIES OF ZEMSTVOS OF THE KHARKIV PROVINCE IN THE 1860–1890S

The article examines the contribution of the outstanding public figure – E.S. Gordienko, in the activity of Zemstvo institutions of the Kharkiv Province in the last third of the 19th century. Zemstvo institutions, created as a result of the reform of 1864, left a deep mark in national history, significantly contributed to the development of the socio-economic and cultural spheres of society.

As part of the activities of the zemstvo local self-government institutions, the zemstvo liberal movement developed, which contributed to the formation of the foundations of civil society, tolerance, responsibility, etc. The activity of zemstvos would be impossible without people – enthusiasts, true patriots of their Motherland, who sought to change life for the better. Such a public figure was E.S. Gordienko is a nobleman, a university professor, a city mayor, a Zemstvo herald and the head of the district Zemstvo administration.

The article attempts to trace the main directions of activity of E.S. Gordienko as the voice of the provincial zemstvo, and find out which of his initiatives were implemented by the zemstvo and how they affected its activities. For more than 30 years, E.S. Gordienko worked fruitfully in the sphere of economic, educational and limited political activity of zemstvos.

The article pays special attention to the contribution of E.S. Gordienko in the attempts of the Zemstvo public to achieve the participation of people's representatives in solving the urgent problems of the contemporary life of society and the state. The reasons why a number of progressive proposals of E.S. Gordienko and the Liberal Party of Kharkiv Zemstvos remained dissatisfied with the central government, local administration or Zemstvo leadership. Considered the personal contribution of E.S. Gordienko in the development of public education in the province. It was concluded that despite the significant limitation of the activities of the Zemstvos by the conditions of the authoritarian regime of the empire, the active civic position of E.S. Gordienko allowed him to significantly influence the activities of zemstvos of the Kharkiv region, and her experience is useful for modern actors of the local self-government system.

Key words: *local self-government, zemstvo, zemstvo deput's, zemstvo liberalism, zemstvo activity, zemstvo education.*

Біліченко Л.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ ДОПОМОГИ ХВОРИМ ТА ПОРАНЕНИМ ВОЇНАМ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

У статті досліджується діяльність Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам у період Першої світової війни протягом 1914-1918 рр. З'ясовано, що напередодні та на початку війни було створено громадські організації (у тому числі Земський Союз допомоги хворим та пораненим солдатам), які у важкий для країни період зробили великий внесок у вирішення проблем продовольчого та транспортного забезпечення, організації медичної служби російської імператорської армії, надання допомоги пораненим воїнам та біженцям, ліквідації інфекційних захворювань, постачання військ перев'язувальними матеріалами, медикаментами, речовим та бойовим спорядженням. Встановлено, що однією з найбільших громадських організацій, що поряд з урядом займалися наданням допомоги фронту, був Південно-Західний обласний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам при Всеросійському союзу, який був створений і почав діяти на території України з серпня 1914 р. Згідно положенню, комітет складався із членів Київського, Подільського та Волинського губернських земств. Начальником Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам був призначений П. Н. Балашов, секретарем та казначесом призначили В. Я Демченка. У задачу об'єднаної діяльності земств трьох губерній, прикордонних з театром бойових дій, входило надання першочергової допомоги пораненим солдатам на передових позиціях, їх харчування, вивіз їх до найближчого етапного пункту, доставка спеціальними санітарними потягами поранених на передові евакуаційні пункти і, подальший вивіз углиб країни тилловими санітарними потягами. У статті також показано і організацію медичного забезпечення поранених та хворих солдатів та офіцерів у шпиталях та лазаретах, прищепну роботу, санітарно-гігієнічну роботу та господарсько-постачальну діяльність. Дівав Південно-Західний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам до 1918 р., тобто до завершення Першої світової війни.

Ключові слова: Південно-Західний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам, Перша світова війна, госпіталі, солдати, Київська губернія, Подільська губернія, Волинська губернія.

Постановка проблеми. Перша світова війна стала першим великим міжнародним конфліктом ХХ ст. Вбивство австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини графині Софії Гогенберг у боснійській столиці Сараєво 28 липня 1914 р. привело до того, що у серпні 1914 р. розпочалися воєнні дії, які тривали протягом чотирьох років.

Протягом Першої світової війни країни Антанти – Велика Британія, Франція, Сербія та Російська імперія (до яких згодом приєдналися Італія, Греція, Португалія, Румунія та США) воювали проти Центральних держав – Німеччини та Австро-Угорщини (до яких згодом приєдналися Османська імперія та Болгарія). Українські землі були розподілені між двома імперіями – Австро-Угорською імперією та Російською імперією, тому українці воювали по обидва боки барикад.

У роки війни, окрім Червоного Хреста, були засновані і діяли різноманітні гуманітарні організації, які допомагали солдатам. Не виключенням став і Південно-Західний обласний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам при Всеросійському земському союзу. Основним завданням організації було евакуація з поля бою та розміщення поранених солдатів у лазаретах та лікарнях.

Аналіз досліджень. На сьогоденній момент у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається діяльність Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам під час Першої світової війни. Існують лише праці окремих науковців, які висвітлюються певні аспекти діяльності зазначеного комітету або ж надають загальну характеристику.

Серед них можна виділити праці В. Бурмаги [1], В. Волковинського [2], О. Доніка [3], Н. Загребельної [4], М. Зеркала [5], Г. Ковальської [6], А. Кудряченка [7], І. Кузьміної [8], О. Реєнта, Б. Янишина [9], Г. Турченка [10].

Мета статті – дослідити діяльність Південно-західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам у період Першої світової війни (1914–1918 рр.).

Виклад основного матеріалу. З моменту виконання наказу про мобілізацію Київського військового округу всім стало зрозуміло, що держава стоїть напередодні подій виняткової важливості. Одразу перед земством встало питання про необхідність прийняти участь у допомозі хворим та пораненим воїнам у війні, що насувається. Для вирішення цих питань губернською управою негайно було вирішено скликати надзвичайне губернське земське зібрання. На зібранні було вирішено створити організацію допомоги пораненим солдатам та асигнувати на цю потрібність 500 000 руб. Головною задачею організації було евакуація та розміщення поранених солдатів.

У липні 1914 р. було створено Земський союз допомоги пораненим. Керівним органом зазначеного союзу було зібрання уповноважених земств. Склад зібрання уповноважених земств – уповноважені губернських земських зборів по виборі цих останніх, по одному з кожної губернії, уповноважені представники губернських управ за вибором управських колегій, по одному від кожної управи. Зібрання уповноважених земств обирало головного уповноваженого і постійний комітет у кількості 10 осіб. Функції зібрання уповноважених були такими:

- розробка загальних організаційних питань, які стосувалися діяльності земської організації допомоги пораненим і хворим воїнам в усіх її областях;
- організація евакуації поранених і транспортування їх у глиб губерній;
- облаштування госпіталей для лікування поранених та хворих воїнів у різних губерніях;
- облаштування центральних складів інвентарного, продовольчого та аптечного;
- організація запрошення та підготовка персоналу по лікуванню та догляду за пораненими та хворими воїнами;
- фінансування губернських комітетів [11, арк. 25–26].

25 липня 1914 р. було ухвалено визнати необхідним організувати губернські і більш мілкі місцеві органи союзу, надати встановлення порядку

організації таких на розгляд місцевих земств; визнати бажаною організацію окружних комітетів у пунктах окружної евакуації поранених у складі представників суміжних губернських комітетів; у центральний комітет союзу обрати одного уповноваженого і 10 членів союзу [11, арк. 27].

10 серпня 1914 р. Губернська земська управа сповістила Київське губернське земське зібрання про утворення Обласного комітету щодо надання допомоги хворим та пораненим воїнам, при цьому умовою було те, аби зазначений комітет був у складі Земського союзу і діяльність його була узгоджена з діяльністю союзу, а також аби завданням Обласного комітету були ті заходи, які не входили у завдання губернських комітетів, наприклад це: облаштування складів, потягів для евакуації поранених і т.п.

Разом з тим губернське зібрання зазначило, що вказаний комітет повинен складатися з 6 осіб, рахувавши по 2 представника від Губернського комітету: Київського, Подільського та Волинського. Так, був створений Південно-Західний обласний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам. Губернська земська управа асигнувала на потреби комітету 70 000 руб. [11, арк. 35].

У зв'язку зі створенням комітету імператор Микола II надіслав Київському губернському очільнику дворянства телеграмму, у якій зокрема зазначалося: «Від душі вдячний Київському земському зібранню за висловлені почуття, за готовність послужити мені та Батьківщині, а також за піклування про поранених воїнах наших та їх родини» [11, арк. 18].

Згідно положенню Південно-Західного обласного комітету хворим та пораненим воїнам:

- Південно-Західний обласний комітет допомоги був заснований для допомоги хворим та пораненим воїнам на театрі війни;
- комітет складається із членів Київського, Подільського та Волинського губернських земств;
- кошти комітету отримуються із асигнувань Земських зборів Південно-Західного краю, нарахувань від казни та інших надходжень;
- звіти комітету на витрати грошових коштів надаються як губернським Земським зборам, так і вищим війським властям, а також керівництву Червоного Хреста;
- при комітеті перебували почесні піклувальники лазаретів, начальник загонів та потягів і ревізор комітету;
- при комітеті перебувала канцелярія, яка складалася із начальника канцелярії, діловодів, завідувача складом, бухгалтера та чиновників для листування;

– комітету присвоювалася особлива печать, права безкоштовної пересилки кореспонденції та право користування шифром для депеш;

– члени комітету та старші свої чини несли свої обов'язки безоплатно [11, арк. 67].

Свою діяльність на території України Південно-Західний обласний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам розпочав у серпні 1914 р. В склад комітету входили за вибором губернських Земських зборів по два представника земств Київської, Подільської та Волинської губерній, а саме: від Київської губернії – голова Київської повітової земської управи В. Я Демченко та Звенигородський повітовий очільник дворянства А.Р. Лерхе; від Подільської губернії – члени Державної Думи у званні егермейстера Височайшого двора П.Н. Балашов і камергер Н. Н. Можайський; від Волинської губернії – Волинський губернський очільник дворянства на посаді шталмайстера Височайшого двора Н. А. Демидов та голова Волинської губернської земської управи Отфиновський.

Начальником Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам був призначений П. Н. Балашов, секретарем та казначеєм призначили В. Я Демченка.

У задачу об'єднаної діяльності земств трьох губерній, прикордонних з театром бойових дій, входило надання першочергової допомоги пораненим солдатам на передових позиціях, їх харчування, вивіз їх до найближчого етапного пункту, доставка спеціальними санітарними потягами поранених на передові евакуаційні пункти і, подальший вивіз углиб країни тиловими санітарними потягами. Кошти, якими був наділений комітет, складався із асигнування губернських Земських зборів, які зокрема надали: Подільській губернії – 250 000 руб., Київській губернії – 70 000 руб. та Волинській губернії – 10 000 руб.

На зазначені кошти першочергово були обладнані два тилових санітарних потяга № 92 і № 93, які розпочали свою діяльність з вересня 1914 р. На сплату управлінню Південно-Західних залізних доріг за спорядження та устрій цих двох потягів, комітет витратив 60 000 руб; на їх обладнання посудом, білизною, інструментами та іншими матеріалами було витрачено 35 000 руб.

Згодом був обладнений передовий санітарний потяг австрійської колії № 95, який почав працювати в Галичині з 15 жовтня 1914 р. За облаштування вагонів для цього потягу було витрачено комітетом 25 000 руб. [11, арк. 13].

Увесь персонал потягів складався із 1 уповноваженого, 1 старшого лікаря, 1 молодшого лікаря,

1 завідувача господарством, 16 сестер милосердя, 10 сестер для теплушок і по одній для аптеки перев'язочної, кухні, цейхгауза і для господарства. Також у санітарному потязі був найнижчий санітарний персонал у кількості 50 осіб [11, арк. 54].

Для роботи на передових позиціях було організовано 4 передових легких загонів, з яких 2 працювали в 11-й армії, один у 8-й армії та один у 3-й армії. Три загони мали на чолі уповноваженого, старшого лікаря хірурга, трьох простих лікарів, чотирьох студентів фельдшерів, команду санітарів, 35 підвод для вивозу поранених, дві похідні кухні, чотири автомобілі для сповіщень, а також для перевізки поранених. Четвертий загін не мав підвод для вивозу поранених та служив для перев'язки та харчування.

Облаштування кожного такого загону обійшлося приблизно у 20 000 руб., а трьох загонів приблизно у 60 000 руб. Облаштування четвертого загону обійшлося у 5 000 руб.

Загони розпочали свою діяльність з кінця жовтня 1914 р. [11, арк. 13]. На чолі загону стояв уповноважений, на якого було покладено керівництво усіма діями передового загону і піклування про всі його потреби. Уповноважений забор'язувався приймати міри к забезпеченню загону предметами медичного та господарського постачання та спостерігати, аби все отримане було належної якості. Також уповноважений вів усі зносини з військовим начальством по діяльності загону та приймав міри для належної та своєчасної евакуації поранених та хворих, які потребували перев'язок. На уповноваженого також покладалося завдання організувати перев'язочний пункт для поранених. При руху військ вперед, уповноважений приймав усі необхідні міри, аби поранені які знаходилися на перев'язочних пунктах були евакуйовані та розміщені по лікувальним закладам. Якщо по ходу дій, було необхідним залишити частину поранених, яких через небезпечні властивості їх поранення, неможливо було без небезпеки для їх життя відвезти з перев'язочного пункту, то уповноважений загону виділяв у необхідній кількості санітарний персонал та лікувальні засоби для огляду за такими пораненими.

Старший лікар загону під час битви керував усією лікарською діяльністю перев'язочного пункту, розподіляя обов'язки між персоналом пункту, приймав участь у наданні допомоги пораненим та хворим. Молодші лікарі загонів виконували ті обов'язки, які були покладені на них старшим лікарем. Зокрема вони спостерігали за зберіганням та відповідали за те майно, яке було

передане їм у завідування. Один із молодших лікарів, за узгодженням старшого лікаря з уповноваженим загону, рахувався заступником старшого лікаря на випадок його відсутності, хвороби або смерті [11, арк. 56–58].

Діяльність передового загону під час битви виражалася у:

- команди носильщиків – у доставці поранених з поля бою або передових перев'язочних пунктів на перев'язочний пункт передового загону;

- перев'язочного пункту – в наданні лікарської допомоги пораненим та хворим, підготовці їх транспортування, наданні їм своєчасного догляду та прихистку до відправлення по призначенню;

- санітарного транспорту – в перевозці поранених та хворих з перев'язочного пункту в найближчі лікувальні заклади [11, арк. 58].

У кінці грудня 1914 р. комітету були передані військовим відомством для завідування та утримання, розташовані у Києві три евакуаційні лазарети, з загальною кількістю ліжок – 2 500 [11, арк. 13]. За наказом верховного начальника санітарної та евакуаційної служби принца Олександра Ольденбурзького у всіх лікарняних закладах для поранених і хворих воїнів були уведений дію від 14 грудня 1914 р. наступні розпорядження:

- правила для хворих та поранених офіцерів;
- правила для хворих та поранених солдат;
- інструкція завідувачам лікарняними закладами [12, арк. 1].

Згідно правил, офіцери та прості солдати повинні були строго дотримуватися встановленому лікарняному закладі порядку та підкорятися вимогам лікарняного персоналу. Персоналом, одного із лазаретів було помічено, що по прибутті поранених у лазарет, у багатьох солдат у мішках було виявлено патрони, ручні бомби та револьвери. Головний начальник округу наказав, аби докладний огляд мішків поранених здійснювався у всіх лазаретах, одразу ж по прибутті їх в лазарет, і, якщо зазначені предмети будуть знайдені здавати їх Окружному артилерійському та інтендантському управлінню [11, арк. 132]. Також комендатським наглядом було помічено, що поранені нижні чини лазарету Терещенко виходять зі стулами та сидять у парадного входу на тротуарах у різноманітних костюмах. Коло них нерідко збирався натовп, з якими вони вели розмови. Через це, на ім'я головного начальника округу був зроблений наказ про недопущеність такої поведінки [11, арк. 185].

В декорих випадках лікарні заклади Києва відмовлялися у прийомі поранених та хворих воїнів,

навіть тоді коли в них були вільні місця. Тому, головний начальник округу надіслав листи усім лікарняним закладам Києва, у якому говорилося, що подібні відмови у прийомі хворих та поранених не мають бути допущені ні у якому разі і усі лікарні повинні приймати таких пацієнтів [12, арк. 2].

Траплялися у госпіталях міста і випадки, коли хворі через важкі поранення помирали. Губернський комітет розпорядився, аби на могилах померлих воїнів християн були поставлені дерев'яні хрести з написами на них, які вказували звання, прізвище, ім'я, по-батькові. Хрести були виготовлені із соснового дерева, а написи були зроблені масляними фарбами [12, арк. 5].

У січні 1915 р. через нестачу передових санітарних потягів в Галичині, комітетом обладнується ще один передовий санітарний потяг № 98, який розпочав свою діяльність в Галичині з 1 лютого 1915 р.

Загалом до 1 січня 1915 р. тиловими потягами було перевезено із Києва на Курськ, Полтаву, Єлизаветград, Херсон та Єкатеринославль 31 офіцер та 14 096 солдат.

Утримання кожного потяга у місяць коштувало 3 000 руб. Передовий санітарний потяг № 95 в Галичині курсував від Львова до західного спрямування на Тарнів, Стирй та Самбор і підвозив поранених в Броди та Волочиськ, Всього було перевезено до 1 лютого 1915 р. 165 офіцерів та 7 800 солдатів. Отримання потяга у місяць обійшлося у 3 500 руб.

Робота загонів була доволі різноманітна. Загін № 1 діяв весь час в Карпатських горах в 11-й армії, перев'язав та перевіз до 1 січня 1915 р. приблизно 2 500 осіб, в той час як загін № 2 діяв у 8-й армії та перев'язав поранених і перевіз приблизно 20 000 осіб. Загін № 3 в 3-й армії розпочав свою роботу тільки у кінці грудня 1914 р. Загін № 4 в 11-й армії нагодував та перев'язав приблизно 18 000 осіб.

Щодо фінансового становища комітету, то витрати з 1 лютого 1915 р. становили щомісячно такі суми:

- на утримання 4-х потягів – 13 000 руб.;
- на утримання 4-х загонів – 54 000 руб.;
- додаткові витрати на утримання лазаретів – 37 000 руб.;
- для додатково постачання загонів підводами і пересувними кухнями – 25 000 руб. [11, арк. 13].

У квітні 1915 р. Південно-Західний обласний комітет допомоги переконавшись із повідомлень своїх членів, які відвідали Галичину, у

необхідності деяких змін у існуючій організації по постачанню закладів матеріалами та припасами, просив прийняти до відома та виконати наступні вказівки:

- постачання потягів та загонів в Галичині усім необхідним накладається на центральний склад у Львові;

- аванси на розходи начальникам загонів і завідувачам господарств потягів за вказівкою комітету надати завідувачу складу;

- при неможливості отримати все потрібне у Львові, завідувачу складу потрібно звернутися у комітет [11, арк. 91].

5 травня 1915 р. у складі комітету трапилися важливі кадрові перестановки. Згідно клопотанням Великих княгинь Анастасії Миколаївни та Милиці Миколаївни представником комітету у відділ протезування був обраний Михайло Петрович Шестаков [11, арк. 87].

На початку червня 1915 р. головний начальник округу наказав окружному інтенданту видати мундирний одяг для поранених, які лікувалися на території Києва. Одяг був виданий із числа старого, але цілком придатного обмундирування, продезинфекційований та виглажений [11, арк. 232].

У червні 1915 р. на території Подільській губернії, головним чином у Вінницькій, Брацлавській та Гайсинській повітах, з'явилися холерні захворювання. Як тільки було отримано сповіщення про появу холери в Подільській губернії, губернська управа звернулася до всіх повітових управ з циркулярними пропозиціями з питання пропозиції по організації мір екстренної доставки підозрілих вивержень, своєчасного сповіщення, організації ізольованих приміщень, дезинфекції.

Услід за тим, 12 червня 1915 р. було отримано сповіщення протичумної комісії про оголошення Київської губернії загрозливою по холері, і після засідання губернської санітарно-виконавчої комісії губернською управою було зроблено ряд мір до встановлення єдності у діях по боротьбі з холерою. Наступна згодом мобілізація та притяг у діючу армію як багатьох дільничних, так і багатьох санітарних лікарів, склали дуже складне становище, висунули перед губернським земством ряд нових завдань. Київський губернатор пропозицією від 24 липня 1915 р. за № 7160 запропонував губернській управі у зв'язку з винятковим положенням губернії прийняти міри по боротьбі з загрозливою губернії холері. Одночасно з цим, київський губернатор, у відповідності з телеграмою міністра внутрішніх справ з наказом на необхідність прийняття усіх можливих дій к недопу-

щенні розповсюдження холери і з пропозицією звернути особливу увагу на джерела водопостачання, запропонував надати відомості про число узятих лікарів, намітити негайно шляхи здійснення протихолерних заходів та сповістити яку допомогу потребує земство зі сторони адміністрації. У відповідь на даний запит, губернською управою були надані відповідні свідчення, окрім того був наданий наказ особливо широко розвинути у справі боротьби з епідемією холери як попереджувальних дій по благоустрою та оздоровленню населених пунктів і по покращенню водопостачання. Також, було сформовано декілька епідемічних загонів з достатньою кількістю персоналу. У розпорядження губернської управи було виділено на дані заходи 15 000 руб. [11, арк. 20–21].

Через страх, що холера може розповсюдитися і на солдат імператорської армії, 27 серпня 1915 р. Південно-Західний обласний комітет допомоги постановив заснувати лабораторію для виготовлення декотрих медикаментів, необхідних для лазарету комітета, і доручили організацію цієї лабораторії доценту університету святого Володимира Миколаю Миколайовичу Бунге [11, арк. 277].

Також наприкінці серпня 1915 р. Південно-Західний обласний комітет допомоги подав циркуляр Головному начальнику постачання армії Південно-Західного фронту, в якому зазначалося, що: «Не дивлячись на те, що продаж спиртних напоїв заборонена, у супереч наказу Верховного головнокомандувача про неприпустимість в армії вживання спиртних напоїв, офіцери і солдати вживають спиртні напої. Разом з тим помічається і зовсім прискорбне явище: в штабах та управлінні, в яких розташовані і різні рода лазарети, офіцерський склад дозволяє собі неприпустимі знаки уваги сестрам милосердя, а в декотрих випадках звертає на себе увагу і такі неприпустимі відносини між офіцерським складом та сестрами милосердя, які зовсім неприпустимі для служительниць Червоного Хреста і які ганблять офіцерських чинів...» [11, арк. 312]. Також було помічено, що декотрі сестри милосердя, носили форму не тієї общини до якої вони належали. Було доучено уповноваженому Червоного Хреста та старшим лікарям прийняти усі міри для слідкування за тим, аби сестри милосердя носили ту форму общини, до якої вони належали [11, арк. 313].

Нерідко у госпіталі навідувалися найвищі офіцерські чини, які були наближені до імператорського двору. Так, наприкінці 1915 р. до київського лазарету приїхав генерал-ад'ютант князь Васильчиків для роздачі медалей та орденів пораненим

солдатам. До його приїзду був підготовлений іменний список 48 поранених у яких було вказано ім'я, по-батькові, прізвище та найменування полка. Також були надані відомості куди саме були поранені воїни [13, арк. 33].

Наказами за № 155 від 1915 р., та № 175 та 1331 від 1916 р. головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту наголошувалося про те, аби поранені солдати не виписувалися із лікарських закладів раніше терміну, тобто до полного заживлення поранення [14, арк. 1].

24 січня 1917 р. один із керівництва Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим і пораненим воїнам відвідав 2-й тимчасовий перев'язочний пункт при запасному понтонному батальйоні і дав таку характеристику пункту: «Пункт у строевому відношенні розподілений на 4 пункти і знаходиться під завідуванням полковника запасного понтонного батальйону Германовського. Пункт обладнаний на 1500 осіб поранених нижніх чинів, які розміщені у високих, світлих та чистих кімнатах, обладнаними

двуярусними ліжками. На кожного пораненого мається: матрац, подушка, дві простирадла, ковдра, рушник і хустка. З пораненими займаються словесністю, а також з ними проводять заняття гімнастикою...» [14, арк. 147].

Діяв Південно-Західний комітет допомоги хворим та пораненим воїнам до завершення Першої світової війни у 1918 р. [2, с. 55].

Висновки. Таким чином, у Першу світову війну медична служба діяла у жорстоких умовах війни, коли вперше в історії було застосовано зброю масового ураження. До заслуг Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам слід віднести розвиток у ці роки спеціалізованої медичної допомоги, створення рухомих хірургічних загонів, добре обладнаного залізничного та автомобільного санітарного транспорту, систему банно-прального обслуговування військ, введення похідних дезінфекцій черевного тифу та холери. Тому завдяки організації було закладено основи надання медичної допомоги військовослужбовцям у період Першої світової війни.

Список літератури:

1. Бурмага В. Світич К. Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). *Питання німецької історії*. 2015. С. 57–64.
2. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. С. 38–56.
3. Донік О. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. С. 22–37.
4. Загребельна Н. Провідні гуманітарні організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. С. 255–269.
5. Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів. Наукові студії*. 2015. Вип. 14. С. 158–166.
6. Ковальська Г. Становище дітей-біженців та допомога їм Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу упродовж 1915–1917 р. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2014. С. 16–20.
7. Кудряченко А. Перша світова війна та її наслідки для світу. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни)* : збірник наукових праць. 2015. С. 22–30.
8. Кузьміна І. Діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст під час головування Федора Штейнгеля (1915–1917 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 329–348.
9. Реєнт О., Янишин Б. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 994. С. 3–37.
10. Турченко Г. Перша світова війна й Українська революція під кутом зору синергетики. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2001. № 1(13). С. 1–16.
11. Центральний державний історичний архів України. Ф – 717. Оп. 1. Спр. 1. 480 арк.
12. Центральний державний історичний архів України. Ф – 717. Оп. 1. Спр. 2. 102 арк.
13. Центральний державний історичний архів України. Ф – 717. Оп. 1. Спр. 20. 58 арк.
14. Центральний державний історичний архів України. Ф – 717. Оп. 1. Спр. 82. 609 арк.

Bilichenko L.S. ACTIVITIES OF THE SOUTH-WESTERN REGIONAL COMMITTEE FOR ASSISTANCE TO SICK AND WOUNDED SOLDIERS DURING THE FIRST WORLD WAR (1914–1918)

The article examines the activities of the South-Western Regional Committee for Aid to Sick and Wounded Soldiers during the First World War in 1914-1918. It is revealed that public organizations were created on the eve and at the beginning of the war (including the Zemsky Union for Aid to Sick and Wounded Soldiers), who in a difficult period for the country made a great contribution to solving the problems of food and transportation, organizing the medical service of the Russian Imperial Army, providing aid to wounded soldiers and refugees, eliminating infectious diseases, supplying the troops with dressing materials, medicines, and military equipment. It was established that one of the largest public organizations, which, along with the government, was engaged in providing assistance to the front, was the South-Western Regional Committee for Aid to Sick and Wounded Soldiers under the All-Russian Union, which was created and began to operate on the territory of Ukraine in August 1914. According to the regulations, the committee consisted of members of the Kyiv, Podil and Volyn gubernatorial zemstvos. P. N. Balashov was appointed the head of the South-Western Regional Committee for Aid to Sick and Wounded Soldiers, and V. Ya. Demchenko was appointed secretary and treasurer. The task of the joint activity of the zemstvos of the three provinces bordering the theater of operations included providing priority assistance to wounded soldiers at the forward positions, their food, took them to the nearest staging point, delivery of the wounded by special medical trains to the advanced evacuation points, and further removal to the interior of the country by rear medical trains. The article also shows the organization of medical care for wounded and sick soldiers and officers in hospitals and infirmaries, vaccination work, sanitary and hygienic work, and economic and supply activities. The South-Western Committee for Aid to Sick and Wounded Soldiers operated until 1918, that is, until the end of the First World War.

Key words: South-Western Committee for Aid to Sick and Wounded Soldiers, First World War, hospitals, soldiers, Kyiv province, Podil province, Volyn province.

Бондарчук М.О.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Стародубець Г.М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ФОРМИ І СПОСОБИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В 1920-ТІ РОКИ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРЩИНИ)

В дослідженні розглядаються думки науковців, які досліджують проблеми дитячої безпритульності в Радянській Україні в 1920-х роках. Наукова новизна історичної розвідки полягає у тому, що було здійснено комплексний аналіз проблеми проявів вказаної проблематики у цьому регіоні. Нова економічна політика радянської держави впродовж 1920-х років реалізовувалася на фоні посилення проявів різного роду соціальних аномалій. До них можна віднести: дитячу безпритульність та бездоглядність, організовану злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію тощо. Боротьба з ними відбувалася на тлі важкого соціально-економічного становища країни після подій Першої світової війни, Національно-визвольних змагань 1917–1921 років, голоду 1921–1923 років. Влада надавала цим заходам, а насамперед їх припиненню важливе значення. В 1919–1923 роках, відбувається організаційне становлення системи допомоги безпритульним дітям. Волинська комісія допомоги дітям почала свою роботу в жовтні 1923 року, а наступного – і Житомирська. Робота цих організацій сприяла поступовому зменшенню дитячої безпритульності в регіоні. Завдяки їхній роботі на території Житомирщини було відкрито низку дитячих заходів, які надавали допомогу безпритульним дітям (трудова дитяча колонія в с. Вацьків – 1921 р.; дитячий будинок в с. Лука (1921 р.) та Житомирі (1924 р.). Важливою була діяльність осередків «Друзі дітей». Товариство «Друзі дітей» надавало грошові кошти на відкриття дитячих закладів, забезпечувало їх всім необхідним.

В 1920-х роках стало доволі поширеним те, що безпритульні діти також можуть перебувати під патронатом окремих осіб, які проживали в містах чи селах. Така форма опіки могла відбуватися лише за умови, коли особи-патрони мали достатньо велике житло та могли прогодувати таких дітей та дати їм освіту. Часто ці процеси мали і примусовий характер. Патрунування охопило переважно селянське населення Житомирщини.

Волинським виконкомом неодноразово проводився збір коштів на допомогу подолання дитячої безпритульності. Зокрема, в м. Житомирі, за вересень-жовтень 1927 року, з загальної виручки громадських закладів (пивних, кав'ярень, кінотеатрів) було відібрано відсоток суми, і передано на функціонування дитячих будинків.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, дитячий будинок, Житомирщина, колонія, радянська влада, соціальна аномалія.

Постановка проблеми. Дитяча безпритульність не нове явище для України. В умовах народження модерної української нації, як правило, відбувається загострення протиріч в соціумі. Зростає кількість правопорушень, скоєних неповнолітніми, поширюється наркоманія і алкоголізм у підлітковому середовищі. Чисельність безпритульних дітей продовжує зростати через сучасні події в Україні, зокрема повномасштабного вторгнення армії РФ 24 лютого 2022 року. Активні бойові дії, обстріли, знищення будинків, загибель цивільного населення, примусовий

вивіз людей ворогом, сприяє розвитку соціальних аномалій. В прифронтовій зоні та безпосередньо «на нулі», громадяни нашої держави втрачають роботу, часто не мають належного харчування та медичної допомоги через щоденні терористичні акти російських військ. Найбільше від цього страждають саме діти, так як вони найменш захищена категорія населення, яка потребує належної уваги та догляду. За різними даними, в Україні станом на кінець 2022 року налічувалося від 80 до 100 тис. безпритульних дітей та позбавлених батьківського піклування. Тому доцільним

є дослідження масштабів дитячої безпритульності та шляхів вирішення цієї соціальної проблеми в 1920-х роках.

Подібні ситуації, які ми описали вище, були поширені в вказані нами часові рамки. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., голод 1921–1923 рр., епідемії, поганий соціальний захист населення детермінували сплеск зростання аномальних явищ в українському соціумі. Зокрема, загрозливих масштабів набула дитяча безпритульність та безоглядність. Серед причин поширення цього явища в тогочасному суспільстві дослідники виокремлюють «низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, що було найбільш виражене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класова політика радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в УСРР» [4, с. 222]. Багато неповнолітніх ставали безпритульними внаслідок сирітства (смерть батьків через голод, участь у бойових діях), неможливості отримати належний догляд та харчування, відсутності освіти. Це негативне явище набуло тенденції до зростання в першій половині 1920-х років.

Аналіз досліджень та публікацій. Вивченням подібної тематики займається низка сучасних науковців. Зокрема, варто виділити І. Іщенко [22, 23, 24], Т. Букреєва [3, 4], І. Власюка [6, 7], Г. Стародубець [36, 49], М. Бондарчука [2], В. Виноградову-Бондаренко [5], О. Паращевіну [27] та інших. Означена нами тема дослідження на Житомирщині, потребує більш глибокого вивчення, із залученням широкого кола архівних джерел, оскільки ще не знайшла великого відображення в роботі істориків.

Мета статті – дослідити форми та методи боротьби радянської влади з поширенням дитячої безпритульності на Житомирщині в 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. Дитяча безпритульність катастрофічно поширилася на тлі голоду 1921–1923 рр. Масове недоїдання призводило до великої кількості хвороб та смертності населення, загального зниження життєвого рівня. Тільки впродовж року (з січня 1922 р.) чисельність безпритульних в Україні збільшилася майже в п'ять разів – з 102,5 до 500 тис. [4, с. 222]. Одним із джерел поповнення їхніх лав в УСРР, на думку С. Сіро-

полка, «були голодуючі з Поволжя» [29, с. 660]. Голод на цих теренах розпочався ще з осені 1920 р., а його пік припав на осінь 1921 – весну 1922 рр., коли на півдні України він тільки набрав обертів. Населення регіону дуже постраждало і частина людей, насамперед дітей, була евакуйована до України, де масштаби продовольчої кризи були менші, особливо на півночі (Житомирщина, Київщина, Сумщина, Чернігівщина).

Тривалі військово-політичні катаклізми від початку Першої світової війни і до початку 1920-х років спричинили різке падіння рівня матеріального забезпечення українських родин, особливо селянських. Внаслідок цього, виховання та утримання дітей стало важким тягарем для багатодітних сімей. На початку 20-х рр. ХХ ст. набули поширення випадки, коли батьки приводили дітей до міст і залишали їх напризволяще на вулицях чи ринках. Ті з них, кому вдалося вижити, поповнювали ряди безпритульних. Знецінення людського життя в умовах війни, революції, голоду призвело до падіння рівня моральності в суспільстві. Щоденні вбивства, катування стали буденною практикою. Діти, як найбільш незахищена соціальна група, ставали першими жертвами злочинності. Аби якось себе прогодувати та знайти житло, дівчатка, наприклад, нерідко пропонували себе у якості повій.

В 1919–1923 роках в УСРР проходить організаційне становлення системи захисту та допомоги безпритульним дітям. «Центральним органом, який займався вирішенням проблемами сирітства, стала Рада захисту дітей заснована в 1919 році. Наступним кроком було створення інспекцій при відділах народної освіти. Центральна комісія допомоги дітям в Україні стала частиною Комісії з ліквідації наслідків голоду в листопаді 1922 року, самостійним органом лише з серпня 1923 року. Її головною метою була ліквідація дитячої безпритульності» [7, с. 67].

Народним комісаріатом освіти Радянської України було прийнято низку документів, що стосувалися «відкриття та утримання дитячих будинків (1920 р.), про боротьбу з дитячою безпритульністю (1924 р.); кодекси законів про народну освіту (1922 р.), шлюб, опіку, сім'ю та акти громадянського стану (1926 р.)» [3, с. 90]. Ці державні акти регулювали і захист дітей в соціумі.

В першій половині 1920-х років в УСРР почали створюватись і місцеві комісії з питань допомоги дітям. Варто сказати що, в грудні 1924 року аналогічна організація з'являється і на Житомирщині. Окреслений нами регіон, на той час входив до

складу Волинської губернії і в його районах діяла Волинська губернська комісія допомоги дітям, яка почала свою роботу ще в жовтні 1923 року. Також діяльність цих органів була в Коростенській та Шепетівській округах [7, с. 70].

Відомо те, що вперше дитячий будинку в м. Житомирі був відкритий в 1920 році. «16 грудня 1920 р. в м. Житомирі відбулося засідання губернського відділу народвіти і комісією було прийнято постанову про відкриття дитячого будинку на 40 чоловік і дитячого клубу з нагоди тижня дитини» [15]. Необхідно зазначити, що по всій Волинській губернії, станом на грудень 1920 року було 15 дитячих будинків. На Житомирщині, їх було два. Один з них щойно був відкритий в Житомирі, а інший знаходився в Коростені. Тому, нагальність створення, функціонування нових дитячих закладів, була на порядку денному через велику кількість безпритульних.

Доказом уважного ставлення місцевих можновладців до питань соціального захисту дітей, є факт розгляду цієї проблеми на засіданнях губернського відділу освіти. Так, «29 січня 1921 р. було видано акт, який передбачав повне функціонування дитячого будинку» [16].

Задля запобігання поширенню дитячої безпритульності, в регіоні проводились і інші види робіт. Зокрема, «робітники Волинського губернського відділу народної освіти в квітні 1921 року активно їздили по території Житомирського повіту, де в сільській місцевості проводили мітинги серед дорослого населення. На цих зібраннях проводились і збори коштів на інфраструктуру дитячих будинків, а також продовольство» [15].

Доцільним в подоланні дитячої безпритульності була і діяльність комісій по захисту материнства, які охоплювали в своїй роботі не тільки міста, але й села Радянської України. Зокрема, 22–28 лютого 1921 р. було прийнято рішення про те, що «на селі потрібно не тільки піднімати господарство, але й налагоджувати відкриття дитячих будинків, шкіл, садочків» [47].

Органи радянської влади вважали актуальним виплату щомісячних дотацій дітям сиротам, які перебували в дитячих будинках та вдовам, чоловіки яких загинули під час бойових дій, або в разі виробничих травм. Ця категорія виплат поширювалась тільки на тих осіб, в кого було застраховане життя. З 1921 року допомогу почали отримувати і безробітні жінкам, які виховували дітей самостійно. В разі їхньої смерті, дітей за кошти держави оформлювали в садочки, дитбудинки. В одному з архівних документів йдеться про те,

що «в разі смерті людини, яка мала страховку на виробництві, або під час нещасних випадків, її виплати переходили до її родини. Гроші могли отримувати діти до 16 років, вдови, які не мали роботи та батьки загиблих» [48]. Даний вид допомоги, безумовно покращував повсякдення пересічних громадян УСРР, проте в умовах різних соціальних катаклізмів цього не було достатньо. Вказаний нами вид різновид соціальних аномалій і далі залишався в республіці.

В 1921–1923 роках на півдні України, Донбасі, Поволжі, прокотилась хвиля голоду. Було прийнято рішення про евакуацію вихованців інтернатів, учнів шкіл в північні регіони радянських республік, в тому числі і Україну. Евакуйовані прибували і в Волинську губернію. З цією метою засновувались нові заклади, бо наявні вже були переповнені. «В березні-квітні 1922 р. було відкрито дитячі будинки в Овручі на 30 ліжок, і в с. Словечне Овруцького повіту на 50 дітей. Планується також ще розмістити додаткові місця для 100 дітей, які прибудуть з інших губерній» [19].

Забезпечення та функціонування дитячих будинків в вказаних нами населених пунктах, було задовільним. Зокрема, «повітові майстерні та заготівлі продуктів за жовтень 1922 р. в дитячі будинки повіту забезпечили 1900 т. хліба, 236 пар взуття, 13 т. жирів, 26 т. ковбаси, 36 т. яблук та інших фруктів, велику кількість молока та всі необхідні речі. З наближенням зими в найбільш голодуючі регіони, в тому числі і Донбас, було відправлено додаткові пайки» [19]. Працівниками Ради захисту дітей було встановлено належну систему дитячого харчування, за якою була розрахована порція для дітей, вживання молочних продуктів та добровільні пожертви населення на благоустрій [46]. Незважаючи на ці кроки подолання наявної соціальної аномалії, кількість нових бездоглядних неповнолітніх продовжувала зростати.

Багато неповнолітніх осіб з проблемних регіонів прибуло на Житомирщину і в 1921 р. «В липні 1921 року 216 дітей прибули в Житомир з Саратовської губернії. Більшість з них хворіє на скарлатину, тиф, дизентерію, паратиф, грип» [38, 39]. В визначені нами часові рамки, вище наведені хвороби були поширеними серед населення. Ці захворювання часто проходили в агресивній формі (гарячка, гострий біль, марення) і вчасно надана допомога могла врятувати життя. Проте смертність була дуже великою, особливо серед дітей.

З 1921 року в УСРР почали відкривати трудові колонії для неповнолітніх, зокрема, і на Житомирщині. В документі повідомляється, «повітвідділ

значає, що на базі нетрудової садиби в с. Вацькові Левківської волості Житомирського повіту, організовано трудову колонію» [17]. Такі установи з'явилися і в інших теренах Житомирського повіту, зокрема в Троянівській волості. Їх забезпечували всім необхідним районні продовольчі комітети Волинської губернії [17].

На літо безпритульних дітей розміщували в селах, де вони займалися сільськогосподарськими роботами. З їх закінченням, неповнолітні залишались там. Така практика була зафіксована і в межах вказаного нами регіону. «Літня кампанія соціального виховання 1920 року мала великий успіх. З метою належного виховання безпритульних, їх залучають до допомоги в сільському господарстві. Діти проживають в селах Лука, Станишівка, Троянів, Зарічани, Пряжів. З початком нового навчального року, особи віком 12–15 років залишилися на проживання в трудових колоніях» [9]. Підлітки перебуваючи там мали змогу навчатися, отримували 3-разове харчування, займалися фізичною працею. Це сприяло їхній соціалізації та загальному розвитку.

Членами Волинської комісії допомоги дітям було неодноразово проведено інспекційний огляд дитячих закладів Житомира та Житомирського повіту. «10 вересня 1920 р. головою комісії Авеліною та лікарем від Волгубздрава Маєвською було проведено огляд будинку для дефективних дітей с. Іванівка Житомирського повіту. Діти знаходяться в жахливому стані, не мають їжі, постілі, одягу. В установі живе 12-річний глухонігий хлопець, який залишений сам на себе. Трудова майстерня, де займаються діти, також не відповідає встановленим нормам та правилам» [40]. Погане забезпечення та антисанітарні умови перебування дітей в таких будинках були типовим явищем в ті часи. Основна увага держави була спрямована на розвиток та відбудову індустрії, тоді як на соціальні питання з державного бюджету виділялись невеликі дотації. Подібні ситуації стануть ще більше виражені в 1930-х роках.

Працівниками Волинської комісії допомоги дітям було розроблено необхідні завдання, що стосувалися необхідної допомоги безпритульним (умови побуту дітей в дитячих установах відкритого та закритого, забезпечення необхідними санітарно-гігієнічними засобами, одягом та належним харчуванням). Відповідною постановою Волгубнаросвіти від 13 червня 1923 року був затверджений План роботи по охороні здоров'я дітей на місцях. Співробітники комісії перевіряли всі дитячі заклади в Житомирській та Коростенській округах Волинської губернії [19].

Діяльність відділу соціального виховання при місцевому відділі освіти сприяла в поступовому спаді бездоглядності. Службовці цього департаменту відповідали за технічний стан дитячих установ. «Працівники відділу за лютий місяць 1922 року провели інспекцію дитячих будинків міста Житомира та в його околицях. Також це стосувалось і трудових колоній та таборів, де влітку мали відпочивати діти. Забезпечення в Житомирі та в повіті дуже погане, теж саме спостерігається і в інших теренах, зокрема в Новоград-Волинському» [41]. Найбільш поширеною проблемою в забезпеченні дитячих будинків була саме продовольча складова. Їжі не вистачало і це було зумовлено різними соціальними катаклізмами того часу.

В червні 1922 р. представниками освіти, соціальними інспекторами, а також міліціонерами було перевірено вокзали, ринки, щоб знайти там бездоглядних неповнолітніх та взяти їх на спеціальний облік. «За січень-травень 1922 року в м. Житомирі налічується 272, в повітах 3500 безпритульних. Найбільшу кількість з них складала вікова категорія від 8 до 14 років (439), а найменшу 4-річні діти (24). За цей час за їхні кримінальні проступки було відкрито 145 справ (крадіжки, розбої, дрібне хуліганство, жебракування)» [44]. Також були зафіксовані випадки вбивств перехожих.

Для неповнолітніх правопорушників було відкрито спеціальні дитячі будинки. Зокрема, в Житомирі він почав працювати 16 грудня 1923 року, на вулиці Синельниківській. «Основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників є установою для соціального виховання осіб, які не старші 14 років. Тут проживає не більше 30 дітей. В графік життя підлітків було включено навчання, соціальне виховання, та в разі потреби, покарання. Також за вихованцями завжди мав наглядати інспектор з міліції. Для правопорушниць-дівчаток з 10 років створено технічний будинок праці, де вони займаються шиттям, мереживом, ткацтвом. Після свого повноліття, вони переходять до самостійного життя» [45]. В таких установах учні отримували повну середню освіту та займалися різними фізичними навантаженнями.

Важливим було відкриття у квітні 1924 р. в Житомирі їдальні для безпритульних дітей та розширення будинку з 27 місць до 50 для них. В місті було створено дитячу колонію для дітей хворих на туберкульоз на 50 ліжок [12].

В підпорядкуванні Волинської губернської та Житомирської окружної комісії допомоги дітям перебували різні дитячі установи. Під патронатом цих інституцій, були наступні заклади: «закритий

будинки для підлітків на 50 осіб, дитячий майданчик на станції Житомир, їдальня на 125 чоловік, гуртожиток-майстерня для дівчат-підлітків на 25 осіб, дитячий туберкульозний санаторій на 40 дітей, відділення для дітей, хворих на кістковий туберкульоз на 15 ліжок тощо. На функціонування цих закладів видно бюджет в розмірі 22192 крб.» [12]. В спеціалізованих установах відділу народної освіти та охорони здоров'я перебували по м. Житомиру 2294 дітей, по губернії – 1766 [13].

Безпритульних дітей через брак місць в колоніях, інтернатах розміщували в школах Житомира, де вони і проживали і навчались. Багато учнів раніше займались грабіжництвом, жебракуванням, хуліганством. Вони завжди були під контролем вихователів. На початок січня 1925 року в м. Житомирі та його околицях таких вихованців було 50 [11].

В 1920-х роках стало доволі поширеним те, що безпритульні діти також можуть перебувати під патронатом окремих осіб, які проживали в містах чи селах. Така форма опіки могла відбуватися лише за умови, коли особи-патрони мали достатньо велике житло та могли прогодувати таких дітей та дати їм освіту. Часто ці процеси мали і примусовий характер [7, с. 69]. Патрунування охопило переважно селянське населення Волині. «У відповідності зі статистичними даними 1924 року у селах Житомирської округи Волинської губернії на приватному утриманні селян перебувало 715 дітей, тоді як у містах – 121; Коростенської – відповідно 379 та 37; Шепетівської – 575 та 73» [14]. Патрони-селяни вимагали надання їм податкових та інших пільг на утримання цих дітей, враховуючи усі складнощі післявоєнного життя на селі та можливості прогодування власних сімей.

Волинським виконкомом з 15 вересня по 15 жовтня 1927 року було організовано збір коштів для функціонування дитячих будинків. «На допомогу безпритульним дітям потрібно було перевести такі нарахування від загальної виручки закладів:

- по всіх закритих ресторанах та відкритим кафе-їдальням, починаючи з 9-ї години вечора – 5% на рахунки, що перевищують три карбованці;
- нарахування понад 5% по всіх кіно й театрах, квитки на які перевищують понад 50 коп.;
- нарахування в 2. коп. на кожну пляшку пива.

За подібними заходами особливий контроль мали органи державного порядку. Райвиконкомам і міліції надавалося право накладати на порушників штрафи до 10 карбованців або виконання трудової повинності на 5 днів» [12].

Станом на 1 жовтня 1927 р. Волинська окружна комісія допомоги дітям повідомляла про зменшення кількості місцевих безпритульних дітей. Головний контингент безпритульних у 1927/28 господарському році складали діти з інших округ, втікачі з дитбудинків, профілакторіїв. Продовжувалося надання допомоги напівсиротам, дітям безробітних батьків, дітям, родичі яких перебували у злиднях або були правопорушниками, дітям членів КНС. У 1926–1927 роках комісія вперше ввела стипендії для вихідців з дитбудинків, які вступили до професійних шкіл та вищих навчальних закладів. У 1927–1928 роках постановою ВУЦВК ліквідовувалися районні комісії допомоги дітям, і відповідна робота у районах передавалась громадській організації «Друзі дітей» [6, с. 100].

Важливим напрямком роботи губернской комісії допомоги дітям була організація осередків «Друзі дітей» та тісна співпраця з ними. Необхідно зазначити, що ці заходи проводились досить ефективно. Українська дослідниця Л. В. Олянич вказує на те, що стихійне виникнення цих осередків розпочалося наприкінці 1923 р., а офіційне – на початку 1924 р. (відповідне положення ЦКДД при ВУЦВК) на підприємствах та в установах українських міст і сіл. На 1 жовтня 1925 р. в УСРР існували 4,3 тис. осередків та 392 тис. членів (наприкінці 1929 р. – відповідно 7,7 тис. осередків та 410 тис. членів), а статут Всеукраїнського товариства під назвою «Друзі дітей» було зареєстровано у березні 1926 р. [26, с. 2].

Товариство «Друзі дітей», зробило вагомий внесок у справу боротьби з безпритульністю дітей на Волині та загалом в Україні у названі роки. Ці осередки проводили таку роботу: шефство над дитячими установами, підбір, обстеження дітей, утримання установ за свої кошти, попередження безпритульності, індивідуальна допомога бідним родинам та дітям, індивідуальне патрунування підлітків, влаштування дітей на роботу, відправлення їх на батьківщину за кошти осередків тощо [7, с. 67]. Станом на 1926 рік це товариство нараховувало по Україні 2115 міських осередків з 170 тис. членів, 300 сільських осередків з 73 тис. членів [7, с. 67].

У Волинській губернії станом на 1 жовтня 1924 р. нараховувалося 80 осередків цієї організації, які мали 5585 членів, а на 1 квітня 1925 р. існували 137 осередків (9658 членів). Наприклад, у м. Житомирі осередки організації «Друзі дітей» самостійно утримували дитячі будинки, проводили шефську роботу над дитячими закладами по території Житомирського повіту. Губернський бюджет осередків складав 11375 крб. [2, с. 34].

Висновки. Отже, в 1920-х роках дитяча безпритульність на території Житомирщини набула значного поширення. Причинами було важке соціально-економічне становище українського населення, події недавніх Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Паралельно з початку 1920-х років, відбувається організаційне становлення системи допомоги безпритульним дітям в Україні. Спочатку центральним органом, який займався вирішенням проблемами сирітства, стала Рада захисту дітей, заснована в 1919 р. У 1920 році створено інспекції при відділах Народної освіти. Центральну комісію допомоги дітям в Україні було організовано при Комісії з ліквідації наслідків голоду у листопаді 1922 р. постановою РНК УРСР. Вона стала самостійним органом лише з серпня 1923 р. Її головним завданням було подолання дитячої безпритульності.

Важливе значення в вирішенні питань з проблемою дитячої безпритульності в межах окресленого нами регіону, стало створення Житомирської комісії допомоги дітям в грудні 1924 р. Житомирщина на той час входила до складу Волинської губернії і на її території діяла Волинська губернська комісія допомоги дітям (1923 р). Також робота цієї інстанції була встановлена в Коростенській та Шепетівській округах. Завдяки її діяльності на території Житомирщини було відкрито низку дитячих заходів, які надавали допомогу безпритульним дітям (трудова дитяча колонія в с. Вацьків-1921 р.; дитячий будинок в с. Лука (1921 р.) та Житомирі (1924 р.). Важливими була діяльність осередків «Друзі дітей» та Волинської комісії допомоги дітям. Організація «Друзі дітей» надавала грошові кошти на відкриття дитячих закладів, забезпечувала їх всім необхідним.

Список літератури:

1. Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр.: Довідник : Офіційне видання / епоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолук, Б. Ш. Табачник. Житомир : «Волинь», 2007. 620 с.
2. Бондарчук М. Дитяча безпритульність на Житомирщині в 1921–1928 роках та шляхи її подолання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2020. Вип. 34. С. 28–36.
3. Букреев Т. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* 2017. Вип. 1(1). С. 88–94.
4. Букреев Т. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2016. Вип. 45, т. 1. С. 221–226.
5. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – Історія України). Київ, 21 с. 2001.
6. Власюк І. М. Державні та суспільні заходи подолання дитячої безпритульності на Волині в 1920-х роках. *Гуржійівські історичні читання* : збірник наукових праць. 2014–2015. Вип. 8–9. С. 100–103.
7. Власюк І. М. Діяльність державних комісій допомоги дітям на Волині у роки НЕПу (1921–1928 рр.). *Емінак* : науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21) (січень-березень), т. 3. С. 66–70.
8. Гудзь А. О. Становлення та розвиток законодавства про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція.* 2013. Вип. 5. С. 88–92.
9. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 38.
10. ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 101.
11. ДАЖО Ф. Р-31. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 150.
12. Ф. Р. 277. Оп. 1. Спр. 98. 65 арк.
13. ДАЖО. Ф. Р. 643. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 9.
14. ДАЖО. Ф. Р. 643. Оп. 1. Спр. 9. 11 арк.
15. ДАЖО. Ф. Р. 1657. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 48.
16. ДАЖО. Ф. Р. 1657. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 53.
17. ДАЖО. Ф. Р. 1983. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31.
18. ДАЖО. Ф. Р. 1983. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 63.
19. ДАЖО. Ф. Р-1999 Оп.1. Спр. 31. арк. 6, 193, 241.
20. Зінченко А. Г. Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20–30-х роках ХХ ст. в Україні. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* 2007. Вип. 10. С. 54–67.
21. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України). Одеса, 2002. 17 с.
22. Іваненко В. В., Іщенко І. В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. моногр.. Дніпропетровськ, 2006. 280 с.

23. Іщенко І. В. Жебракування та бродяжництво як соціальні аномалії в Україні періоду непу (1921–1928 рр.): об'єктивні й суб'єктивні чинники поширення. *Грані*. 2001. 1(15) січень-лютий. С. 26–34.
24. Іщенко, І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України). Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
25. Комар, Є. Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 213 с.
26. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції. : автореферат... к. істор. наук спец. : 07.00.01 – історія України. Харків, 2008. 12 с.
27. Парашевіна О. Діти і голод 1921–1922 рр. в Україні. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 14. С. 137–146.
28. Пришляк С. О. Дитяча безпритульність у 20–30-х рр. ХХ століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 54–61.
29. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Український Вільний університет; Друзі товариства імені Григорія Ващенка. Київ, Наукова думка, 2001. 912 с.
30. Стародубець Г. М., Стародубець В. О. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2019 (27). С. 19–25.
31. Центральний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 166. Оп.2. Спр. 514. Арк. 5.
32. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 572. Арк. 46.
33. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 572. Арк. 120.
34. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.1. Спр.987. Арк. 43.
35. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 284.
36. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 290, 290а.
37. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 291, 291а.
38. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1626. Арк. 292.
39. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.2. Спр. 1676. Арк. 3, 4–6, 7–11.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 353. Арк. 6.
41. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 844. Арк. 3.
42. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1555. Арк. 64, 79.
43. Starodubets G., Vlasuk I. Social anomalies in Volyn in the period of nep and the fight against them. *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House «Helvetica», 2019. Issue 13. P. 114–124.

Bondarchuk M.O., Starodubets H.M. FORMS AND METHODS OF THE SOVIET AUTHORITY'S FIGHT WITH CHILD HOMELESSNESS IN THE 1920S (ON THE EXAMPLE OF ZHYTOMYR REGION)

The research examines the opinions of scientists who study the problems of child homelessness in Soviet Ukraine in the 1920s. The scientific novelty of historical research is that a comprehensive analysis of the problem of the manifestations of the above-mentioned problems in this region was carried out. The new economic policy of the Soviet state during the 1920s was implemented against the background of increasing manifestations of various kinds of social anomalies. These include: child homelessness and neglect, organized crime, alcoholism, drug addiction, prostitution, etc. The struggle against them took place against the background of the difficult socio-economic situation of the country after the events of the First World War, the National Liberation War of 1917-1921, and the famine of 1921-1923. The authorities attached great importance to these measures, and above all to their termination. In 1919-1923, the organizational formation of the system of assistance to homeless children took place. The Volyn commission for children's aid began its work in October 1923, and the next – Zhytomyr. The work of these organizations contributed to the gradual reduction of child homelessness in the region. Thanks to their work, a number of children's activities were opened on the territory of Zhytomyr region, which provided assistance to homeless children (a children's labor colony in the village of Vatskiv in 1921; an orphanage in the village of Luka (1921) and Zhytomyr (1924). Important was the activity of the "Friends of the Children" cells. The "Friends of the Children" Society provided funds for the opening of children's institutions, provided them with everything they needed.

In the 1920s, it became quite common for homeless children to also be fostered by individuals who lived in towns or villages. This form of care could take place only if the patrons had a large enough home and

could feed such children and give them an education. Often these processes had a coercive nature. Patronage covered mainly the peasant population of Zhytomyr region.

The Volyn executive committee has repeatedly collected funds to help overcome child homelessness. In particular, in the city of Zhytomyr, for September-October 1927, a percentage of the amount was taken from the total revenue of public institutions (beers, coffee houses, cinemas) and transferred to the operation of orphanages.

Key words: *homelessness, neglect, orphanage, Zhytomyr region, colony, Soviet power, social anomaly.*

Зубко О.Є.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

З ЧОГО СМІЯЛИСЯ УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАНТИ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 1920-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ САТИРИКО-ГУМОРИСТИЧНОГО ВИДАННЯ «ПОДЕБРАДКА»)

Наукову новизну статі визначає розуміння того, що українська культура в усі часи зберігала й зберігає іронію та самоіронію, тому потреба в езоповій мові не зникла і в міжвоєнну добу. Для українського еміграційного осередку у міжвоєнній ЧСР, сатира й гумор – перемога над страхом, розрада в найкатастрофічніших ситуаціях.

Українська еміграційна сатира міжвоєнної доби була представлена тогочасними сатирико-гумористичними виданнями: як «зуенерівськими», так і «уенерівськими». На сторінках «Голосу табору», «Українського стрільця», «Камедули», «Бомби», «Українського скитальцю» та «Подєбрадки» віднаходилися, здебільшого, карикатури, шаржі, вірші та епіграми, епіграфи, інтерпретація різноманітних пісень (як народних, так і авторських).

Тому в статі розглянуто зміст гумористично-сатиричних журналів «Подєбрадка» за 1923 р. та за 1925 р. Акцентовано увагу на тому, що ці журнали виступали рупорами іронії та самоіронії.

Автором проаналізовано з метою порівняння два номери журналу «Подєбрадка», один за 1923 р., другий за 1925 р. Зокрема, відзначено, що кожен номер журналу мав по вісім сторінок, і що обов'язково один номер журналу щороку виходив напередодні 1 квітня. Традиційними рубриками журналу вважалися шаржові карикатури та вішовані епіграми. Інші рубрики створювали у відповідь на ті або інші виклики часу (як ото поворотництво, наприклад).

В цілому, у статі підсумовано, що еміграційні гумор та сатира були тими засобами, що дозволяли українським вигнанцям відволіктися від проблем, подивитися на життя під новим кутом зору і просто жити далі.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, гумор, сатира, журнали.

Постановка проблеми. 103 роки тому, на початку 1920-х Чехословаччину накрила хвиля біженців з України, як і сьогодні. Окуповану росіянами УНР та анексовану Польщею ЗУНР, залишали не тільки вояки, а й державні службовці, освітяни, діячі культури, цивільні біженці. Частина вояцтва Української Галицької армії та Армії УНР, окрім таборів інтернованих у Польщі, опинилася в Судетах: Німецькому Яблонному, Ліберцях, Йозефові), а інші біженці змушені були розпорошитися по різних чехословацьких містах.

Масштаби тодішнього виходу з України годі порівняти з теперішніми, бо тоді йшлося про «всього-на-всього» 20 000 осіб. Хоча за своїм потенціалом українські вихідці 1920-х не набагато поступалися сучасній українській громаді в Чеській Республіці, а в дечому, мабуть, її перевершували.

Фактично, над Влтавою та Подєбрадкою опинилася еліта української держави – політики, урядовці, університетські професори та вищий офіцерський склад армії. Не дивно, що вже протягом перших років перебування на чехословацькій землі

ці люди зуміли налагодити мережу допомогивих, освітніх та культурних організацій. І все це відбувалося у вкрай несприятливих обставинах – у роки післявоєнної гуманітарної та економічної кризи.

А оскільки українська культура в усі часи зберігала іронію та самоіронію, потреба в езоповій мові залишалася. Щоправда, зауважимо, для сучасних українців і нинішніх українських біженців такої потреби в езоповій вже не має через можливість вголос обговорювати будь-які питання в публічному просторі. В останньому знайшлося місце інтернет-мемам. Коли ж вести мову про українську еміграцію у міжвоєнній ЧСР, то сатира як перемога над страхом, як розрада в найкатастрофічніших ситуаціях, стояли на порядку денному чи не найпершими.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дотичними до теми нашого дослідження є публікація Ростислава Крамара «З чого сміялися українські емігранти в міжвоєнній Польщі» [2] та книга літературних анекдотів про відомих українських письменників, митців, політиків, мистецькі та суспільно-політичні події 20–30 рр.

XX ст., упорядкована Василем Габором «Летіло 40 сорок» [3].

Мета статті – показ притаманних представникам українського еміграційного осередку у міжвоєнній Чехословаччині засобів й форм гумору та сатири.

Виклад основного матеріалу. Визначення сатири – вид художнього висловлювання, що використовує гумор, іронію та гіперболу з метою критики та висміювання людських вад, суспільних недоліків, політичних проблем [1]. Головна її мета: дивитися на речі критично, але залишатися позитивним і відкритим до змін. Художні засоби сатири – гротеск, пародія, іронія використовувалися в різних літературних жанрах; тоді як в образотворчому мистецтві сатира проявляє себе через малюнок і карикатуру.

Українська еміграційна сатира міжвоєнної доби була яскраво представлена тогочасними сатирико-гумористичними виданнями, зауважимо, як «зуенерівськими», так і «уенерівськими». Переглядаючи останні, бачимо на їх сторінках, здебільшого, карикатури, шаржі, гумористичні вірші та епіграми, епіграфи, інтерпретацію різноманітних пісень (як народних, так і авторських).

«Зуенерівські видання» – видання інтернованих вояків Української Галицької армії в містечках Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів. Так, у Німецькому Яблонному світ побачили два сатиричних журнали: «Голос табору» (1919–1920) та «Український стрілець» (1920–1921). У Ліберцях – «Камедула» (1919–1920). А у Йозефові – «Бомба» (1923). Тоді як журнал «Український скиталець» видавався і в Ліберці, і в Йозефові й, навіть, у Відні (1920–1923).

Після розбурення і визнання своєї поразки «галичани» розуміли, що їх порятунок у роботі, яка дозволить не піддаватися «важкому отупінню», скасує безнадійне очікування «дальших ударів судьби». У рукописному начерку статті «Українська бригада в Чехії» (15 грудня 1919 р.) її автор – Карло Коберський (1890–1940) – громадський і політичний діяч, кооператор, теоретик і публіцист, доцент Української господарської академії в Подєбрадах, дійсний член НТШ – не без іронії відзначав: «Республіка Дойч-Габель [Німецьке Яблонне] не є нежизненным твором. Вона, хоч і постогнує та клянучи лиху долю, все-таки прає біду перед собою і побідносно переживає навіть важкі життєві проби...» [4, арк. 6а]. Тому і «Голос табору», і «Український стрілець», і «Український скиталець» і, навіть, «Бомба» не забували про «шпильку» у повчальних бувальщинах, іронії, народних дотепях, пародії, карикатурі.

Серед сатиричних «уенерівських видань» першість тримала «Подєбрадка», на розгляд якої ми зупинимось детальніше.

Свою назву цей журнал запозичив у мінеральної води «Подєбрадка» (за визначенням самих емігрантів «протівної на смак» – О. З.) із великим вмістом вуглекислого газу, яка призначалась при лікуванні серцевих та судинних хвороб. Вочевидь, саме ота «протівність» – найбільш бронейний аргумент щодо назви. Журнал «виходив» упродовж 1923–1928 рр.

Вносимо на розгляд читацької аудиторії числа (номери) 1 за 1923 р. та 6 за 1925 р. з метою порівняння матеріалів. Зауважимо, що кожне число мало всього по вісім сторінок. Вказуємо й на те, що кожне непарне число журналу традиційно виходило 1 квітня поточного року. А всього в рік виходило два номери.

«Подєбрадка» Число 1. На другій сторінці цього випуску розміщене «Традиційне слово від редакції». В подальшому воно більше не повторюватиметься в жодному номері. У ньому наголошувалося, що журнал «Подєбрадка» є не тільки органом незалежної думки «Подєбрадської колонії та околиць», а й незалежним навіть від прихильності чи неприхильності своїх вельмишановних читачів. Акцентувалося, що найбільш характерними властивостями журналу були: «робить повільних рухливими, а надто рухливих повільними; обнижувать шлункові властивості; втихомирювать партійні пристрасті; вироблять толеранцію; класти зась надмірним апетітам; вироблять оптимістичний світогляд». Окремо вказувалося, що перше число буде присвячене «старшому поколінню» [5, с. 2].

«Подєбрадка» число 6. Цей вже номер був присвячений Олімпіаді, «що терпеливо відбулась осіннім дощом і холодом у Подєбрадах 1 листопада 1925 р.». Ще в 1921 р. у Празі було створений «Український студентський спортивний кружок». У цьому гуртку крім занять легкою атлетикою, плаванням, футболом та тенісом, проходились теоретичні заняття, організовувались змагання з чеськими командами. І саме цей гурток виступив організатором Української олімпіади, яка зібрала 300 студентів-спортсменів. Цій олімпіаді, зокрема, була присвячена четверта та п'ята сторінки викання, де можна побачити безіменні карикатури на той або інший вид спорту.

Перша та друга сторінки цього номеру продовжували рубрику «Історична Галерея», започатковану у 1924 р. Головними карикатурними персонажами шостого номеру стали Михайло Грушевський та Аркадій Степаненко і неспроста. 1925 р. став початком офіційного відліку такого небезпечного явища серед емігрантів як поворотництво.

Рис. 1. Журнал «Подобрадка» Число 1 1923 р.
Титульна сторінка

Рис. 2. Журнал «Подобрадка». Число 1 1923.
Шоста сторінка

В середовищі українського еміграційного осередку в міжвоєнній ЧСР першим поворотником виявився саме ... Михайло Грушевський, який ще в 1922 р. прийняв пропозицію працевлаштування як від керівництва Української господарської академії в Подєбрадах, так і від керівництва Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. (Український вільний університет ще в 1921 р. переїхав з Відня до Праги). Господарську академію Михайло Сергійович «цікавив» як соціолог, а от Педагогічний інститут, зрозуміло, бачив у ньому історика. Впродовж 1923–1924 р. між Грушевським і керівництвом двох вузів в особах ректорів велося жваве листування, допоки в газеті «Руль» не з'явилася замітка про повернення Михайла Сергійовича до Радянської України [7, с. 54]. Під шаржовим портретом Грушевського вміщено промовисту цитату: «А я при кожному режимі в одну мить напишу 16 томів історії. І кожного разу – відповідно до менту».

Аркадій Степанович Степаненко (1889–1938) – заступник голови Української Центральної Ради, міністр земельних справ УНР в уряді Ісаака Мезапи, реемігрант з 1924 р., заступник директора одного із банків Херсону, економіст «Тракторбуду», жертва сталінських репресій – ще напередодні перевороту Скоропадського представляв на розгляд колегам по Українській Центральній Раді проект Конституції УНР 1918 р. Тому під його шаржовою карикатурою 1925 р. напис: «Я щіро старался і написав тільки, так сказати конституцію і то, так сказати, для безнадобності».

Третя сторінка «Подєбрідки» була виділена під шаржову карикатуру Сергія Тимошенка у подоби Наполеона Бонапарта з підписом: «...й замість творить світові архітектурні діла, марнується талант над кресленням хліва» [8].

Сторінка шоста подавала «Огляд світових подій» від власного кореспондента. Ця рубрика зачіпала українізацію, колективізацію й пророкувала (подавала своєчасне передбачення). Подєбрідська «українізація» виступала відгуком на процес українізації в Радянській Україні та розумілася як те, що українцем може бути будь-хто «жид, москаль, поляк, але не українець». «Колективізація» була запереченням індивідуального Я у Празі і переходом до колективного Ми: «ми заснували, ми допомогли, нові України». А ось передбачення стосувалося якогось доцента, котрий не захотів кваліфікуватися на професора, оскільки «професура йому була обіцяна в Єрусалимському університеті, де тільки професори українці, а лектори й доценти – тубільці».

На сторінці сьомій розмістилася рубрика «Автокефальні подебрадські святці». Ще у 1923 р. на базі Академії було створено, з ініціативи Василя Івановича Біднова (1874–1935) – знавця українського церковного життя – та Сергія Павловича Шелухина (1864–1938) – голови Вищої Церковної Ради Української Православної Церкви для еміграції – Церковне братство імені святих Кирила та Мефодія, котре об'єднало коло 200 студентів та 30 викладачів. Душпастирем Братства був Отець Григорій Мельник (1893–після 1939) [6, с. 74]. Тому до «правдивих, але неканонізованих святих» було віднесені: 40 кирило-мефодіївців, 30 доларових євангелістів (у Подебрадах з 1924 р. отаборилося Братство євангелістів, яке навіть подарувало Біблію українською мовою автокефалістам, а оскільки євангелісти мали декількох спонсорів із США та Канади, то через це були названі доларовими – О. З.), 12 мудрих заміжніх панянок. До «Великомучеників» зараховувалися матуранти (вступники підготовчого відділення – О. З.) й члени Управи студентської громади. До когорти «Ритуально умучених» потрапляли інформаційний збірник УГА, зате вакантною лишалася категорія «пророків» із відзначенням, кандидата, що проживає у Празі. Не оминалися тут і «бла-

женні» (Видавниче товариство), і «страстнотерпці» (женихи), і «грішники покуючі» (поети та повари) разом з «непрощеними грішниками» (футболістами, редакторами «Подебрадки»), і «воїни» (клієнти Товариського суду), і «христа юродиві» (автомобілісти), і «безсребники» (студенти), і «Іроди» (крамарі). А ось категорія «Мощей» закріплювала за собою книгарню Видавничого товариства і газету «Українське життя».

Остання, восьма, сторінка цього номеру анонсувала нову рубрику «Бони» із зазначенням того, що наступний номер журналу буде присвячено саме цій рубриці, та подавала «Три думки гулящої людини»:

1. *Не труба бути скотарем, щоб назвати кого слід – скотиною.*

2. *І не засновуючи нової ідальні, можна їсти що дня одне одного.*

3. *Телефон, це спосіб для людей порозумітися на віддаленні, які з близька порозумітися не можуть* [9, с. 8].

Висновки. Отже, еміграційні гумор та сатира були тими засобами, що дозволяли українським вигнанцям відволіктися від проблем, подивитися на життя під новим кутом зору і просто жити далі.

Список літератури:

1. Сатира. URL: <https://termin.in.ua/satura/> (дата звернення: 18.09.2019).
2. Крамар Р. *З чого сміялись українські емігранти в міжвоєнній Польщі*. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/z-choho-smiyalys-ukrayinski-emihranty-v-mizhvoyenni-polshchi> (дата звернення: 18.04.2023).
3. Габор В. (упоряд.) *Легіло 40 сорок*. Львів : «Піраміда», 2016. 170 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України). ф. 3520, оп. 2, спр. 1.
5. Подебрадка. Сатирично-гумористичний журнал. Число 1. Подебради: [б. в.], 1923. 8 с.
6. Зубко О. Специфіка конфесійно-церковної комунікації української пражської еміграції. «Подебрадський осередок». Автокефалія. (1921–1939). *Evropský Filozofický a Historický Diskurz*. Praha-Nusle, ČR: BEROSTAV DRUŽSTVO, 2019. Svazek. 5. Vyd. 1
7. Зубко О. Є. М. Грушевський та українські вищі школи Чехо–Словаччини: втрачені можливості вченого та еміграції. *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*. К., 2001. № 11. С. 44–55.
8. Власенко В. Український архітектор і дипломат Сергій Тимошенко. URL: <http://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/50-2022-1.pdf> (дата звернення: 18.07.2022).
9. Подебрадка. Сатирично-гумористичний журнал. Число 6. Подебради: [б. в.], 1925. 8 с.

Zubko O.Ye. WHAT DID UKRAINIAN EMIGRANTS LAUGH ABOUT IN INTERWAR CZECHOSLOVACHCHYNA IN THE 1920S (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE SATIRICAL AND HUMOROUS PUBLICATION “PODEBRADKA”)

The scientific novelty of the article is determined by the understanding that Ukrainian culture has always preserved and preserves irony and self-irony, so the need for Aesopian language did not disappear even in the interwar period. For the Ukrainian emigration center in the interwar Czechoslovachchyna, satire and humor are victory over fear, consolation in the most catastrophic situations.

Ukrainian emigration satire of the interwar period was presented by satirical and humorous publications of the time: both «Zuener» and «Uener». On the pages of «Voice of the Camp», «Ukrainian Shooter», «Kamedula», «Bomb», «Ukrainian Wanderer» and «Podebradka» there were, for the most part, caricatures, cartoons, poems and epigrams, epigraphs, interpretations of various songs (both folk and author's).

Therefore, the article examines the content of the humorously satirical magazines «Podebradka» for 1923 and 1925. Attention is focused on the fact that these magazines were mouthpieces of irony and self-irony.

The author analyzed for the purpose of comparison two issues of the magazine «Podebradka», one from 1923, the other from 1925. In particular, it was noted that each issue of the magazine had eight pages, and that one issue of the magazine was necessarily published every year on the eve of April 1. Cartoon caricatures and poetic epigrams were considered traditional sections of the magazine. Other rubrics were created in response to certain challenges of the time (such as turnpike, for example).

In general, the article summarizes that emigration humor and satire were the means that allowed Ukrainian exiles to distract themselves from problems, look at life from a new angle and simply live on.

Key words: *Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, humor, satire, magazine.*

Каковкіна О.М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДНІПРОПЕТРОВЩИНА В ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ СРСР І ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В 1950–1980-Х РР.

У статті порушується проблема місця УРСР у міжнародних відносинах доби «холодної війни» та регіонального виміру цієї участі. Мета розвідки – визначити місце одного з регіонів – Дніпропетровщини – в економічних відносинах СРСР та Великої Британії 1950–1980-х рр. Тема залишається маловивченою, що доводить стан її дослідження в українській та зарубіжній історіографії. Джерельну основу розвідки склав комплекс неопублікованих і опублікованих джерел, зосереджених в архівних та бібліотечних зібраннях Дніпра.

Результати дослідження дозволили зробити висновок про наявність «свого обличчя» України та Дніпропетровської області у радянсько-британських економічних відносинах, попри їх підпорядкованість союзному центру. Одним з головних чинників, який дозволив інтегрувати український сегмент до економічної співпраці СРСР з ідеологічними опонентами з часів «відлиги», був потужний промисловий ресурс республіки. Учасниками економічної співпраці й реалізації торговельних угод СРСР і Великої Британії стали підприємства важкої промисловості Дніпропетровська й області. Одним з найбільших радянсько-британських економічних проєктів, реалізованих у Дніпропетровську, стала закупівля у Великій Британії обладнання для шинного заводу з його встановленням та навчанням українських фахівців. Пуск перших виробничих потужностей підприємства у 1961 р. обумовив візит до міста міністрів торгівлі Сполученого Королівства та СРСР – Р. Модлінга та М. Патолічева – у складі представницької делегації обох держав. Особливість зустрічі полягала не тільки у значному зацікавленні британської сторони в успішній співпраці, а й у тому, що Дніпропетровськ за два роки до цього отримав статус умовно-закритого міста, куди іноземці могли потрапити у виняткових випадках. Про факти закупівлі англійського обладнання для інших підприємств регіону свідчать архівні матеріали початку 1980-х рр. Предметом продажу до Великої Британії були ліцензії на виробництво обладнання, розробленого радянськими/українськими фахівцями. Проаналізовані джерела створюють можливості для підготовки синтези, яка б заповнила значну лауну в історії України та окремих регіонів, міст у відносинах з багатьма країнами Європи і світу у добу тоталітаризму.

Ключові слова: УРСР, Велика Британія, радянсько-британські відносини, економіка, торгівля, Дніпропетровськ, промисловість.

Постановка проблеми. Проблема пошуку Україною «свого обличчя» у колі європейських країн не має виключати значний період історії, який так активно використовує російська пропаганда, намагаючись цю історію «приватизувати». Мова про 1950–1980-ті роки, коли Україна була включена до розлогої системи міжнародних економічних відносин, причому не тільки у межах Східного блоку й численних його «друзів», а й політичних та ідеологічних ворогів – країн Заходу. У більшості випадків історія відносин УРСР з ідеологічними опонентами Радянського Союзу заперечується переконанням про відсутність будь-якої самостійності у їх розвитку, а відтак – знеціненням цього періоду та його контенту як предмету наукового пошуку. Такий підхід певним чином слугує на користь політики російських

агресорів, які прагнуть остаточного знеособлення та знищення України. На історію економічних зв'язків комуністичної України із Великою Британією пропонується поглянути у регіональному/локальному фокусі, який здатен розкрити не тільки механізми підпорядкування московському центру, а й наповнити цю історію новим змістом, з'ясувати роль «капіталістичних» країн у розвитку української промисловості в окремих регіонах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Місце УРСР у міжнародних відносинах доби «холодної війни», зокрема економічних, залишається маловивченою темою. Це стосується й відносин з країнами Заходу, зокрема з Великою Британією. Враховуючи значну кількість публіцистичних матеріалів, присвячених українсько-британським відносинам з часу проголошення

незалежної України та її самостійної зовнішньої політики, першими ґрунтовними дослідженнями, присвяченими періоду відносин з 1991 р., стали монографія і дисертація А. Грубінка (2005 і 2006 рр.) [7; 8] та дисертація Г. Гончарова (2006 р.) [6]. Встановлення повноцінних дипломатичних відносин об'єктивно стає для учених точкою відліку у дослідженні історії зв'язків України з країнами Заходу. Разом з тим, у роботах відзначені окремі факти перетину української та британської історії через постаті та події, починаючи з часів Середньовіччя. У статті А. Грубінка та Н. Буглай (2022 р.) запропоновано етапи розвитку українсько-британських відносин та їх характеристика, з відповідними історіографічними посиланнями, які дають уявлення про стан дослідження відносин України та Сполученого Королівства [9]. Важливими є висновки фахівців стосовно особливостей презентації України у міжнародній політиці у 1940–1980-х рр., коли УРСР «...традиційно сприймали частиною Росії або СРСР», відзначаючи «загальну несистемність, спорадичність історичних проявів українсько-британських контактів, зумовлених насамперед тривалою бездержавною історією України, відсутністю політично активної української діаспори, елітарністю інформаційного контенту, коли Україною та її суспільним життям ґрунтовно цікавилися хіба що вузьке коло політиків, дипломатів, розвідників» [9, с. 210].

Українську сторінку відносин з Великою Британією у 1945–1991 рр. компенсує увага діаспорних та сучасних учених до історії української громади в Сполученому Королівстві [27, див. бібліографію].

Радянська історіографія не оминала увагою відносини СРСР з ключовими західними гравцями на міжнародній арені, до яких належала й Велика Британія, але питання про роль у розвитку цих відносин окремої республіки, тим паче регіону, не були предметом наукових рефлексій. Найбільш інформаційно насиченими можна вважати узагальнення В. Трухановського й Н. Капітонової [39] та В. Рижикова [36], в яких охарактеризовано практично усі важливі економічні, торговельні радянсько-англійські угоди за історію взаємин двох держав з відповідною ідеологічною конотацією.

Знеособлення УРСР у зовнішньоекономічній діяльності вплинуло й на підходи британської історіографії, спрямованої у першу чергу на аналіз міждержавного рівня відносин, або їх буденного, особистого виміру, практик взаємин та самопрезентації СРСР та Великої Британії в умовах «холодної війни». У цьому сенсі варта уваги розвідка Н. Барнетта, присвячена англій-

сько-радянським виставкам 1961 року, де автор наводить дотичні до теми британсько-радянських відносин новітні праці [43]. Дослідження британських фахівців, наповнені більшою конкретикою та позбавлені ідеологізації, як, наприклад, стаття М. Казера 1990 р., який висвітлює ключові проблеми радянської економіки та їх вплив на торговельні відносини з Великою Британією у 1920–1980-х рр. [46].

З останніх російських публікацій, які мають відношення до нашої теми, варто відзначити колективну монографію, присвячену М. Патолічеву, – міністру зовнішньої торгівлі СРСР у 1958–1985 рр., який брав участь у просуванні радянсько-британського проекту з оснащення Дніпропетровського шинного заводу. У виданні міститься згадка про закупівлю обладнання для заводу, але помилково йдеться про 1970-ті, а не 1960-ті роки [31 с. 237].

Дослідження зовнішньоекономічних відносин за участі СРСР і України виводить на ще один напрям – міської історії. Поряд з іншими промисловими центрами України, Дніпропетровськ мав особливість – умовно-закритий статус протягом 1959–1987 рр., що вплинуло на соціокультурний розвиток міста та менталітет містян, місце обласного центру в міжнародних відносинах різного рівня. А. Портнов у нещодавно опублікованій праці, підвів певний підсумок студіям з історії Дніпра [48], та зарубіжні зв'язки міста у часи тоталітаризму й періоду «закриття» залишили значне поле для дослідницького пошуку.

Мета дослідження – визначити місце одного з регіонів України – Дніпропетровщини – в економічних відносинах СРСР та Великої Британії у 1950–1980-х рр. Основу розвідки склали матеріали фондів Міністерства чорної металургії України (далі – МЧМ України), Дніпропетровського раднаргоспу, Інституту чорної металургії України з Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), а також періодичних видань – міських, обласних, республіканських та союзних газет, заводської газети «Шинник» Дніпропетровського шинного заводу (далі – ДШЗ). Окремі усні свідчення зібрані авторкою, деякі спогади, що мають відношення до теми, вміщені у газетних публікаціях та науково-популярному виданні «Дніпрощина»: люди, події, роки» [20], яке розкриває історію підприємства, що стало частиною українсько/радянської-британської співпраці.

Виклад основного матеріалу. В економічних відносинах СРСР і Великої Британії після Другої світової війни, попри відомий виступ В. Черчилля у Фултоні, з яким прийнято пов'язувати початок

доби «холодної війни», ніколи не було абсолютного затишшя. Це стосується й часу загострення міждержавних відносин у роки пізнього сталінізму та правління лейбористських урядів [36, с. 114–119]. З початку 1950-х рр., коли при владі у Великій Британії опинилися консерватори, а СРСР вступив у добу «відлиги», обопільне зацікавлення у нарощуванні співпраці в економічній сфері визначило зміст досягнутих домовленостей та підписаних документів.

Новим етапом в радянсько-британських економічних відносинах стало підписання 5-річної торговельної угоди від 24 травня 1959 р. [45], яка була продовженням доволі непростих зв'язків у сфері торгівлі від 1920-х рр. Як зауважили учасники парламентських дебатів 2 червня 1959 р., «угода надає нові можливості для розширення торгівлі в обох напрямках...» та «підє на користь Сполученому Королівству». При цьому відзначалося, що «...радянський уряд розраховує розмістити в країні значні замовлення на капітальне обладнання та інші промислові товари понад свої звичайні закупівлі, що передбачає протягом наступних п'яти років замовлення на суму 600–700 млн. фунтів стерлінгів. Угода також передбачає розвиток торгівлі споживчими товарами в обох напрямках. В якості першого кроку передбачається надання нових квот на суму 2 млн. фунтів стерлінгів з кожного боку...» [49].

Про зацікавлення британського бізнесу у співпраці з СРСР та позитивні перспективи угоди свідчить стаття майбутнього міністра торгівлі Сполученого Королівства Реджинальда Модлінга за 1960 р., який відзначав «особливі труднощі, які виникають у країнах з державною торгівлею», зокрема з СРСР, але й безумовну обопільну вигоду у розвитку відносин. За його даними, «британський експорт до Росії (мова про СРСР! – О. К.) становив близько 10 мільйонів фунтів стерлінгів у 1954 році, а в 1957 році зріс до 37 мільйонів фунтів стерлінгів, і в 1960 році ми очікуємо на рекорд» [47]. Як відзначив дослідник М. Казер, протягом 1960 р. Велика Британія посідала перше місце за обсягами торгівлі з СРСР серед інших капіталістичних країн [46, с. 198].

Одним з найдорожчих проектів у реалізації цієї угоди стала закупівля (а попередньо – й виготовлення) обладнання для Дніпропетровського шинного заводу. Його будівництво було розпочато у 1956 р., а в 1961 р. запрацювали перші потужності. Це був перший шинний завод в Україні, який до того ж за обсягами виробництва та рівнем застосованих там технологій на той час переважав інші заводи в СРСР. Завод у Дніпропетровську дійсно

був промисловим гігантом, де на 65 гектарах розташовувалися 37 споруд і навколо якого було розбудовано наукову та навчальну базу, що відіграла значну роль у розвитку не тільки української, а й загальносоюзної хімічної промисловості [30, с. 3]. У 1979 р. завод було перетворено на виробниче об'єднання «Дніпрошина», у 1990 р. воно стало орендним, у 1994 р. – акціонерним [20, с. 149–151], а в 2016 р. його було ліквідовано [22], про причини чого можна написати окрему, на жаль, не оптимістичну історію. На заводі було налагоджено виробництво широкого асортименту шин практично для усіх видів транспорту – від легковиків до великих промислових машин. Сьогодні бренд «Дніпрошина» використовують інші виробництва, наприклад, Білоцерківський шинний завод.

Будівництво й оснащення цього підприємства стало полем для кількарічної співпраці СРСР з Великою Британією. За спогадами працівників заводу, контракту з британцями передували «довгі й важкі перемовини з провідними фірмами капіталістичних країн», і зрештою, з усіх пропозицій, «перевагу було надано групі провідних фірм Англії на чолі з фірмою Данлоп» [23, с. 1]. Один із світових лідерів з виробництва шин з кінця XIX ст., компанія Dunlop була ліквідована у 1985 р., але її бренд та традиції представляють сьогодні інші бізнес-групи [44]. Технологічну частину проекту за контрактом брали на себе англійці, а будівництво усієї бази та інфраструктури підприємства було завданням будівельників та інженерів в Україні.

Вартість обладнання для ДШЗ складала 15 млн. фунтів стерлінгів і об'єднала для його виготовлення та постачання декілька англійських фірм в окремий консорціум, названий «Растайфа» – скорочено від «Russian tyre factory» – «Російський шинний завод» [4, с. 2]. Так, від початку співпраці з англійцями, уособленням всього радянського вкотре ставало російське, що становило вже традицію, започатковану в імперські часи, оновлену у більшовицькому бренді «Радянська Росія» та успішно закріпленому й розтиражованому у часи СРСР. До консорціуму увійшли фірми «Девід Брідж», «Кромптон Паркінсон» «Ланкашир дайнемо електронік», «Френсіс Шоу», «Мазер енд Платт», «Саймон Хендлінг Інженієрс»¹. Обладнання виготовлялося на різних підприємствах, що обумовлювало й географію відряджень фахівців з Дніпропетровська – Лондон, Манчестер, Ланкашир [4, с. 2].

¹ Назву фірм подано так, як їх вказано в цитованій статті газети «Днепр вечерний» за 1960 р. Більшість назв англійських фірм у документах або газетних публікаціях вказано не в оригіналі, а кирилицею.

1959 роком датуються перші відрядження до Великої Британії представників ДШЗ. Про це свідчать як спогади працівників заводу, так і документи. У такому доволі тривалому відрядженні разом з групою фахівців був перший директор ДШЗ Євгеній Гаврилович Лопатто, – не шинник, а будівельник за фахом, який мав добрі організаційні здібності та дипломатичний хист. Саме він брав участь у роботі урядових комісій стосовно контракту з англіїцями, а метою його перебування у Великій Британії було обговорення технічних питань й узгодження виробництва обладнання за проектом [20, с. 23].

У матеріалах Дніпропетровського раднаргоспу міститься лист від 5 лютого 1960 р. Голові всесоюзного об'єднання «Техмашімпорт» від голови Ради народного господарства СРСР М. Тіхонова з проханням відкликати директора шинного заводу Є. Г. Лопатто, який перебував у відрядженні в Англії, «у зв'язку з невідкладною необхідністю введення в експлуатацію шинного заводу...». Директор мав бути в СРСР, щоб взяти участь у перемовинах з представниками англійських фірм, які мали приїхати до Москви 21 лютого «для підписання угоди про шефмонтаж шинного заводу». Разом з тим, «для завершення роботи в Англії по закупівлі обладнання і запчастин, по узгодженню технічних питань і прийому техдокументації та обладнання» прохали терміново відрядити Н. К. Астаф'єва – заступника головного інженера Управління Шин і Гумово-технічних виробів Держхімкомітету СРСР, «якому довірено також виступати і приймати рішення від імені Дніпропетровського раднаргоспу» [14, арк. 29]. Йшлося, ймовірно, про другу поїздку директора ДШЗ до Великої Британії.

З першим директором ДШЗ пов'язана курйозна історія, яка сталася під час його візиту до Сполученого Королівства у 1959 р. і яка була оприлюднена тільки у пострадянський час. Англіїці запросили Лопатто відпочити на кінських перегонах і зробити ставку. Він був завантажений виробничими питаннями, але розуміючи, що добрі взаємини необхідно підтримувати, погодився, хоча на іподромі був один раз в житті й не захоплювався перегонами. Як новачок, вибрав коня на свій розсуд і несподівано для знавців, виграв, причому значну суму. І він «не просто розгубився, а й злякався»: проведений напередодні виїзду за кордон інструктаж суворо забороняв відвідування усіляких «злачних» місць та ще й з азартними іграми. А тут ще й зайва валюта та буквально шалені гроші: усім радянським громадянам для виїзду за кордон

виділялася фіксована сума іноземної валюти, за яку необхідно було звітувати. Англіїці, знаючи цю специфіку, врятували ситуацію й запропонували на ці кошти купити необхідне обладнання, якого не було в контракті. Так на заводі з'явилася лінія для випробування поліамідних кордів фірми «Мазер енд Платт». При чому на час публікації цих спогадів з історії «Дніпрошини» у 2001 р. вона була робочою [20, с. 24–25].

Є. Г. Лопатто, відповідаючи на запитання радянського журналіста, якому вдалося поспілкуватися з директором під час його британського відрядження у січні 1960 р., відзначив, що обладнання, яке постачається з Великої Британії, відрізняється від обладнання інших шинних заводів. Це у першу чергу «...високий ступінь автоматизації, принципова новація – надзвичайно складне електронне управління, деякі елементи обладнання виготовляються спеціально для Дніпропетровського заводу і їх аналогів немає в Англії. Автоматизація дозволить скоротити штат у два з половиною рази». Завдяки максимальній механізації та автоматизації «погодинний виробіток продукції на одного працівника мав складати 24, 4 кг, як в той же час на передових заводах США вона складала не більше 22 кг» [4, с. 2]

Українська частина проекту містила одне із найбільш складних завдань – підготувати приміщення для обладнання та фахівців, здатних його обслуговувати. Будівництво споруд велось місцевим трестом, а в технічному оснащенні великої кількості приміщень та території заводу брали участь представники й російських підприємств.

Замовлене обладнання доставлялося у порти Одеси і Ленінграда, а звідти залізницею – до Дніпропетровська. Його консервували на території заводу, доки не були збудовані відповідні для нього приміщення. Жанна Бондаренко, яка була учасницею будівництва разом із 11-ма випускниками Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, згадувала, як його доводилося розвантажувати «і в дощ і в сніг», особливо було важко у сніжну й морозну першу зиму 1959–1960 року. До майданчиків з іноземним обладнанням іноді неможливо було дістатися через сніжні заноси, які необхідно було розчищати [1, с. 3].

Роль місцевих фахівців не обмежувалася тільки будівництвом приміщень, а й розробкою, удосконаленням власних технологій, які мали компенсувати відсутність британських консультантів. У самостійному опануванні й монтажі англійського обладнання складність полягала у відсутності належної мовної підготовки. За спогадами О. Ягу-

діна, перекладачі були, але було велике бажання не чекати перекладу інструкцій, а почати опановувати англійські прилади. Не було ще цеху КВПіА², його майбутній начальник Шевченко навчався в Англії, тому «читали інтернаціональну мову монтажних та електричних схем. І тільки потім уточнювали установку обладнання по інструкціях» [41, с. 4]. У спогадах інших працівників відзначається, що англійські проєктанти не передбачили приміщення для КВПіА та приміщення для ремонту приладів. Іноді через відсутність доступних інструкцій неможливо було з'ясувати, як працюють прилади, і за допомогою звертали до фахівців-хіміків з місцевого інституту та інших заводів. Окреме обладнання «підганяли» до конкретних умов. Технічні недосконалості та деякі прорахунки британських інженерів та виробників виправляли власними зусиллями, іноді пропонуючи більш вдалі рішення [20, с. 30–32].

У цілому, усі учасники будівництва ДШЗ та його працівники уперше стикнулися з таким новітнім обладнанням. «Унікальна автоматична апаратура і електронні прилади» [40, с. 4], «чудова якість англійської сталі», яку відзначали слюсарі, що ремонтували обладнання [22], невігдно вирізняли вітчизняне устаткування другої черги заводу, яке поступалося якістю англійському.

Цікаво, що зі сторінок дніпропетровських газет не одноразово лунала критика темпів та якості будівництва [21; 26; 30], що може здатися дивним, та дух «відлиги» ще не зійшов, а не виконання зобов'язань по міждержавній угоді могли коштувати мільйонних збитків.

Навчання фахівців для ДШЗ відбувалося в основному Ярославлі, де існував шинний завод, технікум та відповідні умови, та новації, які впроваджувалися на ДШЗ, вимагали консультацій на виробництві у Великій Британії. Працівники заводу виїздили на навчання на англійські фірми на етапі виробництва устаткування, а також після запуску першої черги у квітні 1961 р. Колишня працівниця заводу й директорка палацу культури «Дніпрошини» Ірина Бузицук згадувала, що до Великої Британії виїздили провідні фахівці – головний інженер заводу Й. Дашевський, начальник цеху вулканізації Ю. Поліванов [37]. Доступні документи не дають можливості визначити кількість відряджених, тривалість їх перебування на британських фірмах.

Про британських інженерів, які брали участь у налагодженні обладнання у Дніпропетровську, інформації небагато. Про їх направлення на ДШЗ

відомо з листування відділу зовнішніх зносин Дніпропетровського раднаргоспу за квітень 1960 р. з об'єднанням «Техмашинімпорт». Згідно з угодою між останнім та консорціумом «Растайфа», підписаним 9 березня 1960 р., у Дніпропетровськ мали бути направлені «англійські фахівці для шефмонтажних робіт» [16, арк. 10].

Валентина Овчаренко, яка була останнім начальником відділу технічного контролю «Дніпрошини», згадувала розповіді, що для англійських фахівців збудували окремих двоповерховий котедж у передмісті Дніпропетровська – селищі Чаплі (сьогодні – частина міста), де пізніше було зведено профілакторій шинного заводу. Звідти іноземних гостей возили на завод [38].

Закупівля англійського обладнання для шинного заводу проторували шлях до міста Р. Модлінгу, який протягом 1961–1963 рр. був міністром торгівлі Сполученого Королівства у кабінеті консерватора Г. Макміллана. Злет його політичної кар'єри Модлінга був попереду, а у ці роки він значно сприяв реалізації торгівельної угоди з СРСР, куди неодноразово приїздив.

У програмі перебування британського міністра Дніпропетровськ був не першим і не єдиним пунктом. 20 травня 1961 р. у Москві відбулося відкриття Британської торговельно-промислової виставки, у чому брав участь й Модлінг разом з британським послом в СРСР [34, с. 1–2]. До Дніпропетровська він прибув 25 травня у супроводі торговельного радника посольства Великобританії в Москві Х. Г. Кінга, а також міністра торгівлі СРСР М. С. Патолічева, торговельного представника СРСР у Великій Британії В. І. Роднова і «відповідальних співробітників Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР» [32, с. 1; 33, с. 4; 35, с. 1]. На аеродромі його зустрічали голова Дніпропетровського раднаргоспу Л. Ю. Лукич та голова міськвиконкому М. О. Гавриленко. У день прибуття Р. Модлінг відвідав шинний завод [32, с. 1], де 1 квітня запрацювало виробництво і було виготовлено першу шину. Саме ця дата вважається датою заснування заводу, а його офіційне відкриття відбулося пізніше, 2 серпня того ж року.

Наступного дня, 26 травня, британський міністр «знайомився з містом»: йому показали Палац культури студентів ім. Ю. Гагаріна (щойно було присвоєно ім'я): відремонтований палац Г. Потьомкіна вирізнявся архітектурою та слугував для демонстрації рівня життя і дозвілля радянського студентства. Ще одним об'єктом показу став Будинок науково-технічної пропаганди Дніпропетровського раднаргоспу – ще одна пам'ятка

² Контрольно-вимірвальні прилади і автоматика.

архітектури імперських часів. Голова міського виконавчого комітету М. Гавриленко «на честь міністра дав сніданок», після якого уся почесна делегація вилетіла до Сочі [32, с. 1; 35, с. 1].

Приїзд представницької делегації з британським міністром припав на час, коли Дніпропетровськ вже отримав статус умовно-закритого міста (з осені 1959 р.). Дозвіл на його відвідування іноземцями під час «закриття» був винятком і його іноді отримували представники західних фірм, готових платити «живу» валюту за вигідні контракти. Ще одна особливість візиту Р. Модлінга полягала у тому, що він побачив не тільки шинний завод а й місто, про що дуже стисло, але написали місцеві й республіканські газети (практично продублювали однакову за змістом інформацію). Разом з тим, жодного слова у газетах не йшлося про те, чому британський й радянський міністри прибули саме до Дніпропетровська і зацікавилися саме ДШЗ. Не обізнаний читач мав залишитися при своїх здогадках.

Відкриття заводу не завершило співпрацю з англійськими виробниками обладнання, про що свідчать документи Дніпропетровського раднаргоспу. Так, під час монтажу устаткування було виявлено деякі конструктивні недоліки, допущені при виготовленні консорціумом «Растайфа». У зв'язку із цим у жовтні 1961 р. було прийнято рішення про відрядження представників Дніпропетровського раднаргоспу та заводу до Великої Британії, щоб спільно простежити за виробництвом окремих деталей та виправити виробничі вади [15, арк. 17].

У листі від 31 жовтня 1961 р. із всесоюзного об'єднання «Техмашинімпорт», яке координувало експорт та імпорт обладнання, продукції декількох галузей промисловості, зокрема хімічної, до голови Дніпропетровського раднаргоспу Л. Лукича йшлося про «завершення етапу технічного розгляду конструктивних недоліків і недоліків виготовлення обладнання Дніпропетровського шинного заводу, поставленого англійською фірмою «Растайфа», результати чого «зафіксовані двосторонніми протоколами». «Для завершення роботи з постачання модернізованих вузлів та деталей «Техмашинімпорт» вважає за необхідне відрядити уповноважену групу у складі представників Держкомітету з хімії та двох, трьох представників Дніпропетровського раднаргоспу на необхідний для виконання цієї роботи термін до Англії», і в подальшому «не заперечує стосовно виїзду представників раднаргоспу для вирішення питань з освоєння імпортного обладнання. Серед

групи мав бути представник заводу, якого можна відрядити на тривалий термін для спостереження за виготовленням деталей для обладнання» [15, арк. 19].

Практично у той же час, 2 листопада 1961 р., голова раднаргоспу отримав листа з Державного комітету Ради міністрів з хімії про лист від президента консорціуму «Растайфа» пана Маккая, де той сповістив, що «особисто готовий приїхати до Дніпропетровська 27 листопада і прохає підтвердити прийнятність цього терміну. Якщо терміни підійдуть, то він буде готуватися до поїздки і його супутниками будуть Скотт і Уїлшоу. Президент також повідомляв, що до кінця листопада в Англії будуть готові для інспекції складальні верстати фірми Девід Брідж (маються на увазі ще не відвантажені 9 верстатів для шин розміром 12.00-20, і сподівається, що представники шинного заводу на цей час приїдуть на завод фірми» [15, арк. 20]. На жаль, у матеріалах справи відсутнє подальше листування з приводу візиту президента «Растайфа», і чи відбулася його зустріч з новим директором ДШЗ А. В. Казакевичем³ та іншими працівниками у Дніпропетровську, не відомо. Відповіді на питання варто шукати у справах Дніпропетровського обкому КПУ, Галузевому архіві СБУ у Дніпропетровській області, які наразі не доступні для дослідників.

Зауважимо, що інформація про англійське походження обладнання й доволі щільна співпраця з Великою Британією на етапі його монтажу дозувалася і поступово зійшла зі шпальт місцевої преси і «проривалася» епізодами в окремих спогадах [2, с. 2; 5, с. 3; 29, с. 1]. На офіційному відкритті заводу 2 серпня 1961 р. британських партнерів поряд з передовиками «Всесоюзного ударного комсомольського будівництва» не було, як і згадки про них [3, с. 1; 28, с. 4]. Відродження пам'яті про співпрацю з англійцями відбулося у роки незалежної України, коли замовчувати ці факти та захоплюватися якістю зарубіжного обладнання не вважалося проявом антирадянських поглядів.

Крім виготовлення і закупівлі обладнання британських фірм для ДШЗ, такі можливості у 1960 р. розглядалися для трубних заводів Дніпропетровського раднаргоспу [14, арк. 42].

Торгівельні угоди передбачали можливість обміну науково-технічною інформацією на паритетних умовах та з метою купівля ліцензій. У листі до голови державного науково-технічного комітету Ради Міністрів УРСР від 28 січня 1960 р. йшлося

³ Казакевич Аркадій Вікентійович – другий директор ДШЗ у 1961–1979 рр., призначений після Є. Лопатто.

про необхідність запозичення досвіду з розробки копалин залізної руди в умовах забудівлі. Мова йшла про Криворізький залізорудний басейн, безпосередньо місто Кривий Ріг та його околиці, де під рікою Інгулець, заселеною територією, шляхами, розташовані шари руди, для видобутку якої є відповідні технології у ФРН та Англії [14, арк. 22–23]. У серпні 1961 р. готувалося відрядження начальника цеху блюмінг Криворіжсталі А. Лихорадова на 14 днів для ознайомлення з технологією виготовлення прокату арматурних профілів [15, арк. 10].

Обов'язковою умовою закордонних відряджень було надання технічного звіту за їх результатами з практичними рекомендаціями. У матеріалах МЧМ йдеться про такий звіт конструктора Дніпропетровського заводу сільгоспмашин В. Кравченка, який виїздив за вказівкою раднаргоспу й ознайомився у Великій Британії з аналогічним виробництвом машин. За наданою ним інформацією було виготовлено два комбайни для збирання буряків, які проходили випробування у польових умовах [15, арк. 50]. Начальник відділу Проектно-конструкторського технологічного інституту Демченко привіз з відрядження до Сполученого Королівства нові технології для вагонобудівної галузі, зокрема для автоматизації деяких процесів. Їх впровадження відбулося на Багліїському коксохімічному заводі (розташований у Дніпродзержинську (сьогодні місто Кам'янське), Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського [15, арк. 54].

Насичений та успішний для обох сторін період дії торгівельної угоди 1959 року дав підстави її продовжити у 1963 р. практично в незмінному вигляді. Хоча проблеми, які хвилювали британський уряд та бізнес, залишалися, а саме – значний дисбаланс у торгівлі з СРСР, який усіяло гальмував процес розширення ринку споживчих товарів з Великої Британії. Як відзначалося під час обговорення угоди у палаті громад у червні 1964 р.: «Між 1959 і 1963 роками імпорт Сполученого Королівства з Росії збільшився на 44 відсотки, а експорт до Росії – на 102 відсотки», але було отримано задоволення від радянського уряду, що дисбаланс, який існував у торгівлі, тепер буде зменшено [42].

Для Дніпропетровської області спрямування економічних відносин не змінилося, й зв'язки у галузі важкої промисловості залишалися на перших позиціях. У 1965 р. було скасовано територіальний принцип управління господарством і основні функції по координації міжнародної співпраці «на місцях» повернулися до міністерств. Зокрема

до МЧМ України, яке з 1954 р. розташовувалося у Дніпропетровську.

Вже у 1965 р. за сприяння МЧМ України вдалося реалізувати важливий проект радянсько-британської співпраці з фірмою «Льові». Візит її представників до СРСР разом з австрійськими колегами мав на меті перемовини «з питання закупівлі Радянським Союзом обладнання для цеху гарячого пресування труб». Паралельно з цим представники фірми мали вести перемовини про закупівлю у СРСР ліцензії на стани теплої прокатки труб. У листі міністра чорної металургії України Я. Кулікова до союзних міністрів зовнішньої торгівлі та чорної металургії містилося прохання організувати зустріч для фахівців з представниками фірми «Льові» – «однієї з провідних фірм у світі з конструювання і виготовлення гідравлічних трубних пресів», серед яких був її директор Елкан – видатний фахівець у цій галузі. Пропонувалося організувати їх візит на Нікопольський Південно-трубний завод, який був експериментальною базою для удосконалення технології виготовлення труб методом гарячого пресування в СРСР. Він відзначив, що деякі досягнення у виробництві та використанні трубних пресів в СРСР недостатні й залишається багато не вирішених проблем. Водночас на НППЗ могли обговорити питання стосовно купівлі ліцензії. Міністерство запропонувало відвідати також Криворізький металургійний комбінат для ознайомлення з окремими технологіями [спр. 12 арк. 6–7]. Після позитивного рішення питання, зустріч з доповідями й консультації директора «Льові» з радянськими фахівцями відбулася у Всесоюзному інституті наукової і технічної інформації, а також з інженерами на НТПЗ. Нікополь делегація відвідала 19–22 грудня 1965 р. [12, арк. 18].

Стосовно прокатних станів для виготовлення труб, ліцензію на виготовлення яких купувала фірма «Льові», інтерес до них мали не тільки англійці. Удосконалені вітчизняними інженерами прокатні стани на Нікопольському Південно-трубному заводі демонструвалися іноземним покупцям, серед яких були представники фірм Японії, Швеції, Франції, ФРН, Італії [24, с. 38]. Візит представників іншої фірми – «Фенікс», відбувся у березні 1966 р. і передбачав тривалу підготовку, узгодження програми перебування. «Ділова» частина була прорахована до хвилин, що було правилом гарного тону й вимогою до проведення таких зустрічей [17, арк. 17–18, 21–22]. Важливість цього візиту доводить лист з Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР до МЧМ України з проханням

посприяти показу англійцям прокатних станів Нікопольського заводу на їх вимогу, особливо з обладнанням для теплої прокатки, оскільки їх продаж «дозволить отримати значну суму валюти». Представники трубної фірми «наполягали на демонстрації станів у робочих умовах, без чого відмовлялися підписувати контракт» [17, арк. 15].

Продовженням співпраці з фірмою «Льові» стало відрядження до Англії та Австрії начальника цеху НПТЗ М. Онищенко для ознайомлення з виробництвом труб методом пресування. Впровадження у виробництво на заводі двох технологічних новацій, запозичених під час відрядження, мало наслідком економічну ефективність загальною сумою 80 тис. рублів на рік [11, арк. 12, 18].

У квітні 1969 р. у складі доволі чисельної делегації представники Дніпропетровського трубного заводу ім. К. Лібкнехта, Інституту чорної металургії України відвідували англійські фірми «з метою ознайомлення з обладнанням та технологією виробництва суцільнокатаних коліс». Результатам подорожі, можливостям використання запозичених технологій була присвячена окрема нарада в Москві [18, арк. 44–47]. Про попит на англійські технічні ідеї свідчить лист-обґрунтування з Інституту чорної металургії СРСР за 1970 р. «про доцільність відрядження фахівців до Англії для вивчення технології виробництва якісного сортового прокату», позаяк якість відповідної продукції в СРСР не відповідає вимогам і виробничим запитам. У листі йшлося про організацію відрядження до певних британських фірм та включення до складу групи представників Криворізького й Макіївського металургійних комбінатів [19, арк. 14–15].

Наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр. англійські інженери часто з'являлися на підприємствах МЧМ України у зв'язку із придбанням і налагодженням квантометричних приладів «Полівак» фірми «Хільгер». Про їх роботу з монтажу приладів йдеться у звітах за 1968 р. з «Азовсталі» та металургійного комбінату ім. Ілліча у Жданові (Маріуполі), «Запоріжсталі» [12, арк. 4], а також підприємств Дніпропетровщини, зокрема «Криворіжсталі» [12, арк. 74, 90].

З інженерами-монтажниками «Поліваку» пов'язаний й буденний бік українсько-британських відносин, які іноді відбиваються у документах МЧМ України. Так, про англійських фахівців на Дніпровському металургійному заводі (розташований у м. Кам'янському, на той час – Дніпродзержинськ) йшлося у листі директора заводу

від 19 серпня 1983 р. до Міністерства чорної металургії СРСР та УРСР. З 9 квітня до 6 червня фахівці фірми Ренк Прісіжн Індастріз («Хільгер Аналітік ЛТД»), інженери з пусково-налагоджувальних робіт С. Теббс і К. Коллінз здійснювали монтаж двох емісійних спектрометрів «Полівак Е-963». Питання керівника заводу виникло через затримку фахівців на підприємстві, оскільки один з приладів було пошкоджено під час експонування виставки у Москві, й довелося чекати запчастини з Лондона і вирішувати питання про подовження терміну їх відрядження. Були озвучені й побутові сюжети: «За вказівкою місцевих органів шеф-монтажники були розміщені у трикімнатному, з усіма зручностями номері готелю для іноземних фахівців, який орендовано заводом у державному підприємстві «Азот». Раніше у цьому готелі проживали фахівці з 18 країн, у тому числі англійці, японці, французи, від яких скарг на умови проживання не надходило» [13, арк. 119]. У додаткові 17 днів перебування в Дніпродзержинську англійці «від щоденних вечерь у готелі відмовилися і висловили побажання готувати їжу вдома. Керівництво нашого ВРЗу⁴ забезпечило їх усім необхідним продовольством через наш спеціалізований магазин. Обіди були організовані у спеціальній кімнаті їдальні заводу» [13, арк. 120]. При цьому якихось претензій через вимушену затримку або оплату праці англійські інженери не висували.

Висновки. Отже, одним з головних чинників, який дозволив інтегрувати український сегмент до економічної співпраці СРСР з ідеологічними опонентами з періоду «відлиги», був потужний промисловий ресурс республіки. Учасниками економічної співпраці й реалізації торгівельних угод СРСР і Великої Британії стали підприємства важкої промисловості Дніпропетровська й області. Умовою розвитку торгівельних відносин за участі України була їх координація і контроль з Москви, через відповідні відомства, які забезпечували виконання міждержавних угод. Та змістовне їх наповнення було неможливим без республіки та її ресурсу, як виробничого, так і людського. Одним з найбільш масштабних радянсько-британських торгівельних проектів, реалізованих у Дніпропетровську, стала закупівля у Великій Британії обладнання для шинного заводу та пов'язана з цим співпраця, яку можна вважати успішною, зважаючи на ефективну роботу підприємства тривалий час. До економічних зв'язків з англійцями було включено практично усі великі заводи важ-

⁴ ВРЗ – Відділ робітничого забезпечення, в оригіналі рос. ОРС – «Отдел рабочего снабжения».

кої промисловості Дніпропетровщини, насамперед металургії, у Дніпрі, Кам'янському, Кривому Розі, Нікополі. Найбільш насиченим у зв'язках з Великою Британією можна вважати 1960-ті роки, хоча кількісні дані на цьому етапі дослідження надати складно, як і визначити економічний ефект від усіх запозичених чи куплених технологій та обладнання.

Не тасмнича, але й не афішована співпраця з бізнесовими й промисловими колами Великої Британії, для її учасників з українського боку була як відкриттям нових якісних виробів і технологій, так і можливістю випробувати свої здібності у конкуренції з «капіталістами». Така конкуренція безумовно стимулювала пошук у науково-технічній царині, дніпропетровський ресурс якої був значним. Важливим

складником відносин було особисте спілкування з англійськими фахівцями, можливість відряджень до Сполученого Королівства, яке, попри жорстку риторику політиків з обох боків, завдяки такому спілкуванню, втрачало образ ворога.

Викладені факти участі Дніпра й регіону в економічних, зокрема торгівельних відносинах з Великою Британією у 1960–1980-х рр., не вичерпують усіх аспектів їх розвитку в умовах протистояння СРСР і країн Заходу. Презентовані джерела ставлять нові проблеми і питання. Варто розширити територіальні межі дослідження для підготовки синтези, яка б заповнила значну лакуну в історії України та окремих регіонів, міст у відносинах з багатьма країнами Європи і світу у тоталітарну добу.

Список літератури:

1. Бондаренко Ж. Это была стройка ударная комсомольская. *Наше місто*. 2006. 29 серпня. С. 3.
2. Винник И. Праздник шинников Украины. *Шинник*. 1971. 10 апреля. С. 2.
3. Вікторов К. Шинний велетень став до ладу. *Зоря*. 1961. 4 серпня.
4. Владимиров П. Гигант на юге. *Днепровская правда*. 1960. 10 января. С. 2
5. Годы и события. *Шинник*. 2001. 24 мая. С. 3.
6. Гончаров Г. В. Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991–2005 рр. : дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2006. 239 с.
7. Грубінко А. В. Українсько-британські відносини 1991–2004. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. 336 с.
8. Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (військове та політичне співробітництво) : дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2006. 216 с.
9. Грубінко А., Буглай Н. Історичний шлях українсько-британських відносин (до 30-річчя стратегічного партнерства). *Український історичний журнал*. 2022. Число 1. С. 206–219. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/184619>
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). 4243. Оп. 4. Спр. 12. 22 арк.
11. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1295. 163 арк.
12. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 1296. 219 арк.
13. ДАДО. Ф. 4243. Оп. 4. Спр. 8663. 201 арк.
14. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 360. 73 арк.
15. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 539. 67 арк.
16. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2277. 149 арк.
17. ДАДО. Ф. 4521. Оп. 4. Спр. 595. 112 арк.
18. ДАДО. Ф. 4594. Оп. 1п. Спр. 501. 90 арк.
19. ДАДО. Ф. 4594. Оп. 1п. Спр. 553. 62 арк.
20. «Днепрошина»: годы, события, люди : краткая история открытого акционерного общества «Днепрошина». Дніпропетровськ : Пороги, 2001. 153 с.
21. Дніпропетровський шинний – в строк ! : Пленум Дніпропетровського міського комітету партії. *Зоря*. 1960. 16 грудня. С. 1.
22. Дніпрошина – порізаний на метал флагман шинної промисловості союзу. *Vasilevsky Urbex – Блог по занедбаних та діючих об'єктах*. URL: <https://vasilevsky.eu/dniproshyna/>
23. Как это было... [О стр-ве «Днепрошины»]. *Шинник*. 2001. 24 мая. С. 1.
24. Каковкіна О. М. Українсько-японські відносини в 1950-х – 1980-х рр. у світлі джерел із дніпровських зібрань. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. №. 38. С. 33–46.
25. Каракаш П. Звітує партком шинного. *Зоря*. 1961. 23 липня. С. 2
26. Касьянова В. Вони будували «Днепрошину». *Наше місто*. 2006. 21 жовтня. С. 3.
27. Кравець Р. Українсько-британські відносини. Українці у Сполученому Королівстві. *Інтернет-енциклопедія*. URL: <https://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/ubzviazky-u.htm#1991->
28. Кузнецов В. Дітище семирічки. *Зоря*. 1961. 4 серпня. С. 4.
29. Левченко М. Дніпропетровський шинний. *Зоря*. 1959. 29 березня. С. 1.

30. Леонидов Б. Сегодня на Шинном. *Днепровская правда*. 1959. 4 ноября. С. 3.
31. Малькевич В. Л., Митрофанов И. Л., Иванов А. С. Внешняя торговля СССР при Н. С. Патолічеве (1958–1985). Москва: Об-во сохранения лит. наследия, 2010. 416 с.
32. Міністр торгівлі Великобританії Р. Модлінг у Дніпропетровську. *Зоря*. 1961. 27 травня. С. 1.
33. Міністр торгівлі Великобританії Р. Модлінг у Дніпропетровську. *Радянська Україна*. 1961. 27 травня. С. 4.
34. Открытие британской торгово-промышленной выставки. *Правда*. 1961. 20 мая. С. 1–2.
35. Пребывание министра торговли Великобритании в Днепропетровске. *Правда Украины*. 1961. 27 мая. С. 1.
36. Рыжиков В. А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории. Москва : Международные отношения, 1987. 280 с.
37. Спогади Бузицкул Ірини Олександрівни. Записані 14 липня 2023 р. *Архів авторки статті*.
38. Спогади Овчарової Валентини Іванівни. Записані 14 липня 2023 р. *Архів авторки статті*.
39. Трухановский В. Г., Капитонова Н. К. Советско-английские отношения. 1945–1978 гг. Москва : Международные отношения, 1979. 304 с.
40. Юр'єв А. На шинному гіганті. *Зоря*. 1961. 11 січня. С. 4
41. Ягудин А. У истоков. *Шинник*. 1971. 2 апреля. С.4.
42. Anglo-Soviet Trade Agreement. Volume 696: debated on Thursday 18 June 1964 (Офіційні звіти про дебати в парламенті Сполученого Королівства). URL: <https://hansard.parliament.uk/commons/1964-06-18/debates/514dd654-8739-4905-b10f-630855856adf/Anglo-SovietTradeAgreement>
43. Barnett NJ. Way of Life Propaganda? The Anglo-Soviet Trade Fairs of 1961. *Journal of Cold War Studies*. 2017-11-01. University of Plymouth. URL: <https://pearl.plymouth.ac.uk/bitstream/handle/10026.1/9579/BarnettNJ%20-%20JCWS-%20trade%20exchanges%20of%201961.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
44. Dunlop Holdings PLC. *History & Society. Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/Dunlop-Holdings-PLC>
45. Five Year Trade Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics. Moscow, May 24, 1959. URL: <https://treaties.fcdо.gov.uk/data/Library2/pdf/1960-TS0034.pdf>
46. Kaser M. Trade relations: patterns and prospects. *Soviet-British Relations since the 1970s.* / Edited by A. Pravda, Peter J. S. Duncan. Royal Institute of International Affairs. Cambridge University Press, 1990. Pp. 193–216.
47. Maudling Reginald. The Russians know that British business men are anxious to grasp the opportunities offered to them. 7 December 1960. *From the Guardian archive. Trade policy. When the UK attempted trade deals with the Soviet Union – archive*, 1960. 07.12.2017. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2017/dec/07/uk-trade-deals-soviet-union-1960>
48. Portnov A. Dnipro. An Entangled History of a European City. Boston : Academic Studies Press, 2022. 376 p. (Series : Ukrainian Studies).
49. U.S.S.R. (Trade Agreement). HC Deb 02 June 1959, vol 606, cc. 19-21. Oral answers to questions. Trade and commerce. Commons Sitting of 2 June 1959 (Офіційні звіти про дебати в парламенті Сполученого Королівства). URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1959/jun/02/ussr-trade-agreement>

Kakovkina O.M. DNIPROPETROVSK REGION IN THE ECONOMIC CONNECTIONS OF THE USSR AND GREAT BRITAIN IN THE 1950–1980S

The article raises the issue of the place of the Ukrainian SSR in the international relations of the Cold War era and the regional dimension of this participation. The purpose of the exploration is to determine the place of one of the regions – Dnipropetrovsk oblast – in the economic relations between the USSR and Great Britain in the 1950s – 1980s. The topic remains poorly studied, which shows the state of its research in Ukrainian and foreign historiography. The source basis of the exploration was a complex of unpublished and published sources, concentrated in Dnipro archival and library collections.

The results of the study made it possible to conclude that Ukraine and the Dnipropetrovsk region have «their own face» in Soviet-British economic relations, despite their subordination to the Union center. One of the main factors that made it possible to integrate the Ukrainian segment into the economic cooperation of the USSR with its ideological opponents since the «thaw» was the republic's powerful industrial resource. Heavy industry enterprises of Dnipropetrovsk city and region became participants in economic cooperation and implementation of trade agreements between the USSR and Great Britain. One of the largest Soviet-British economic projects implemented in Dnipropetrovsk was the purchase of equipment for a tire factory in Great Britain with its installation and training of Ukrainian specialists. The start-up of the first production facilities of the enterprise in 1961 led to a visit to the city by the United Kingdom and the USSR ministers of trade, R. Maudling and N. Patolichev, as part of a representative delegation of both states. The peculiarity of the meeting was not only the significant interest of the British side in successful cooperation, but also the fact

that Dnipropetrovsk two years before received the status of a conditionally closed city, where foreigners could have entered in exceptional cases. Archival materials from the early 1980s testify to the fact of the purchase of English equipment for other enterprises in the region. The subject of sales to Great Britain were licenses to manufacture equipment developed by Soviet/Ukrainian specialists. The analyzed sources create opportunities for preparing a synthesis that would fill a significant gap in the history of Ukraine and individual regions and cities in relations with many countries of Europe and the world in the era of totalitarianism.

Key words: *USSR, Great Britain, Soviet-British relations, economics, trade, Dnipropetrovsk, industry.*

УДК 908(477.46)(092)Пономаренко:821.161.2.09(092)Шевченко Т.
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.6>

Карабін Б.В.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

ВЕЛИЧ ПОСТАТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА ТА ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ НА ЧЕРКАЩИНІ У КРАЄЗНАВЧОМУ ДОРОБКУ М.Ф. ПОНОМАРЕНКА 1960–1990-Х РР.

Розглянуто доробок золотоніського краєзнавця М. Ф. Пономаренка в дослідженні різних аспектів шевченкознавчої проблематики за період 1960–1990-х рр.. Проаналізовано його публіцистичну спадщину присвячену постаті Т. Г. Шевченка, яка складається з понад 50 статей. Визначено основні напрямки публікацій краєзнавця на шевченківську тематику, які він друкував у різних періодичних виданнях. Обґрунтовано велику зацікавленість М. Ф. Пономаренка питанням перебування Кобзаря в м. Золотоноша, оскільки він є уродженцем цього краю. Зазначено про використання краєзнавчих досліджень шевченкознавчого спрямування у музейній та пам'яткоохоронній діяльності М. Ф. Пономаренка в період перебування на посаді директора Золотоніського краєзнавчого музею на громадських засадах у 1960–1978 рр.. Акцентовано, що М. Ф. Пономаренко одним із перших вивчав традиції шанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині в період 1919–1920 рр.. Вказано на його вклад у поповнення фонду шевченкознавчих матеріалів внаслідок виявлення та введення в науковий обіг архіву громадського діяча М. А. Кречмера, якого вважали шанувальником творчості Т. Г. Шевченка та опікуном родичів поета, однак довгий час не було доказів реального існування даної постаті. Проаналізовано роботи М. Ф. Пономаренка «Т. Г. Шевченко і Черкащина», «Топонімія в “Гайдамаках”», «Шевченко і Золотоніщина» як складової історіографії шевченкознавства 1980–1990-х рр. Відзначено його участь в альманаховому видавництві як керівника літературно-краєзнавчого товариства «Супій». Відомо, що за період діяльності на чолі з М. Ф. Пономаренком об'єднання ініціювало видання трьох однойменних альманахів, а перший із них побачив світ до 150-х роковин Кобзаря.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Черкащина, публіцистика, топонімія, пам'яткоохоронна діяльність.

Постановка проблеми. Постать Тараса Григоровича Шевченка належить до тої низки визначних персоналій в історії України, які викликають постійний науковий інтерес у дослідників. Його життя та творчість в різні часи вивчали І. Айзеншток, Г. Вервес, Я. Славутич, Д. Чижевський, М. Новицький, О. Дорошкевич, Д. Багалій та багато інших науковців. Також, шевченківська тематика є предметом невтомних пошуків краєзнавців Черкащини. Важливе місце в історико-краєзнавчій шевченкіані краю належить науковому доробку відомого краєзнавця Михайла Федоровича Пономаренка (1920–2010).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній історіографії діяльність М. Ф. Пономаренка, як шевченкознавця, не була комплексно досліджена. Частково про його науковий доробок присвячений Т. Г. Шевченку, згадано у публікаціях «Золотоноша в літературі» В. Лутковського [11], «Феномен Михайла Пономаренка» А. Мареніча [12], «Шевченка шанує його Батьківщина» В. Мельниченка [13], «Топ-5 найвпливовіших людей міста» [66] та книзі «Літературна енцикло-

педія Черкащини» В. Поліщука [14]. Про знахідку М. Ф. Пономаренком архівів М. А. Кречмера зазначено у статті «Шевченкознавчі матеріали у фондах Державного архіву Черкаської області» Т. Клименко [10] та «Пономаренко Михайло Федорович» П. Соси [65]. А в статті В. Скидана [64] «Він живий у пам'яті людей» описано застосування шевченківської тематики в екскурсійній діяльності М. Ф. Пономаренка. Про його дослідження історії шанування Т. Г. Шевченка на Золотоніщині в 1919 р. згадано в статті «Друкована книга у Золотоноші: історико-тематичний аспект» О. Силки [63]. Оскільки в наявній історіографії не відображено проблематику повною мірою, актуальність даного дослідження є безсумнівною.

Мета. Важливо зазначити, що мета дослідження полягає в аналізі шевченкознавчої спадщини М. Ф. Пономаренка, як комплексного краєзнавчого доробку. Оскільки образ Т. Г. Шевченка знайшов своє відображення не лише у наукових пошуках краєзнавця, а також і в його педагогічній роботі, музейній та пам'яткоохоронній діяльності. У ході дослідження використано наявну

джерельну базу, а саме листи і рукописи з фонду особового походження, який зберігається у Державному архіві Черкаської області та публікації в періодичних виданнях з фонду Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Помітне місце в краєзнавчому доробку М. Ф. Пономаренка займають публікації на шевченківську тематику в обласній та районній періодичній пресі. Краєзнавець впродовж декількох десятиліть був позаштатним кореспондентом газети «Прапор Леніна» (м. *Золотоноша*) та дописувачем видань «Світлий шлях» (с. *Чорнобай*), «Шевченків край» (м. *Канів*), «Черкаська правда» (м. *Черкаси*), «Молодь Черкащини» (м. *Черкаси*), «Серп і Молот» (*Черкаський р-н*), «Зоря комунізму» (м. *Чигирин*), «Златокрай» (м. *Золотоноша*) та «Літературна Україна» (м. *Київ*). Опрацьована у дослідженні публіцистика М. Ф. Пономаренка представлена 51 стаття, що відображають широке коло питань шевченкознавчої проблематики, якими цікавився краєзнавець.

Т. Г. Шевченко на Золотоніщині. Перша група публікацій М. Ф. Пономаренка висвітлює тему перебування поета на Черкащині й, зокрема, на Золотоніщині. Адже для краєзнавця, який родом із даного регіону, це питання було одним із ключових напрямків наукових досліджень впродовж всієї діяльності. Ці пошуки знайшли своє відображення у таких його публікаціях як «Шевченко про Золотоношу», «Чи був Шевченко у Золотоноші?», «Шевченко в Золотоноші? Так!», «Малював Золотоношку», «Шевченко і Золотоноша», «Шевченко в Золотоноші». У статтях краєзнавець висловлює думку, що про Золотоношу Кобзар точно міг дізнатися з листів від М. О. Максимовича та буваючи у нього вдома на хуторі Михайлова Гора (с. *Прохорівка, Черкаського р-н, Черкаської обл.*). Автор зазначає про згадки назви містечка у творах Шевченка «Наймичка» та «Близнята» і «золотоніської дороги» в археологічних записках поета від 1845 р.. Також М. Ф. Пономаренко описує розповіді мешканців-старожилів с. Сушки, зібрані у 1955 р., в яких зазначається про перебування Т. Г. Шевченка в Золотоноші [18; 28; 40; 50; 51; 55; 57].

Цікавою є його публікація «Золотоніщина – великому Кобзарю». Тут автор вказує на факти перебування поета в таких населених пунктах регіону як Ковалівка й Мойсівка 1843–1844 рр. і 1845–1847 рр. та Михайлова Гора, Прохорівка, Сушки, ур. Домаха на лівому березі Дніпра навпроти Черкас у 1859 р.. За словами М. Ф. Пономаренка, Т. Г. Шевченко в цей час створив малю-

нок «Коло Канева» та портрети подружжя Максимовичів, а в с. Прохорівці написав поему «Марія». До речі, як зазначає автор в першій половині 20-х рр. «10 картин і малюнків Шевченкового пензля» перебували в експозиції Золотоніського окружного краєзнавчого музею [31].

Окрім того, в 1980-х рр. було опубліковано низку статей в яких М. Ф. Пономаренко приділив увагу перебуванню Т. Г. Шевченка і в інших куточках Черкащини. Так, у публікаціях «Шевченко і Чигиринщина», «Великий Кобзар на Чигиринщині» і «Кобзар у Чигирині» описуються ймовірні час та обставини перебування поета в Медведівці, Мельниках, Суботові, Холодному Яру та Чигирині. А в матеріалах «Кобзар на Городищині» йдеться про зв'язки поета з даним регіоном та його відомими діячами. Питанню перебування поета в самих Черкасах М. Ф. Пономаренко присвятив публікації «Кобзар у Черкасах» та «Шевченко і Черкащина» [39; 41; 42; 46; 47; 56].

Особисті зв'язки Кобзаря. Наступним блоком у даному дослідженні є публікації, присвячені деяким відомим діячам Черкащини та України, в яких М. Ф. Пономаренко вказує про їх особисті зв'язки з Кобзарем. Так, у статтях «Т. Г. Шевченко і М. О. Максимович» та «Михайло Максимович і Тарас Шевченко», окрім історії спілкування, цих двох діячів, краєзнавець зазначає який вплив мали праці фольклориста на творчість самого поета. Автор описує, що молодий Шевченко під час відвідин поета Є. Гребінки в 30-х рр. XIX ст., мав можливість ознайомитися з працями М. О. Максимовича «Малоросійські пісні» та «Українські народні пісні». На думку М. Ф. Пономаренка «ритмо-мелодика і тематика цих пісень відбилася в деякій мірі в Шевченковому “Кобзарі”» [23; 30].

Особливої уваги заслуговують матеріали присвячені художнику І. Сошенку та його дружбі з Т. Г. Шевченком. В публікаціях «Щирий друг Кобзаря», «Генієм Кобзаря осяйний», «Щедрий супутник Шевченкової юності», М. Ф. Пономаренко описує деталі знайомства двох митців 1835 р., роль І. Сошенка у формуванні Шевченка як художника та його сприяння у становленні Кобзаря, як вільної людини [37; 7, арк. 24–29, арк. 30–36].

У публікації «Заритий талант» М. Ф. Пономаренко описує яку роль відіграло знайомство з Кобзарем та його творчістю у житті громадського діяча та поета О. Навроцького. Краєзнавець зазначає про формування його світогляду і поезії на тлі захоплення Шевченковими ідеями та їх знайомство як членів Кирило-Мефодіївського братства [45].

Творчі зв'язки Т. Г. Шевченка. Інший блок складається з публікацій М. Ф. Пономаренка в яких він висвітлює біографії діячів чия творчість мала вплив на формування художнього стилю самого Кобзаря та видатних персоналій, хто надихався вже його спадщиною.

Так, у публікації «Батько “Кобзаря”» процес формування творчості Т. Г. Шевченка краєзнавець пов'язує з ім'ям письменника І. Котляревського. На думку М. Ф. Пономаренка поет не лише наслідував творчість Котляревського, а й випередив його, розвиваючи закладені ним традиції. Окрім того, краєзнавець зазначив, що не випадково Т. Г. Шевченко автора «Енеїди» називає своїм батьком, адже його діяльність сприяла приходу поета до української літератури [25].

Не оминув увагою краєзнавець і знайомство Т. Г. Шевченка з творчістю, уродженця Золотоноші, українського письменника К. Д. Думитрашка. Дана тема знайшла відображення в публікації М. Ф. Пономаренка «Шевченко і Думитрашко» [20].

А в матеріалах «Піонер романтизму» та «Земляк Шевченка», які були присвячені 180-тій річниці з дня народження українського письменника П. Гулака-Артемівського, краєзнавець наводить фрагменти відгуків митців про діяльність один одного. В даній розвідці М. Пономаренко використав цитати з листів письменника Г. Квітки та Т. Г. Шевченка 1841–1842 рр. У листуванні згадуються схвальні відгуки Г. Квітки на поему «Гайдамаки», П. Гулака-Артемівського стосовно збірки «Кобзар». Також автор акцентував як змінювалося ставлення Т. Г. Шевченка до творчості П. Гулака-Артемівського впродовж життя. М. Ф. Пономаренко зазначає, що Шевченко не схвалював зміни у кар'єрі Гулака-Артемівського, які на думку поета мали негативний вплив на його мистецьку діяльність. Проте вже через десять років Кобзар все ж визнав творчі напрацювання письменника. Це й факт М. Ф. Пономаренко вбачає у похвальній згадці Т. Г. Шевченком перекладу Гулаком-Артемівським творчості Горація, у повісті «Близнята» [32; 33; 34].

В розвідках «І. Карпенко-Карий і Т. Г. Шевченко» та «Осяяний Кобзарем» розповідається про місце творчості поета в діяльності та житті українського драматурга І. Карпенка-Карого. Варто зазначити, що в даних публікаціях краєзнавець описує епізоди вшанування роковин Шевченка наприкінці XIX ст. – поч. XX ст. А саме, це постановка п'єси Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля» трупою П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого

в Єлисаветграді (м. Кропивницький) 21 лютого 1897 р. та в Москві 26 лютого 1901 р. [8, арк.19; 35]. А в статті «Голос правди і добра» М. Ф. Пономаренко приділив увагу образу Т. Г. Шевченка у творчості поета В. Сосюри [8, арк.45].

Глорифікація Т. Г. Шевченка в образотворчому мистецтві. Цікавий і об'ємний матеріал складають дослідження М. Ф. Пономаренка теми прославлення поета та його творчості на Черкащині. В низці своїх публікацій краєзнавець приділив значну увагу біографіям митцям, які присвятили свої твори Т. Г. Шевченку. Так, у статті «Поклонник революційної музи Кобзаря» краєзнавець розповідає про відображення Тараса у творчості, уродженця Черкащини, українського радянського скульптора Ф. П. Балавенського. Як зазначає М. Ф. Пономаренко, Балавенський був автором проєкту «Думи», який переміг у конкурсі на найкращий проєкт першого пам'ятника поету в Києві у 1910 р. Однак, перепони з боку влади та початок Першої світової війни, завадили спорудженню даної скульптури. Також, авторству Ф. П. Балавенського належить бюст Шевченка встановлений у Золотоноші 1927 р. (*зруйнований в роки Другої світової війни*) та погруддя Кобзаря, що експонується в музеї-заповіднику Т. Г. Шевченка в Каневі. А у двох публікаціях М. Ф. Пономаренка «Пам'ятник Кобзареві у Золотоноші», окрім згаданого скульптора, згадується ім'я М. Г. Лисенка, який став автором другого пам'ятника поету, встановленого в містечку 1956 р. [15; 19; 58].

У публікації «Ювілейний подарунок» краєзнавець повідомляє про надходження до Золотоніського краєзнавчого музею, директором якого він довгий час був, статуї «Молодий Тарас Шевченко» авторства відомого українського скульптора І. Гончара [8, арк.7].

Також варто згадати і статтю «Майстер книжкової графіки», присвячену художнику-графіку В. Перевальському. В публікації М. Ф. Пономаренко окрім загальної інформації про митця, акцентує на його внесок до Шевченкіани. Краєзнавець зазначає про співавторство В. Перевальського у створенні монументального вітражу-триптиху «Т. Шевченко» у Київському університеті, ілюстрацій до збірки «Народні пісні про жіночу долю» на слова Т. Г. Шевченка (1963), до Шевченкової драми «Назар Стодоля» (1964), до станкових творів на слова Шевченкових поезій «Вітре буйний, вітре буйний» та «Нащо мені чорні брови» (1963) [44].

Т. Г. Шевченко і література. Також М. Ф. Пономаренко не оминув увагою і тему появи першодруків Кобзаря та присвяченої йому літератури

на Черкащині. Тут слід згадати публікацію «Золотонісці – ініціатори видання «Кобзаря»», в якій дослідник описує ініціативу діячів Золотоніського повітового земства у перевиданні доповненої збірки віршів Шевченка на початку ХХ ст. Вона була успішною, однак, як зазначає М. Ф. Пономаренко, з боку тодішньої влади надійшло розпорядження про вилучення даного «Кобзаря» з усіх земських бібліотек і книжкового складу повіту. Натомість у публікації «Черкасці – видавці «Кобзаря»» подається історія друку книги-збірки «Кобзар» у ХІХ – поч. ХХ ст., де автор акцентує на сприянні у цьому процесі відомих підприємців Черкащини, братів Симиренків [16; 59].

Важливою є стаття «Черкаські видання», де М. Ф. Пономаренко подає перелік літератури присвяченій Т. Г. Шевченку, що була надрукована на Черкащині в 1900–1920-х рр. Це книги «Малий Кобзар» (1900) і «Наймичка» (1920) видані в Черкасах, листівка з нагоди 104-х роковин від дня народження Кобзаря (1918) та книга «Тарас Шевченко» (1920) були видані в Умані. Як зазначає автор: «Тоді ж уманська «Просвіта» видала ще один збірник, у якому вміщено статті вчителів місцевих шкіл про життєвий і творчий шлях Т.Г.Шевченка». Також Пономаренко згадує і дві книги з творами Кобзаря, що були опубліковані у Золотоноші, це «Дитяче шевченківське свято» до 58-х роковин смерті Т.Г. Шевченка та «На спомин Кобзаря» [54].

Віднайшлося місце в краєзнавчому доробку М. Ф. Пономаренка і дослідникам біографії та творчості Т. Г. Шевченка. Так, в публікації «Перший біограф поета» автор описує життєвий шлях та діяльність В. П. Маслової (Масля) – українського письменника, якого вважають першим біографом Шевченка. Як зазначає М. Ф. Пономаренко, що біографічний нарис В. П. Маслової, що було надруковано у 1874 в Москві, по суті і є першою систематизованою біографією Т. Г. Шевченка [52].

Шевченківські дні на Черкащині. Тема вшанування пам'яті Кобзаря в Черкаському краї розкривається у статті «Золотонісці – доглядачі Шевченкової могили», де М.Ф. Пономаренко зазначає про участь золотонісців у зборі коштів, проведенні реставраційних робіт, встановленні пам'ятника та догляді за могилою поета в 1880–1886 рр. [17].

А в публікації «З історії вшанування Кобзаря [на Черкащині в 1919–1920 рр.]», окрім загальної інформації про роль та місце Т. Г. Шевченка в житті трудящих «у буремні дні Великого Жовтня», М. Ф. Пономаренко описує цікаві факти встановлення пам'ятника поету в с. Гельмязів

1919 р.. Як зазначає автор, це була ініціатива сільської молоді, що власним коштом замовили бюст Т. Г. Шевченка в Києві й на згадку про цю подію на бронзовій плитці викарбували напис «Тарасу Григоровичу хлопці та дівчата кутка Баранівщини на власні кошти» [48].

В статті ж «Борітись – поборите»: Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у 1919 р. на Золотоніщині», краєзнавець описує як відбувалися шевченківські дні на Черкащині 10–11 березня 1919 р. в самому м. Золотоноша [53].

Слід зазначити, що деякі статті М. Ф. Пономаренка публікувалися під псевдонімом М. Весняний. Таким чином в доробку краєзнавця виявлено тематичну замітку «Шевченківські дні на Золотоніщині», в якій автор повідомляє про заходи до 160-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка, які проводилися в Золотоніській районній бібліотеці імені Кірова (*зараз –Центральна бібліотека для дорослих та дітей ЗМР*) [1].

Окрім цього, у праці «Друкована книга у Золотоноші: історико-тематичний аспект» О. Силки, зазначено про результат краєзнавчих пошуків В. Козоріза, в яких є згадка про статтю М. Ф. Пономаренка «Перші шевченківські свята», яка характеризує масштаби проведення шевченківських днів у 1919 р. Висвітлення М. Ф. Пономаренком даної теми у цій та вище згаданих публікаціях можна вважати вагомим внеском у шевченкознавчі дослідження другої половини ХХ ст., адже за словами О. Силки: «Інформація про вшанування пам'яті Т. Шевченка у 1919 р. на Золотоніщині у краєзнавчій історіографії є вкрай обмеженою» [24; 63, с. 44].

У 1989 р. з нагоди 175-х роковин з дня народження Кобзаря у друк вийшла ґрунтовна праця М. Ф. Пономаренка – науково-популярна книга під назвою «Т. Г. Шевченко і Черкащина». Книга передбачалася як довідник «на допомогу лекторам і краєзнавцям». Оскільки М. Ф. Пономаренко вважав, що зв'язок Шевченка з Черкащиною – це важлива тема у літературному краєзнавстві регіону, використання якої значно покращить проведення заходів по вшануванню Шевченкової пам'яті. У своїй книзі автор подає географію місць, які стосуються Т. Г. Шевченка, поєднуючи історичну довідку з біографією митця і способами вшанування його в цих регіонах. Цінність даної праці, полягає в тому, що вона є важливим джерелом у вивченні стану збереження пам'яті про Кобзаря, дослідження й популяризації його духовної спадщини на Черкащині у період з кінця ХІХ ст. і до 1989 р. включно [49].

Характерною рисою доробку краєзнавця є його спроби поєднати краєзнавчі та мовознавчі

студії. Таким чином, шевченкіана М. Ф. Пономаренка поповнилася статтею «Т. Г. Шевченко про Золотоношу». В ній автор зосереджується на творах поета «Близнята» та «Наймичка», з яких за його словами можна почерпнути цінні топографічні відомості про регіон. Значно ширше переосмислення творчості Т. Г. Шевченка з історичної та мовознавчої точки М. Ф. Пономаренко робить у дослідженні «Топонімія в “Гайдамаках”». На думку краєзнавця у доробку Т. Г. Шевченка однією з найбільш насичених на топоніми Черкащини є поема «Гайдамаки». У своєму дослідженні М. Ф. Пономаренко проводить детальний аналіз топонімічного матеріалу виявленого у даному творі. За зробленими автором підрахунками у «Гайдамаках» Шевченко вказав 22 місцевих топоніми, 16 ойконімів, 2 гідроніми, 2 відойконімічні прикметники і 2 інші власні географічні назви. Окрім цього, М. Ф. Пономаренко зауважує, що описані поетом назви дають «майже топографічну доказність» у проблематиці визначення географічних меж поширення гайдамацького руху [8, арк. 74; 60; 61 с. 85–89].

Як краєзнавець і філолог М. Ф. Пономаренко підійшов і до питання перекладацької діяльності Т. Г. Шевченка. Так, у публікації «Шевченко – перекладач “Слова о полку Ігоревім”» він не лише згадав про роботу поета над уривками «Плач Ярославни» та «Битви на Каялі», а й дав їх літературну характеристику [36].

Наприкінці 1990-х рр. світ побачила публікація краєзнавця «Шевченко і Золотоніщина», яка є певним підсумком його багаторічних досліджень теми перебування Т. Г. Шевченка в Золотоноші. В статті автор проводить повний аналіз джерел які в тій чи іншій мірі зазначають, що поет міг відвідувати містечко влітку 1845 р., це і видання «Шевченківський словник», і путівник «Шляхами великого Кобзаря», і народні перекази, і твори самого Т. Г. Шевченка «Наймичка» та «Близнята». Однак М. Ф. Пономаренко наголошує на тому, що ці факти нічим не підтверджені. Разом з тим він все ж висловлюється на підтримку думки літературознавця М. М. Новицького, що згадка самого Кобзаря про перебування в Золотоноші у повісті «Близнята», може бути правдивою, а не художньою вигадкою. Та попри те, що М. Ф. Пономаренку не вдалося віднайти неспростовані докази відвідин поетом самого міста, його напрацювання дозволяють зробити висновок, що про існування Золотоноші Т. Г. Шевченко знав точно [62].

Слід відзначити, що пошуки відповіді на питання «чи був Т. Г. Шевченко в Золотоноші?»

залишили своє відображення й в епістолярній спадщині М. Ф. Пономаренка. Так в архіві збережено листування краєзнавця з шевченкознавцем П. В. Журом. В одному із листів до нього М. Ф. Пономаренко висловлює свій сум стосовно відсутності документального підтвердження перебування Т. Г. Шевченка в Золотоноші та цікавиться чи має П. В. Жур інформацію про перебування поета в містечку. Проте шевченкознавець відповів, що йому теж про це нічого не відомо. Окрім цього М. Ф. Пономаренко в листі зазначає про свої сумніви, щодо правдивості напрацювань відомого фольклориста та дослідника творчої спадщини поета С. С. Нехорошева. Та радить П. В. Журі детальніше аналізувати його матеріали, адже шевченкознавець їх використовував у своїй праці «Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну». Принагідно зазначити, що краєзнавець підтримував з С. С. Нехорошевим товариські відносини, про що свідчить їх листування та публікації, в яких він приділяє увагу діяльності фольклориста. Так, в статті «Фольклорист С. С. Нехорошев», автор зазначає, що в процесі шевченкознавчих досліджень тому довелося зібрати історії 320 оповідачів. Однак свої сумніви щодо записів С. С. Нехорошева, краєзнавець просив П. В. Жур не розголошувати. І варто сказати, що ці зауваження були предметом лише приватної розмови та в працях М. Ф. Пономаренка не висвітлювалися [9, арк. 1; 27].

Також, збереглося листування М. Ф. Пономаренка ще з одним відомим радянським шевченкознавцем Ф. К. Сараною. Деталі їх спілкування здебільшого стосувалися роботи краєзнавця над створенням видання «Літературна Черкащина». Але в одному з листів М. Ф. Пономаренко зазначав, що у своїй бібліотеці зібрав майже всю шевченкіану Ф. К. Сарани. Даний факт, наводить на думку, що ці матеріали краєзнавець мав можливість детально аналізувати та використовувати у своїх дослідженнях зв'язків Т. Г. Шевченка і Золотоніщини [9, арк. 6–7].

Окрім публікацій, у доробку М. Ф. Пономаренка є відгук на енциклопедичне видання 1975–1977 рр. «Шевченківський словник». У своїй рецензії «Шевченківська енциклопедія» краєзнавець окрім загальної інформації, акцентує на іменах відомих персоналій Золотоніщини, які згадуються у праці. Що стосується зауважень М. Ф. Пономаренка, то «найбільшим недоліком цієї книжки» на його думку, є її стислість і неповнота, необґрунтованість перебування Т. Г. Шевченка у тій чи іншій місцевості, відсутність низки

імен, які мали зв'язки з поетом та обмеження у кількості двох томів [38; 67].

Слід зазначити, що «Шевченківський словник» вважається однією з найбільш ґрунтовних праць з шевченкознавства радянської доби. І при детальному аналізі доробку М. Ф. Пономаренка, можна прослідкувати, що в деяких публікаціях він послуговувався даним виданням. Водночас в і словнику є посилання на дослідження самого краєзнавця. Оскільки паралельно краєзнавчій публіцистиці шевченкіана М. Ф. Пономаренка залишила відбиток і в його музейній та пам'яткоохоронній діяльності. Як зазначають краєзнавці В. М. Мельниченко та П. П. Соса, М. Ф. Пономаренку вдалося віднайти матеріали з архіву громадського діяча та публіциста М. А. Кречмера, який був прихильником творчості Т. Г. Шевченка й опікувався його родичами. Даний факт можна вважати найбільш визначним внеском краєзнавця у галузь шевченкознавства. Детально цю подію із знахідкою архіву М. Ф. Пономаренко описав у своїй автобіографії. Оскільки він поєднував краєзнавство з педагогічною діяльністю, то часто залучав учнів до археологічних, етнографічних розвідок та облаштування експозицій Золотоніського краєзнавчого музею. Це сприяло зростанню освіченості молоді з історії рідного краю та виховання шанобливого ставлення до старожитностей. Таким чином, один з учнів Золотоніської школи №4 М. Коваленко натрапив на деякі матеріали з архіву М. А. Кречмера, які зберігав у себе його двоюрідний брат Л. Дрозд та поцікавився в М. Ф. Пономаренка, про можливість надати ці матеріали музею. Оскільки постать М. А. Кречмера довгий час була оповита більше легендами ніж реальними фактами, краєзнавець залюбки погодився дослідити дану знахідку, яка б сприяла підтвердженню вірогідності існування такого діяча [13, с.37; 65, с.18; 2, арк. 20].

Після того як М. Коваленко написав листа до свого брата, 1961 р. М. Ф. Пономаренко отримав від нього матеріали. Виявлений архів містить: 1) листи племінниці Т. Г. Шевченка Я. М. Ковтун та М. А. Кречмера до громадського діяча та вчителя С. А. Дрозда й в редакцію газети «Новий час» про скрутне становище її сім'ї 1889 р., 1891–1893 рр.; 2) особисті фото М. А. Кречмера 1890 р.; 3) його публікацію «Спогади армійського офіцера миколаївських часів», що було надруковано у Харкові в газеті «Південний край» 1897 р.; 4) перша біографія Т.Г. Шевченка автора М. К. Чалого з його автографом [2, арк. 20; 3; 4; 5; 6].

Після детального опрацювання даних матеріалів, вони були представлені в експозиції музею присвяченій Т. Г. Шевченку. А події навколо постаті М. А. Кречмера та його архіву знайшли своє відображення у публікації М. Ф. Пономаренка «Покровитель Шевченкових нащадків» та в доповіді «Михайло Кречмер і Тарас Шевченко», з якою краєзнавець виступив на ХІХ науковій Шевченківській конференції в Орську, і яка була опублікована в «Працях ХІХ наукової шевченківської конференції» 1972 р.. Саме на цю публікацію краєзнавця можна знайти посилання в «Шевченківському словнику» до статті про М. А. Кречмера. Наразі віднайдено М. Ф. Пономаренком матеріали зберігаються в Державному архіві Черкаської області [26; 29].

Як засновник і директор краєзнавчого музею у Золотоноші М. Ф. Пономаренко постійно слідкував за поновленням предметів шевченкознавчої тематики в однойменній експозиції. Так, книзі краєзнавця «Золотоніський краєзнавчий музей» зроблено її невеликий опис: «В експозиції поміщено також картину «Дуб Шевченка в Прохорівці» місцевого аматора А.В. Лубенця, фото будинку М.О.Максимовича в Прохорівці, де у 1859 році перебував великий Кобзар, ...» [43, с.28].

М. Ф. Пономаренко використовував свої дослідження і під час екскурсій як для дітей, так і дорослих. Як пише у своїх спогадах краєзнавець В. Скидан: «Пригадую, у травні 1989 р. Черкащина приймала учасників міжнародного круїзу форуму Шевченкознавців «Від серця Європи – до серця України». Очолювана Іваном Драчем велика письменницька делегація з Києва, Одеси й Херсона, з США, Фінляндії, Німеччини, Чехословаччини та багатьох інших країн завітала й до нас. Гостей надзвичайно вразила захоплююча розповідь М. Ф. Пономаренка про Шевченка і Золотоніщину, про історію пам'ятних місць нашого краю» [64, с. 44].

У 1960-х рр. М. Ф. Пономаренко очолював літературно-краєзнавче об'єднання «СУПШ». До 150-ї річниці з Дня народження Т. Г. Шевченка члени товариства видали перший альманах. З 200 творів представлених в альманасі особливу цікавість викликають статті М. Ф. Пономаренка «Шевченко і Золотонощина», «Костянтин Дмитрашко», «Словник рим Т. Г. Шевченка». Таким чином, шевченківська тематика представлена і в просвітницькій діяльності М. Ф. Пономаренка [8, арк. 8].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши краєзнавчий доробок М.Ф. Пономаренка присвячений постаті Т.Г.Шевченка та його діяльності на

Черкащині можна стверджувати, що він є вагомою складовою шевченкознавчих досліджень другої половини ХХ ст. Багаторічна праця краєзнавця над шевченківською тематикою охопила різні напрямки його діяльності. Це музейна та пам'яткоохоронна справа, просвітницька і педагогічна робота, літературознавча практика й поезія. Краєзнавчі публікації та книги М. Ф. Пономаренка розкривають проблематику перебування поета на Золотоніщині, його творчих та особистих зв'язків з видатними уродженцями та діячами Черкащини. А напрацювання краєзнавця з пробле-

матики вшанування Т. Г. Шевченка на Черкащині в 1919–1920 рр. дозволяє розширити історіографію цієї не достатньо вивченої теми. Віднайдені М. Ф. Пономаренком архіви М. А. Кречмера сприяли заповненню білих плям в дослідженнях оточення Кобзаря та збагатили фонди Державного архіву Черкаської області шевченкознавчими матеріалами. В цілому публіцистична, музейна та пам'яткоохоронна діяльність М. Ф. Пономаренка дозволяє зрозуміти яке значення мала постать Т.Г. Шевченка в краєзнавчому русі Черкащини 1950–1990-х рр..

Список літератури:

1. Весняний М. Шевченківські дні на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1974. 16 березня.
2. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.1. Арк. 20.
3. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.17. 24 арк.
4. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.18. 3 арк.
5. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.19. 17 арк.
6. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.20. 44 арк.
7. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.45. 41+1 арк.
8. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1. Спр.47.96+4 арк.
9. Державний архів Черкаської області. Ф.Р-5428.Оп.1., спр.49, 84+4 арк.
10. Клименко Т. А. Шевченкознавчі матеріали у фондах Державного архіву Черкаської області. *Краєзнавча Шевченкіана України: матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка* (м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р.). К, 2014. С. 342–349.
11. Лутковський В. Золотоноша в літературі. *Під прапором Леніна*. 1962. 26 червня.
12. Маренич А. Феномен Михайла Пономаренка. *Златокрай*. 2000. 27 жовтня.
13. Мельниченко В. М. Шевченка шанує його Батьківщина. *Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси*. Харків, 2014. С. 11–66.
14. Поліщук В. Пономаренко Михайло Федорович. *Літературна енциклопедія Черкащини*. Черкаси, 2021. Том. 2: Л–Р. С. 334–335.
15. Пономаренко М. Поклонник революційної музи Кобзаря. *Прапор Леніна*. 1961. 22 лютого.
16. Пономаренко М. Золотонісці – ініціатори видання «Кобзаря». *Прапор Леніна*. 1961. 28 лютого.
17. Пономаренко М. Золотонісці – доглядачі Шевченкової могили. *Прапор Леніна*. 1961. 7 березня.
18. Пономаренко М. Шевченко про Золотоношу. *Прапор Леніна*. 1961. 9 березня.
19. Пономаренко М. Пам'ятник Кобзареві в Золотоноші. *Прапор Леніна*. 1961. 15 липня.
20. Пономаренко М. Шевченко і Думитрашко. *Прапор Леніна*. 1961. 29 серпня.
21. Пономаренко М. Т.Г. Шевченко і Золотонощина. *Під прапором Леніна*. 1963. 12 березня.
22. Пономаренко М. Цікаві сторінки з історії. *Черкаська правда*. 1963. 14 березня.
23. Пономаренко М. Т.Г. Шевченко і М.О. Максимович. *Черкаська правда*. 1964. 5 січня.
24. Пономаренко М. Перші шевченківські свята. *Прапор Жовтня*. 1964. 12 травня.
25. Пономаренко М. Батько «Кобзаря». *Черкаська правда*. 1969. 9 вересня.
26. Пономаренко М. Покровитель шевченкових нащадків (М. А. Кречмер). *Шевченків край*. 1970. 13 жовтня.
27. Пономаренко М. Фольклорист С. Нехорошев. *Прапор Леніна*. 1971. 29 квітня.
28. Пономаренко М. Чи був Шевченко у Золотоноші? *Прапор Леніна*. 1972. 24 жовтня.
29. Пономаренко М. Михайло Кречмер і Тарас Шевченко. *Збірник праць XIX наукової шевченківської конференції*. Київ. 1972.
30. Пономаренко М. Михайло Максимович і Тарас Шевченко. *Шевченків край*. 1973. 22 листопада.
31. Пономаренко М. Золотонощина – великому Кобзарю. *Прапор Леніна*. 1974. 12 березня.
32. Пономаренко М. Піонер романтизму. *Світлий шлях*. 1975. 27 січня.
33. Пономаренко М. Піонер романтизму. *Молодь Черкащини*. 1975. 30 січня.
34. Пономаренко М. Земляк Шевченка. *Серп і Молот*. 1975. 30 січня.
35. Пономаренко М. Осяяний Кобзарем. *Шевченків край*. 1975. 27 вересня.
36. Пономаренко М. Шевченко – перекладач «Слова о полку Ігоревім». *Шевченків край*. 1975. 11 жовтня.
37. Пономаренко М. Щирий друг Кобзаря. *Черкаська правда*. 1976. 18 липня.

38. Пономаренко М. Шевченківська енциклопедія. *Прапор Леніна*. 1977. 29 березня.
39. Пономаренко М. Шевченко і Чигиринщина. *Зоря комунізму*. 1980. 14 березня.
40. Пономаренко М. Шевченко в Золотоноші? Так. *Прапор Леніна*. 1980. 22 березня.
41. Пономаренко М. Великий Кобзар на Чигиринщині. *Молодь Черкащини*. 1981. 10 березня.
42. Пономаренко М. Кобзар у Чигирині. *Зоря комунізму*. 1981. 14 березня.
43. Пономаренко М. Ф. Золотоніський краєзнавчий музей : путівник. Дніпропетровськ. 1982.
44. Пономаренко М. Майстер книжкової графіки. *Прапор Леніна*. 1983. 12 лютого.
45. Пономаренко М. Заритий талант. *Прапор Леніна*. 1983. 9 серпня.
46. Пономаренко М. Кобзар на Городищині. *Колгоспні лани*. 1984. 10 березня.
47. Пономаренко М. Кобзар у Черкасах. *Серп і молот*. 1984. 22 березня.
48. Пономаренко М. З історії вшанування Кобзаря [на Черкащині в 1919–1920 рр.]. *Прапор Леніна*. 1984. 27 березня.
49. Пономаренко М. Шевченко і Черкащина. Черкаси. 1988. 51 с.
50. Пономаренко М. Малював Золотоношку. *Черкаська правда*. 1989. 21 січня.
51. Пономаренко М. Шевченко і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1989. 26 січня.
52. Пономаренко М. Перший біограф поета. *Черкаська правда*. 1989. 8 лютого.
53. Пономаренко М. «Борітесь – поборите»: Вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка у 1919 р. на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 1989. 25 лютого.
54. Пономаренко М. Черкаські видання. *Черкаська правда*. 1989. 28 лютого.
55. Пономаренко М. Шевченко і Золотоноша. *Прапор Леніна*. 1989. 8 березня.
56. Пономаренко М. Шевченко і Черкащина. *Зоря комунізму*. 1989. 8 березня.
57. Пономаренко М. Шевченко в Золотоноші. *Т. Шевченко і Переяславіщина*. Переяслав. 1990. С. 78–80.
58. Пономаренко М. Пам'ятник Кобзареві у Золотоноші. *Златокрай*. 1993. 6 березня.
59. Пономаренко М. Черкасці – видавці Кобзаря. *Златокрай*. 1993. 13 квітня.
60. Пономаренко М. Топонімія в Шевченкових гайдамаках. *Питання історичної ономастики України*. К., 1994. С. 169–181.
61. Пономаренко М. Топонімія в Шевченкових гайдамаках. *Краєзнавство Черкащини*. Черкаси, 1996. № 5. С. 85–94.
62. Пономаренко М. Шевченко і Золотоніщина. *Вісник Золотоніщини*. 1999. 14 лютого.
63. Силка О. Друкована книга у Золотоноші: історико-тематичний аспект. *Золотоніський книгодрук (кінець XIX – початок XX століття)*. Історико-бібліографічне дослідження / за ред. О. З. Силки. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 15–59.
64. Скидан В. Він живий у пам'яті людей. В *Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини* : збірник. Черкаси, 2020. С. 41–46.
65. Соса П. П. Біобібліографічний словник краєзнавців України. Пономаренко М. Ф. *Краєзнавство*. 1994. № 1–2. С. 17–19.
66. Топ-5 найвпливовіших людей міста. *Златокрай*. 2012. 19 січня.
67. Шевченківський словник : у 2 томах. К., 1976–1978. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn.htm> (дата звернення: 23.07.2023).

Karabin B.V. THE GREATNESS OF THE PERSONAGE OF T.H. SHEVCHENKO AND HIS ACTIVITIES IN CHERKASHCHYNA IN THE LOCAL LORE HERITAGE OF M.F. PONOMARENKO (1960–1990S)

The works of Zolotonosha local lore specialist M.F. Ponomarenko concerning the research of various aspects of Shevchenko studies issues for the period from 1960 to 1990s have been considered. His journalistic heritage dedicated to the personage of T.H. Shevchenko, consisting of more than 50 articles, has been analyzed. The principal directions of the local lore specialist's publications on the topics concerning Shevchenko, which he published in various periodicals, have been distinguished. The great personal interest of M.F. Ponomarenko in the issue of Kobzar's stay in the city of Zolotonosha has been substantiated, since he is a native of this region. The use of local lore research concerning Shevchenko studies in the museum and monument preservation activities of M.F. Ponomarenko during his tenure as the director of Zolotonosha Local Lore Museum on a public basis in 1960–1978 has been mentioned. It was emphasized that M.F. Ponomarenko was one of the first to study traditions of T.H. Shevchenko commemorating in Cherkashchyna in the period 1919–1920. It has been mentioned about his contribution to replenishing the fund of Shevchenko studies related materials due to the discovery and introduction into scientific circulation of the archive belonging to the public person M.A. Krechmer, who was considered to be an admirer of T. H. Shevchenko's creative work and a guardian of the poet's relatives, though for a long time there was no evidence of the real existence of this person.

The works of M.F. Ponomarenko “T.H. Shevchenko and Cherkashchyna”, “Toponymy in “Haidamaky””, “Shevchenko and Zolotonishchyna” as a component of the historiography of Shevchenko studies in the 1980– 1990s., have been analyzed. His participation in the almanac publishing in the capacity of the head of the literary and local lore society “Supii” was highlighted. It is known that during the period of activity under the leadership of M.F. Ponomarenko, the association initiated the publication of three almanacs with the same name, and the first one of them was published before Kobzar’s 150th anniversary.

Key words: *T.H. Shevchenko, Cherkashchyna, journalism, toponymy, monument preservation activity.*

Конюхов С.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ІРЛАНДСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ 1920–1930-Х РОКІВ

У статті проаналізовано порівняльні аспекти національно-визвольних рухів України та Ірландії в історіографії досліджень. Розглянуто засади організаційної структури, перспективи запозичення українцями ірландських методів боротьби за незалежність. З'ясовано основні напрямки до проведення визвольної боротьби, які були надруковані на сторінках преси: мілітаризм, ієрархічність організації; агітація та пропаганда; психологічна війна; саботажі; диверсії; розвідка; особливості організації постачання продовольства та амуніції; підтримка з боку еміграції.

Навчання молоді ОУН проводила серед українців, які також перебували в еміграції. Відповідно, уже в 1930 році в Чехії (згодом також і в Польщі) було проведено тритижневі військово-вишкільні курси. У березні 1931 року ОУН організувала в Парижі вишкільні курси для підвищення кваліфікації офіцерів-українців, які перебували в еміграції. Планувалося створювати філії таких курсів й в інших державах. За даними польських спецслужб, на теренах Європи ОУН у 1930 році мала понад 1 тисячу членів. Отже, ОУН в 1930-х роках була націлена на міжнародну співпрацю і володіла скоординованою мережею підпільного руху.

Включення тем про революції та повстання в Європі як приклад для наслідування мали б сприяти виробленню відповідної реакції з боку українського населення. Ілюстрація організованої боротьби за незалежність на сторінках преси слугувала провадженню ідеї накопичення сили, пасивного опору та підготовки загального повстання. Така діяльність, загалом, була притаманною багатьом рухам Опору в Європі. Найбільш широко організаційна та військово-політична діяльність ірландців була представлена на сторінках підпільних видань УВО та ОУН «Сурма» та «Розбудова нації».

В цілому ж, дослідження руху Опору та національно-визвольної боротьби дає простір для аналізу історії деколонізації. В такий спосіб вивчення та розуміння позицій Ірландії та України стає корисним не лише для розширення знань про історію цих країн, а й про історію деколонізації як ідеї та дії. Досвід організованої збройної боротьби за незалежність Ірландії став важливим предметом для членів УВО та ОУН. І така зацікавленість була зумовлена не лише новітнім воєнним досвідом, але й потребою вдосконалення методів визвольної боротьби, пропагандистської роботи, організації мережі.

Ключові слова: національно-визвольний рух, еміграція, мілітаризм, вишкільні курси, пропаганда, агітація.

Постановка проблеми. Український визвольний рух у міжвоєнний період перебував на етапі формування ідеологічних та структурних особливостей, активно проводив військово-ідеологічну підготовку населення. Водночас, в першій половині ХХ століття доволі активними були національно-визвольні рухи, які завжди вважались прогресивним рушієм внутрішньої політики держав і міжнародних відносин у цілому. Тому важливо дослідити, в який спосіб вдавалося організувати підпільну національно-визвольну боротьбу і особливості формування та зміни воєнно-політичної стратегії і тактики українського визвольного руху та вплив на нього європейських націоналістичних рухів.

Актуальним, на думку багатьох дослідників, було би застосувати історико-компаративний метод під час розгляду українського національно-визвольного руху та відображення на сторінках української преси міжвоєнного періоду кількочисельної боротьби ірландських національно-визвольних організацій проти британської колоніальної адміністрації: «Об'єднанні ірландці», «Молода Ірландія», рух феніїв, Ірландське республіканське братство. Для більшості з них були притаманні: наявність чіткої ієрархічної організаційної структури, власної символіки, ритуалів пошанування, клятв, суворої конспірації, військової дисципліни, орієнтації на підпільні та партизанські методи боротьби, підготовку повстань, застосування

терористичних засобів боротьби проти чиновників ворожих адміністрацій [1, с. 160].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визвольної боротьби Ірландії у 1860-х роках постійно перебувало в полі зору українських та іноземних науковців. Важливим чинником, що сприяє зацікавленню тематикою ірландського питання серед українських дослідників є те, що історичні умови в Україні та Ірландії у певні історичні періоди були дуже схожими.

На ірландську проблему в українській історіографії звернула увагу Шукалович А. Н [2]. Вона дослідила ступінь поширення в українській суспільно-політичній думці 1880–1930-х років зацікавлення темою національно-визвольного руху в Ірландії.

Аналіз історії Ірландії в українській історіографії провела Гончарук О. В [3]. Вона висвітлила порівняльний аспект історії Ірландії та України у працях істориків першої половини ХХ ст.

Визвольний рух українських націоналістів, на думку Івана Лисяка-Рудницького, найбільше схожий на радикальні націоналістичні рухи в аграрних, економічно відсталих традиціоналістських народів Східної і центральної Європи [4]

В цілому ж, згідно з дослідженнями американського політолога та історика Мотіля О., націоналісти й націоналістичні рухи завжди виявляли подиву гідну політичну гнучкість, демонструючи готовність змінювати свою політичну ідеологію там і тоді, де і коли цього вимагали обставини. Їхня ідеологія завжди принципово байдуже ставиться до виду режиму чи політичної системи, що виникає в новоствореній державі [5]. Саме в існуванні країни автор вбачає засадничу різницю між фашизмом та націоналізмом. Перший він визначає як вид режиму, політичної системи або держави, який виникає у вже сформованих унаслідок прагнення змінити наявні не-фашистські режими на фашистські, а другий – як ідеологію або рух, групу чи організацію, що виправдовує та підтримує національне визволення і створення національної держави для якоїсь певної нації. Відтак, дослідник вважає за доцільніше порівнювати ОУН з іншими національно-визвольними рухами (американськими революціонерами 1776 р., Організацією визволення Палестини, алжирським чи в'єтнамським Фронтом національного визволення, Ірландською республіканською армією, Усташами тощо), ніж із фашистськими державами чи рухами (італійський фашизм, німецький нацизм, «Залізна гвардія», «Схрещені стріли» тощо) [5, с. 27].

Спробу компаративного аналізу ОУН та УПА в контексті визвольних рухів провів Пагіря О. У своєму дослідженні автор зазначив, що попри очевидні впливи фашизму та націонал-соціалізму на ідеологію і програму ОУН у 1930-х – на початку 1940-х років, український націоналістичний рух типологічно більш близький до категорії антиколоніальних і національно-визвольних, аніж фашистських [1, с. 150].

Продовжуючи тему порівняння спільних тем історії України та Ірландії, варто звернути увагу на іноземних дослідників та їхній погляд на можливість співставлення та аналіз запозичень ідей, організаційних особливостей національно-визвольних рухів. Серед спільних тем, які розглядають ірландські науковці у контексті відображення визвольного руху на сторінках преси є політика пам'яті. Відповідно, у працях іноземних науковців помітною є спроба репрезентації історичних подій, які відбулися в обох країнах. До розгляду та порівняння практик пам'яті про голодомор в Україні 1932-1933 рр. та Ірландії в 1845–1849 рр. звертаються Хольт Е. та Магоні Г. [7]. Дослідження розвитку ірландського націоналізму в контексті літератури, культури та релігії провів О'Браєн Е. [6]. В такий спосіб йому вдалося проаналізувати епістемологічну структуру націоналізму.

На схожість між історією Ірландії та історіями націй, які пережили колоніальний та імперський період вказує у своєму дослідженні Ослер Т. [8]. Вона стверджує, що проведення таких співставлень дає простір для аналізу історії деколонізації. В такий спосіб вивчення та розуміння позицій Ірландії та України стає корисним не лише для розширення знань про історію цих країн, а й про історію деколонізації як ідеї та дії.

Мета дослідження – вказати на характерні риси представлення визвольної боротьби ірландців на сторінках української преси 1920–1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. У 1860-х Ірландське Революційне Братство було організоване в такий спосіб, що очолював організацію «Головний Організатор» або «Верховна Екзекутива» або «Головний Центр». Цим очільником був Стівенс на псевдо «Пауер» (з англ. «влада»), або замість такого підпису були букви «Г.Ц.Р.І.Р.», що означало: «Головний, Центральний Організатор Ірландської Революції» або «Головний Центр Ірландської Республіки».

Головному Організаторові підлягали округи під проводом т. зв. «А». Кожний «А» підбирав собі дев'ятьох «В», а кожний «В» – по дев'ять «С»

і врешті-решт кожний «С» по дев'ять «D». Цей спосіб організації давав змогу згуртувати в кожному відділі 820 людей. Такий відділ кількісно співвідносився з одним полком. Тому «А» називався полковником, «В» – сотником, «С» – четарем (сержантом), а «D» – боєвиком. Конспіративні правила вказують на те, що «А» – полковника могли знати лише безпосередньо підпорядковані йому «В» – сотники. Відповідно «С» – четарі (сержанти) безпосередньо були підпорядковані лише «В» – сотникам і т. д. Списки членів організації було складено за допомогою таких знаків і в такий спосіб, що до кожного імені підібрано окремі знаки такі як «У», «Л», «О». Такі символи означали: озброєний рушницею, озброєний револьвером, озброєний холодною зброєю або неозброєний.

У схожий спосіб з відповідною ієрархічною будовою було організовано й ОУН. Згідно з організаційною схемою, прийнятою в організаційних постановках Конгресу, всі українські землі повинні бути поділені на 10 «країв». Кожний «край» поділявся на 5 «округ», а «округи» – на довільну кількість «відділів». Позаукраїнські землі, на яких мала діяти організаційна сітка ОУН, поділено на 10 «теренів». Отже, на території польської держави було два «краї» (Галичина та Волинь включно з Поліссям та Холмщиною) та один «терен» (Польща і Данціг). Відповідно, Крайова Екзекутива на ЗУЗ, яка перебрала на себе завдання зорганізувати сітку ОУН на території всієї польської держави, прийняла назву: «Крайова Екзекутива Галичини й Волині та терену Польщі і Данцігу» [9, с. 36]. Однак, передбачена Конгресом структура мала надто теоретичний вигляд і, враховуючи практичну складову, довелося її відкоригувати. Так, насамперед змінено згадану назву на простішу: «Крайова Екзекутива ОУН на Західньо-Українських Землях» (КЕ ОУН ЗУЗ). В такий спосіб було об'єднано два «краї», Галичину і Волинь, в одну організаційну цілість, поширюючи при тому організаційну зверхність КЕ ОУН ЗУЗ теж на всі організаційні клітини ОУН, що існуватимуть на території всієї Польщі. Данціг виділено в окрему організаційну одиницю.

ЗУЗ поділено на 10 округ: 1. Львівська, 2. Стрийська, 3. Станіславівська, 4. Коломийська, 5. Бережанська, 6. Тернопільська, 7. Перемиська, 8. Сокальська, 9. Луцька, 10. Рівенська.

Для організації нижчих відділів ОУН було перейнято організаційну схему, вироблену в УВО: округу поділено на повіти. Повіт ділився на райони, а район – на підрайони, що охоплювали 3-5 сіл, а найнижчу частину становила станиця,

до якої входило п'ятеро або троє членів, залежно від обставин. Якщо була потреба й відповідні кандидати, тоді в одному селі існували дві, або й три зовсім окремі й одна перед одною законспіровані станиці. Якщо ж у даній місцевості не було відповідних кандидатів, тоді там діяв тільки один член організації – станичний. Прихильники ОУН становили категорію «симпатиків»: вони одержували організаційну літературу, підтримували Організацію грошовими пожертвами і провадили суспільно-громадську роботу. З-поміж «симпатиків» вербовано членів ОУН. Функціонувала чітка організаційна вертикаль, основними елементами якої були: край – округ – повіт – район – підрайон – станиця [10]. В деяких округах замість «район» і «підрайон» було прийнято назви «надрайон» і «район».

Працею округи керувала Округна Екзекутива ОУН (ОЕ ОУН), повіту – Повітова Екзекутива ОУН (ПЕ ОУН); вони склалися з провідника і референтів, на взір Крайової Екзекутиви. В районах і підрайонах, згл. в надрайонах і районах, референтури кумульовано, і головним керівником ставав районний чи підрайонний провідник [11, с. 120].

Приклади організаційної та військово-політичної діяльності борців за незалежність своєї держави знаходимо на сторінках, насамперед, підпільних видань.

В друкованому органі Української Військової Організації (УВО) «Сурма» спостерігаємо доволі розлогі тексти про революційний рух Ірландії, де йдеться про історичну боротьбу за визволення Батьківщини та про організаційну структуру та роботу в підпіллі [12, с. 7]. З пресового органу УВО довідуємося, що ірландські революціонери не обмежувалися виключно творенням свого таємного «Братства». Вони використовували для своїх цілей легальні товариства. Відповідно до цієї мети Джеймс Стівенс у 1858 році пов'язав свою діяльність із спільнотою робітників «Фенікс-Клуб», члени якого увійшли в «Братство». Велику користь феніям принесла співпраця з «Товариством святого Патрика», завдяки якій вдалося проводити масштабні демонстрації та протести. Значення і вплив феніїв зросли і протягом кількох тижнів 1867 року, а до організації «Ірландського Революційного Братства» приєдналося значно більше нових членів, ніж протягом 1865–1866 років [13, с. 6].

Одночасно з поглибленням організаційної системи пропагандивною акцією американські ірландці проводили роботу для підготовки нових

свіжих сил до революційної боротьби. Ця праця йшла в двох напрямках. З одного боку підготовлювали вони на спеціально улаштованих курсах бойовиків для виконання певних завдань, продиктованих злободенністю займанщицького режиму, а з другого – дбали про підготовку вишколених у військовій справі жовнірів та старшин для найбільш важливих вирішальних акцій. Саме ці останні перебували в американській армії. За час від 1863 до 1866 року в американській США служило приблизно 14000 феніїв [14, с. 2].

Свої перші вишколи молоді ОУН проводила серед українців, які також перебували в еміграції. Відповідно, уже в 1930 році в Подєбрадах (Чехословаччина) під проводом Ярослава Барановського було проведено тритижневі військово-вишкільні курси. Інструкторами на цих курсах були Омелян Сенік, Володимир Мартинець, Яворський. У березні 1931 року організаційний референт ПУН Микола Сціборський спільно з Миколою Капустянським організували в Парижі вишкільні курси для підвищення кваліфікації офіцерів-українців, які перебували в еміграції. Згідно із сучасними дослідженнями М. Посівнича, планувалося створювати філії таких курсів й в інших державах [15, с. 19]. За даними польських спецслужб, на теренах Європи ОУН у 1930 році мала понад 1 тисячу членів [9, с. 38].

В тому ж часі повстала на еміграції також і жіноча організація під назвою «Феніянське Сестрицтво». Ця організація проводила акції збору та на спеціально створених курсах освоювала навички зв'язкової та санітарної служби.

В українському національно-визвольному русі в міжвоєнний період жінки також активно долучалися до боротьби за незалежність своєї держави. У 1928 році було засуджено Ольгу Вербицьку (членкиню УВО) за вбивство польського шкільного куратора Собінського. Наступного року відбулися судові процеси над членами УВО та ОУН, на яких групу молодих жінок звинуватили у розповсюдженні підпільної літератури. Серед них були Марія Кравців, Софія Мосейович, Марія Конрад, Марія Мудрик, Анна Мриц, Зеновія Кравців [16, с. 31].

У 1931–1932 рр. завдяки ОУН було створено бойово-розвідувальну дівочу п'ятірку на чолі з Марією Кос. До її складу входили Віра Свенціцька, Дарія Гнатківська, Катерина Зарицька, Ганна Недведзька [9, с. 38].

На сторінках львівської газети «Діло» у статті «Десятиліття вільної ірландської держави» значну увагу приділено помилковим крокам англій-

ської політики стосовно Ірландії. Детально проаналізовано умови англо-ірландського договору 16 грудня 1921 року та зроблено акцент на викликах, які в майбутньому постануть перед молодю республікою [17, с. 1]. На нашу думку, такий детальний аналіз шляху до незалежності Ірландії міг допомогти українським націоналістам у формуванні власних ініціатив з урахуванням міжнародної ситуації.

Окремі фрагменти з історії Ірландії та її героїчної боротьби за незалежність представлені в газеті Діло [18, с. 2; 19, с. 5]. Аналізуючи революційні події в Ірландії на початку 1930-х років, львівська газета «Діло» прихильно ставиться до уряду Ірландської Республіки під керівництвом Еймона Де Валери та гостро критикує його опозиціонерів – Вільяма Кострейва та Оуена Даффі, називаючи їхню діяльність фашистською: «...одночасно з «миролюбивими» заявами ірландського вождя фашистів його «блакитні сорочки» носять зброю, а на берегах Ірландії таємничі кораблі підготовлюють цілі транспорти зброї. І в теорії ідеї ніби лише мирна агітація, а на ділі відбуваються приготування до «маршу на Дублін», на зразок муссоліньського «маршу на Рим»» [20, с. 1].

У друкованому органі Роменського Окрпарткому КП (б)У «Влада праці» наратив про міжнародні відносини, відповідно, має соціалістичний характер. Однак і тут йдеться про те, що в Ірландії не згасають повстання проти «англійських буржуїв». Основну увагу приділено арештам «не лише активних учасників та діячів руху, але й тих, що підозрюють у співчутті йому, в бажанні утворити республіканський уряд» [21, с. 2].

Увагу читачів до боротьби «Ірландії проти англійського панування», до «обіцянок англійської буржуазії частині буржуазних класів Ірландії» спробували привернути на сторінках газети Політичного Управління Української військової округи «Червона армія» [22, с. 1]. Помітним є також наголос на класовій боротьбі. У цьому випадку національно-визвольний характер боротьби ірландців відходить на другий план. У газеті «Пролетарська правда» також згадано про арешти політичного характеру в Ірландії [23, с. 2]. Звичайно, в друкованій пресі УСРР головний акцент здійснено відповідно до марксистсько-ленінської ідеології, а більшовицька теорія боротьби класів на шляху соціалістичного будівництва виконувала пропагандистську функцію ідеологічного зомбування суспільства, унеможливлення та упередження справжнього соціального вибуху українських селян. Висвітлюючи соціально-економічні відносини в контексті теорії класової

боротьби, радянська друкована преса виконувала соціальне замовлення партійних органів, хоча фактично ірландський визвольний рух XIX–XX століття та боротьба українських підпільних організацій УВО та ОУН були зосереджені на боротьбі за політичну свободу та соціальний добробут нації.

Отже традиції проведення паралелей між Україною / Східною Галичиною та Ірландією з подальшою перспективою запозичення / не запозичення українцями ірландських методів боротьби за незалежність простежується з боку українських громадських діячів як Наддніпрянської України, так і Східної Галичини ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Про це, згідно з дослідженнями А. Шукалович, засвідчують праці М. Драгоманова, О. Кониського, О. Будзиновського, Д. Дорошенка [2, с. 93]. Водночас, на території Наддніпрянської України спостерігаємо доволі критичне сприйняття можливостей до запозичення УВО та ОУН у протистоянні з польською владою ірландських методів боротьби. Подібні думки мали місце на шпальтах україномовних періодичних видань, які були поширені протягом 1920–1939 рр. в краї. Зокрема, на відмінності між українцями та ірландцями, що не дозволяло «перенести Ірландію» в Україну, вказували у своїх публікаціях С.Томашівський [24, с. 1–2], Г. Костельник [25, с. 2] та Д. Левицький [26, с. 3].

Водночас на території Східної Галичини у міжвоєнний період завдяки ознайомленню з бойовим

досвідом ІРА, члени УВО уже з 1920-х років не вдавалися до тактики позиційної війни, а навчались діяти завдяки блискавичному маневруванню, завдаючи супротивникові значних втрат.

Висновки. Таким чином, в українській пресі 1920–1930-х років спостерігаємо значну підтримку визвольних рухів. У випадку преси, що виходила на території, що належала до Радянського союзу, спостерігаємо акцент на соціальному визволенні та класовій боротьбі. Для населення території Східної Галичини та сучасної Західної України більш характерним був наратив про національно-визвольну боротьбу та аналіз тих компонентів та чинників (зокрема у виданнях «Сурма» та «Розбудова нації»), які вели ірландську націю до здобуття нею незалежності. В цілому ж інструментарій до визвольної боротьби, який на сторінках преси (як легальної, так і нелегальної) висвітлювали у Східній Галичині, були доволі різноманітними. Сюди належать: висвітлення організаційної розбудови підпільних організацій; мілітаризм; агітація та пропаганда; психологічна війна; саботажі; диверсії; розвідка; особливості організації постачання продовольства та амуніції; підтримка з боку еміграції. Беручи до уваги організаційну та політичну діяльність УВО та ОУН, можемо стверджувати, що окремі елементи тактичної діяльності та стратегічний підхід до визвольної боротьби ірландців не лише були відображені у пресі, а й були реалізовані.

Список літератури:

1. Пагіря О. ОУН та УПА в контексті визвольних рухів : спроба компаративного аналізу. *Новітня доба, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Вип. 7. Львів, 2019. С. 150–178.
2. Шукалович А. Ірландська модель державотворення: критерії успіху ірландців очима українців Східної Галичини. *Історична панорама*, 2015. Вип. 20. с. 81–95.
3. Гончарук О. В. Історія Ірландії в українській історіографії. *Наукові записки НаУКМА*. 2002. Т. 20. Спеціальний випуск. С. 213–217.
4. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. Історичні есе. Київ : *Основа*, 1994. Т. 2. 573 с.
5. Мотиль О. Який зв'язок між фашизмом і націоналізмом (якщо він узагалі існує?). *Україна модерна. № 20: Фашизм і правий радикалізм на сході Європи*. 2013. С. 26–29.
6. O'Brien E. Examining Irish Nationalism in the context of Literature, Culture and Religion, A Study of the Epistemological Structure of Nationalism', New York : *Edwin Mellen Press*, 2002. 237 p.
7. Holt E., Mahoney G. Rupture and Call: Famine Encounters from Contemporary Irish and Ukrainian Women in the Arts. Vol. 7 No. 2 (2020): *East/ West: Journal of Ukrainian studies*. Pp. 69–98.
8. Osler T. Contextualizing Irish Republicanism in the Era of Global Decolonization. *Irish Historical Studies* 44, no. 165. May 2020. 276 p.
9. Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН (1929–1939). *Український визвольний рух*. Львів, 2003. Зб. 1. С. 34–44.
10. Організаційні інструкції для уладу юнацтва в журналі «Юнак». *Галузевий державний архів СБУ*. Ф. 13. Спр. 372. Т. 26.
11. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів Т. 1: 1920–1939. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк. 639 с.
12. Революційний рух Ірландії. *Сурма*. 1927, ч. 2, Березень. 8 с.
13. Революційний рух Ірландії. *Сурма* 1927, ч. 4, Листопад. 8 с.

14. Революційний рух Ірландії. *Сурма* 1927, ч. 5, Грудень. 8 с.
15. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у липні – вересні 1939 року. *Галицька брама* : Львів 1939 рік. Львів : *Центр Європи, Інститут Львова*, 2009. – № 7–9 (175–177). С. 15–20.
16. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. Український визвольний рух. *Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 2004. С. 30–38.
17. Десятиліття вільної ірландської держави. *Діло*. № 290, 27 грудня 1931р. 10 с.
18. Ірландський Великдень 1916 р. *Діло*. № 94, 1 травня 1927. С. 2.
19. Ірландсько-англійський конфлікт. *Діло*. № 68, 29 березня 1932 р. С. 5.
20. *Діло*. № 215 Львів. Четвер 17 серпня 1933 р. 12 с.
21. *Влада народу*. № 121 (603), 7 листопада 1923 р. 8 с.
22. Три повідомлення з Ірландії. *Червона Армія*. № 1358, 4 грудня 1925 р. 12 с.
23. За кордоном. *Пролетарська правда*. № 274 (1285), 29 лист. 1925 р. 8 с.
24. Томашівський С. З політичної хроніки (Льозанська конференція. Лондонські наради. Ірландська конституція). *Свобода: політ., просвіт. і госп. часопис*. № 45. 26 груд. 1922. С. 1–2.
25. Костельник Г. Чому я став українцем? *Діло*. № 279. 19 жовт. 1935. С. 2.
26. Левицький Д. Ірландія і «Ірландія». *Діло*. № 158. 20 лип. 1927. С. 3.

Koniukhov S.V. PECULIARITIES OF THE REPRESENTATION OF THE IRISH LIBERATION MOVEMENT IN THE UKRAINIAN PRESS IN THE 1920–1930S

The article analyzes the comparative aspects of the national liberation movements of Ukraine and Ireland in the historiography of research. The principles of the organizational structure, the prospects of Ukrainians borrowing Irish methods of struggle for independence are considered. The main directions for the liberation struggle, were clarified: militarism, hierarchical organization; agitation and propaganda; psychological warfare; sabotage; intelligence; peculiarities of food and ammunition supply organization; support from emigration. These things were printed on the pages of the analysed press.

The OUN conducted youth training among Ukrainians who were also in exile. Accordingly, already in 1930, three-week military training courses were held in the Czech Republic (later also in Poland). In March 1931, the OUN organized training courses in Paris to improve the qualifications of Ukrainian officers in exile. It was planned to create branches of such courses in other states as well. According to Polish intelligence services, in 1930, the OUN had more than 1,000 members in Europe. So, the OUN in the 1930s was aimed at international cooperation and had a coordinated network (same as Irish) of underground movement.

The inclusion of topics about revolutions and uprisings in Europe as an example to follow should contribute to the development of an appropriate reaction from the Ukrainian population. The illustration of an organized struggle for independence on the pages of the press served to promote the idea of accumulating strength, passive resistance, and preparing a general uprising. Such activity, in general, was characteristic of many Resistance movements in Europe. The most extensive organizational and military-political activity of the Irish was presented on the pages of the underground publications of the UWO and the OUN “Surma” and “Rozbudova natsii”.

The study of the Resistance movement and the national liberation struggle provides space for the analysis of the history of decolonization, in general. In this way, studying and understanding the positions of Ireland and Ukraine becomes useful not only for expanding knowledge about the history of these countries, but also about the history of decolonization as an idea and action. The experience of the organized armed struggle for the independence of Ireland became an important subject for members of the UWO and OUN. And such interest was determined not only by recent military experience, but also by the need to improve the methods of the liberation struggle, propaganda work, and organization of the network.

Key words: national liberation movement, emigration, militarism, training courses, propaganda, agitation.

УДК 94(477) «XIX/XX»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.8>

Кравчук Б.В.
Новокаховська міська рада

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ СЕЛИЩА КОЗАЦЬКЕ

Дослідження регіональної історії стає важливим трендом сучасності, який дає можливість поглянути на історію України крізь призму місцевих, часто маловідомих та не досліджених історичних джерел. Збройна агресія російської федерації проти України підняла це питання на найвищій щабель. Вивезення обласних та місцевих архів до країни-агресора з тимчасово окупованих територій, знищення і пограбування музейних установ та бібліотек призвело до втрати величезного пласту історичних джерел. Нажаль, переважна більшість із них не була оцифрована і не зберігалася на електронних носіях, що призвело до їх втрати.

Наукова стаття присвячена дослідженню джерельної бази історії селища Козацьке Новокаховської міської територіальної громади, Каховського району, Херсонської області. У статті розглянуто інформацію про всі наявні історичні джерела з історії Козацького та визначено, що до них належать речові, зображальні, картографічні та писемні джерела. Встановлено, що речові джерела, які складаються із артефактів, знайдених під час археологічних розкопок херсонського археолога В.І.Гошкевича, залишків зброї різних періодів, особистих речей господарського, повсякденного, культурно-освітнього життя мешканців селища зберігаються у Музеї історії селища Козацьке та Херсонському обласному краєзнавчому музеї.

З'ясовано, що писемні джерела з історії селища складаються із актових, ділових, облікових, статистично-описових, літературних, джерел особового походження, преси та інших. Основна їх частина зберігається у Державних архівах Херсонської та Одеської областей. Зображальні та картографічні джерела також являються особливим елементом, який часто підтверджує та уточнює інформацію, що міститься у писемних джерелах. Вони зберігаються у фондах та сховищах Музею історії селища Козацьке, Бериславського історичного музею та Державного архіву Херсонської області.

Доведено, що наявна джерельна база дозволяє зрозуміти історичні процеси, які відбувалися на території Козацького, відкрити нові факти про життя його мешканців в контексті історії Херсонщини та Півдня України.

Ключові слова: *церовні метрики, купча грамота, рапорт, карти, мемуари.*

Постановка проблеми. Українська історіографія останнім часом поповнюється великою кількістю досліджень регіональної історії, яка, на противагу загальноукраїнській та всесвітній історії, завжди була полем діяльності краєзнавців. Доробки останніх часто, але не завжди, було неякісними та легендаризованими, адже переважна більшість із них не має історичної освіти і тому сприймають знайдені джерела, фольклор та народні перекази не критично, а за чисту монету. Поява професійних істориків на цій незорій історичній ниві інколи викликає спротив серед знавців місцевої історії, які, на основі своїх досліджень, вже давно проводять екскурсії для туристів чи створюють локальні музеї. І серед відвідувачів та місцевого населення їх тези та факти користуються більшою популярністю чи довірою, ніж точка зору істориків. При цьому слід високо оцінити роботу краєзнавців, які активно, невтомно та самовіддано збирають по крихтах джерела з історії свого краю. Це суттєво

полегшує роботу тим, хто займається і буде займатися її дослідженням з професійної точки зору. Саме тому, у статті будуть систематизовані, каталогізовані та проаналізовані всі наявні джерела з історії селища Козацького, які відомі на сьогодні, що дозволить детально вивчити минуле населеного пункту та здійснити проекцію на джерельну базу історії інших поселень Херсонщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база як і історія селища Козацьке являється не дослідженою. Новизна дослідження полягає у її вивченні та систематизації. Єдиною працею, яка містить посилання на джерела є стаття про Козацьке, розміщена в «Історії міст та сіл Української РСР: Херсонської області» 1972 року. Автори матеріалу послуговувалися різними видами історичних джерел, зокрема актовими, обліковими, статистично-описовими та літературними. Окреме місце надане джерелам особового походження, автором якого є З.П. Видриган.

Мета статі – детально описати весь спектр джерельної бази історії селища Козацьке та на її основі показати дослідникам історії населених пунктів Херсонщини вектор пошуку та можливе місцезнаходження джерел для їхніх досліджень.

Виклад основного матеріалу. Історія селища Козацьке, як і переважної більшості населених пунктів Херсонщини послуговується писемними джерелами, які надають великий масив як загальної так і детальної інформації. Враховуючи це, спочатку звернемо увагу на менші за об'ємом, але при цьому важливі за значенням речові, картографічні та зображальні джерела.

Речові джерела. Перші археологічні розкопки в Козацькому були проведені у 1899 році херсонським істориком та археологом В.І. Гошкевичем. Він розкопав три кургани в маєтку князя П.М. Трубецького і детально описав їх вміст у своїй книзі «Клады и древности Херсонской губернии» [1, с. 87]. У всіх трьох курганах було знайдено давні поховання. В першому – людина, похована в лежачому положенні. Другий курган мав своєрідні сходи до могили небіжчика і був повністю розграбований. В ній була знайдена напівгнила рукоятка залізного ножа. Третій теж мав сходи, на дні знаходився кінський скелет, а в окремій печері покійник у сидячому положенні. Після розкопок череп небіжчика з першого кургану князь П. Трубецький передав до Херсонського музею [1, с. 112–113]. У степах біля Козацького була знайдена римська монета імператриці Луцилли III століття, яку теж передали на зберігання у Херсонський музей [1, с. 37]. Курганні поховання відносяться до епохи бронзи (II тисячоліття до Р.Х.), часів сарматських племен (II століття до Р.Х. – IV століття) та кочівників XI–XIII століття. Також в річці Козак був знайдений скіфський бронзовий котел. Всі ці археологічні знахідки суттєво доповнюють джерельну базу та свідчать, що територія Козацького населялася з давніх часів. Вони надають археологам унікальну можливість реконструювати дописемну історію земель Козацького. Нажаль, впродовж наступних ста двадцяти років у Козацькому не відбувалося жодної археологічної експедиції, виключенням є розкопки Херсонської археологічної експедиції Башти Вітовта (с.Веселе) у серпні 2018 року.

Важливою складовою речових джерел є експонати Музею історії селища Козацьке, до яких належить залишки різноманітної зброї часів Другої світової війни, сільськогосподарські інструменти, побутові предмети, предмети одягу, взуття, декоративно-ужиткового мистецтва, нагороди,

будівельні матеріали, які були подаровані місцевими мешканцями. Наявність різнопланових, не однотипних предметів ужитку всіх сфер життя свідчить про унікальну мозаїку населення, яке утворилася внаслідок змішання культур представників різних слов'янських етносів наприкінці XVIII – впродовж XIX століть в межах селища.

Картографічні джерела по своїй суті являються важливим доповненням писемних джерел. Історичні карти, яких за обсягом не так багато в джерельній базі історії селища, все ж надають важливу послугу для розуміння історичних процесів, що відбувалися в селищі. Нажаль, трактування деяких умовних позначок, які не завжди пояснюються картографами, залишаються спірним, відкритим питанням. Найдавніша мапа, на якій зображене Козацьке – це «Карта околій річок Дніпра та Бугу» [2], датована другою половиною 1780-х – першою половиною 1790-х років. На ній на правому березі Дніпра неподалік від міста Берислава позначено село з назвою «Казачья».

Найбільш інформативною картою являються військово-топографічні карти Російської Імперії 1846–1863 рр. (видавалися до 1919 р.), створені під керівництвом Ф.Ф. Шуберта і П.А. Тучкова. За їх допомогою ми можемо детально визначити географічні межі Козацького, сусідні поселення та дороги, що їх поєднували. А також наявність та розташування житлової забудови, вітряків з північного боку, цвинтаря зі східного, рибних промислів у Дніпровських плавнях та фруктових садів на березі Славутича. Все це являється свідченням активного сільськогосподарського життя населення. На всіх інших історичних картах, окрім позначення Козацького як населеного пункту, детальна інформація відсутня або незначна. Часто картографи кінця XVIII–XIX століть плутають Козацьке та сусіднє село Отрадока'мянку, деколи неправильно зазначають саму назву поселення, доволі схематизують його місцезнаходження і т.д.

Зображувальні джерела з історії Козацького в основному датуються кінцем XIX – XX століттям. До них належать малюнки та фотографії, які збереглися до нашого часу. Зображення періоду князів Трубецьких розміщені у рекламно-інформаційному буклеті «Виноградно-виноробне господарство в придніпровських маєтках Козацьке та Долматово Князя П.М.Трубецького», виданого після 1908 року та на стінах Виноробного господарства імені князя П.М. Трубецького в селищі Веселе. Тут можна побачити унікальні фотографії, пов'язані з виноградною та виноробною сторінкою життя селища та князівського маєтку,

зображення старовинних архітектурних об'єктів, портрети власників маєтку «Козацьке». Також велика частина фотографій імперського і радянського періоду зберігається у фондах Бериславського історичного музею.

Найбільшою фототекою володіє Музей історії селища Козацьке, експозиції якого переповнені фотографіями радянського та сучасного періоду. Тут є зображення діяльності різних організацій, підприємств, адміністративних установ, закладів освіти, культури, медицини та ін. Особливе місце посідають зображення видатних мешканців селища, а також фотографії з їх родинних альбомів. Наявність великої кількості фотоматеріалів дозволяє цілісно уявити історичний період, що на них зображений, зробити певні висновки в рамках дослідження історії селища.

Писемні джерела. Найбільшими за обсягом являються писемні джерела, до яких відносяться актови, діловодні, облікові, статистично-описові, літературні, джерела особового походження, преса та інші. Важливим пластом являються збірники документів і матеріалів часів Другої світової війни, які детально збиралися в радянські часи.

До *актових джерел* можна віднести Законодавчі акти часів Російської імперії, Радянського Союзу та Незалежної України, за якими жили мешканці та власники Козацького. Але серед них слід виділити ті, які безпосередньо стосувалися та впливали на історію населеного пункту. Це Укази Сенату, Херсонського губернського правління, а також нотаріальні акти у вигляді купчих грамот. Ці документи допомагають нам встановити власників Козацького та процес передачі або купівлі ними земель. В «Указах сената и сводная ведомость о раздаче земель помещикам по Новороссийской губернии» 1777–1795 років [3] міститься інформація про дату заснування Козацького – 09 червня 1782 року та перших власників. Тоді як в «Указах Херсонского губернского правления и переписке с уездным землемером» [4] наявна інформація про власників земель впродовж першої третини XIX століття.

У Державному архіві Херсонської області зберігається купча від 7 серпня 1835 року за № 44, яка свідчить, що «помещик Херсонского уезда, отставной подполковник Виктор Аликсеев сын Лутковский продал я Его Сиятельству Генераль от кавалерии и Кавалеру Графу Василь Васильеву сыну Орлову Денисову и наследникам его в вечное потомственное и безповоротное владение... мною владеемое имение Херсонского уезда деревню Казацкую» [5]. Загальна сума купівлі маєтку ста-

новила 104 210 рублів. Купчі грамоти надають інформацію не тільки про договірні сторони, а й про попередніх власників, кількість населення, площу маєтку, основні напрямки господарської діяльності та багато інших важливих цікавих матеріалів.

До *діловодних джерел* з історії Козацького ми відносимо укази, рапорти землемірів губернського та повітового рівнів, спеціальні геометричні плани як додатки до них. Найбільш цікавими являються укази, рапорти та спеціальні геометричні плани землемірів, які перебували безпосередньо на місцях і найбільш точно передавали стан речей. Серед них Укази та рапорти херсонського повітового землеміра поручика Івана Редільського колезькому асесору губернському землеміру Т. Ф. Мордвиніну від 16 вересня 1785 року про відокремлення земель графу І.А. Остерману [6], Рапорт землеміра Херсонської губернії Олександра Критського від 9 грудня 1836 року та «Геометрический специальный план сельца Казацкого принадлежащими к нему всеми землями, которые состоят во владении Его Сиятельства Генерала от кавалерии и Кавалера Графа Василь Васильева сына Орлова Денисова», який додавався до нього [7], «Геометрический специальный план Херсонской губернии и уезда земли отведенной на основание высочайшего утвержденного положения в ... день февраля 1865 года из дачи наследников княгини Любовь Васильевны Трубецкой в дар крестьянам сельца Казацкого», складений землеміром колезьким асесором Вадеїновим [8].

При цьому, в документах пізнішого часу ми знаходимо, що у 1810 році губернським землеміром секретарем Кириловим, 26 липня 1826 року землеміром Кольлеорським та секретарем Левицьким та у 1833 році невстановленим землеміром відбувалися чергові процеси відмежування земель. Подібні речі межування власності відбувається відповідно до наказів межових комісій або при покупці цієї землі для уточнення її меж. Все це наносилося на спеціальні плани та затверджувалося відповідними рапортами, які до наших днів не збереглися.

Подібні джерела – унікальна можливість отримати більше інформації про житлову забудову, вулиці, транспортні шляхи, рельєф місцевості, розташування сільськогосподарських угідь, лісових масивів, водних об'єктів, вітрових млинів, панських маєтків та господарських подвір'їв, громадського магазину, шинку та багато інших цікавих речей в різні історичні періоди.

Облікові, статистично-описові джерела складаються із церковних метричних книг Воскресенської

(Введенської) церкви міста Берислава, що зберігаються в Державному архіві Одеської області. Найдавніша згадка про мешканців Козацького від 28 квітня 1790 року: «Обвенчал священник Петр Стринский вдового Антона Сеницу с девицею Ксениею дочерью Василия Морозова полторо-брачно жителей слободы Козацкой. Поручителями были Михайло Тюрин, Иван Вертелка» [9]. Матеріали метричних книг дають інформацію про власників та управителів маєтку Козацького, його мешканців, їх сімейний стан, хвороби, на які вони хворіли, погодні умови в різні пори року, які зазначаються у примітках щодо причини смерті.

Окремо слід виділити «Списки населених місць» та подібні до них джерела, в яких містяться статистичні дані про кількість мешканців чоловічої та жіночої статі, кількість дворів в різні періоди. Серед них «Алфавитный список владельческим и другого ведомства селениям, состоящим в Херсонском уезде, составленный из сведений, доставленных земским судом в 1856 году» [10], «Списки населенных мест Российской империи» за даними 1859 року [11], «Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении» від 1896 року [12], в якому окрім статистичних даних є інформація, що в Козацькому працювала казенна кінно-поштова станція, магазин, винна лавка, рибний завод в Дніпровських плавнях та виробництво з видобування вапняку. Найпізнішим є «Список населенных мест Херсонской губернии» згідно даних Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 року [13]. Інформація про господарство Козацького розміщена у «Матеріалах для оцінки земель Херсонської губернії» [14].

Чільне місце в цьому поважному списку посідає «Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей» [15]. В ньому розповідається про основні види сільського господарства Козацького: рільництво, вівчарство, виноробство, садівництво та лісництво, а також про наявність метеорологічної станції та пристані на Дніпрі.

Матеріали з історії радянського періоду є в невеликому об'ємі у фонді Р-41 Державного архіву Херсонської області. Це партійно-номенклатурна документація, в якій розміщена інформація про кількість жителів, створення колгоспів, економічно-господарські показники їх діяльності та інше.

До літературно-етнографічних джерел відносимо працю О.С.Афанасьєв-Чужбинського «Нариси Дніпра». Відвідуючи Козацьке у напри-

кінці 1850-х років він не просто записав назву селища, а спробував знайти їй пояснення [16]. Автор до подробиць, обшукає побут, хатнє начиння, їжу, одяг, мову, господарство жителів. Звичайно, інколи прослідковується його суб'єктивна думка, власне бачення проблем.

Джерела особового походження включають чудові спогади доньки П.М. Трубецького – Любові Оболенської, де вона декількома абзацами описує маєток «Козацьке» та життя в ньому в літньо-осінній період. Також є великі спогади сина П.М. Трубецького – Володимира «Історія одного господарства», в яких він дуже детально описує маєток, його історію, процес будівництва, ведення господарства, взаємовідносини з місцевими мешканцями і т.д. Важливим для розуміння історії Козацького часів Трубецьких, Револуції 1917–1921 років та радянського періоду є спогади корінного мешканця Козацького генерал-майор З.П. Видриган «Шлях солдата» [17] та «Мой жизненный путь: автобиография».

В ситуації з джерельною базою Козацького *преса* нерідко відігравала роль пропаганди, особливо в радянський період. Найбільше матеріалів про селище міститься в Бериславській районній газеті «Маяк». Популярна на Херсонщині на початку ХХ століття газета «Юг» містить інформацію про діяльність П.Трубецького в царині виноградарства, розміщувалась його реклама, а також описуються Револуційні події 1905–1907 років в Козацькому.

Потрібно виокремити *збірники документів та матеріалів* з історії Херсонщини часів Другої світової війни, які в своїй суті містять доволі односторонню, але при цьому вкрай змістовне висвітлення подій, що являлося типовим для радянського джерелознавства. Це збірники матеріалів «Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині» 1948 року [18] та «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны» 1975 року [19]. Джерелом з повоєнної історії являється «Історія міст і сіл Української РСР: в 26 томах, Херсонська область», де в статті «Козацьке» є матеріали про соціально-економічне, освітньо-культурне життя селища в радянський період (до початку 1980 років). Із зрозумілих причин, підхід до використання подібних джерел має бути особливо критичним, адже тексти надміру наповнені ідеологічним забарвленням.

Висновки. Вивчення історії конкретного поселення нелегка і кропітка справа, яка потребує детального вивчення та аналізу джерельної бази. Вона, в свою чергу, часто буває не надто багатою і різноплановою. В рамках дослідження історії

селища Козацьке дослідник може користуватися різного роду писемними джерелами: актовими, діловодними, обліковими, статистично-описовими, літературними, джерелами особового походження та пресою. Чільне місце займають зображальні та картографічні джерела, причому кількість фотографій, які збереглися до наших часів є доволі солідною, що дозволяє уявити

інформацію із писемних джерел. Речові джерела складаються з артефактів, знайдених під час археологічних розкопок так і предметами побуду, зброї та сільського господарства.

Враховуючи все зазначене, можна констатувати, що дослідження історії селища Козацьке буде доволі професійним та має наукове майбутнє за наявності такої великої джерельної бази.

Список літератури:

1. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон : Типография «ЮГА», Книга 1. 1903. 225 с.
2. Карта окрестностей рек Днепра и Буга [Карты]. Б. м, б. г. 1 л.: раскраш., рукоп.; 86x63 см.
3. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 51, арк. 105.
4. ДАХО, ф.14, оп. 1, спр. 962, арк. 13 зв., 61 зв.
5. ДАХО, ф. 191, оп. 1, спр. 72, арк. 104.
6. ДАХО, ф. 14, оп.1, спр. 228, арк. 14.
7. ДАХО, ф. 302, оп.1, спр. 1581, арк. 1.
8. ДАХО, ф. 302, оп.1, спр. 1584, арк. 1.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.37, оп. 3, спр. 23, арк. 161.
10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1873, арк. 7.
11. Списки населенных мест Российской империи. Том XLVII: Херсонская губерния: по сведениям 1859 года. СПб. : Центральный статистический комитет МВС Російської імперії, 1868. С. 20.
12. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Издание губернского статистического комитета. Херсон : Типография губернского правления, 1896, С. 416.
13. Список населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сел.-хоз. переписи 1916 г.). Александрия, 1917. С. 83.
14. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 6. Херсонский уезд. Херсон, 1890. С. 321.
15. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. Т. 14 : Новороссия и Крым : [Бессарабская, Херсонская, Таврическая и Екатеринославская губернии, области Войска Донского и Ставропольской губернии] / сост. Б. Г. Карпов [и др.]. СПб. : А.Ф. Девриен, 1910. С. 646.
16. Афанасьев-Чужбинский О. С. Нариси Дніпра. Львів : Апріорі, 2016. С. 349–350.
17. Видриган З. П. Шлях солдата. Одеса : Маяк, 1969. С. 2–69.
18. Злочинства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині: Документи і матеріали. Херсон, 1948, С. 26.
19. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Сборник документов и материалов. Симферополь, 1975. С. 281.
20. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Херсонская область. АН УССР. Ин-т истории ; гл. редкол. : П. Т. Тронько (пред.) и др. К. : Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983, С. 207–208.

Kravchuk B.V. SOURCE BASE OF THE HISTORY OF VILLAGE KOZATSKE

The study of regional history is becoming an important trend of our time, which makes it possible to look at the history of Ukraine through the prism of local, often little-known and unexplored historical sources. The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine has raised this issue to the highest level. The removal of regional and local archives to the aggressor country from the temporarily occupied territories, the destruction and looting of museums and libraries has led to the loss of a huge layer of historical sources. Unfortunately, the vast majority of them were not digitized or stored on electronic media, which led to their loss.

The scientific article is devoted to the study of the source base of the history of Kozatske village of Novokakhovka city territorial community, Kakhovka district, Kherson region. The article reviews information about all available historical sources on the history of Kozatske and determines that they include material, pictorial, cartographic and written sources. It is established that material sources consisting of artifacts found during the archaeological excavations of Kherson archaeologist V.I. Hoshkevych, remains of weapons of different periods, personal belongings of economic, everyday, cultural and educational life of the village residents are stored in the Museum of the History of Kozatske and the Kherson Regional Museum of Local Lore.

It has been found that written sources on the history of the village consist of deeds, clerical, accounting, statistical and descriptive, literary, personal sources, the press, and others. Most of them are stored in the State Archives of Kherson and Odesa regions. Pictorial and cartographic sources are also a special element that often confirms and clarifies information contained in written sources. They are stored in the collections and repositories of the Museum of the History of Kozatske Village, the Beryslav Historical Museum, and the State Archives of the Kherson Oblast.

It is proved that the available source base allows us to understand the historical processes that took place on the territory of Kozatske, to discover new facts about the life of its inhabitants in the context of the history of Kherson region and the South of Ukraine.

Key words: church metrics, bill of sale, report, maps, memoirs.

УДК 373.5.016:54](477)»1940/1980»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.9>

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

УТІЛЕННЯ ЕКСПЕРИМЕНТІВ ІЗ ПРИРОДОЮ НА УРОКАХ ХІМІЇ У ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РР.

Після закінчення Другої світової війни радянський уряд продовжив власні експерименти не лише у суспільній, економічній і культурній сферах, а й у екологічній. Оскільки територія СРСР і зокрема УРСР були багаті на природні ресурси: рослинний, тваринний світ і корисні копалини, влада намагалася використати їх у власних цілях. Сталінська модернізація міжвоєнного періоду продовжила свій рух уже пізніше, чого дотримувалися і намагалися розширити або поглибити його наступники, чим не поступалися йому. Будівництво електростанцій, водосховищ, дамб мали продемонструвати силу не лише людини у перетворенні природи, а й моделі радянського суспільства, яка мала переваги у всіх сферах.

У статті акцентовано, що одним із напрямів цього стала хімізація господарства, яка покликана була використовувати досягнення хімічної науки у різних галузях економіки. Увагу приділили промисловості та сільському господарстві, оскільки вони мали надати найбільший прибуток до бюджету та раціоналізувати працю. Замість використання досягнень технологічного характеру влада не могла відійти від планової економіки та застарілих методів господарювання.

Усі соціальні інституції були долучені до господарських експериментів. Доведено, що школа не стояла осторонь процесів. Шляхом використання дитячої праці та вивчення навчальних предметів зверталась увага на це. Хімія стала тією дисципліною, де учні з початку основ науки і до сучасних їм виробничих процесів знайомилися із зазначеним процесом. Природничі науки залишалися важливою складовою навчальних програм і планів і її позиції, порівняно із іншими предметами були відносно стабільними і непорушними. У роботі наголошено, що педагоги чітко дотримувалися вимог програм і саме це обумовлювало проведення уроків. Навіть у перевірках, які проводилися періодично, це було одним із основних пунктів. Уроки носили теоретичний і практичний характер: проводилися лабораторні і практичні роботи. Задля кращого засвоєння матеріалу організовувалися екскурсії на виробництва, де діти спостерігали за хімічними процесами та роботою працівників.

Наголошено, що хімізація мала свої позитивні і негативні наслідки, до яких відносились меліорація, зрошення земель, розширення земельних площ, водночас – зловживання добривами, засоленість ґрунтів та погіршення демографічної ситуації. Але про це не акцентували увагу школярів.

Ключові слова: школа, навчання, предмет, хімізація, хімія, процес, господарство.

Постановка проблеми. Раціональне використання природних ресурсів є запорукою гармонійного життя суспільства і природи. «Зелена енергетика», сортування сміття, дотримання правил поведінки у довкіллі – складові екологодоцільної діяльності, яка впливає не лише на наше сьогодні, а й на майбутнє наступних поколінь у глобальному вимірі.

Радянська влада здійснювала перетворення не лише у суспільному житті, а й претендувала на багатства природи, яким дійсно був багатий СРСР, і УРСР зокрема. Вона їх намагалася використати задля реалізації власних планів модернізації за часів Й. Сталіна, яка виявилася в індустріаліза-

ції, колективізації та нищенні української культури і цвіту нації. Керманічі взяли і за природні ресурси, які мали слугувати економіці та вцілому розвитку радянського суспільства. Продовженням цієї політики стали хімізація, меліорація, освоєння нових земель. Вони покликані були поставити природу на благо служіння суспільству.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання розглядалося різними дослідниками. В. Даниленко наголошує на споживацькому підході до природних ресурсів, зростанні масштабів використання недосконалої техніки і відсталих технологій, що призводили до погіршення екологічної ситуації та стану здоров'я населення.

Це стосувалося й УРСР, якій належала значна частка підприємств важкої і хімічної промисловості. Намагання держави спланувати, а пізніше створити умови для ринкової економіки зазнали краху, призвівши до тіньової економіки, дефіциту товарів та зниження життя населення [2, с. 70].

А. Пагіря наголошує, що компартійне керівництво приділяло увагу розвитку хімічної промисловості як одній із найважливіших галузей важкої індустрії. Хімізація розглядалася важливим напрямком науково-технічного прогресу, про що неодноразово наголошував і М. Хрущов, продовжуючи ідеї індустріалізації шляхом хімізації, яка з одного боку прискорювала виробництво і збільшувала продуктивність праці, а з іншого завдавала нищівного удару природі та населенню. Авторка дослідила питання розвитку хімічної галузі в УРСР та її внесок у загальносоюзну, наводячи та аналізуючи статистичні дані [14, с. 639–649].

Питання хімізації у сільському господарстві розглядали С. Морозова, О. Скрипник, які зосередились на історіографії проблеми, перебігу та наслідках цього процесу у 1960–1980-х рр. [11, с. 247–250; 16, с. 23–28]. Вони акцентували на домінуванні політичного аспекту та ідеологічного тлумачення розвитку хімічної промисловості в УРСР. Натомість керманічі нехтували збалансованою хімізацією у сільському господарстві [17, с. 312–315; 18, с. 129–132]. М. Семененко розглядає хімізацію аграрного сектору як спробу радянської влади вирішити зернову проблему, для чого було збудовано та реконструйовано значну кількість підприємств хімічної промисловості, збільшено обсяги виробництва мінеральних добрив. Автор виділяє позитивні і негативні результати цих кроків. До перших відносяться збільшення врожайності сільськогосподарських культур, здешевлення їх собівартості. До других – низька якість добрив для господарств, відсутність належного механізму постачання добрив та хімічних засобів захисту рослин [15, с. 67–71].

Питання ролі хімії як шкільної дисципліни залишилося поза увагою дослідників. Тому, **метою нашої розвідки** є з'ясування її ролі як навчальної дисципліни школи УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. у реалізації основних постулатів хімізації економіки. Завдання пошуків полягають у вивченні джерельної бази дослідження, характеристиці предмета, уроків та позаурочної діяльності школярів і педагогів; роль екскурсій на підприємства у зазначеному процесі; окреслення перспектив подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження.

З другої половини 1940-х рр. в УРСР відбувалася розбудова військово-промислового комплексу та індустрії, що здійснювалося за рахунок природних та людських ресурсів і обумовлювалося поляризацією радянського суспільства із західно-американським, де використовувалися технологічний підхід і країни поступово переходили у стадію постіндустріальних. Довкілля потерпало від радянських експериментів, що не лише негативно впливало на нього, а й демографічну ситуацію. Пріоритетним напрямком стала політика «перетворення та підкорення природи» в ім'я створеного нового типу людини та держави. Жоден із очільників або представників радянської номенклатури не перемався про наслідки, а керувався ідеологічними гаслами, які часто йшли у розріз із економічними та екологічними законами. Політика «панування», «підкорення» та гігантоманії стали визначальними рисами радянської економіки і всілому суспільства. Нормативно-правовим забезпеченням хімізації стали рішення пленумів ЦК КПРС 1958 р., де прийнято постанову «Про прискорення розвитку хімічної промисловості та особливо виробництва синтетичних матеріалів і виробів з них для задоволення потреб населення та народного господарства» та грудневого пленуму 1963 р. М. Семененко зазначає, що в УРСР зосереджувалася значна мережа хімічних заводів і підприємств зорієнтованих і на виробництво мінеральних добрив для сільського господарства. На рубежі 1960-х–1970-х рр. хімізація була оголошена основним напрямом розвитку аграрного сектору економіки, поряд із механізацією, електрифікацією та меліорацією [14, с. 639–640].

Одним із механізмів реалізації цього стало вивчення шкільного предмета хімії і долучення учнів і педагогів до цього. Навантаження визначалося навчальними програмами і планами шкіл. Протягом зазначеного періоду, якому приділяється увага у нашому дослідженні, кількість годин могла збільшуватися на одну. У 1946/47 навчальному році на її вивчення у середніх школах з українською мовою навчання виділялося у середньому 2,5 години із 33 годин навчального плану [5, арк. 91–100]. У 1952/53 навчальному році цей показник склав 2,5 із 33, із 34 год. у залежності від класів [1, с. 235–236]. На початку 1960-х рр. навчальні плани теж зазнавали змін. У 1961/62 навчальному році, на її вивчення виділяли 2 год. із 35 – 41 год. (така кількість годин пояснювалася запровадженням практики та факультативних занять) [1, с. 271]. У 1980/81 навчальному році у навчальному

плані середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання на цей предмет виділили на 0,5 год. більше [13, с. 7]. Тобто, спостерігаємо помітну стабільність або динаміку до збільшення часу на її вивчення, що в цілому було пов'язано зі збільшенням уваги до основ наук та російської мови у навчальних планах УРСР [12, с. 8–9].

Програма покликана була сприяти якості навчання, трудовому, моральному вихованню, кращій підготовці до суспільно корисної праці. Завдання, яке мали виконати учителі хімії, полягало у реалізації змісту нових програм, де посилені ідейна і політична складові [19, с. 2]. Викладання відбувалося, як правило, у предметних кабінетах, або в одному викладалося декілька. Вони повинні були мати тематичні папки, наочність, прилади і реактиви для проведення дослідів і практичних робіт. Їх намагалися забезпечити необхідним для проведення лабораторних і практичних занять [3, арк. 35].

Показником якості вивчення предмета стали перевірки, які періодично проходили у школах УРСР та іспити. Вони були спрямовані на з'ясування рівня володіння знаннями, уміннями і навичками учнів та характеристику діяльності учителя на уроці. У документах зазначали кадровий, матеріальний та освітній потенціал закладів освіти. Зазвичай перевіряючи відвідували уроки і аналізували їх, вказуючи кількість присутніх, тему уроку, хід проведення, виділяючи позитивні і негативні сторони організації та проведення заняття із вказівками до подальшого їх виправлення. Педагоги мали сумлінно ставитися до роботи, володіти методикою навчання, що спонукало до проведення уроків на високому науково-методичному рівні з широким залученням додаткової науково-популярної літератури, матеріалів преси, що викликало б зацікавленість в учнів. Для успішної роботи учителі повинні були приділяти увагу підвищенню власного фахового рівня, стежачи за новими освітніми тенденціями у педагогічній пресі [4, арк. 3].

Учителі мали здійснювати індивідуальний підхід до дітей, надавши їм відповідні завдання, які спрямовані були на розуміння генетичних зв'язків між основними класами неорганічних речовин. Педагоги намагалися по-різному підійти до вивчення матеріалу: одні – працювали над тим, щоб він вивчався безпосередньо на уроці, використовуючи проблемний метод, інші – самостійно [4, арк. 3]. Педагоги акцентували на свідомому засвоєнню учнями провідних ідей осно-

вних понять хімії, використовували зміст і методи навчання для формування загальнонавчальних і спеціальних умінь і навичок. Під час викладання хімії у 8 класі, учні працювали за картками з теми: «Хімічні властивості речовин. Реакції нейтралізації», користуючись таблицею на дошці, де були записані основи, оксиди, солі й кислоти. Школярі розпізнавали основи за допомогою індикаторів, проводячи досліди, нагріваючи, випарюючи речовини переконувалися у тому, що в результаті реакції нейтралізації утворюється сіль і вода. Вони робили висновки чому забарвлення індикаторів змінювалися [4, арк. 3].

Вивчаючи тему «Солі азотної кислоти» учні звернули увагу на різноманітність солей, розчинність їх у воді, використовуючи таблицю розчинностей. На уроках значну увагу приділено лабораторним дослідом та практиці. Особливо це стосувалося мінеральних добрив, які широко використовувалися у сільському господарстві. Акцентували, що солі під час нагрівання розкладалися, наводячи відповідні приклади [4, арк. 23]. Під час пояснення нового матеріалу його пов'язували із попереднім. На уроках використовувалися матеріали XXIV з'їзду КПРС та КПУ. У 9-му класі під час вивчення теми «Основні види палива» розглядалися питання видобутку нафти, газу і палива у дев'ятій п'ятирічці. Розв'язувалося багато задач, матеріал пояснювався у зв'язку із іншими предметами. На уроках перед школярами ставилася проблема, яку вони вирішували, спираючись на практичні здобуті знання [6, арк. 98]. Учителі знайомили із хімічним складом різних мінеральних добрив та способом їх використання у колгоспах. Приділяли увагу розв'язуванню практичних задач. Під час практичних і лабораторних задач учні вчилися розпізнавати різні солі, визначали склад мінеральних добрив та розрізняти їх на вигляд, знали їх вплив на ріст і розвиток різних рослин і способи їх використання [8, арк. 41].

Зверталася увага на зв'язок викладання хімії із виробничими процесами, широко використовуючи на уроках матеріал «Великої хімії» у семирічці. Учні засвоювали хімічні закони, будову речовини, вчилися користуватися таблицею для визначення валентності елементів та їх сполук, писати рівняння хімічних реакцій та зрівнювати коефіцієнти [8, арк. 40]. Школярі під час вивчення теми «Циклопарафіни» мали дати відповідь на проблемне запитання: «Що сказано про розвиток нафтової і газової промисловості у матеріалах XXIV з'їзду КПРС та КПУ?». Учні називали відповідні цифри [6, арк. 149]. Школярі долучалися

й до гурткової роботи, заняття у яких відбувалися декілька разів на тиждень. Проводилися й «Дні хімії у школі», на батьківських зборах та лекторіях знайомилися із «Новинами хімії». Члени гуртків виготовляли й посібники, наочність для класної та позакласної роботи [6, арк. 149].

Аналізуючи уроки хімії у 7 і 8-их класах Миролубівської восьмирічної школи, надавали характеристику учителю – Анатолію Валерійовичу Гуменному, який був молодим педагогом, але попри це, зацікавлений у своїй праці і предметові, використовував фахову літературу для підготовки до заняття. Він перевіряв домашнє завдання за темою: «Закон сталості складу речовин. Обчислення відсоткового складу речовин за формулами» методом фронтального опитування. До дошки викликані учні, яким дана для розв'язку задача. Школярі давали відповіді і на запитання теоретичного характеру. З відповідями вони справилися успішно: наводили приклади, відповідали впевнено і свідомо. Запитання ставилися класу зрозумілі: «Яка хімічна реакція називається реакцією сполучення?», «Які речовини називаються простими?», «Які речовини називаються складними?», «Навести приклади простих і складних речовин». Але перевіряючи також намагалися самостійно з'ясувати рівень знань учнів, здійснюючи опитування, які їх влаштовували або ні. У цьому випадку: «Мною особисто опитано 8 учнів, які виявили задовільні знання». Новий матеріал учитель пояснив за темою: «Збереження маси речовини» методом розповіді та практичною демонстрацією хімічних реакцій. Учням була запропонована контрольна робота з 2-х варіантів, результати якої були наступні: «5» отримали 6 учнів, «4» – 10, «3» – 12, «2» – 2 відповідно.

У висновку перевіряючий зазначив, що предмет у школі вивчався згідно із програмовими вимогами і завдань навчання і виховання «у період будівництва комунізму». Цінним було те, що попри вік, учитель набував власного досвіду і зацікавлений у творчій і самостійній роботі учнів, добре забезпечений методичною і навчальною літературою. Проводив практичні і демонстраційні роботи, приділяв достатню увагу розв'язуванню задач. «На уроках видається не лише робота із вивчення загальних положень науки хімії, а й свідомо підкріплюється наукове значення науки хімії, її діалектико-матеріалістичний зміст» [3, арк. 35].

Характеризували й діяльність учителя на уроках. Наприклад: «спокійна, чітко спрямовує роботу учнів», «добре знає пояснювальну записку та рекомендації до методики викладання, реко-

мендації до перевірки та оцінювання знань і умінь учнів», «розвиває здібності у школярів, готуючи їх до дорослого життя»; та їх досягнення: «другий рік поспіль школярі займали 1 і 2 місця в районних олімпіадах», «учителька Л. П. Телевна була нагороджена значком “Відмінник народної освіти” та мала звання “Старший вчитель”» [4, арк. 1–3]. Г. В. Петрик приділяла увагу проведенню хімічних експериментів та техніці безпеки на заняттях. На уроках часто чути: «Чому?», «Як?», «Написати відповідні рівняння реакцій» [6, арк. 149].

Педагоги користувалися і технічними засобами навчання. Учителька Братської середньої школи № 2 В. М. Кулик у 10-му класі з початку 1960/1961 навчального року використала 7 кінофільмів та 6 діафільмів. Попри видиме осучаснення освітнього процесу, він залишався заідеологізованим, що виявлялося у необхідності використання матеріалів партійних пленумів, нарад і засідань. Учителі мали послуговуватися ними в освітньому процесі. Про це писали, що педагоги вдало використовували матеріали XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. «Важливе завдання учителів хімії – донести школярам значення історичних рішень XXIV з'їзду ЦК КПРС» 1981 року, який залишився в історії як останній з'їзд епохи «розвиненого соціалізму» щодо розвитку хімічної промисловості та суміжних галузей виробництва [19, с. 2].

Вони повинні були враховувати їх пропозиції і усвідомити ту істину, що досягти покращення стану навчально-виховного процесу можна лише шляхом підвищення ідейного, наукового, теоретичного і методичного рівня засобами методичної роботи та самоосвіти. Для них у методичних кабінетах були зібрані картотеки та література відповідного спрямування, рекомендації щодо поурочних планів та вимог до освітнього процесу [8, арк. 6]. Питання про якість навчання учнів та індивідуальну роботу з ними обговорювали на нарадах при директорові, засіданнях методичних об'єднань, на виробничих нарадах. Серед тем такі: «Роль учителя у формуванні комуністичних переконань учнів у процесі навчальної та виховної роботи», «Розвиток пізнавальної діяльності» [8, арк. 6].

Задля кращого розуміння та засвоєння матеріалу педагоги проводили зі школярами екскурсії на різні підприємства, організації та установи. Вони також наочно демонстрували їх досягнення, виступали засобом долучення до виробничої практики і майбутньої діяльності. Прикладом цього став досвід учительки хімії Тульчинської

середньої школи № 3 Тетяни Григорівни Гилик, яка закінчила хімічний факультет Одеського державного університету у 1936 р. Працювала учителькою хімії 24 роки. У Тульчинській середній школі – з 1944 р. «Вона із року в рік досягала міцних та глибоких знань учнів з предмету, що підтверджувалися внутрішньошкільними та інспекторськими перевірками знань учнів», випускники школи склали успішно вступні іспити до в.н.з., деякі колишні учні продовжували навчання за хімічним профілем [3, арк. 81].

Учителька дотримувалася вимог чинних програм. Зокрема, вивчаючи тему «Виробництво сірчаної кислоти» у підручнику 1963 р. видання, вперше пояснювалася робота печі для обпечення у «киплячому прошарку», вона самостійно вивчила це питання, відвідавши Вінницький хімічний комбінат, порівнюючи мартенівський і конверторний способи переробки чавуну у сталь. Педагогиня звернула увагу на те, що в СРСР більше використовували конверторний спосіб, оскільки капітальні затрати на їх створення та експлуатаційні розходи значно нижчі за мартенівські і продуктивність праці вища. Вивчаючи тему «Ряд напруги», вона вказала на помилки, які були у підручнику. Розглядаючи тему про корозію металів, Т. Г. Гилик пояснила школярам вид покриття під мрамур, попередньо вивчивши це питання в одному із цеху Вінницького заводу ліжок. Пізніше учні 10 класу здійснили екскурсію на цей завод [3, арк. 86]. Вивчивши склад сталі, хлопці 11 класу (слюсарі-токарі) на Вінницькому агрегатному заводі зібрали зразки 30 марок сталі, ознайомившись із їх властивостями у шкільній майстерні і створили колекцію для хімічного комбінату школи. Діти вивчили види сировини Тульчинської взуттєвої фабрики, розчинники, склад клею, про що звітували на хімічному гуртку. Подібну роботу здійснили й дівчата на швейній фабриці [3, арк. 86].

Експериментальні роботи теж залишалися: проводилися дослідження на розпізнавання хімічних елементів, отримання солей, кислот і лугів [3, арк. 88]. При цьому учителька вимагала від учнів не лише виконання лабораторних робіт, але й вироблення умінь детального та раціонального пояснення ходу реакцій, результатів та складання їх рівнянь [3, арк. 89].

Перевірка і оцінювання знань учнів здійснювалася за такими пунктами: активними методами перевірки знань учнів, виявлення знань та умінь учнів, врахування індивідуальних особливостей прогалин у знаннях окремих учнів, використання різних форм і методів перевірки знань, намагання

оцінити знання усіх учнів з кожної теми. Це відбувалося через виділення більшості часу вивчення нового матеріалу на уроках та засвоєння саме цього в школі. Весь клас працював, не було пасивних слухачів [3, арк. 90]. Оцінюючи знання учнів у кінці уроку, вона коментувала кожну оцінку, брала до уваги активність учнів на уроках, наведення прикладів, виконання самостійних робіт та задач. Контрольні роботи за кожною темою складали 10–15 хвилин. За 1963/1964 навчальний рік проведено 11 контрольних робіт за темами: «Алюміній», «Залізо», «Розчини», «Періодичний закон Д. Менделєєва», «Вуглеці», «Спирти», «Альдегіди і карбонові кислоти», «Складні ефіри і вуглеці» тощо. Ці роботи підготовлені на 10 варіантах карток. Усі вони оцінювалися, пророблялися, аналізувалися у класах і обговорювалися [3, арк. 91].

Педагогиня практикувала і складання анкет для учнів, де запитувала про те, який предмет був цікавим, коли з'явився інтерес до нього, що спонукало звернути увагу на нього, яка роль дослідів лабораторних і практичних робіт, чи вплинуло це на життя школярів (на вибір професій, лекцій, книг для читання, поглядів тощо). Відповіді були такими: «Велику радість мені дає застосування Менделєєвської теми на практиці, коли можна описувати властивості невідомого елемента», «Коли сідаю вчити хімію, то досліди, які були у класі допомагають засвоїти матеріал і взагалі цікаво самим займатися лабораторними роботами», «Досліди давали відповіді на питання “Чому?”», «Хімія давала можливість уявити все оточуюче більш зрозуміло і ясно» [3, арк. 94].

Учителька створила бібліотеку хімічної літератури, яка функціонувала із 1962 р., де нараховувалося близько 100 книг. Коли хтось із учнів придбав та прочитав книгу, то після міг передати у шкільну бібліотеку. А випускники, покидаючи школу, дарували книги з хімії. Щоб бажаючі могли їх отримати, установлювали чергування із гуртківців. Школярі були долучені і до учнівського лекторію, учасниками якого стали старшокласники, які виступали перед місцевою громадськістю [3, арк. 97].

Значну увагу приділено наочності у процесі вивчення предмета, використовуючи стенди: «Велика хімія», «Синтетичні матеріали і їх значення в народному господарстві СРСР», «Хімія на підприємствах міста», «Хімія в боротьбі за підвищення врожаю» [3, арк. 35], «Розвиток хімії за роки радянської влади», «Розв'язування задач за алгоритмами», «Хімічна промисловість СРСР», «Неорганічні та органічні речовини», і матеріали

шкільної газети «Юний хімік» [6, арк. 149]. Виготовляли й моделі: модель заводу «Виробництво соляної кислоти синтетичним способом», яку відмітили у Києві на виставці дитячої технічної творчості, отримавши грамоту ЦК ВЛКСМ та путівку на екскурсію. У школах були й макети доменних печей, автоматичного газоміру, таблиці про центри хімічної промисловості, таблиці розчинності та інші. Розроблені й електрифіковані карти центрів хімічної промисловості СРСР, наочність за матеріалами пленумів. Це не лише поліпшувало вивчення предмета, наближало школярів до реального виробничого процесу а й ідеологізувало освітній процес [3, арк. 86].

Існували недоліки у процесі вивчення хімії. У багатьох випадках бракувало практичності: експерименти і лабораторні роботи не стали основними формами роботи на уроках, про що зазначали: «відірвані від життя, від практики комуністичного будівництва». Учителі, вивчаючи закони не пояснювали школярам їх значення. Проведені лабораторні роботи з хімії часто замінювалися демонстраціями дослідів. Тобто, учитель сам проводив досліди, розповідав учням, вони – участі у цьому не брали. Це стосувалося Костянтинівської середньої школи Арбузинського району, Новокраснівської середньої школи Лисогірського району, середньої школи радгоспу імені Шмідта Очаківського району, Висуньковської середньої школи Березнегуватського району Миколаївської області [10, арк. 17].

Необхідно було більше приділяти увагу обладнанню і унаочненню матеріалу. Неглибочкі, поверхневі знання мали учні Оглядівської восьмирічної школи (учитель М. А. Демчишин), учні якої не засвоїли валентності елементів, внаслідок чого допускали грубі помилки під час написання формул: NaOH , CuO замість NaOH і CuO [8, арк. 40]. Під час розв'язування задач діти допускали помилки у записах мас речовин [3, арк. 35]. Школярі не уміли зрівнювати коефіцієнти при написанні хімічних реакцій і внаслідок цього допускали грубі помилки при розв'язуванні задач із предмета. Вивчаючи молекулярні сполуки пластмас, синтетичних волокон, учителі «не використовували рішень XXI з'їзду ЦК КПРС і Травневого Пленуму ЦК КПРС» [8, арк. 40]. Пояснюючи учням новий матеріал, недостатньо розкрито хімічні процеси, формально здійснено підхід до оцінювання знань, умінь і навичок учнів з лабораторних робіт [9, арк. 26].

Восьмикласники із труднощами засвоювали матеріал про закономірності хімічної рівноваги,

яку виділили в окрему тему, оскільки її розуміння спонукало б до сприймання наступного навчального матеріалу та керування виробничих процесів. На початку 1980-х рр. у 9 класі вводилася нова тема: «Порівняння водневих сполук неметалів різних груп», тему «Хром» вилучили пояснюючи важкістю під час засвоєння, а гідроліз солей вивчали оглядово. Закінчувався курс узагальненням із неорганічної хімії. У 10 класі механізми хімічних реакцій також вивчалися оглядово. Закінчувався курс узагальненням із органічної хімії. Наголошували, що знання із неорганічної та органічної хімії учні сприймали безсистемно і розрізнено, натомість забуваючи про їх суспільне значення [19, с. 2].

Матеріальна база кабінетів хімії не завжди відповідала вимогам до освітнього та безпекового процесу. У них бракувало реактивів особливо із неорганічної хімії, що утруднювало проведення практичних робіт. Кабінети повністю не забезпечені обладнанням. У шафах разом були розміщені органічні речовини, кислоти, отруйні і вибухонебезпечні речовини, що могло призвести до травмування [6, арк. 99]. Часто один кабінет ділили декілька предметів [7, арк. 127].

Приміщення кабінетів не задовольняли потреби і усі вимоги: столи не прикріплені до підлоги, вода підведена в лабораторію, але у кабінетах відсутня. Витяжні шафи не задовольняли вимог техніки безпеки [6, арк. 149]. Тому, необхідно було забезпечити належним чином збереження реактивів та посуду; адміністраціям шкіл варто потурбуватися про матеріальне забезпечення кабінетів хімії задля кращого засвоєння знань школярами [6, арк. 151]. Для вивчення матеріалу з хімії часто забували про можливості пришкольних ділянок та зв'язок із колгоспами. Так, Новокозаківська середня школа Доманівського району, Казанківська семирічна школа № 4, Григорівська семирічна школа Лисогірського району, Арбузинська семирічна школа № 2 та інші перебували осторонь від цих процесів [9, арк. 27]. Доречно було б долучати і краєзнавчий матеріал, оскільки педагоги обходили увагою «багаті можливості місцевих музеїв». Часто учні знали факти, але не могли пояснити їх причину, зв'язок між окремими явищами [9, арк. 17].

Вцілому результатами експериментів з природою стали такі: за обсягом виробництва і споживання продукції хімічної промисловості СРСР вийшов на перше місце в Європі і друге місце в світі; відбулася реконструкція підприємств, створені нові; населення почало використовувати

синтетичні матеріали; у машинобудуванні – використовувати деталі із пластмас. Але УРСР належала до зони найбільш інтенсивного застосування отрутохімікатів у сільському господарстві. Нераціональне використання мінеральних добрив спричинило появу і поширення таких явищ, як кислотні дощі, перенасиченість ґрунту солями, погіршення стану здоров'я населення та демографічної ситуації, швидка урбанізація спричинили тиск на довкілля. Наслідком стала й ерозія ґрунтів – частини чорнозему [14, с. 639–649].

Висновки. Отже, школа в УРСР зазначеного періоду залишалася важелем впливу на учнівство та педагогів, оскільки виконувала місію щодо реалізації державної політики в освітній сфері. Засобами уроків хімії не лише демонструвалися досягнення у економіці, ознайомлюючи школярів із необхідним програмовим матеріалом, а й долучали їх до виробничих процесів. Перспективою нашої роботи може стати характеристика інших природничих предметів, які вивчалися у школах УРСР зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богдана А. М., 2008. 406 с.
2. Даниленко Віктор. Дволика або Планово-ринкова економіка. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси* : колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко. Київ : Інститут історії НАН України, 2021. С. 65–83.
3. Держархів Вінницької області. Ф. Р 4897. Оп. 7. Спр. 10. 97 арк.
4. Держархів Вінницької області. Ф. Р 6014. Оп. 1. Спр. 501. 131 арк.
5. Держархів Донецької області. Ф. Р 2852. Оп. 1. Спр. 125. 100 арк.
6. Держархів Запорізької області. Ф. Р 4492. Оп. 1. Спр. 124. 179 арк.
7. Держархів Київської області. Ф. Р 144. Оп. 8. Спр. 45. 127. 211 арк.
8. Держархів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 704. 76 арк.
9. Держархів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Спр. 134. 32 арк.
10. Держархів Одеської області. Ф. Р 5885. Оп. 1. Спр. 17. 25 арк.
11. Морозова С. А. Хімізація сільського господарства України у 60–80-ті роки XX ст. та її наслідки. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 247–250. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrse1_2005_9_76 (дата звернення: 29.06.2023).
12. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання на 1986/87 н.р. (перехідний). *Збірник наказів*. 1986. № 6. С. 8–9.
13. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання. *Збірник наказів*. 1980. № 10. С. 7.
14. Пагіря Альбіна. Програма «перетворення природи» і «... плюс хімізація». *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси*. С. 639–649.
15. Семенов М. Г. Широка хімізація сільського господарства УРСР в кінці 50-х–60-х років минулого століття. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Вип. 89. С. 67–71.
16. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства України другої половини 1950-х–1980-х рр.: до історіографії проблем. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2012. № 9(222). С. 23–28.
17. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства України та проблеми модернізації хімічної індустрії в другій половині 1950-х–1980-ті рр. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 312–315.
18. Скрипник О. М. Хімізація як головний чинник інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в СРСР (1960–1980-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 129–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_41_24 (дата звернення: 30.06.2023).
19. Хімія. Чіткі вимоги плюс майстерність. *Радянська освіта*. 1981. № 56. С. 2.

Lavrut O.O. IMPLEMENTATION OF EXPERIMENTS WITH NATURE IN CHEMISTRY LESSONS IN SCHOOLS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – LATE 1980S

After the end of the Second World War, the Soviet government continued its own experiments not only in the social, economic and cultural spheres, but also in the ecological sphere. Since the territory of the USSR, and in particular the Ukrainian SSR, was rich in natural resources: flora, fauna, and minerals, the authorities tried to use it for their own purposes. Stalin's modernization of the interwar period continued its movement later, which his successors followed and tried to expand or deepen, which they did not yield to him. The construction of power plants, reservoirs, and dams were to demonstrate the power of not only man in transforming nature, but also the model of Soviet society, which had advantages in all areas.

The article emphasized that one of the directions of this was chemicalization of the economy, which was designed to use the achievements of chemical science in various branches of the economy. Attention was paid

to industry and agriculture, as they were supposed to provide the greatest income to the budget and rationalize labor. Instead of using technological achievements, the government could not move away from the planned economy and outdated management methods.

All social institutions were involved in economic experiments. It was emphasized that the school did not stand aside from the processes. It has been proven that the school did not stand aside from the processes. Through the use of child labor and the study of educational subjects, attention was drawn to this. Chemistry became the discipline where students from the beginning of the basics of science and up to modern production processes got acquainted with the specified process. Natural sciences remained an important component of educational programs and plans, and its position, compared to other subjects, was relatively stable and stable. It is emphasized in the work that the teachers strictly followed the requirements of the programs and this was the reason for conducting the lessons. Even in the checks that were carried out periodically, this was one of the main points. The lessons were theoretical and practical in nature: laboratory and practical work was carried out. For better assimilation of the material, excursions were organized to factories, where children observed chemical processes and the work of employees.

It was emphasized that chemicalization had its positive and negative consequences, which included reclamation, irrigation of land, expansion of land areas, at the same time – abuse of fertilizers, soil salinity and deterioration of the demographic situation. But this was not emphasized to the attention of pupils.

Key words: school, study, subject, chemistry, chemistry, process, economy.

Левенець О.М.

Національний транспортний університет

ЖИТТЄВИЙ І ПРОФЕСІЙНИЙ ШЛЯХ СЕМЕНА РОЗЕНФЕЛЬДА ТА ВНЕСОК УЧЕНОГО В РОЗВИТОК ФІЛОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ І НАУКИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1918–2007 РР.)

Стаття відображає результати науково-історичного (просопографічного) дослідження, об'єктом якого є життєвий шлях і професійна кар'єра радянського (згодом українського) філолога-літературознавця єврейського походження Семена Розенфельда (1918–2007 рр.), який у 1956–2007 рр. проживав у Луцьку, й впродовж 1956–1998 рр. працював викладачем в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки (з 1993 р. Волинський державний університет імені Лесі Українки). В статті висвітлено біографію вченого: дитячі та юнацькі роки, участь в Німецько-радянській війні 1941–1945 рр., здобуття освіти й професійне становлення, факти з особистого життя тощо. Професійна кар'єра С. Розенфельда була досить багатогранною й передбачала декілька складових елементів, які були між собою тісно пов'язані: освітня діяльність, наукова, художньо-критична та журналістська. Усі ці складові аспекти відображені в публікації. В процесі дослідження автор ставив завдання – об'єктивно та всебічно науково-історичне дослідження життєвого та професійного шляху С. Розенфельда. Досягнення цього завдання зумовило використання широкого асортименту історичних джерел та історіографії. Відтак, джерельну базу дослідження становлять: архівні документи (з трьох архівних установ України), публікації С. Розенфельда, свідчення осіб, які були особисто знайомими з вченим. Зважаючи на результати дослідження, автор зробив висновок, що професійна діяльність вченого є особистим вагомим внеском у розвиток філологічної освіти і науки у Волинській області в радянський час.

Стаття є цікавою для істориків, філологів та усіх, хто цікавиться історією української освіти і науки, історією України радянського часу, історією Волині.

Ключові слова: Семен Розенфельд, російська література, літературознавство, художньо-історична проза, філологічна освіта, російська філологія, Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки, Волинська область.

Постановка проблеми. Просопографія є одним із жанрів науково-історичної літератури, на неї покладено важливе завдання – висвітлення конкретної особистості в минулому, ролі та місця особи в суспільному процесі минулого. Сьогодні, деякі постаті регіональної філологічної науки радянського часу викликають, досить, неоднозначні думки серед професійних істориків-науковців: з одного боку така постать, у свій час, могла впливати на розвиток певної наукової галузі в конкретний час у певному регіоні, формувати і висловлювати власну авторитетну думку щодо тієї чи іншої наукової тематики тощо. Проте з іншого боку, бути свідомим або несвідомим «гвинтиком» радянської тоталітарної системи, і таким чином впливати на русифікацію тогочасної науки і освіти. Саме такою, неоднозначною та контраверсійною постаттю є Семен Розенфельд. Згадана особистість є досить двоякою і до оцінки цієї особистості слід підходити дуже обережно і скурпульозно, адже

з однієї сторони С. Розенфельд був причетним до русифікації Волині, «гвинтиком» радянської тоталітарної радянської системи, а з іншого боку, – одним із провідних тогочасних філологів-науковців, які працювали у Волинській області.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На даний час, постать Семена Розенфельда залишається малодослідженою. Його ім'я згадується, лише, у декількох регіональних науково-популярних виданнях, а також на сторінках одного із збірників наукової конференції за 2021 р. [22].

Мета роботи – об'єктивно та всебічно висвітлити неоднозначну постать волинської регіональної філологічної освіти і науки радянського часу.

Виклад основного матеріалу. Семен Давидович Розенфельд (1918–2007 рр.) – радянський (згодом український) філолог-науковець, викладач, дослідник російської класичної літератури XIX ст. і частково радянської літератури, літературний і театральний критик, а також журналіст.

Семен Розенфельд
(фото першої половини 1970-х рр.)

Народився С. Розенфельд 20 жовтня 1918 р. в Одесі в єврейській родині. Батько був приватним кравцем, а мати – домогосподаркою. Родина Розенфельдів належала до тогочасного середнього класу міщан. Згодом в сім'ї народилося ще двоє дітей: середній син (?) – станом на 1970 р. майор, командир військового підрозділу на Чорноморському флоті, і молодший син – Усер (1934–2004 рр.) – з 1965 р. працював у Гродненському державному педагогічному інституті імені Янки Купали (Білоруська РСР), згодом доктор філософських наук (1988 р.), професор (1990 р.), з 1990-х рр. відомий білоруський філософ-науковець, культуролог, соціолог [2, арк. 3; 31, с. 2; 36].

У 1925 р. батьки віддали Семена на навчання в Одеську середню школу № 100, яку він закінчив влітку 1936 р. Навчання хлопчикові давалося досить добре і легко. Ще в шкільні роки у нього проявилися здібності до вивчення мови і літератури, улюбленими предметами школяра були: російська мова і література, французька мова, історія. Проте найбільш захопливим було вивчення літератури, переважно російської і радянської. Ці обставини й вплинули на вибір майбутньої професії – у 1936 р. сімнадцятирічний С. Розенфельд вступив на перший курс філологічного факультету Одеського державного університету за спеціальністю «Російська філологія». Навчання в університеті студенту Розенфельду, вочевидь, подобалося, оскільки більшість іспитів з навчальних дисциплін складені ним на оцінку

«відмінно». Проте закінчити університет у 1941 р. не судилося, оскільки студенти п'ятого (випускного) курсу не встигли скласти останню сесію і державні випускні іспити через початок у червні 1941 р. Німецько-радянської війни. В серпні того ж року, С. Розенфельд записався добровольцем на фронт, але у військовому комісаріаті вирішили відправити добровольця на навчання у військово-авіаційне училище, яке спочатку розташовувалося в Махачкалі (тогочасна Дагестанська АРСР), а згодом було передислоковане в місто Телаві (тогочасна Грузинська РСР). Здобуття кваліфікації військового пілота припало на серпень 1941 р. – лютий 1942 р. Після поспішного закінчення авіаційних курсів, з лютого по серпень 1942 р. С. Розенфельд брав участь у військових діях. В серпні 1942 р. під час оборони Кавказу його літак був збитий німецькими військовими, а пілот Розенфельд зазнав контузії і травмувався. Тоді ж його та інших поранених солдатів було відправлено в Ташкент (тогочасна Узбецька РСР) на лікування у військовий шпиталь, де він пробув до лютого 1943 р. Після закінчення лікування його було демобілізований з армії за станом здоров'я.

У серпні 1943 р., перебуваючи в Ташкенті С. Розенфельд поновився на навчання у місцевому закладі вищої освіти (Середньоазіатському державному університеті) на ту ж спеціальність, на якій навчався до війни в Одесі. Згодом, 3 серпня 1944 р., після закінчення університету він отримав диплом з відзнакою і кваліфікацію філолога [2, арк. 3–4 зв.].

Ще в студентські роки його вабила науководослідна робота, тож згодом молодий спеціаліст вирішив пов'язати своє життя з науковою діяльністю. Принагідним для втілення цієї мрії стало знайомство з відомим, уже тоді, радянським філологом-романістом, доктором філологічних наук, професором В. Шишмарьовим, який впродовж 1942–1944 рр. якраз перебував в евакуації в Ташкенті й викладав у Середньоазіатському державному університеті, а в 1944 р. став директором Інституту світової літератури імені О. М. Горького АН СРСР (Москва). У 1944 р. в Інституті світової літератури імені О. М. Горького АН СРСР затвердили тему дисертації С. Розенфельда – «Театр І. С. Тургенєва», після чого молодий науковець приступив до її дослідження [23, с. 49]. В процесі дослідження теми й написання дисертаційної роботи, науковець користувався матеріалами кількох московських архівів і бібліотек, а також книгозбірень Ленінграда, Орла і Ташкента. Досить швидко дисертант представив

кваліфікаційну роботу обсягом на 444 сторінки. Уже 5 жовтня 1945 р. відбувся захист дисертації, на підставі якого Вченою радою Інституту світової літератури імені О. М. Горького АН СРСР С. Розенфельду було присвоєно науковий ступінь кандидата філологічних наук [2, арк. 14].

Після здобуття наукового ступеня вчений, відповідно направленню, повернувся в Ташкент – в Середньоазіатський державний університет, де з 15 жовтня 1945 р. до 15 червня 1946 р. займав посади заступника декана філологічного факультету і був виконувачем обов'язків доцента кафедри російської літератури. Проте надалі залишатися працювати в Узбекистані він не хотів, бо мав бажання повернутися додому в Одесу. Окрім того, сухий середньоазіатський клімат не найкраще підходив для корінного одесита, що час-від-часу завдавало дискомфорту, тому в 1946 р. С. Розенфельд залишив Узбекистан і повернувся в Одесу. У тому ж 1946 р. він став членом КПРС, що в майбутньому допомагало просуватися по кар'єрній драбині. У наступному 1947 р. наказом Міністерства освіти Української РСР його було призначено завідувачем кафедри російської і зарубіжної літератури Миколаївського державного педагогічного інституту імені В. Белінського, а через рік – деканом філологічного факультету у цьому ж інституті. 9 жовтня 1948 р. йому було присвоєно вчене звання доцента [2, арк. 9].

У 1949 р. С. Розенфельд одружився з Валентиною Олександрівною Балкарей (єврейкою, 1924 р. н.). Вона у 1948 р. закінчила Миколаївський державний педагогічний інститут імені В. Белінського за спеціальністю «Російська мова і література», а з вересня 1948 р., за сприянням Семена Давидовича, посіла посаду завідувача кабінетом російської мови і літератури в тому ж інституті. У 1955 р. в подружжя народився син Валерій [1, арк. 7–8; 2, арк. 72].

У вересні 1956 р. наказом Міністерства освіти Української РСР № 476-к С. Розенфельда перевели в Луцьк, на посаду доцента кафедри російської і зарубіжної літератури Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки (далі ЛДПІ ім. Лесі Українки), де офіційно його трудовий стаж розпочався з 6 вересня 1956 р. Заробітна плата була встановлена у розмірі 2800 радянських рублів на місяць. В жовтні того ж року в Луцьк переїхала дружина з сином. Тоді ж сім'я отримала квартиру в престижному будинку по вулиці В. Леніна (сучасний проспект Волі). Після переїзду, син Валерій часто хворів, тож Валентина Олександрівна ніде не працювала, лише з вересня

1961 р. розпочала працювати вчителем російської мови і літератури в Луцькій середній школі робітничої молоді № 2, а впродовж 1971–1991 рр. – асистентом і викладачем кафедри російської мови ЛДПІ ім. Лесі Українки й викладала на підготовчому відділенні [1, арк. 7–7 зв.; 2, арк. 11].

На момент працевлаштування С. Розенфельда в ЛДПІ ім. Лесі Українки на посаді доцента кафедри російської і зарубіжної літератури, в складі педагогічного колективу цієї кафедри він був єдиним викладачем, який мав вчений ступінь і наукове звання, а це передбачало кар'єрне зростання в майбутньому [4, арк. 14]. Тож у вересні 1961 р. його було призначено завідувачем кафедри російської і зарубіжної літератури, яку він очолював до 1 вересня 1972 р. З 1 вересня 1972 р. по 31 серпня 1998 р. працював на посаді доцента кафедри, яка в другій третині 1990-х рр. декілька разів змінювала свою назву. Окрім того, впродовж 1962–1966 рр. С. Розенфельд працював викладачем за сумісництвом в Луцькому загальнонауковому факультеті Львівського державного університету імені І. Франка [19, арк. 5–9].

Майже за сорок два роки освітньої діяльності С. Розенфельда в ЛДПІ ім. Лесі Українки він щорічно викладав нормативний курс «Російська література XIX ст.». Цей курс був винятково його, оскільки тематика курсу (навчальний матеріал), фактично була результатом багаторічної наукової діяльності викладача-науковця. Окрім свого основного предмету, він викладав й інші дисципліни: «Історію російської літератури», «Античну літературу», «Зарубіжну літературу Середніх віків і епохи Відродження», «Зарубіжну літературу Нового часу (до XVIII ст.)», а також декілька спецкурсів: «Естетика і художня своєрідність російського реалізму першої половини XIX ст.», «Історичний жанр в російській літературі другої половини XIX ст.» [18, арк. 5–7]. Доцент Розенфельд періодично курував студентськими науковими гуртками. Так, у середині 1970-х рр. – гуртком «Типологічні проблеми російського реалізму XIX ст.». Відомо, що у 1976 р. наукова робота студентки, якою курував Семен Давидович зайняла друге місце на Республіканському конкурсі студентських наукових робіт серед студентів-філологів [9, арк. 45].

Впродовж останньої третини 50-х – середини 90-х рр. XX ст. С. Розенфельд часто керував педагогічною практикою студентів-практикантів [17, арк. 294]. Окрім того, відвідував уроки літератури у загальноосвітніх школах Луцька і області як інспектор-методист з проблематики науковості викладання російської літератури, надавав

методичні рекомендації вчителям на методичних нарадах і конференціях [35, с. 2]. До прикладу, у 1989 р. він виступив на методичній конференції з доповіддю «Роль російської літератури ХІХ ст. в ідейному вихованні підростаючого покоління» [12, арк. 66].

Періодично С. Розенфельд проводив відкриті лекції для молодших колег-викладачів та вчителів шкіл: 1994 р. – «Сатирична казка М. Салтикова-Щедріна», у 1995 р. – «Своєрідність історичного роману М. Гоголя». На засіданні кафедри російської і зарубіжної літератури 20 листопада 1984 р. відбувалося обговорення однієї з таких відкритих лекцій. Старший викладач Л. Шайнюк на цьому засіданні лаконічно доповів: «Був на лекції у доцента Розенфельда Семена Давидовича. Тема лекції – «Роман Олександра Сергійовича Пушкіна «Євгеній Онегін». Ніяких зауважень немає. Усе на вищому рівні» [10, арк. 15].

Майже щорічно Семен Давидович здійснював наукове та методичне керівництво студентами задля написання курсових та дипломних робіт. Неодноразово очолював державні вступні та випускні іспити, був членом екзаменаційних комісій в ЛДПІ ім. Лесі Українки [14, арк. 56].

Впродовж 1966–1972 рр. ЛДПІ ім. Лесі Українки та ще декілька педагогічних інститутів України залучалися Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР до специфічної міжреспубліканської освітньої кампанії з підготовки вчителів російської мови і літератури для Узбецької РСР. Ключова роль у тому, що ЛДПІ ім. Лесі Українки потрапив до переліку педагогічних інститутів задля проведення у них такої освітньої діяльності належить С. Розенфельду: оскільки він в середині 1940-х рр. навчався і працював в Середньоазіатському державному університеті (Узбекистан), а станом на 1966 р. був завідувачем кафедри в ЛДПІ ім. Лесі Українки, то в Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР вирішили внести ЛДПІ ім. Лесі Українки до переліку педагогічних інститутів України задля подальшого навчання в ньому студентів з Узбекистану [21, с. 15–24].

С. Розенфельд є автором низки методичних посібників з викладання російської і світової літератури в педагогічних інститутах і загальноосвітніх школах. Так, у 1960 р. в Луцьку був опублікований перший такий посібник: «Тематика практичних занять з російської літератури ХІХ ст.» для студентів та викладачів педагогічних інститутів. У 1962 р. було опубліковано посібник «Антична література» для викладачів закладів вищої

освіти, у 1978 р. – методична брошура «Вивчення статей В. Белінського і М. Добролюбова в середній школі», у 1980 р. – методичний посібник для вчителів «Вивчення творчості В. Г. Белінського в середній школі», у 1988 р. – методичні рекомендації для викладачів «В. Г. Белінський про М. В. Гоголя» [12, арк. 66; 23, с. 49].

Доцент Розенфельд користувався неймовірним авторитетом серед студентів і колег-викладачів. Ось як пригадує Семена Давидовича студентка ЛДПІ ім. Лесі Українки першої половини 1960-х рр. Г. Демарчик: «Дуже хороший викладач, інтелігент, справжній аристократ. До нестями закоханий у свій предмет. Прекрасно знав свій предмет, до найменших деталей. Лекції читав без будь-якого конспекту... Вимогливим був, його предмети усі студенти мусили знати...» [36]. Схожої думки про нього й інші його студенти і колеги-викладачі [37, 38; 39]. Високий дидактичний професіоналізм доцента Розенфельда неодноразово відзначали й колеги-викладачі [40, арк. 24].

Невід’ємним аспектом професійної діяльності С. Розенфельда впродовж середини 40–90-х рр. ХХ ст. була наукова діяльність. Семен Давидович був людиною енциклопедичних знань: коло його наукових зацікавлень простягалося від античної літератури до літератури ХХ ст. Проте в філологічній науці України радянського часу, він відзначився завдяки дослідженням російської літератури ХІХ ст., частково радянської літератури, а також дослідженням художньо-літературних взаємин російської і західноєвропейської літератури ХІХ ст. Впродовж 1944–1956 рр. С. Розенфельд опублікував не менше сорока наукових і науково-популярних статей в наукових збірниках, журналах, газетах. Більшість з них стосувалися тематики російської літератури ХІХ ст. (життєвий і творчий шлях І. Тургенєва, Л. Толстого, А. Чехова, О. Герцена, М. Огарьова, Г. Успенського, М. Добролюбова, М. Помяловського, Д. Горигоровича), радянської літератури – творчість Максима Горького, О. Фадєєва, О. Твардовського, М. Островського, К. Симонова, Е. Багрицького, Д. Фурманова, А. Барянова, С. Бабаєвського та інших. Окремі роботи стосувалися тематики західноєвропейської та американської літератури – творчості О. де Бальзака, Д. Дідро та американського письменника С. Льюїса (1885–1951 рр.).

Після переїзду в Луцьк вчений продовжив науково-дослідну діяльність. Наприкінці 1956 р. С. Розенфельд розпочав збір матеріалів для написання монографії – «Южные поэмы А. С. Пушкина» (мовою оригіналу). Уже 10 квітня 1957 р. колектив

кафедри російської і зарубіжної літератури ЛДПІ ім. Лесі Українки рекомендував йому подавати частину одного із розділів своєї монографії до наукового збірника «Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки». Над цією монографією автор працював до 1964 р. [5, арк. 91]. Окрім того, у 1960 р. в Луцьку була опублікована брошура – «Великий російський письменник А. П. Чехов». Найбільш активним етапом науково-дослідної роботи вченого були 1960-ті рр. Саме тоді дослідник одночасно працював над декількома держбюджетними темами. Так, впродовж 1966–1970 рр. – над темою «Вальтер Скотт і російська література», замовником якої був Інститут світової літератури імені О. М. Горького АН СРСР. Мета дослідження полягала у встановленні основних закономірностей розвитку російського історичного роману і його зв'язку з художньо-історичним жанром англійської літератури XIX ст., зокрема творчістю В. Скотта [42, арк. 28]. У 1970 р. робота над цією темою була продовжена ще на три роки (до 1973 р.) [6, арк. 80]. Впродовж липня 1967 р. – грудня 1968 р. С. Розенфельд працював над подібною держбюджетною темою – «Зарубіжний історичний роман і російська література першої половини XIX ст.». Замовником цієї теми був Інститут російської літератури АН СРСР [41, арк. 64]. В контексті першої держбюджетної теми, з 1966 р. науковець працював над докторською дисертацією, яка була закінчена у 1970 р. Проте декілька наступних років захист дисертації не проводився через відсутність опублікованої монографії за темою дисертації. До кінця своєї професійної кар'єри, дослідник так і не захистив її [7, арк. 17; 31, с. 2].

Наукова діяльність С. Розенфельда у 1970-х рр. характеризується продовженням досліджень жанрово-стилістичних відносин російської художньо-історичної прози (творчість М. Загзкіна, І. Лажечникова, О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого) з творчістю В. Скотта. Результатами цього дослідження є ряд статей: 1975 р. – «К. Маркс і Ф. Енгельс про В. Скотта», 1976 р. – «Пушкін – критик Вальтера Скотта», 1977 р. – «Декабристи про Вальтера Скотта» та інші [8, арк. 28]. На основі багаторічних досліджень цієї тематики, науковець відстоював думку про вагомий художньо-літературний вплив творчості В. Скотта для становлення і розвитку російського історичного роману XIX ст.

З початком 1980-х рр. темпи і масштаби наукової діяльності С. Розенфельда зменшилися. Проте у 1985 р. науковець подав статтю «Валь-

тер Скотт в семье Ульяновых» (мовою оригіналу) в збірник «Вопросы русской литературы» (Львів) [11, арк. 55].

Неодноразово вчений рецензував дисертації, монографії, наукові статті, а також твори художньої літератури. Так, у 1978 р. С. Розенфельд опублікував рецензію на поему Л. Ошаніна «Палаючий дім» [23, с. 49].

Одним із результатів наукової, а також публіцистичної діяльності С. Розенфельда є публікації науково-популярного характеру в тогочасній обласній газеті «Радянська Волинь», які автор розпочав публікувати з 1959 р. Відтак, впродовж 1959–1989 рр. він опублікував понад 60 статей у цій газеті. Умовно їх можна розділити на чотири групи: перша – «ювілейні та некрологічні статті» – написані до ювілеїв літературних діячів, або до річниць їх смерті. Так, у 1959 р. була опублікована стаття до 30-ліття від дня смерті латиського поета Я. Райніса, 1961 р. – до 135-річчя з дня народження М. Салтикова-Щедріна і до 70-річчя китайського письменника Лу Сіня, 1962 р. – 50-річчя Максима Танка, 1963 р. – 145-річчя І. Тургенєва, 150-річчя М. Огарьова, 1965 р. – 700-річчя Данте Аліґ'єрі, 125-річчя Д. Писарева, 70-річчя Е. Багрицького, 1967 р. – 125-річчя Е. Ожежко, 1969 р. – 70-річчя Е. Хемінґуея, 1970 р. – 70-річчя М. Ісаковського, 100-річчя О. Купріна, 175-річчя К. Рилєва, 75-річчя С. Єсеніна, 1971 р. – 125-річчя Ж. Жабасєва, 100-річчя Ф. Достоєвського, 150-річчя М. Некрасова, 1973 р. – 90-річчя Дем'яна Бедного, 1974 р. – 70-річчя А. Гайдара, 1975 р. – 60-річчя К. Симонова, 1976 р. – 80-річчя М. Тихонова, 1978 р. – 50-річчя Ч. Айтматова [24, с. 4; 28, с. 3].

Другою групою публіцистичних статей є «театральні- і кіно-критичні статті». Вони є результатом ще однієї сторони професійної діяльності С. Розенфельда: впродовж 1960–1980-х рр. він працював позаштатним театральним критиком у Волинському обласному музично-драматичному театрі імені Т. Шевченка. Посадові обов'язки цієї посади передбачали здійснення критики театральних постановок за мотивами творів художньої літератури. В результаті цього, С. Розенфельд опублікував близько двадцяти таких статей. До прикладу, у 1961 р. – критика вистави за мотивами п'єси В. Ґюґо «Анжело, тиран Падуанський», 1965 р. – п'єси О. Левади «Шлях на Україну», а також постановки п'єси В. Лаврентьєва «Шануй батька свого» у гастрольному виконанні акторами Криворізького російського драматичного театру імені Т. Шевченка, 1967 р. – гастрольної постановки роману І. Гончарова «Обрив»

акторами Ульяновського драматичного театру (РРФСР), 1967 р. – постановки повісті В. Максимова «За межею» акторами Республіканського російського драматичного театру міста Орджаникідзе (з 2016 р. Покров), 1972 р. – постановки п'єси Г. Боровика «Три хвилини Мартіна Гроу» у виконанні акторами Уфимського республіканського російського драматичного театру (РРФСР), 1975 р. – гастрольних вистав: п'єси білоруського драматурга А. Макайонка «Трибунал» акторами Могильовського обласного театру драми і комедії (Білоруська РСР) та п'єси Б. Горбатова «Одна ніч» у виконанні акторами Тамбовського театру драми імені А. Луначарського (РРФСР), 1977 р. – п'єси І. Юмагулова «Вигнана», 1980 р. – п'єси О. Островського «Без вини винні», а також у 1984 р. – критична стаття-відгук на постановку п'єси з репертуару німецької класичної драматургії XVIII ст. – «Марія Стюарт» Ф. Шиллера [32, с. 4; 26, с. 3]. До цієї ж групи належать статті, які відображають критичні судження автора про екранізацію російської класики радянським кінематографом: 1961 р. – роман Л. Толстого «Неділя», 1969 р. – фільм режисера В. Венгерова «Живий труп» за мотивами однойменної п'єси Л. Толстого, 1970 р. – на екранізацію роману Ф. Достоєвського «Злочин і кара», 1971 р. – п'єсу А. Чехова «Дядя Ваня» та інші [34, с. 4; 29, с. 4].

Третім типом публіцистичних статей С. Розенфельда є «літературно-нарративні» – роботи оповідного характеру, які знайомили читачів з новинками тогочасної художньої літератури, літературним процесом різних років, особливостями творчості літераторів різних народів, а також критикою їх творчості. Таких робіт нараховується більше десяти. До прикладу: 1959 р. – стаття «Веслі Джексон засуджує війну» – критика роману американського письменника ХХ ст. В. Сарояна – «Пригоди Веслі Джексона», 1961 р. – стаття-оповідь про творчість В. Белінського, 1972 р. – про творчість вірменської радянської письменниці М. Шагінян, башкирського радянського поета і письменника Мустая Каріма, 1976 р. – про творчість російського радянського письменника Г. Маркова та інших [25, с. 4; 32, с. 4; 26, с. 3; 33, с. 3].

Останнім типом публіцистичних публікацій С. Розенфельда є «суспільно-політичні статті». Цей різновид публіцистики у роботі автора є результатом його журналістської діяльності, яка є одним з аспектів його професійної діяльності. Ще з кінця 1950-х рр. він працював позаштатним журналістом газети «Радянська Волинь», де часто публікував свої роботи. Відомо, що станом на

березень 1970 р. С. Розенфельд був членом Спілки журналістів СРСР. Статті цього типу є найбільш необ'єктивними та заідеологізованими тогочасною ідейно-політичною риторикою, а суспільно-політичний процес радянського і зарубіжного буття замальовувався і трактувався крізь призму марксистсько-ленінської методології. Окремі статті містять відверті перекручування суспільних фактів, неправдиве їх подання до свідомості читачів, що формувало у них необ'єктивне уявлення суспільно-політичних процесів. В контексті цього типу публіцистичних статей, чітко виділяються ті роботи, які стосуються тематики глобального сіонізму другої половини ХХ ст., зокрема радянської алії (репатріації євреїв з Радянського Союзу до Ізраїлю) цього ж часу. Найбільше статей на суспільно-єврейську тематику автор опублікував впродовж першої третини 1970-х рр. В них С. Розенфельд засуджував громадян СРСР єврейської національності, котрі виїхали, або планували виїхати в Ізраїль, сатирично висміював політику тогочасного ізраїльського Прем'єр-міністра Г. Меїр і її заклики до євреїв зарубіжжя щодо повернення їх на історичну батьківщину. В одній із таких статей, автор пояснив своє негативне ставлення до репатріації радянських євреїв: він писав, що радянське суспільство – це соціалістичне суспільство, де будь-яка людина, незалежно від соціального походження, первинного майнового цензу, завдяки наполегливій праці може добитися гідного життя, а ізраїльське суспільство вважав буржуазним, таким, де усім правлять гроші... В окремих статтях цього типу, в дусі радянської ідеології, критикувався також суспільно-політичний та економічний устрій країн Західної Європи та Північної Америки. Найвірогідніше, такі статті автор Розенфельд писав на замовлення редакцій тогочасних газет і журналів, де був попит на публікації подібного змісту, за що автори отримували гонорари [31, с. 2; 27, с. 3; 30, с. 4; 22, с. 329].

Після проголошення незалежності України (1991 р.) і в наступні роки професійна кар'єра, уже, немолодого доцента Розенфельда дещо змінилася. Це зумовлено тим, що наукове зацікавлення російською класичною літературою ХІХ ст. в незалежній Україні поступово почало згасати. Російська філологія як освітньо-професійна спеціальність і наукова галузь в тогочасних закладах вищої освіти почала занепадати, а це призвело до ліквідації і реорганізації відповідних кафедр, зменшення кількості навчального часу на окремі філологічні навчальні дисципліни. Така ситуація стала основною причиною переведення

викладачів-пенсіонерів на неповні ставки. Так, з вересня 1993 р. по серпень 1995 р. С. Розенфельд працював на 0.5 ставки доцента, а впродовж вересня 1995 р. – 31 серпня 1998 р. на 0.25 ставки [16, арк. 254].

У 1991–1993 рр. в ЛДПІ ім. Лесі Українки, як і в інших закладах вищої освіти України, постало мовне питання: переходу з російської на українську мову викладання. Серед факультетів ЛДПІ ім. Лесі Українки особливо гострим і актуальним це питання було на філологічному факультеті: на російському відділенні цього факультету викладання велось виключно російською мовою, а документація на відповідних кафедрах велась обома мовами. Окрім того, станом на жовтень 1992 р. в ЛДПІ ім. Лесі Українки навчалися винятково російськомовні студенти, частка яких становила 13,1% від загальної кількості студентів інституту. Мовне питання розглядалось на порядку денному Вченої ради філологічного факультету ЛДПІ ім. Лесі Українки у квітні і грудні 1992 р, січні 1993 р., згодом, у березні 1993 р. на філологічному факультеті проводилася перевірка цього питання спеціальною інститутською комісією. Тож поступово викладачам довелося переходити на українську мову викладання, серед таких викладачів був і С. Розенфельд, хоча ці переходи інколи супроводжувалися дискусіями і суперечками [13, арк. 68; 15, арк. 2 зв.].

31 серпня 1998 р. доцент С. Розенфельд припинив професійну діяльність у Волинському державному університеті імені Лесі Українки (до липня 1993 р. ЛДПІ ім. Лесі Українки)

й вийшов на пенсію. Проте й після цього намагався вести активний спосіб життя: відвідував театр, годинами міг читати книги на лавці у міському парку, прогулюватися містом. У середині 2000-х рр. його здоров'я погіршилося. Помер Семен Давидович 3 листопада 2007 р. в Луцьку у віці 89 років [3, арк. 1].

Висновки. Отже, за роки професійної діяльності С. Розенфельда в ЛДПІ ім. Лесі Українки (згодом ВДУ ім. Лесі Українки) він проявив себе в дидактичній справі, науково-філологічній, художньо-критичній та журналістській. Тисячі студентів були його учнями, десятки писали курсові та дипломні роботи під його науковим і методичним керівництвом. Окремі студенти після здобуття вищої освіти, згодом закінчення аспірантури й захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня, – продовжували науково-дослідну роботу з російської літератури XIX ст., серед таких слід відзначити В. Удалова і О. Краснобаєву [39; 20]. Таким чином, професійна кар'єра С. Розенфельда впродовж 1956–1998 рр. є вагомим внеском у розвиток філологічної освіти і науки у Волинській області. Проте окремі роботи цього автора є надто заполітизованими комуністичною ідейно-політичною риторикою, що є характерною особливістю радянської епохи. З позиції сучасної української історіографії, постать С. Розенфельда є досить неоднозначною: його слід розглядати як авторитетного радянського філолога-науковця, професійна діяльність якого сприяла русифікації волинської регіональної філологічної освіти і науки впродовж середини 50–90-х рр. XX ст.

Список літератури:

1. Архів Волинського національного університету імені Лесі Українки. ф. 1, оп. 1, спр. «Балкарей Валентина Олександрівна».
2. Архів Волинського національного університету імені Лесі Українки. ф. 1, оп. 1, спр. «Розенфельд Семен Давидович».
3. Відповідь з Відділу державної реєстрації актів цивільного стану у місті Луцьку на офіційний запит «Про смерть громадянина Розенфельда С. Д.». Арк. 1. Актівий запис від 05.11.2007 зроблений у книзі реєстрації актів цивільного стану у місті Луцьку. (Відділ державної реєстрації актів цивільного стану у місті Луцьку).
4. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 6, спр. 90а, арк. 14.
5. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 34, арк. 91.
6. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 329, арк. 80.
7. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 361, арк. 17.
8. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 476, арк. 28.
9. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 485, арк. 45.
10. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 1033, арк. 15.
11. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 1033, арк. 55.
12. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 1307, арк. 66.
13. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 1409, арк. 68.
14. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 1412, арк. 56.
15. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 7, спр. 1413, арк. 2 зв.

16. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 10, спр. 51, арк. 254.
17. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 10, спр. 51, арк. 294.
18. Державний архів Волинської області. ф. Р-376, оп. 10, спр. 201, арк. 5–7.
19. Державний архів Волинської області. ф. Р-3285, оп. 1, спр. 19, арк. 5–9.
20. Краснобаєва Оксана Дмитрівна. *Волинський національний університет імені Лесі Українки*. URL: <https://vnu.edu.ua/uk/structure/krasnobaieva-oksana-dmitrivna>. (дата звернення: 19.11.2021 р.).
21. Левенець О. М. Навчання студентів з Узбекистану в Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки у 1966–1972 рр.: особливості навчально-виховного та асиміляторського процесів. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha: Verostav Družstvo, 2021. Svazek 7. 1 vedání. S. 15–24.
22. Левенець О. М. Радянський фактор при дослідженні художньої літератури східних народів у науковій спадщині Семена Розенфельда в 60–70-х рр. XX ст. *XXIV Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України*. 21 грудня 2021 р. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 329–333.
23. Публікації науково-педагогічних працівників Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Бібліографічний покажчик / уклад. О. Михайлюк, В. Левчук. Луцьк, 1980. 143 с.
24. Розенфельд С. Великий поет латиського народу. *Радянська Волинь*. 12 вересня 1959. С. 4.
25. Розенфельд С. Веслі Джексон засуджує війну. *Радянська Волинь*. 20 листопада 1959. С. 4.
26. Розенфельд С. Високий світ мистецтва. *Радянська Волинь*. 11 червня 1983. С. 3.
27. Розенфельд С. Є каяття, нема вороття. *Радянська Волинь*. 27 січня 1984. С. 3.
28. Розенфельд С. На порозі зрілості. *Радянська Волинь*. 12 грудня 1978. С. 3.
29. Розенфельд С. Небо в алмазах. *Радянська Волинь*. 15 серпня 1971. С. 4.
30. Розенфельд С. Ось вона, демократія долара!. *Радянська Волинь*. 12 грудня 1978. С. 3.
31. Розенфельд С. Паскудний фарс у сіоністському балагані. *Радянська Волинь*. 13 березня 1970. С. 2.
32. Розенфельд С. Перемога над тираном. *Радянська Волинь*. 17 листопада 1961. С. 4.
33. Розенфельд С. Сибір у революційній заgravі. *Радянська Волинь*. 5 червня 1976. С. 3.
34. Розенфельд С. У чому ж винна Катюша Маслова? *Радянська Волинь*. 22 січня 1961. С. 4.
35. Розенфельд С. Урок літератури. *Радянська Волинь*. 8 вересня 1973. С. 2.
36. Свідчення Демарчик Ганни Дезидорівни, 1942 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 13.11.2021 р.
37. Свідчення Оляндер Луїзи Костянтинівни, 1932 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 01.12.2021 р.
38. Свідчення Павленко Лариси Петрівни, 1948 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 22.10.2021 р.
39. Свідчення Удалова Віктора Лазаровича, 1938 р. н., прож. м. Луцьк Волинська обл., запис від 22.10.2021 р.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. ф. 166, оп. 15, спр. 5582, арк. 24.
41. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. ф. 166, оп. 15, спр. 6509, арк. 64.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. ф. 166, оп. 15, спр. 7447, арк. 28.

Levenets O.M. THE LIFE AND PROFESSIONAL CAREER OF SEMEN ROSENFELD AND THE SCIENTIST'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF PHILOLOGICAL EDUCATION AND SCIENCE IN THE VOLYN REGION (1918–2007)

The article reflects the results of scientific and historical (prosopographic) research, whose object is the life and professional career of the Soviet (later Ukrainian) philologist-literary critic of Jewish origin Semen Rosenfeld (1918–2007), who lived in Lutsk in 1956–2007, and during 1956–1998 worked as a teacher at the Lesya Ukrainka State Pedagogical Institute of Lutsk (from 1993 Lesya Ukrainka Volyn State University). The article covers the biography of the scientist: childhood and adolescence, participation in the German-Soviet war of 1941–1945, education and professional development, facts from personal life. Rosenfeld's professional career was quite multifaceted and included several components that were closely related: educational, scientific, art criticism and journalism. All these components are reflected in the publication. In the process of research, the author set a task – an objective and comprehensive scientific and historical study of the life and career of S. Rosenfeld. Achieving this goal has led to the use of a wide range of historical sources and historiography. The source base of the research consists of: archival documents (from three archival institutions of Ukraine), S. Rosenfeld's publications, testimonies of persons who were personally acquainted with the scientist. Based

on the results of the study, the author concluded that the professional activity of the scientist is a significant personal contribution to the development of philological education and science in the Volyn region in Soviet times.

The article is interesting for historians, philologists and all who are interested in the history of Ukrainian education and science, the history of Ukraine in Soviet times, the history of Volyn.

Key words: *Semen Rosenfeld, Russian literature, literary studies, historical prose, philological education, Russian philology, Lesya Ukrainka State Pedagogical Institute of Lutsk, Volyn region.*

Подобед О.А.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

ПЕРШІ УКРАЇНЦІ НА ЗЕМЛІ МАОРІ: МІГРАНТИ З УКРАЇНИ В НОВІЙ ЗЕЛАНДІЇ (КІНЕЦЬ 1940-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РР.)

Стаття присвячена історії формування української громади у Новій Зеландії наприкінці 1940 – у першій половині 1950-х рр. З'ясовано, що після завершення Другої світової війни уряд Нової Зеландії переглянув свою міграційну політику і дозволив в'їхати до країни переміщеним особам і біженцям різних національностей, які перебували в країнах Західної Європи. У 1949 р. до Нової Зеландії прибули перші мігранти з України, які кілька років перед тим перебували у таборах переміщених осіб переважно у Західній Німеччині. Вони заклали основи української громади у Новій Зеландії.

Досліджено, що українська громада Нової Зеландії була порівняно нечисленною і на початку 1950-х рр. становила не більше 300 осіб. Соціальна і професійна адаптація виявилася непростою. На соціальній адаптації позначилися такі фактори, як незвичний тропічний клімат, незнання мови приймаючої країни, територіальна віддаленість від батьківщини. Перешкодами у професійній адаптації можна назвати неможливість особам з вищою освітою знайти роботу за фахом, мовний бар'єр. Водночас мігранти отримували достатню для життя платню і за кілька років мали можливість придбати власне житло. Укладення мігрантами з України змішаних шлюбів, відсутність недільних шкіл з українською мовою навчання прискорило процеси асиміляції.

Доведено, що від часу свого прибуття до Нової Зеландії українська громада прагнула справити на приймаючу країну позитивне враження й познайомити новозеландців з українською культурою. З цією метою мігранти з України брали участь у виставках українського мистецтва та концертах. Найбільше мігрантів з України проживало у трьох містах Нової Зеландії – Веллінгтоні, Окленді та Крайстчорчі. Тут зусиллями українців постали громадські організації. Їхня діяльність була спрямована на збереження національного «я» українців, ознайомлення населення приймаючої країни з історією та культурою України.

Ключові слова: *Нова Зеландія, мігранти з України, Український клуб, соціальна адаптація, професійна адаптація, асиміляція.*

Постановка проблеми. На південний-схід від Австралії у водах Тихого океану розташувалася «Земля Довгої Білої Хмари». Саме так корінні жителі маорі називають свою батьківщину – Нову Зеландію. З другої половини XVIII ст. вона стала об'єктом колонізації Великої Британії. Як наслідок – більшість населення країни становлять нащадки вихідців з туманного Альбіону. Якщо до середини ХХ ст. майже всі іммігранти були британцями, то після завершення Другої світової війни ситуація змінилася. Відтоді національну структуру новозеландського суспільства збагатили колишні ДіПі, тобто переміщені особи та біженці з різних європейських країн, які у воєнні роки опинилися в Західній Німеччині та Австрії, а згодом розселилися по країнам Європи, Америки, Канади, а також Австралії й Нової Зеландії. Були серед прибулих до Нової Зеландії ДіПі і вихідці з України, які стали основоположниками української громади в острівній країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зміни міграційної політики Нової Зеландії у другій половині 1940-х рр. та як наслідок формування української громади в острівній країні лише починає викликати дослідницький інтерес істориків. Першою спробою можна назвати статтю Наталії Пошивайло-Таулер [7]. У ній авторка схарактеризувала основні етапи діяльності української громади у Новій Зеландії протягом 1949–2013 рр.

Джерельну базу дослідження становлять спогади уродженки Полтавщини, а від 1949 р. новозеландки Марії Креховець, письменника Юліана Мовчана [4; 5]. Спогади Марії Креховець, які підготувала до видання українською мовою Н. Пошивайло-Таулер, є першою опублікованою книгою мемуарів представників української еміграції у Новій Зеландії. У них на прикладі життя однієї родини Креховців розповідається про умови життя та виклики, які довелося долати першим мігрантам з України

у Новій Зеландії. Також становлять інтерес публікації активних українських громадських діячів острівної країни Василя Креховця і Василя Федорка [3; 10].

Постановка завдання. У розвідці з'ясуємо, коли і за яких обставин почала формуватися українська громада у Новій Зеландії. Проаналізуємо, як відбувалася соціальна й професійна адаптація, якою була громадсько-культурницька діяльність української громади у Новій Зеландії наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х рр.

Виклад основного матеріалу. Перша група емігрантів (колишніх переміщених осіб і біженців з України) припливла до Нової Зеландії з Італії на кораблі «MV Dundalk Bay» 28 червня 1949 р., друга з Німеччини – на кораблі «SS Hellenic Prince» у жовтні 1950 р. (98 осіб), третя – на кораблі «MS Goya» у 1951 р. (приблизно 30 осіб). Вони заклали основи української громади у Новій Зеландії. У наступні роки до країни приїжджали окремі сім'ї та особи. Таким чином, чисельність українців у Новій Зеландії зросла до 200–300 осіб [2, с. 400]. Це було порівняно небагато. Приміром сусідня Австралія у цей час прийняла 20 тис. мігрантів з України. Українська громада була репрезентована вихідцями з різних регіонів України, які були різного віку, соціальної і професійної приналежності. За віросповіданням було приблизно порівну православних і греко-католиків.

Спочатку мігранти прибували до Веллінгтона – столиці Нової Зеландії. Далі потягом рушали до містечка Пагіатуа, до переходового (карантинного) табору. Табір розташовувався у казармах, збудованих у роки Другої світової війни урядом США для своїх солдатів. У таборі діяв дитячий садок. Кожна родина отримала окрему кімнату. На новоприбулих чекала вже традиційна перевірка документів, медична комісія, а також безкоштовні курси з вивчення англійської мови. Мешканець переходового табору Василь Федорко згадував, що їх вчили новозеландські вчителі за допомогою підручників і перегляду кінофільмів [10, с. 483]. Опанування мови приймаючої країни мало полегшити комунікацію з місцевим населенням, з потенційними працевдавцями (для дорослих) і учасниками навчального процесу (для дітей), створювало умови для інтеграції мігрантів до новозеландського суспільства. Водночас вивчення офіційної мови Нової Зеландії давалося непросто, особливо особам старшого віку.

У переходовому таборі на зміну вівсяно-консервній дієті ДіПі-таборів прийшла більш

поживна овочево-м'ясна. Нова Зеландія, як і Австралія, спеціалізувалася на розведенні овець, тому основу м'ясного раціону становила баранина. Згодом український лікар і журналіст Юліан Мовчан назвав Нову Зеландію овечим раєм [5, с. 2]. Включення до меню мігрантів страв із баранини можна назвати складником державної політики приймаючої країни. Типово новозеландське харчування мало пришвидшити перетворення мігрантів різних національностей на новозеландців. Подібна урядова політика діяла і в Австралії.

Такий різновид м'яса, як баранина був незвичним для українців, тому в джерелах трапляється неоднозначне ставлення до нього. Приміром, у спогадах українців, які емігрували до Австралії баранина згадується з україн негативними конотаціями, таборяни навіть влаштовували «анти-баранячі» бунти. Натомість Марія Креховець наголошувала на тому, що новозеландська їжа була прекрасна й баранина прийшлася до смаку [4, с. 179].

Варіантів проведення дозвілля у переходовому таборі Пагіатуа було небагато: прогулянки територією навколо табору, що давало можливість познайомитися з екзотичною для українців природою Нової Зеландії, купання в невеличкій гірській річці, концерти, які влаштовували самі таборяни.

По прибутті до переходового табору мігранти різних національностей почали гуртуватися. Не стали винятком і мігранти з України. Вони вже мали подібний колосальний досвід у попередній, ДіПі-вський період. Нечисельна українська громада влаштовувала зустрічі, імпровізовані концерти, під час яких лунали українські пісні. Окрім цього, з ініціативи Макара Ілляшенка, Федора Пінчука, військового армії УНР Василя Федорка та підполковника армії УНР Миколи Харитоненка було створено український змішаний хор та за участі бандуриста Онищенка – чоловічий хор [7, с. 93]. Українські творчі колективи добре себе зарекомендували під час збірних концертів представників різних національностей, які перебували в переходовому таборі. Високий рівень майстерності засвідчує й те, що близько десяти українських пісень у виконанні згаданих колективів були записані на платівки і передавалися по місцевому радіо [10, с. 484].

Маючи значний досвід себепредставлення у ДіПі-вський період, українська громада у 1949 р. взяла участь у виставці українського мистецтва, яку було влаштовано в приміщенні однієї з головних крамниць Пагіатуа. Традиційно на таких

виставках і в Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр., і в Новій Зеландії були представлені кращі зразки різьблення по дереву та вишивки від українських майстрів. Мігранти з України, а згодом і їхні нащадки зберігали протягом не одного десятиліття як дорогоцінний скарб вишиті сорочки, серветки і скатертини, різьблені тарілки і скриньки, виготовлені як на батьківщині, так і на чужині.

Культурна дипломатія, різні види мистецької активності українців в європейських країнах, на американському континенті, на п'ятому материка та ін. дуже позитивно сприймалися чужинцями. Концерти, мистецькі виставки не залишали байдужими іноземців, сприяли формуванню позитивної репутації мігрантів з України.

Професійна адаптація мігрантів з України у Новій Зеландії виявилася непростою. Держава забезпечувала усіх мігрантів працездатного віку роботою. Водночас частина мігрантів, особливо особи з вищою освітою, не змогли знайти роботу за фахом чи кваліфікацією, здобутою в Україні чи після завершення Другої світової війни на курсах у ДіПі-таборах Західної Німеччини. Найкращі перспективи працевлаштування за кваліфікацією мали представники робітничих професій. Наприклад, Василь Креховець по приїзді до Нової Зеландії працював за отриманим у німецькому Ганновері фахом тракториста на фермі неподалік від Окленда з тижневою платнею 5 фунтів [4, с. 182]. Вказана заробітна плата була достатньою для подружжя з маленькою дитиною. Родина намагалася відкладати по фунту на чорний день. Оксана Койнаш була направлена у місті Грейтаун працювати медсестрою, оскільки у Західній Німеччині навчалася у медичному університеті, а її батько Микола Харитоненко, випускник Чугуївського військового училища, у місті Фетзерстон працював прибиральником на фабриці з виробництва сиру [6]. У розглядуваний період мігранти в Австралії також отримували зарплатню по 5 фунтів щотижня.

Сучасник подій Василь Федорко зазначав, що за два роки перебування у Новій Зеландії мігранти з України вже мали фінансову можливість збудувати собі будинок (варіант – брали в борг гроші), а за десять – дорівняли до заможності середньостатистичних новозеландців [10, с. 486]. У столичному Веллінгтоні українці переважно оселялися в районі Ловер Хат (англ. Lower Hutt), що розташовується на півдні Північного острова. До наших днів у столиці зберігся невеликий чепуренький будиночок, в якому у 1950-х рр. мешкав Микола Харитоненко з дружиною Альмою

Меліс (491 Adelaide Road, Wellington). Подружжя Креховців через вісім років побутування у Новій Зеландії придбало собі невеликий одноповерховий будиночок у районі Маунт Алберт (англ. Mount Albert) – передмісті Окленда [4, с. 220].

За кілька років перебування в острівній країні мігранти з України могли отримати новозеландське громадянство. Для цього потрібно було заповнити відповідні анкети, подати автобіографію й пройти усну перевірку, зокрема на відсутність причетності до комуністів. Однак не всі мігранти у Новій Зеландії так само, як і в Австралії, поспішали з оформленням необхідних документів. Вони сподівалися на те, що зовнішньополітична ситуація зміниться на краще й вони зможуть повернутися додому в Україну.

Ще один виклик, перед яким постала українська громада Нової Зеландії, стало укладення змішаних шлюбів. Мігранти з України становили порівняно нечисельну групу населення, тож з часом з цілком закономірних причин українські чоловіки почали укладати шлюби з новозеландками. Діти, які народжувалися у змішаних шлюбах, розмовляли англійською мовою. В їхньому вихованні домінували новозеландські звичаї й традиції. Як правило, вони були новозеландцями не лише за громадянством, а й за духом. Згадуваний Василь Федорко у 1966 р. з боєм писав про процеси асиміляції українців у Новій Зеландії: «... одружуються з чужинками, погляди яких на родинне життя цілком відмінні від наших. Діти таких подруж не говорять українською мовою, а в більшості цілком її не розуміють. Батьки роблять спроби виховувати дітей в українському дусі, але це, зі зрозумілих причин, їм не вдається» [10, с. 486].

Проїшовши етап адаптації, знайшовши роботу і дах над головою, мігранти з України вирішили створити у містах свого поселення громадські організації, які б об'єднали українців на чужині. Так, зусиллями ініціативних українців було створено у 1951 р. Український клуб у містах Веллінгтоні та Окленді, а у 1960 р. постала Українська громада в місті Крайстчорч. Український клуб у столичному Веллінгтоні очолював учитель Євген Стецюренко. До його керівного ядра увійшли згадувані Макар Ілляшенко, Федір Пінчук, Василь Федорко, Микола Харитоненко [10, с. 486]. На чолі Українського клубу в найбільшому новозеландському місті Окленді стояв Ярослав Головач, секретарем і скарбником обрано Василя Креховця [8, с. 4]. Українською громадою міста Крайстчорч керували Бронислав Легкий, Богдан Манастирський, Антон Марціяш [7, с. 95].

Заходи, які проводили активісти згаданих організацій Нової Зеландії, передовсім мали на меті збереження національного «я» українців. Водночас мало значення й ознайомлення з історією та культурою України населення Нової Зеландії, створення позитивного іміджу української громади у приймаючій країні.

Одне з першочергових завдань, яке довелося вирішувати українській громаді Нової Зеландії – набути українськомовну літературу, оскільки у розглядуваний період на території острівної держави не було жодної книги українською мовою. Так, при Українському клубі у Веллінгтоні було організовано бібліотеку, яка згодом нараховувала до 200 томів українських авторів. Також вдалося роздобути англomовні книги про Україну, значну частину яких було подаровано з просвітницькою метою міській та університетській бібліотеці Веллінгтона [10, с. 488].

У джерелах не вдалося знайти згадки про створення та діяльність у розглядуваний період у Новій Зеландії українських недільних шкіл. За таких умов вивчення української мови та циклу українознавчих предметів, знайомство з культурою і традиціями українського народу, протидія закономірним процесам асиміляції за умов проживання в іномовному й інокультурному суспільстві покладалося передовсім на конкретну сім'ю та певною мірою на Українські клуби. Тому наявність бібліотеки з українськомовною літературою створювало матеріальну базу для сімейного навчання. Випускниця Охтирського педагогічного технікуму Марія Креховець згадувала, що вони з чоловіком вчили сина Олега та доньку Ганну говорити і писати українською й констатувала, що «це була тяжка наука» [4, с. 223].

Прагнучи плекати українську культуру, Український клуб Веллінгтона організував хор (керівник Микола Харитоненко, згодом його пасинок Євген Стецюренко) і танцювальну групу (керівниця Ірена Стецюренко). Творчі колективи виступали під час святкування українських національних та релігійних свят, в міжнародному клубі Веллінгтона. Виступи хору можна було почути по новозеландському радію.

Українська громада Веллінгтона й Окленда організовували святкування церковних свят, передовсім таких найшанованіших серед українців як Різдво Христове та Великдень. Виконання колядок з мотивами українського громадського та сімейного побуту, мирної праці хліборобів разом із великоднім привітанням «Христос Воскрес! Воскресне Україна!» наближали мігрантів з

України до батьківщини, рідних домівок і таких територіально далеких близьких людей. Марія Креховець згадувала, що 6 січня 1953 р. Святвечір святкували українською громадою Окленда. Кожна господиня мала приготувати одну з дванадцяти пісних страв [4, с. 196-197]. Для цього потрібно було пригадати рецепти, за якими готували в Україні. На урочисту вечерю громада зібралася в церковній залі, яку надав місцевий священник хорват о. Маринович.

У 1952 р. члени Українського клубу в Окленді долучилися до загальноновозеландських заходів з нагоди свята Божої Матері. Українська громада взяла участь в урочистій ході під прапором з білого шовку, на якому було зображення Божої Матері невсипущої помічі, тризуб і написи українською й англійськими мовами «Україна», «Мати Божа, спаси Україну» [3, с. 490]. У такий спосіб українці акцентували увагу на підневільному становищі України у складі тоталітарного СРСР.

Окрім церковних, святкували й національні свята. Представники третьої хвилі еміграції з України в країнах Америки, Європи, Австралії створили свій пантеон національних героїв. Чільне місце у ньому посідали Степан Бандера, Євген Коновалець, Симон Петлюра. Українська громада Нової Зеландії урочисто вшановувала пам'ять борців за незалежність України, а також 22 січня відзначала день проголошення незалежності УНР, Шевченківські свята.

У 1955 р. Український клуб в Окленді організував відзначання 20-ї річниці Голодомору-Геноциду 1932 – 1933 рр. в Україні. У церкві Св. Патрика о. Маринович відслужив панахиду за мільйонами жертв штучного голоду, який організувала радянська влада й виголосив проповідь [3, с. 491]. Цей захід був важливий не лише задля збереження історичної пам'яті українського народу, а й для привернення уваги до українського питання уряду і громадян Нової Зеландії. Представники української громади давали інтерв'ю журналістам провідних новозеландських видань. Ця подія висвітлювалася на шпальтах преси, зокрема і «New Zealand Herald», який сьогодні оприлюднює матеріали про новітню російсько-українську війну.

Українська громада влаштувала вечори, на яких можна було послухати українські пісні та музику. На таких заходах міг виступати місцевий хор, а могли слухати українські платівки, які вдалося отримати з Канади та США. Можливо, це були записи українського віртуоза-бандуриста Василя Ємця чи ансамблю бандуристів під керівництвом Степана Ганушевського. У будь-якому

разі популярні у ті часи платівки стали формою збереження та популяризації української музичної культури. Їх слухали вдома і під час проведення публічних заходів, представляли для широкого загалу на місцевому радіо.

Українські клуби проводили різні акції, з метою зібрання коштів на благодійність. Так, допомагали не лише членам своєї громади, а й перераховували кошти на допомогу переселенцям в Європі. Діяльність мігрантів з України висвітлювалась у місцевій пресі.

У 1956 р. у Веллінгтоні було організовано Товариство Миколи Зерова, яке очолив Василь Федорко [9, с. 369]. У джерелах не вдалося віднайти інформацію про діяльність Товариства. Проте відомо, що на рік раніше в австралійському місті Аделаїда з ініціативи друга Михайла Ореста Теодосія Кропив'янського було засновано Товариство приятелів творчости М. Зерова (1955–1984, голова І. Сторожук-Вознюк) [1, с. 203]. Воно мало на меті зібрати кошти на видання творів Миколи Зерова, а також перевидати твори Павла Филиповича і Михайла Драй-Хмари. У підсумку за понад 20 років діяльності, як зазначають автори 4-го тому «Енциклопедії української діаспори» Товариство приятелів творчости М. Зерова профінансувало (повністю або частково)

видання творів Миколи Зерова, Євгена Плужника та спогадів про неокласиків у Німеччині, творів Павла Филиповича й Михайла Драй-Хмари у США. Вірогідно, що веллінгтонське Товариство Миколи Зерова також докладало зусиль до фінансування видання творів неокласиків.

Висновки. Таким чином, основи української громади у Новій Зеландії заклали у 1949 р. переміщені особи і біженці з України, які по завершенні Другої світової війни певний час перебували в країнах Західної Європи і відмовилися від репатріації до СРСР. Соціальна і професійна адаптація мігрантів з України у Новій Зеландії наприкінці 1940 – у першій половині 1950-х рр. була непростю. На ній позначилися такі фактори, як незвичний тропічний клімат, незнання мови приймаючої країни, територіальна віддаленість від батьківщини, неможливість особам з вищою освітою знайти роботу за фахом. Мігранти не поспішали отримувати громадянство Нової Зеландії. З метою протидії процесам асиміляції, збереження національного «я» українців, ознайомлення населення приймаючої країни з історією та культурою України мігранти заснували у Веллінгтоні, Окленді та Крайстчорчі громадські організації – Українські клуби.

Список літератури:

1. Енциклопедія української діаспори. У 7 т. Т. 4. (Австралія – Азія – Африка). Київ ; Нью-Йорк ; Чикаго ; Мельборн : ІНТЕЛ, 1995. 250 с.
2. Історія української еміграції: навчальний посібник / за ред. Б. Д. Лановика. Київ : Вища школа, 1997. 520 с.
3. Креховець В. Поселення українців у місті Окленд (Нова Зеландія). *Українці в Австралії. Матеріали до історії поселення українців в Австралії*. Мельборн : Друкарня Б. Ігнатова, 1966. 862 с. С. 489–492.
4. Креховець М. Через вогонь над водою : мемуари. Дрогобич : Коло, 2020. 240 с.
5. Мовчан Юл. З подорожніх нотаток. Нова Зеландія – «овечий рай». *Свобода*. Джерзі Ситі ; Нью-Йорк. 1980. 5 лютого. Ч. 28. С. 2.
6. Пошивайло-Таулер Н. Історія офіцера УНР Миколи Харитоненка. Від Збруча до Нової Зеландії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/1/159257/> (Дата звернення 7 травня 2021 р.)
7. Пошивайло-Таулер Н. Становлення і діяльність української діаспори в Новій Зеландії (1949–2013 рр.). *Американська історія та політика: науковий журнал*. № 10. Київ, 2020. 108 с. С. 91–99.
8. Свобода. Джерзі Ситі ; Нью-Йорк. 1953. 15 січня. Ч. 13. С. 4.
9. Українці Австралії : енциклопедичний довідник. Сідней : Вільна думка, 2001. 673 с.
10. Федорко В. Українці у Веллінгтоні (Нова Зеландія). *Українці в Австралії. Матеріали до історії поселення українців в Австралії*. Мельборн : Друкарня Б. Ігнатова, 1966. 862 с. С. 483–489.

Pobobied O.A. THE FIRST UKRAINIANS ON MAORI LAND: MIGRANTS FROM UKRAINE IN NEW ZEALAND (LATE 1940S – FIRST HALF OF 1950S)

The article is devoted to the history of the formation of the Ukrainian community in New Zealand at the end of the 1940s – in the first half of the 1950s. It was found that after the end of the World War II, the New Zealand government revised its migration policy and allowed displaced persons and refugees of various nationalities, who had been in Western European countries to enter the country. In 1949, the first migrants from Ukraine arrived in New Zealand, who had been in displaced persons camps mainly in West Germany for a few years before that. They laid the foundations of the Ukrainian community in New Zealand.

It was investigated that the Ukrainian community of New Zealand was relatively small and in the early 1950s it numbered no more than 300 people. Social and professional adaptation turned out to be difficult.

Such factors as an unusual tropical climate, lack of knowledge of the host country's language, and territorial distance from the homeland affected social adaptation. Obstacles in professional adaptation can be called the impossibility of persons with a higher education to find a job in their specialty, the language barrier. At the same time, migrants received a living wage and in a few years had the opportunity to purchase their own housing. The conclusion of mixed marriages by migrants from Ukraine, the absence of Sunday schools with the Ukrainian language of instruction accelerated the processes of assimilation.

It was proven that since its arrival in New Zealand, the Ukrainian community has sought to make a positive impression on the host country and introduce New Zealanders to Ukrainian culture. For this purpose, migrants from Ukraine participated in exhibitions of Ukrainian art and concerts. The largest number of migrants from Ukraine lived in three New Zealand cities – Wellington, Auckland and Christchurch. Here, public organizations appeared through the efforts of Ukrainians. Their activities were aimed at preserving the national identity of Ukrainians, familiarizing the population of the host country with the history and culture of Ukraine.

Key words: *New Zealand, migrants from Ukraine, Ukrainian club, social adaptation, professional adaptation, assimilation.*

Савчук Т.Г.

Запорізький національний університет

ПОЕТИЧНИЙ ВІДГУК СУСПІЛЬСТВА НА СОЦІАЛЬНІ КАТАСТРОФИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920–1930-Х РР.

У статті проаналізовані вірші, які виходили з-під пера пересічних людей в радянській Україні – селян, робітників, студентів, священників, представників світської інтелігенції. Вірші, написані представниками різних верств населення, мали спільне – передання відчуття обману влади, чітке усвідомлення геноцидних намірів комуністичного режиму. У той же час соціальна належність, освіта, виховання, вік накладали відбиток на спрямованість поезії. Ця поезія стала пасивною формою спротиву владі та своєрідною сублімацією негативних емоцій, способом позбутися тривоги, безпорадності, відчаю. Люди, до кінця не усвідомлюючи потужність репресивно-каральної системи, у «крамольній» поезії виявляли емоції, серед яких домінували обурення, незгода з новими умовами життя. У віршах здебільшого виступали не проти конкретних осіб, які ніби «викривляли лінію партії», а проти самого режиму, який позбавляв не тільки гідності, а й життя. Наявність віршів антирадянського спрямування навіть після Голодомору 1932–1933 рр. свідчить про те, що опір не припинявся, що люди не хотіли погоджуватися з існуючими реаліями. Вірші писалися людьми, які відчували фальш заяв радянської влади, які не могли мовчки спостерігати за невідповідністю декларацій та жахливої реальності. Представники інтелігенції вказували на те, що в своїй більшості народ безмовний, що перетворився на рабів. Як правило, внутрішній бунт маніфестували молоді люди, для яких надзвичайно гостро стояло питання осмислення сенсу життя. У статті показано, що поезія відтінчила існування в радянській Україні двох світів – реального світу знищення народу та світу популізму, демагогії. Автори поетичних рядків хотіли правди в умовах суцільного обману влади і цю правду висловлювали у своїх віршах.

Ключові слова: радянська Україна, вірші, соціальні катастрофи, супротив, тоталітаризм, Голодомор.

Постановка проблеми. Поезія завжди передавала почуття, мрії, бажання її авторів. У різні історичні періоди України поетичні рядки виявляли прагнення народу до волі. Вірші, написані бійцями УПА, були сповнені почуттям патріотизму, закликали до боротьби за незалежність України. Поезію жертв, наприклад, періоду Голокосту дослідники вважають своєрідним засобом виживання та виявом прагнення відволіктися від нелюдських неймовірних фізичних та душевних страждань. Сьогодні в умовах російсько-української війни спостерігається активна поетична творчість пересічних українців. Враховуючи цю тенденцію, Міністерство культури та інформаційної політики України створило сайт «Поезія для незламних», на сторінках якого громадяни мають можливість публікувати свої вірші на широкий загал з тематики російсько-української війни [12]. Автори платформи переконані, що відтворений у віршах досвід життя під час війни має бути переданий наступним поколінням. У нашій публікації звернемося до поезії в період перших десятиліть більшовицької влади в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усім відомими є вірші, які демонстрували прагнення їх авторів до возвеличення державної політики, вождя та партії. Як паралельний світ у другому десятилітті ХХ ст. вирувала творчість плеяди обдарованих митців, названих пізніше «розстріляним відродженням». Досить представницькими є наукові напрацювання з історії розвитку поезії як частини української культури, створеної професійними поетами та поетками в 1920–1930-х рр.

До поетичної активності пересічних селян, робітників науковці зверталися побіжно, у контексті розгляду повсякдення суспільства, соціально-економічного життя в радянській Україні [6; 8; 22]. У цій розвідці фокус уваги буде перенесений на аналіз поезії, яка виходила з-під пера пересічних людей у радянській Україні: робітників, студентів, селян, священників, представників світської інтелігенції. Ця тема спеціального розгляду в наукових публікаціях не отримала.

Метою дослідження є аналіз поезії, в якій відображене ставлення її авторів – представників різних соціальних груп – до суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр., Голодомору 1932–1933 рр., встановлення тоталітарного режиму.

Виклад основного матеріалу. Вірші, які дійшли до нас, не можуть бути масовими, оскільки не кожен мав і має талант до поезії. Окрім того, тяжке життя людей в 1920–1930-х рр. змушувало їх до важкої праці, що обмежувало людей у їхньому дозвіллі, перетворювало життя на боротьбу за виживання. У той же час суспільство відчуло каркаломну зміну соціальних відносин. Большевицькі експерименти, суспільно-політичні трансформації запустили соціальні ліфти, які, на жаль, не завжди їхали / не їхали вгору. Ті, хто до 1921 р. був серед чиновників з відповідним соціальним статусом – перетворився на різноробів. Ті, хто в 1920-х рр. зумів зусиллями важкої праці сформувати собі добробут, під час колективізації, розкуркулення, Голодомору були позбавлені не тільки останньої зернини, а й власного життя. Ці соціальні катастрофи не могли не викликати рефлексії людей. В одних ці рефлексії стали поштовхом до протидії владі. 11 серпня 1932 р. Й. Сталін у листі до Л. Кагановича обурювався цим супротивом, заявивши, що «Справи в Україні дуже погані. ... повторюю – ми можемо втратити Україну» [20].

Інші люди не могли вільно висловитися та відкрито заявити про свої права перед владою, оскільки у 1930-х рр. навіть в оточенні друзів зайва відвертість могла обернутися катастрофою – арештом, засланням та навіть розстрілом. Вражає, як секретар комсомольського осередку з Балти на Одещині дізнався про існування щоденника молодого актора Петра Мусякова і за відсутності власника пробрався у кімнату гуртожитка, щоб знайти той щоденник. Викладені думки у віршованій формі стали бомбою уповільненої дії. Ведення щоденника було одним з пунктів звинувачень проти П. Мусякова, якого за доносом з метою зведення особистих рахунків, було заарештовано 13 вересня 1937 р. та засуджено до 8 років ув'язнення в таборах [11, с. 623].

Звичайно багато хто розумів це і свої думки тримав при собі. Однак зміни в країні, які мали катастрофічний руйнівний характер, були настільки приголомшливими, що людина не могла залишатися безмовною, передусім сама з собою. Люди у віршах, висловивши на папері свою незгоду з діями влади, ніби зберігали гідність перед собою,

хоч у такий спосіб не хотіли бути частиною мовчазної більшості і заявили свій протест владі, яка обкрадала, нищила народ.

Спільним для віршів, написаних представниками різних верств населення, були – переживання відчуття обману влади та чітке усвідомлення геноцидних намірів комуністичного режиму. У той же час соціальна належність, освіта, вік, виховання накладали відбиток на спрямованість поезії.

Селянство, як і інші верстви населення, переживало адаптацію до нового порядку життя, запровадженого большевицькою партією, яку сільські діти, зокрема на Житомирщині, називали відходами людської життєдіяльності. Нухим Бохман згадував, що під час дитячих ігор, якщо хтось з дітей у «неприємне» вступав, то у них завжди говорили – «вступив в партію» [1, с. 23]. Така приказка не могла народитися від шани до большевицької партії. Ці ж підлітки потім могли спостерігати, як у селі Малі Горошки влітку 1933 р. жінки влаштували «голодний бунт». Друзів Н. Бохмана не задовільнив «мирний результат» бунту, оскільки вони знали, що в інших селах розлючені жінки добивалися більшого, громлячи сільради [1, с. 38]. Ці підлітки виховувалися в селянських родинах в Україні, в яких, за м'яким висловом професора Ярослава Грицака, не любили радянську владу [2, с. 261].

Ще в 1920-х рр., до колективізації та розкуркулення, селянство виявляло на побутовому рівні опір владі. Священник з села Покровське на Дніпропетровщині Сергій Мізецький в своєму листі в 1926 р. згадував з іронією про прояви ненависті селян до представників нової влади: «У нас виявилось нове диво. А саме один тутешній паровий млин виявився контрреволюційним. Як зайде на службу туди комсомольщик, – то йому й капут. Вже троє за цей рік задушила. Тепер, хто входить у машинне відділення, ще на порозі кричить, що він не комсомольщик і документ показує. Інших не чіпає. Господаря притягають до відповідальності і приписують йому якийсь, ніби сказаний ним вираз “що це триватиме до десятка коміків”» [19, с. 109].

Навіть у другій половині 1920-х рр. селянство з острахом ставилося до виборів в органи влади та саботувало їх [19, с. 41]. На встановлення большевицької влади частина селянства відреагувала також посиленням поширенням есхатологічних настроїв в різних регіонах України. Дослідник О. Ігнатуша визначив, що така форма опору антирелігійній політиці влади проявлялася і в 1930-х рр. [7, с. 289].

Серед неспокоїного селянського моря були люди, що висловлювали в поетичних рядках свої

оцінки жахливої дійсності. У віршах селяни проводили паралелі між життям за часів Російської імперії та радянської влади і доходили висновку, що життя за пана було кращим ніж життя «свободного громадянина»: «У мостовському сільхозбанку / Народ молиться із ранку. / Всяк порожній мішок носить / І в правління хліба просить... / От таке-то вам, хлібороби,... / І тепер така вам шана – / Гірше як колись у пана. / Був під панською рукою. / Та ж ходив за мукою. / А тепер всі землі наші – Нема муки, нема каші... / Бо як був я панський раб – / То не був я не сит і не слаб. / Став свободним громадянином / І валяюсь десь під тином» [8, с. 165–166].

Кому адресувалися подібні вірші? Писали селяни для себе і у такий спосіб знімали моральну напругу, давали вихід своїм емоціям. Однак були й представники селянства, які наважилися у віршах висловити свій протест наявним порядкам та, наприклад, анонімно надсилали свої дописи до періодичних видань. Звичайно такі вірші не потрапили на шпальти газет. Прочитуємо такий вірш, написаний сількором під псевдонімом Ракоша до газети «Радянська думка» в 1928 р., в якому автор вірша пов'язує всі біди народу зі смертю Леніна та пророкує падіння радянській владі: «Що це задумали “шахрайство” / Як живий був наш батько Ленін, / А тепер його нема. / Права були дуже добрі, а тепер влада зміняє. / Хліба брати починають... / Роки минули, правди вже нестало. / Як нас дуже грабували, люди повставали... / Нарід кричить, хліб забирають, / Мало у хлібороба оставляють. / Умер батько й смерть настала. / Тепер воля не панує, а плакати стала. / Зірка світить п'ятикутна, чогось потемніла. / Сколихнеться Рад Союзу велика хвиля, / Повертається 17, 18, 19, 20 рік. / Ведуть до розору. / Умер батько, смерть настала. / Глядіть, щоб Радянська влада у моря дна не дістала» [8, с. 97].

Вірші ставали частівками, як, наприклад, на Дніпропетровщині, де співали про «доброго» Леніна та голод за Сталіна: «Устань, Ленін, пробудись, / На колгоспи подивись. / Подивися на ворота. / На воротах серп і молот, / А по хатам-смерть і голод» [6, с. 56].

Селянин Ю. Гридько з Козелецького району на Чернігівщині читав свою поезію про насильницьку колективізацію односельцям. У віршах він підкреслював антинародний характер політики радянської влади: «Гордилися комуністи за свою роботу, / Що не дали бідним їсти, а дали свободу. / Дали наглуу свободу: друг друга душили. / Бо з цього їм вигідніше у державі жити» [3, с. 43]. За написання таких віршів селянин був засуджений у 1931 р. до трьох років заслання.

На декламацію віршів антирадянського спрямування наважувалися селяни навіть у роки після Голодомору, що стало пасивною формою опору режиму [15, с. 249, 295, 342; 17, с. 288]. Факти проявів невдоволення політикою влади в другій половині 1930-х рр. ще раз переконують у тому, що політика голодом тотально не зламала селян, не зробила їх «безхребетними».

Вірші антирадянського змісту виходили з-під пера колишніх офіцерів, чиновників царської адміністрації [14, с. 41]. Ці представники суспільства особливо гостро відчували зміни свого статусу, втрату звичного способу життя.

Радянська дійсність у негативних барвах відображена і у віршах представників інтелігенції. Вже згадуваний дев'ятнадцятирічний П. Мусяков, актор Українського музично-драматичного театру в Балті, вів щоденник, в якому відбилися розчарування в радянському житті. Від 13 лютого 1933 р. він записав, що голод, бруд, воші «обсіли» Україну. Вважав, що СРСР – це країна, в якій проголошується, що будувється соціалізм, а по суті – це країна голоду, пригнічення, нікчемності та болісного життя. В одному з віршів П. Мусяков порівнював керманців країни з фашистами: «Соціаліст – не соціаліст, / Та все ж таки політик, / А може справді, що фашист, лише з притворством комуніста, / Ідучи першим до соціалізму, / Нас робить всіх засохлим тілом» [11, с. 622].

Молодий актор викривав лицемірство заяв партійної влади про виконання п'ятирічки. Прямо вказував, що це «виконання» знівелоувало рівень життя людей, які ходять як тіні, голодні, обірвані, змучені [11, с. 621]. Найбільше турбувало П. Мусякова, що народ має ту владу, на яку і заслуговує, оскільки перебуває в ілюзіях пропагандистських ідей побудови соціалізму [11, с. 622–623]. Викриття панування ідеології над людиною, заперечення життя заради ідеології – меседж наступного вірша: «Ти гинеш – нісенітниця, / Адже ти шанувальник комунізму. / За те твій син на твоєму трупі збудує дух соціалізму. / Але лише дух, Один лише дух. / Дунеш – його не стане. І на трупі сина твого / Труп онука теж ляже. / Зрозумій загадку ти мою, / Вище лізь на гору, / А я тебе давно зрозумів, / Зрозумів – одне лише горе» (переклад з рос. – авт.) [11, с. 623].

Треба сказати, що П. Мусяков не тільки писав вірші для себе, а й читав їх перед колегами з театру. Ми не знаємо реакції слухачів на ці вірші, але можемо здогадуватися, що автор віршів не міг їх читати людям, які б не поділяли його погляди. Читання таких віршів звичайно викликало й жваве обговорення, могло посягти непокору владі.

Погляди, подібні до думок П. Мусякова, висловлював у своїх віршах Олексій Наливайко 1909 року народження – вчитель сільської школи Балтського району, студент літературного факультету Харківського інституту професійної освіти. Його записи в щоденнику пронизані ненавистю до більшовизму, який, на його думку, призвів народ до фізичного знищення. О. Наливайко обурювався лицемірством влади, яка в газетах писала, що школярі в Німеччині не доїдають, а в Україні голоду не бачить і продовжує переможно звіщати про будівництво соціалізму. Він із розпачем констатував, що селянство не має можливості заявити про свої потреби. За його спостереженням, народ стогне та мовчить, а хто «не може мовчати, то того б'ють і плакати не дають» [4].

У найбезправнішому становищі, на його думку, були сільські вчителі, які перебували під цензурою, під контролем ДПУ, КП(б)У та «всілякої сволоти». На його переконання, найкращу частину вчителів було заслано на Соловки, до Сибіру, на примусові роботи. О. Наливайко мріяв про життя в США чи на Заході України, «де вільне володіння засобами виробництва, вільна покупка та продаж, наєм» [4].

Здавалося, що О. Наливайко чітко усвідомлював, що за ним може бути теж стеження, але все рівно продовжував ведення свого щоденника. На запитання слідчих, чому він вів щоденник, О. Наливайко відповів, що записи робилися під настрій і без жодної мети. Насправді розум майбутнього літератора, зорієнтований на рефлексію, не міг не залишити без оцінки події, що несли смерть. Біль, який він відчував, не міг тримати в собі, та вилив свої почуття на папір, написавши два вірші про Голодомор. 26 липня 1933 р. він записав вірш, в якому передав жахливу атмосферу голодного спустошеного села. У вірші «Мамуню! Вставай...» від 2 серпня 1933 р. перед читачами вимальовується голодна та осиротіла дівчина, яка нахилися до матері та благає її прокинутися, не знаючи про смерть матінки. Дівчина стурбована тим, що «В село приїхали з ЧеКа, / Вони заберуть все зерно / У нас із застка... / Люба! Пора вставати. / Бригада іде до хати. / Вже у сусіда все забрали під мітлу, / Кажуть, знущались, / Лаялись і бились / І до Сибіру заслати грозилась. / ... Рідненька, вони будуть зараз забирати, / Промов до них хоч словечко. / Бо всім нам навесні з голоду вмирати. / Хай залишать зернят хоч малечі» [4]. Ці «контрреволюційні твори» були одним із пунктів обвинувачень О. Наливайка, якого врешті засудили до десяти років ув'язнення.

Написання так званого контрреволюційного вірша інкримінували і Івану Дубовику, вчителю

з села Будьонівка Харківської області, якому 20 листопада 1937 р. особливою трійкою УНКВС по Харківській області було присуджено найвищу міру покарання – розстріл [16, с. 649].

Вчитель з Чернігівщини Іван Піонтковський писав вірші для себе, в яких звучала ідея визволення України від «москаля-буржуя» та «москаля-пролетаря», які Україну вважали за свій край. Вчитель пророче підкреслював, що «братерство» Україні з боку москаля нав'язувалося. Творча «спадщина» І. Піонтковського стала приводом для його арешту [3, с. 69].

Прояви незгоди з політикою влади звучали і у віршах, що виходили з-під пера робітників. Партійними настановами проголошувалося, що влада належить робітничому класу. Робітники, якоюсь мірою відчуючи себе тим гегемоном, ймовірно вважали, що можуть запобігти своєму злиденному становищу. Саме цим можемо пояснити сміливі факти дописів віршів антирадянського змісту до редакцій багатотиражних газет, які виходили на підприємствах. Наприклад, вірш про голодних робітників потрапив до багатотиражки Макіївського металургійного заводу в червні 1933 р. Його публікація стала можливою, оскільки причиною голоду завуальовано названо заводську бюрократію: «З бюрократичної страви не наситиш нині люду. / Бюрократичною стравною ситий не будеш. / У мартенівському цеху немає буфет-їдальні. / Гей, завком, прокинись від сплячки, / Чи всі ти бачиш болячки? / Схудли, мов тіні: / Нема де снідати, поїсти – і ніхто не хоче слухати... / Розбрелася робоча рать: / Шукає, хліба де б дістати: / В результаті: дуже сумно і в шлунку порожньо-порожньо. / Заявляємо прямо, сміливо: / Тут не в шкурництві справа. / У тілі видно вже кістки / Міркувати тут просто: / З бюрократичної страви / Не наситиш нині люду...» [22, с. 142].

Робітники Сталінського заводу розвішували плакати з карикатурами на Сталіна та віршем, яким попереджали про те, що «працюючи, з самого ранку, на підлого Сталіна, люди отримують тільки тараньку» [22, с. 142].

Дехто з робітників наважувався відкрито декламувати свої вірші, як, наприклад, робітник Харківського тракторного заводу Влас Климов 1910 року народження, якого в 1933 р. виключили з комсомолу як «соціально небезпечну людину», а в 1937 р. засудили за складання та поширення серед робітників антирадянських віршів [15, с. 342].

Вірші виходили з-під пера передусім представників молоді. Пошук сенсу життя, визначення світоглядних цінностей, порівняння реального та

омріяного – це все притаманно насамперед молодій особистості [25, с. 226]. Окрім того, особливо в містах, молодь цікавилася поезією, перебувала під впливом різних літературних гуртків, в яких захоплювалися романом В. Винниченка «Сонячна машина» та іншими творами, за які в подальших роках їх автори понесли покарання [13, с. 5; 22, с. 690].

Написання віршів і їх смілива декламація [15, с. 192, 435], може бути пояснена і юнацьким максималізмом. У Ніжинському педагогічному інституті студенти не тільки декламували своїм одногрупникам поезію антирадянського змісту, а ще й насмілилися представити її на літературний мовний конкурс. Обурення влади викликали слова з вірша: «На Україні є усе: і хліб, і метал, руда і вугілля – тільки б жити, та радвлада жити не дає» [18, с. 59].

Вірші священнослужителів відрізнялися від віршів інших верств населення. Писалася поезія духовно-релігійного змісту, більш схожа на молитви, а також до нас дійшли вірші, в яких передавалася краса Божої служби, вірші, присвячені окремим постатям в історії православ'я [23, с. 105–106, 232–234].

Офіційне видання Української автокефальної православної церкви «Церква й життя» друкувало вірші священника П. Касянчука, протоієрея М. Хомичевського, анонімну поезію [5, с. 240], яка мала за мету привернути увагу людей до Бога, що особливо було актуальним в умовах секуляризації суспільства, проведення антирелігійної пропаганди. У віршах М. Хомичевського, який публікувався під псевдонімом А. Лепський, звучить ідея смутку за людей з «порожнім серцем»: «Ой, при дорозі Хрести хилилися, / Никли до долу... / За людей з серцем порожнім / Плачно молилися / Скрипом довгим / Ніч і день: / Святий Боже, Помилуй нас! / Невтішні скрипи / Навзрид ридали / За подорожніх, / Що йшли десь далі / З серцем порожнім... / А плачні скрипки / Співать втомилися: Святий кріпкий, / Помилуй нас!» [26, с. 7].

На сторінках церковних друкованих видань у радянські часи не могло бути віршів іншого спрямування і тільки в завуальованій формі можна було висловлювати своє занепокоєння новітніми викликами. Писати вірші, в яких би оцінювалася радянська дійсність, можна було лише тільки для себе. Представники духовенства теж довірили свої почуття та хвилювання паперу. Врешті їх вірші потрапили до архівно-кримінальних справ. У 1932 р. дяк православної церкви на Вінниччині Григорій Рождественський, чітко усвідомлюючи жахливу ціну політики індустріалізації, у своїм вірші пророче застерігав, що виконання

п'ятирічки призведе до голоду. Написання цього вірша стало причиною обвинувачення у проведенні антирадянської пропаганди. 3 жовтня 1932 р. дяка було ув'язнено до табору на три роки [10, с. 11].

У 1936 р. священник села Ново-Павлівка Нікопольського району Дніпропетровської області п'ятдесятирічний Іван Кущинський був притягнутий до сфальсифікованої справи священників Нікопольського району. Шаблонне обвинувачення в антирадянській діяльності коштувало йому шести років існування у виправно-трудовах таборах [19, с. 30–34]. Під час обшуку в будинку І. Кущинського була знайдена обкладинка шкільного зошита, з однієї сторони якої був записаний вірш «Життя». Вірш ніби написаний від імені дитини священника, яка відчувала себе ізгоєм та зверталася з молитвою до життя з проханням позбавити страждань: «Минули дні, / Минули роки щастя, / Минуло вже все те, / Що не повернеться, вже більш. / О, життя, життя! / Де ти діло всі ті роки нашого весілля? / Забрало, сховало, / Ніхто і не примітив / Коли і хто забрав його. / Тепер настав вже невеселий час, / То там, то там / Можна почути: / Прощай, прощай рідне село, / Прощайте сестри і брати, / Я іду щастя ще шукати, / Ось може де нагибаю на його / Тоді я буду жить / І згадувати про Вас, / Про щастя що минуло, / Про той веселий час / Коли ми всі укупі / Сиділи в одній клясі / І не гадали про все це, / Що діється тепер. / І так, прощайте мої товариші. / О так роз'їдуться майже усі, / Останні ж не мають права їхати, / Бо їх батьки позбавлені всіх прав. / Куди не кинься / Скрізь однаково відповідають: / «Ви хто, позбавленці? / Геть, геть звідціль / Вам не дадуть нічого тут. / Подаси заяву ти до школи / І там женуть тебе мов пса, / За що, за що ми кару несемо? / Хіба не всі однакові чи що? / Хіба ж ми винні, що батьки наші / Раніш були людьми? / О, життя, життя! / Що хочеш з нас зробити? / Молю, тебе життя: / Вже хвате з нас знущання / Вже досить вимучило нас, / Молю тебе ще раз: / Вже досить вимучило нас, / Не муч і не знущайся з своїх рабів / Бо може коли небудь / Тобі в пригоді будем ми» [24, арк. 129].

З іншої сторони обкладинки зошита читач може побачити п'ять віршиків ідеологічного спрямування з промовистими назвами: «Марш юних піонерів», «Пісня піонерів», «Ми, діти фабрики», «Барабан», «Марш» [24, арк. 129 зв.]. Вірші, написані російською мовою, друкувалися на учнівському зошиті з метою пропагування ідеалів партії. Досить символічно, що на одному аркуші

з однієї сторони – вірші, в яких постає намальоване владою майбуття «світлик років без ланцюгів», а з іншого боку, відображена дійсність, яка зруйнувала щастя людини і зовсім не відповідала пропагованим ідеалам партії. Перед нами постають як ніби два виміри одного буття – життєвий та ідеологічний. Чому саме на цьому аркуші священник написав вірша? Чи не знайшлося в автора поетичних рядків іншого паперу? Не знаючи достеменно, можемо припустити, що вірш «Життя» народився в тому числі і від прагнення говорити правду, від бажання спростувати піонерські вірші про нібито вільне нове життя та світле майбутнє.

Професор Микола Михайлуца, дослідник історії православних церков на Одещині, встановив, що на таємних зібраннях на квартирах вірян Істинно-православної церкви (ІПЦ) читалися вірші на злободенні теми. До документів архівно-кримінальної справи, заведеної на учасників таємної групи ІПЦ в Одесі, потрапив аркуш з віршем «Церковний дзвін». У вірші висловлювалося обурення антицерковною політикою радянської влади. Зняття дзвонів трактувалося як безпрецедентний випадок в усьому світі. Автора вірша розгнівало, що замість незрівняної музики церковних дзвонів лунають «фабричні гудки». Підкреслювалося, що Росія стала боягузливою. Людей у країні названо «жалюгідними рабами з ланцюгами на руках» (переклад з рос. – авт.) [9, с. 136–137]. Автор поетичних рядків чітко розумів, що відбувалося встановлення тоталітарного режиму і ставив запитання: «Що чекає на тебе, нещасна Росія?». «16 років тому ти зреклася Бога / І працюєш у поті на сатану. / І за твою пекельну працю маєш ти в результаті / Розстріли, голод, холод, море та в'язницю / Розпуста, грабіж, вбивства та безбожжя...» (переклад з рос. – авт.) [9, с. 137] – це усвідомлення несправедливості та неймовірної ціни, яку платить народ за втілення в життя ідеалів партії, перегукувалося з іншими, проаналізованими вище віршами. Антирадянське спрямування вірша було одним із аргументів на

користь винесення вироку щодо ув'язнення членів групи до виправно-трудових таборів.

Висновки. В умовах формування та розквіту тоталітарного режиму людина не мала юридичних механізмів, щоб заявити про свої бажання та права. Багатьом доводилося вдатися до імітації підтримки комуністичного та пасивного супротиву. Пересічні люди у віршах надали свою оцінку руйнівним катастрофічним процесам. Поетичні рядки відображали внутрішній світ людини, якій довелося жити в трансформаційних умовах, відчувати на собі комуністичні експерименти. Люди, до кінця не усвідомлюючи потужність репресивно-каральної системи, у «крамольній» поезії виявляли емоції, серед яких домінували обурення, незгода з новими умовами життя. У віршах здебільшого виступали не проти конкретних осіб, які ніби «викривляли лінію партії», а проти самого режиму, який позбавляв не тільки гідності, а й життя. Наявність віршів антирадянського спрямування навіть після Голодомору свідчить про те, що опір не припинявся, що люди не хотіли погоджуватися з існуючими порядками.

Як правило внутрішній бунт маніфестували молоді люди, для яких надзвичайно гостро стояло питання осмислення сенсу життя. Представники інтелігенції вказували на те, що народ у своїй більшості залишається безмовним, що перетворився на рабів. Вірші писалися людьми, які відчували фальш заяв радянської влади, та не могли мовчки спостерігати за невідповідністю декларацій та жакливі реальності. Поезія відтінила існування в радянській Україні двох світів – реального світу знищення народу та світу популізму, демагогії. Автори поетичних рядків хотіли правди в умовах суцільного обману влади і цю правду висловлювали в своїх віршах. Це прагнення звучання правди в подальших роках зберігалося та маніфестувалося представниками наступних поколінь. У 1981 р. в таборовому зошиті Василь Стус запише: «Але як то калічить душу – коли ти бачиш і мовчиш» ... [21].

Список літератури:

1. Бохман Н. Семейная книга. Київ : Дух і Літера, 2019. 440 с.
2. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
3. Демченко Т. П. Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки ХХ століття). Чернігів : ПАТ «ПВК “Десна”», 2017. 100 с.
4. За вірші про Голодомор – десять років ув'язнення. Служба зовнішньої розвідки України. URL: <https://sztu.gov.ua/history/stories/za-uirshi-pro-holodomor--10-rokiv-uviaznennya> (дата зведення: 11.07.2023).
5. Захарчук І. Борис Тен: грані самототожності. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організація; НТШ. Рівненський осередок; редкол.: А. Жив'юк (голов.

ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне : НСКУ. Рівненська обласна організація, 2019. Вип. 1. С. 239–264.

6. Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ : ПП Наталія Брехуненко, 2009. 64 с.

7. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф, 2004. 440 с.

8. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук : [б.в.], 2003. 324 с.

9. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 388 с.

10. Мученики за віру. Біографічні дані служителів культури Вінницької єпархії, репресованих у роки сталінізму / за ред. В. С. Калюжного. Вінниця : Державне обласне видавництво, 1993. Вип. 1. 64 с.

11. Петровський Е. Фатальний щоденник (За матеріалами архівно-слідчої справи № 22689-п архіву УСБУ в Одеській області). *Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша* / упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 619–623.

12. Поезія Вільних. URL: <https://warpoetry.mkip.gov.ua/> (дата звернення: 06.07.2023).

13. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928–1936 рр.). URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.2000.2.pdf> (дата звернення: 11.07.2023).

14. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с.

15. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга друга. / КЗ «Редакційно-видавнична група Харківського тому серії “Реабілітовані історією”». Київ; Харків : Оригінал, 2014. 672 с. : іл.

16. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. Ч. 1. / КЗ «Редакційно-видавнична група Харківського тому серії “Реабілітовані історією”». Київ; Харків : Оригінал, 2015. 672 с. : іл.

17. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. Ч. 2. / КЗ «Редакційно-видавнична група Харківського тому серії “Реабілітовані історією”». Київ; Харків : Оригінал, 2016. 696 с. : іл.

18. Реабілітовані історією: Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, О. В. Лисенко, Р. Ю. Подкур, О. М. Потапенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2016. Кн. 6. 684 с.

19. Савчук Т. Г. Повсякденний світ родини священника Сергія Мізецького (1920–1930-ті роки) : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 140 с.

20. Сталін і Каганович. Листування 1931–1936 рр. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov.php> (дата звернення: 06.07.2023).

21. Стус В. З таборового зошита. URL: <https://stus.center/p/taborovii-zoshit-149> (дата звернення: 11.07.2023).

22. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

23. Український православний благовісник. 1927. № 14.

24. Управління СБУ у Дніпропетровській області. Спр. 11321-ФП. 241 арк.

25. Фельдман Ю. І. Психологія особистості у період молодості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Психологія»*. 2017. № 56. С. 222–232. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/psychology/article/view/34> (дата звернення: 11.07.2023) doi.org/10.5281/zenodo.888768

26. Церква й життя. 1927. Ч. 1.

Savchuk T.G. SOCIETY'S POETIC RESPONSE TO SOCIAL DISASTERS IN SOVIET UKRAINE IN THE 1920–1930S

The article analyzes poems written by ordinary people in Soviet Ukraine: peasants, workers, students, priests, and representatives of the secular intelligentsia. The poems written by individuals from different social strata shared a common theme: a sense of being deceived by the authorities and a clear awareness of the genocidal intentions of Communo-Bolshevism. However, social background, education, upbringing, and age influenced the focus of the poetry. This poetry served as a passive form of resistance to power and a way to channel negative emotions, such as anxiety, helplessness, and despair. People, who may not have fully realized the extent of the repressive and punitive system, expressed their emotions through «seditious» poetry, primarily expressing indignation and disagreement with the new conditions of life. The poems were not primarily directed against specific individuals who deviated from the party line, but against the regime itself, which not only deprived people of their dignity but also their lives. The existence of anti-Soviet poems even after the Holodomor of 1932-1933 indicates that the resistance persisted and that people refused to accept the existing

order. These poems were written by individuals who recognized the falsehood in the Soviet government's statements and could not silently witness the contradiction between declarations and the harsh reality. The intelligentsia noted that the majority of the people were silenced and had become slaves. Typically, young people exhibited inner rebellion, as they grappled with the profound question of life's meaning. The article highlights that poetry underscored the coexistence of two worlds in Soviet Ukraine: the actual world of people's destruction and the world of populism and demagoguery. The authors of these poems sought truth in a society characterized by pervasive deception from the authorities and expressed this truth through their poetic works.

Key words: *Soviet Ukraine, poems, social catastrophes, resistance, totalitarianism, Holodomor.*

Khanaliyev Dj. V.

Baku State University

THE POLITICS OF THE NATIONALIST STIGMA IN MASS REPRESSIONS IN THE AZERBAIJAN SSR AND ITS CONSEQUENCES

One of the most tragic pages in the history of the Soviet empire is the mass political persecutions of the 1930s. The formal reasons for political persecutions and the motives of the fabricated verdicts were very diverse. Enmity against the Soviet system, sabotage, connections with anti-Soviet elements and a number of other fictitious reasons were the most common accusations in the investigation process.

It was a bitter truth that most of the victims of the mass persecution period of the Soviet regime in just 2–3 years were our national intellectuals who loved their people. The punitive measures served to deprive our intellectuals, who are the executors of a special social mission, of free thinking and to replace them with new Soviet diploma intellectuals who serve the ideals of equality and Soviet internationalism. The most regrettable and incredible thing about the process of unjust punishment was that the plans and norms of people being accused and punished were strictly determined in advance.

The other part of our intellectuals, who held responsible positions in the party and Soviet bodies, and who had more or less services in establishing and strengthening the Soviet power in Azerbaijan, were falsely accused of treason, counter-revolutionary activities, and cooperation with secret emigrant centers abroad.

The consequences of the repressions for the following decades, perhaps even half a century, were severe. These are a severe demographic crisis, a sharp decrease in the number of educated people, not only intellectuals, but also engineering and technical personnel, irreparable damage to Azerbaijani science by depriving our well-known scientists who have been trained for decades and thousands of hard work, social harmony between the city and the village, between people within the village. disruption, confrontation was the visible side of what the campaign caused. The physical and psychological stress experienced by the persecuted themselves, their family members, their relatives, the society's attitude towards them, etc. factors should not be ignored.

Key words: *political reconsideration, nationalism, court, process, political trio.*

Introduction. In the 1930s, the political situation in the Azerbaijan SSR became much more tense. It would not be correct to connect this only with the difficulties of the collectivization campaign. Mistakes made during the implementation of the political course were, strangely enough, explained by the leadership of the republic, especially by the positions of its non-national majority against the national interests, as well as by the negligence and even criminal acts of the local party management bodies.

On the eve of the beginning of mass political persecutions, the tension of the situation in the cities, especially in Baku, within the republican leadership reached its peak. In the period before 1934, the entire atmosphere in the leadership of the republic took the form of a campaign to search for criminals and punish the guilty, regardless of their previous services and positions. Despite the official

start of mass persecutions in 1934, in 1933 there were already possibilities that the political situation would worsen in the near future, and punitive measures were expected.

The formal reasons for political persecutions and the motives of the fabricated verdicts were very diverse. Enmity against the Soviet system, sabotage, connections with anti-Soviet elements and a number of other fictitious reasons were the most common accusations in the investigation process.

It was a bitter truth that most of the victims of the mass persecution period of the Soviet regime in just 2–3 years were our national intellectuals who loved their people. The punitive measures served to deprive our intellectuals, who are the executors of a special social mission, of free thinking and to replace them with new Soviet diploma intellectuals who serve the ideals of equality and Soviet internationalism.

The beginning of political persecution. In two stages of political persecution: 1) from the beginning of 1937 to September 1938; 2) In the stages from September to December 1938, the main target of the coup was the intellectuals. We have already stated that cases of persecution of ordinary people, kolchomoks, began in the early 1930s. Also, the executives, who clearly understood that it was not credible to accuse party-farm workers of nationalism, blamed these people for negligence, sabotage, and working in opposition party groups and factions, and still achieved what they wanted.

Let's also note such an issue that, while it was considered mandatory to conduct correspondence in the Russian language in the state offices throughout the republic, special attention was paid to the problem of learning the Russian language at the level of the republic's administration. On April 1, 1938, the decision of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan and the Council of People's Commissars "On compulsory study of the Russian language in non-Russian schools in Azerbaijan" was published in the republican press [7, p. 1]. In general, the adoption of such a special resolution was related to the confirmation of the thesis about the special mission of the Russian people in the fate of the peoples of the entire union state in the ideological policy of the party. On the other hand, such a policy aimed at almost forgetting the national language was incompatible with the principles of the Soviet national policy. Of course, it was unthinkable that our intellectuals who opposed this injustice, who once voiced an opinion in favor of our native language, would later become the object of persecution.

In 1933, on the eve of mass political repressions, special inspections were carried out in order to clear the party ranks from enemy elements who had supposedly "infiltrated here", many innocent people were subjected to various punishments. Let's note only this fact that "at the beginning of 1936, more than 57 thousand communists passed the verification of party documents in Azerbaijan. According to the results of the inspection, more than 12 thousand people or 22 percent were expelled from the party ranks [1, l.19-25]. The fear of becoming the next victim in such illegal but "legal" processes made hundreds of people look for ways to escape to neighboring Iran, Turkey and other places.

In those years, the fact that Y. Sumbatov, Kh. Grigoryan, R. Markaryan and other Armenian "internationalist" leading personnel subjected our intellectuals, other people, and their family members to difficult living conditions with complete impunity

did not bother Moscow, nor the internationalist leadership in the republic.

Among the condemned people, there were quite a few who were branded as "nationalists", who were accused of violating the Soviet national policy and opposing the upbringing of internationalism [6, p. 799].

Among those severely punished in the course of the mass political persecutions, there were not a few Azerbaijani statesmen who were among the elite of the Azerbaijani leadership, but at some point, perhaps, did not satisfy the internationalist Bolshevik leadership with their different approach to the solution of some issue. It was very hard and sad that E. Khanbudagov, T. Shahbazov, A. Karimov, R. Akhundov and dozens of others were among those punished [2, l.86].

The fate of our intellectuals, whom the Soviet government labeled "nationalist" and punished even more severely, was celebrated with heartburn by the surviving members of the APC, who continued to operate outside the republic.

Planning recessions. An important part of archival documents and other documentary materials reflecting the course of the processes carried out under the direct instructions and control of the center in Azerbaijan during the repression, the illegality of the verdicts, as well as numerous facts aimed at the gene pool of our people and the physical elimination of our intellectuals, has been published.

In order to speed up the procedure of prosecution and trial of those who were punished, institutions and groups were operating at different levels of the management system. On the basis of the decision of the Political Bureau of the Central Committee of the RK(b)P on July 10, 1937, the special "troika" consisting of Y. Sumbatov, T. Guliyev and D. Akhundzade in Azerbaijan unjustly punished innocent people and attempted to destroy intellectuals by accusing them of "nationalism".

The most regrettable and incredible thing about the process of unjust punishment was that the plans and norms of people being accused and punished were strictly determined in advance. According to the verdict of the "trio" mentioned in the document in question, the shooting of innocent people, including our national intellectuals, the deportation to the eastern regions of the country, or the sending of their family members to the camps in the KhDIK system, in any case, the evidence in the indictments is not true, everything was planned in advance. it was proof that the task of the center was obediently followed.

The main target of political persecution. In those 2 years, 29,000 of the 70,000 people found

guilty of crimes of various degrees were our national intellectuals. B. Talibli, H. Zeynalli, H. Bilandarli, B. Hasanbayov, Y. Chamanzaminli, B. Chobanzade, V. Khulufu and others are the main fault of being victims of repression because they love their people, they are “nationalists” while simply defending national, cultural and spiritual values. they took the name [8, c. 80].

The main excuse for “proving” the “guilt” of advanced people who are scientists and cultural figures in the investigation and trial processes is to use all kinds of lies and fabrications to “prove” the events with open eyes, because they did not hide their concerns by foreseeing the danger and tragedy being prepared for the fate of our people. was a nationalist brand. The other part of our intellectuals, who held responsible positions in the party and Soviet bodies, and who had more or less services in establishing and strengthening the Soviet power in Azerbaijan, were falsely accused of treason, counter-revolutionary activities, and cooperation with secret emigrant centers abroad.

Family members of people convicted and punished for nationalism, relatives persecuted and often punished, suspects, etc. inclusion in the categorical lists was a continuation of the tragedy in another form.

In the course of the mass persecutions, the non-national representatives of the republic’s leadership did not give up new blackmail, tricks, sending informants to the center and other provocations every day, as if what they had done in the course of the campaign against Azerbaijanis was not enough. The situation reached such a point that M. Bagirov was forced to admit that he was directly responsible for the calamities that befell our people.

One of the highlights of mass persecution. It was mainly a slander organized for the non-Azerbaijani representatives of the republic’s leadership in Baku, and their henchmen on the ground to slander and prosecute intellectuals and other honest citizens. In this regard, there were also reports that the republic was leaving behind other members of the union. In 1937-1938, such anonymous letters with various fake content were sent from Azerbaijan to Moscow.

Nevertheless, in 1938, as a result of numerous denunciations addressed to the center about M. Bagirov’s position, various inspection commissions were sent to Baku. One of these commissions was even chaired by N. Yezhov himself, the USSR State Councilor at that time [5, p. 127].

Although they tried to prove that M. Bagrov was loyal to the counter-revolutionaries and that he did not organize the fight against them at the proper

level, it was unsuccessful. In fact, M. Bagirov saved his personal relations with L. Beria, the next head of the Soviet Union of Soviet Socialist Republics, from facing Stalin’s wrath.

Political persecution campaigns. In the course of the research, we mentioned the name of “Shamakhi case”. The public trial of a fairly large group of party and economic leaders accused of counter-revolutionary crimes by the republican leadership began as early as May 1937. A special headquarters was organized to carry out the “Operation”, and the head of the headquarters was appointed A. Markaryan. The main accused in the trial, which lasted from October 27 to November 2, 1937, was Hamid Sultanov, the former People’s Communal Economy Commissioner of the republic. Thus, the main accused Hamid Sultanov admitted that he was a member of the “counter-revolutionary” center, a nationalist organization created with the aim of overthrowing the Soviet government, separating the Azerbaijan SSR from the USSR, and restoring capitalist property. During the process, 400 persons holding various positions were arrested and punished [8, pp. 128–129].

During the period of persecution, our intellectuals, who were massively labeled as “nationalists”, were accused with template labels – “pan-Turkist”, “Islamist” and other false pretexts. In some literature, there is also an opinion that the mass punishment of our intellectuals for such slanderous and slanderous crimes can be caused to a certain extent by the national composition of law enforcement officers, and to a certain extent by the low level of literacy and education of most of them. In our opinion, it is difficult to agree with this provision. Because the last conclusion is not at all reasonable and did not influence the mentioned mass accusations even a little. Actually, since 1934, the persecutions, which have become massive, served other political centers to cover up the reasons for the failure of the celebration of the promised socialist ideas, which were carried out throughout the union.

The fact that the persecutions led to particularly disastrous results was due to indifference to the existence of a ready-made enforcement mechanism against the law in the Azerbaijan SSR, as well as the consideration of the Armenian factor, as well as other subjective reasons in general.

One of the main accusations of political persecution. Among the false accusations that our intellectuals were engaged in “secret nationalist activities” that were used as the basis for their trial, which were voiced against most of the unjustly accused people, were the most frequently voiced.

During the period of political persecution, the mass deportation of thousands of representatives of our national intellectuals from Azerbaijan to other remote areas of the union, among them there were well-known scientists, cultural and artistic workers, and even religious figures, the morale of the people in the society, its educated people, who more or less understood what was happening, served the destruction of the class that was able to draw conclusions. At the same time, these and other mass forced transfers were carried out in a completely reasonable manner.

It should be taken into account that these persecutions meant a new stage of the campaign aimed at ending the existence of the intelligentsia, or bringing them to the level of serving the principles and interests of the Soviet regime. The difference was that the political persecution lasted for almost a year in the first stage. The victims of the first stage were the members of APC, who are the most advanced representatives of Azerbaijani intellectuals, and other intellectuals who did not accept the new government and did not agree with its principles of activity.

However, like other people who were punished in the next stage of persecution, our intellectuals did not do anything to justify the false accusations brought against them in their words or actions. It's just that the regime was trying to eliminate all potential opportunities and possibilities in the future in the direction of national interests, independence, and statehood in the face of brains and smart people who think like this for the sake of its own security.

It should be noted that mass political repressions, which accelerated since 1934, continued in almost the same way and according to the same scenario throughout the union.

For the sake of justice, it should be said that the processes and cases considered in the first months of the persecution were few compared to other republics. Those were also related to the prosecution of wealthy Golchomak peasants, which began in 1930. However, in the following months, the concrete tasks of the center, allegedly due to the gradual escalation of the class struggle, accelerated the punitive campaign.

New targets of political persecution. Following the intellectuals, the new target of persecution was Azerbaijani cadres of higher and local party management bodies. In the false accusations made against these people, there were many who were accused of "nationalism", along with allegations of anti-party activity, cooperation with secret political organizations.

Most of the political persecutions and trials of those accused of nationalism were carried out in

1937. Thus, in that year, 22 people's commissars, 49 secretaries of party committees, 79 district executive committee chairmen, 57 industrial and oil enterprise directors, 110 military personnel, 207 trade union activists and 8 professors were sentenced to be shot [4, 1.3].

The wave of persecution of party-economic activists from Baku to the regions resulted in the punishment of a large group of employees of the party committees of Nakhchivan MSSR, Ali-Bayramli, Goychay, Gazakh, Lankaran and other regions [8, p. 118].

Still, on the basis of a ready-made scenario, forced confessions, statements of false witnesses, H. Sultanov, together with his associates R. Akhundov, J. Efendiyev, G. Musabayev, H. Vazirov, D. Bunyadzade, E. Khanbudagov and others, allegedly killed the Soviet Union in the USSR. It was "proved" that he cooperated with a secret center engaged in nationalist activities organized for the purpose of overthrowing the government and forcible separation of the Azerbaijan SSR from the USSR. The highest punishment was imposed on 3 of those convicted, and prison sentences of 8–20 years were imposed on the rest [5, pp. 128–129].

We could expand this range a bit. Most of the family members of those who were persecuted had experienced the same fate, and at the time it was considered a relationship.

The names of our national intellectuals, who were condemned as "former Musavatchi", "pan-Turkist", "nationalist", often appeared in the republican press pages of those years.

Ordinary organized denunciations were enough for our prominent intellectuals M. Mushfiq, H. Javid, Y. Chamanzaminli, T. Shahbazi and hundreds of other intellectuals with a national spirit to be arrested and receive the most severe punishments.

The search for "nationalist", "enemy of the people" or "hunting" was repeated more often in higher schools, scientific organizations, and cultural and educational institutions where our intellectuals were in majority in the Azerbaijan SSR. Those whose guilt was "proved" in the course of such searches and sentenced to various severe punishments made up almost half of those organizations.

One of the addresses of a group of those accused of "nationalism" and punished as enemies of the people among the collectives of various scientific organizations and institutes was the employees of the Azerbaijan branch of the EA of the USSR.

In the course of the mass persecutions, the punishment authorities had already issued sentences

and used the false statements they forcibly obtained from the “guilty” to arrest and punish new intellectuals. It is on the basis of such false, coerced statements.

Despite the fact that during the two years of the persecutions, except for a few of our intellectuals, the rest gained credibility with the authorities by glorifying the Soviet regime, but it was no coincidence that the organizers of the persecutions targeted such influential people who were more well-known among the population in order to create fear.

In May-June 1937, the Azerbaijan Soviet Union of Writers became the closest object of attention. After the serious criticism of a group of members of the Union at the urgently called meeting of the Union on June 3, the great Azerbaijani writer Huseyn Javid, as well as Ali Nazmi, Talybli, Taghi Shahbazi, Ali Razi, Sanili, Seyid Huseyn and others were arrested. A little less than half of the Union of Writers of Azerbaijan – 27 people were accused and sentenced to heavy sentences. The deprivation of life of our well-known and influential writers and poets among the population is a grave tragedy for our culture and people. was [8, p. 97].

Among the people who were subjected to political persecution, there were also many facts of searching and “finding” the “culprits” among those who came from South Azerbaijan in search of work. Nationalism, sabotage, etc. are blamed for such people. although there were no slanderous accusations, it was a fact that criminal cases of this type were of a political nature and that I. Stalin himself directly controlled it. In December 1936, M. Bagirov sent a letter to Stalin, indicating that 17,746 people, 67,300 Iranian citizens with their families lived in the Azerbaijan SSR, and stated that most of them were people who joined criminal elements, were not engaged in socially useful work, smugglers, and to a large extent foreign nationals. persons of interest to intelligence agencies and various counter-revolutionary groups. It was this idea that became the basis for the expulsion of Azerbaijanis of Iranian origin. However, these opinions about them had no resemblance to the truth and most of them were Azerbaijanis [8, p. 73].

Although this number in itself is not large compared to other republics of the union, the fact that the total number of victims of the tragedy is high compared to the population allows us to understand the scale of the tragedy and the consequences it can cause later. According to the union census of 1939, the number of casualties for Azerbaijan, whose population was only 3.2 million people, was 3.75 percent of this figure, which indicated many points.

Torture and coercion were used in penal institutions to obtain the necessary statements from the accused

for investigation and punishment. The fact was that among the reasons why the appeals addressed to various authorities by the family members of the accused were left almost unanswered and without results, such physical torture was allowed by the leadership of the law enforcement agencies, albeit unofficially. From this point of view, it was understood that during the course of the trial, statements obtained by force from the defendants were completely and unequivocally rejected.

In 1937, at the time when the persecutions were most severe, pan-Turkic, Musavatist, bourgeois nationalist statements were often repeated in the accusations made against the people that the regime perceived as a special threat to itself in Azerbaijan. Party Soviet cadres who intended to protect our national intellectuals, our national roots, and values, or who refused to oppose them, were labeled as unreliable and enemies of the regime and were severely punished.

In the early years of Soviet rule, the position of the local authorities, which called the “intellectuals of the bourgeois era” for cooperation and solidarity, has now turned into the direct physical destruction of these people.

There was no doubt that the Soviet system paid special attention to the issue of loyalty and attitude of the upper class of the people and intellectuals to the regime in the national regions. From this point of view, the totalitarian Soviet management system always kept in mind the control of national cadres and their nationalistic views, which they considered to be a special threat to their authorities. On the other hand, as in the rest of the allied republics, what the national intellectuals and party leaders feared most in Azerbaijan was the realization that they would be accused of nationalism, just as they expected at any moment.

Among those punished in the campaign of persecutions, there were few people whose indictment did not contain a clause on the charge of nationalism. Even if the very few Azerbaijani employees of the law enforcement agencies who participated in the trial processes were simply observing the processes and the accusations were baseless, let's admit that it is also an undeniable fact that such fake investigation and trial processes were the absolute majority, and they refrained from commenting on them. The reason was that they themselves were in danger of falling into these lists. The analysis of investigative materials related to mass persecutions first of all showed that regardless of the identity, position, after determining the process, scenario, identity of the organizer,

subject to be punished, forms of punishment, specific indictment documents, national issues, religious views, etc. motifs related to

Following the “nationalist” stigma shown in the texts of “ready-made” accusations against our intellectuals and other categories of educated people, their punishment by declaring them “enemies of the people” was only a brief procedure.

The consequences of mass persecution. It should be noted that there are different, sometimes even contradictory figures about this issue in both sources and studies.

If we talk about the consequences of mass political persecution for Azerbaijan, we must say that it has not been possible to determine the total number of victims of repression in different literatures of individual authors until now. Some say that the number of those who lost their lives reached 70,000 from these figures, while others say that there were 70,000 of them only in 1940. According to most authors, the total number of victims of the tragedy in 1937–1938 reached 120 thousand.

Among the official legal documents, we can first mention the reference submitted by the Public Prosecutor to I. Mustafayev, the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan on May 4, 1955. The document stated that <...> 2846 people were arrested and 2215 people were sentenced to death by the Troika in 1937 only for political crimes [3, 1.4].

In April 1956, in the verdict issued against M. Bagirov and his co-convicts, the fact that inhumane, illegal actions and violence were committed with the persecuted was a historical fact that acknowledged the depth of the tragedy [9]. During the investigation of the convicted persons, it was established that citizens were illegally arrested without any reason, or those who were punished were illegally arrested on the basis of false statements obtained by force from some persons. Arrested people were tortured by violent methods based on false statements and forced to sign fabricated interrogation protocols and false charges.

Although the figures given in archival documents and other research articles are different, they allow to create a complete picture of the overall picture of the tragedy. In 1937, the “trio” sentenced 2,792 people to death and 4,425 to long-term imprisonment for political crimes alone. In 1938, the “troika” handled the cases of at least 10,000 people. Most of them were sentenced, some were sentenced to be shot, and some were detained in camps for political prisoners and sentenced to long-term imprisonment. At the same time, there were those who were tried in the mobile meetings of the Military Collegium, by military tribunals, and in

the sessions of ordinary courts, and there were those who were convicted and tried [4, 1.4].

It is also known that from the middle of 1936 to the middle of 1938, 13356 Azerbaijanis were arrested for political reasons by different structures [8, p.170].

Another purpose of the punishments was that during the years of the cultural revolution, he tried to “neutralize”, weaken, and tie the hands of our progressive-minded, nationally-minded intellectuals, who were different from the newly formed, standard-thinking Soviet intellectuals, knowing the potential danger. The reason was that before the establishment of Soviet power, they received higher education in universities of Russia and Europe, and were considered “bourgeois intellectuals”.

The result. From the facts and opinions we discussed, it became clear that the only right and main reason for the punishment of tens of thousands of people, especially our intellectuals, is that they love their homeland, their people, and try to protect national traditions and moral values, in short, due to their national roots. was to be.

Labeling the convicts as “nationalist” and other similar labels, historically distinguished by their loyal attitude towards other peoples and nations, whose land is distributed to neighbors from time to time with internationalist propaganda, whose natural and economic resources are “fraternal aid”, “proletarian internationalism”, etc. it was the worst insult for a nation that was plundered by being “donated” to the main economic regions of the union with ideological-propaganda slogans.

The severe consequences of the repressions for the following decades, perhaps for half a century – the demographic crisis, the sharp decrease in the number of educated people, not only intellectuals, but also engineering and technical personnel, and the deprivation of our well-known scientists who have been trained for decades and thousands of hard work, have been inflicted on the science of Azerbaijan. incurable damage, disruption of social harmony between the city and the village, between people within the village, conflict, etc. was the visible side of what the campaign was doing. The physical and psychological stress experienced by the persecuted themselves, their family members, their relatives, the society’s attitude towards them, etc. factors should not be ignored. The fact that the victims of the mass political persecution campaign in the national regions, especially in Azerbaijan, were more than the ratio of the total population was also related to the center’s excessive bias towards non-Russian and Muslim peoples.

In general, there were many victims of mass persecution in Azerbaijan, and the purpose of such cruelty towards those who were punished was different.

The Soviet regime created special fear and tension in the population and society in order to speed up the pace of socialist changes with such punishments.

Bibliography:

1. Azərbaycan Respublikası SPİHMDA: f. 1. siy. 88. iş. 95.
2. Azərbaycan Respublikası SPİHMDA: f. 1. siy. 74. İş. 20.
3. Azərbaycan Respublikası SPİHMDA: f.1. siy. 44, iş 251.
4. Azərbaycan Respublikası SPİHMDA: f.1. siy. 331, iş 23.
5. Əhmədov R. Mir Cəfər Bağırov (Dövrün və şəxsiyyətin siyasi portret cizgiləri). Nurlan, Bakı. 2004. 243 s.
6. Əmrahov Mais. 1937–1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Published by Autumn 2022. 9-3. S. 791–819.
7. Бакинский рабочий. 1 апреля 1938 г. С. 1.
8. Исмаилов Э. История «большого террора» в Азербайджане. Политическая энциклопедия, Б., 2015. 239 с.
9. Рустамова-Тоғиди С. А. В чем обвиняли ученого-тюрколога. Следственное дело № 12493-Газиз Салихович Губайдуллин. 2019, том 2, № 3. С. 71–82.
10. Смирнов Н. Г. Рапава, Багиров и другие. Антисталинские процессы 1950-х гг. Часть II. <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%A1/smirnov-nikolaj-gavrilovich/rapava-bagirov-i-drugie-antistalinskie-processi-1950-h-gg/4>

Ханалієв Дж.В. ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО КЛЕЙМА В МАСОВИХ РЕПРЕСІЯХ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РСР ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У статті розглянуто масові політичні переслідування 1930-х років, що є однією з найтрагічніших сторінок історії радянської імперії. Формальні причини політичних переслідувань і мотиви сфабрикованих вироків були дуже різноманітними. Ворожнеча проти радянської системи, саботаж, зв'язки з антирадянськими елементами та низка інших вигаданих причин були найпоширенішими звинуваченнями на слідстві.

Гіркою правдою було те, що більшість жертв масових переслідувань радянської влади лише за 2–3 роки становила наша національна інтелігенція, яка любила свій народ. Каральні заходи мали на меті позбавити нашу інтелігенцію, яка є виконавцем особливої суспільної місії, вільнодумства і замінити її новою радянською дипломованою інтелігенцією, яка служить ідеалам рівності та радянському інтернаціоналізму. Найприкрішим і неімовірним у процесі несправедливого покарання було те, що плани і норми звинувачування і караних людей були суворо визначені заздалегідь.

Іншу частину нашої інтелігенції, яка обіймала відповідальні посади в партійних і радянських органах і мала ті чи інші заслуги у встановленні та зміцненні Радянської влади в Азербайджані, було фальшиво звинувачено у зраді, контрреволюційній діяльності та співпраці з таємними центрами емігрантів за кордоном.

Наслідки репресій наступних десятиліть, а може, й півстоліття, були тяжкими. Це важка демографічна криза, різке скорочення кількості освічених людей, причому не тільки інтелігенції, а й інженерно-технічних кадрів, непоправної шкоди азербайджанській науці, яка позбавила наших відомих вчених, які готувалися десятиліттями і тисячами важкої праці, соціальної злагоди між містом і селом, між людьми всередині села. зрив, протистояння були видимою стороною того, що викликала кампанія. Не можна ігнорувати фізичні та психологічні навантаження, які переживають самі переслідувані, члени їхніх родин, родичі, ставлення до них суспільства тощо.

Ключові слова: політичне переслідування, націоналізм, суд, процес, політична трійка.

УДК 94(477)(092)Пох:2-523.6(477.41)''1851/1920''(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.14>

Чучалін О.П.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВНЕСОК ЛАВРЕНТІЯ ПОХИЛЕВИЧА В ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано праці Лаврентія Похилевича та з'ясовано його внесок у дослідження становища православних монастирів Київської єпархії в синодальний період. Аналіз біографії Л. Похилевича дав можливість з'ясувати його життєвий шлях та кар'єрне зростання, що уможливило доступ дослідника до документів та матеріалів з історії становлення та розвитку монастирів Київської єпархії. Праці Лаврентія Похилевича представляють для сучасних дослідників не лише історіографічний, а й джерелознавчий інтерес.

З'ясовано, що при написанні своїх праць Л. Похилевич активно використовував популярний серед сучасних науковців-істориків метод усної історії. Дослідник записував усе, що дізнавався з розповідей пересічних мешканців про минувшину Київської губернії, поспіваючи ці розповіді з віднайденими історичними матеріалами та архівними документами. Дослідником використовувалися статистичні відомості про чисельність жителів населених пунктів Київщини, матеріали Київської духовної консисторії, архівів казенної палати і губернського комітету із забезпечення духовенства, тогочасної преси.

У своїх працях, на основі рукописних і друкованих джерел, автор докладно подавав інформацію про час заснування, просторовий розвиток, архітектуру, господарсько-економічний стан православних монастирів міста Києва та Київської єпархії, їх благодійницьку та просвітницьку діяльність.

Дані, наведені Л. Похилевичем у своїх працях, засвідчують, що православні обителі Київської єпархії у XVIII – середині XIX ст. були не лише центрами духовності, а й перетворювалися в потужні архітектурні та господарсько-економічні комплекси.

Ключові слова: Київська єпархія, православні монастирі, Лаврентій Похилевич, господарство, просвітництво, благодійництво, чернецтво.

Постановка проблеми. На сучасному етапі історія Православної церкви загалом та її монастирів зокрема викликає у дослідників значний науковий інтерес. Широко практикується обговорення питання ролі монастирів у сучасному суспільстві, їх економіко-правовий статус та соціокультурне значення. Після понад семидесятирічне існування на теренах України більшовицького режиму з його репресивною системою та атеїстичною пропагандою, зі здобуттям Україною незалежності відбувається відновлення старих і створення нових монастирів, активно відроджується монастирське життя. Усе це у свою чергу посилює інтерес наукового співтовариства до вивчення історії заснування монастирів, етапів їх становлення, господарсько-економічного розвитку, соціокультурної діяльності, складу та чисельності чернецтва. У зв'язку з цим виникає необхідність систематизувати дані, відображені в опублікованих працях дослідників проблеми історії монастирів, зокрема і Київської єпархії.

З огляду на вищезазначене окремої уваги заслуговує діяльність дослідників, які були сучасниками багатьох історичних подій і в своєму доробку презентували не лише результати свого пошуку, а й пропонували нові підходи та методи до вивчення історії регіонів України, їх господарського життя, а також досліджували центри духовної культури, до яких відносимо й православні монастирі Київської єпархії. У цьому контексті цікавою є постать Лаврентія Івановича Похилевича як церковного діяча, що зміг не лише досягти високих ієрархічних посад, а й зробити вагомий внесок у дослідження історії Київщини, сприяв формуванню підвалин української краєзнавчої думки другої половини XIX ст. та пропонував нові підходи до вивчення історичного минулого. Сучасні дослідники оцінюють постать Л.І. Похилевича як яскравого представника духовної інтелігенції середини XIX ст., що сформувалася на українських землях під владою Російської імперії [6, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії бракує окремого

наукового дослідження, в якому б висвітлювалися життєвий шлях та дослідницька діяльність Лаврентія Похилевича. З наявних станом на сьогодні наукових праць, у яких, з використанням архівних та опублікованих матеріалів, відображено життєвий шлях Л.І. Похилевича, назвемо статтю Р. Орищенко [6]. У ній автор досліджує проблему становлення сільської інтелігенції Правобережної України XIX ст., до числа яких відносить і постать Л. Похилевича, та дає його коротку біографічну довідку. Виключенням також є окремі наукові розвідки біографічного характеру [1] та з коротким аналізом діяльності Л. Похилевича у вступній статті до видань «Сказание о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся» [12] та «Краєзнавчі праці» [13].

Питання оцінки внеску Л.І. Похилевича у розвиток вітчизняної історичної науки та окремого її наукового напрямку – історичного краєзнавства, в історіографії практично не розроблено. Як і відсутня історіографічна оцінка праць дослідника в частині вивчення історії монастирів Київської єпархії. Тому **метою статті** є аналіз матеріалів праць Л.І. Похилевича для з'ясування становища православних монастирів Київської єпархії в синодальний період.

Виклад основного матеріалу. З тієї обмеженої інформації, що вміщена у енциклопедичних та довідкових виданнях, а також в окремих працях сучасних істориків, удалося встановити, що Лаврентій Іванович Похилевич народився 10 серпня 1816 р. в селі Горошків Таращанського повіту на Київщині в родині священика. Освіту здобував у Київському духовному повітовому училищі та Київській духовній семінарії. У 1840 р. Л. Похилевич вступив на службу до Київської духовної консисторії, де був призначений столоначальником. Та вже у квітні 1843 р. його було переведено на посаду помічника секретаря консисторії, а у 1850-х рр. Л. Похилевич одночасно виконував ще й обов'язки діловода в губернському комітеті із забезпечення сільського духовенства [14].

У 1860-х рр. Л. Похилевич брав участь у роботі Київського статистичного комітету, що сприяло в йому дослідницькій діяльності. Саме за допомогою цієї установи йому вдалося згодом опублікувати результати своїх досліджень. У 1864 р. Л.І. Похилевич завершив службу в Київській духовній консисторії. Однак ще продовжував свою трудову діяльність при Київському повітовому суді. У 1869 р. він пішов у відставку.

Йому вдалося придбати 445 дес. землі в селі Воздвиженка Радомишльського повіту, де і провів свої останні роки. Помер Л.І. Похилевич 18 березня 1893 р. Похований на території Воздвиженської церкви Радомишльського повіту Київської губернії [7, с. 88].

Лаврентій Похилевич – автор книг, які становлять інтерес не лише для тих, кому дорога історія «малої батьківщини» у межах сучасних Київської, Житомирської та Черкаської областей. Його твори цінні й тим, що містять докладні географічно-топографічні, статистико-економічні, церковні, побутові та історичні відомості. З-під пера дослідника вийшли «Сказання про населені місцевості Київської губернії, або статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, містечка та міста, що в межах губернії перебувають» (1864) [9], «Монастирі та церкви м. Києва. Колишній та нинішній стан їх та засоби утримання причтів, а також іновірські молитовні будинки» (1865) [10], «Повіти Київський та Радомишльський. Статистичні та історичні нотатки про всіх населених місцевостях у цих повітах і з докладними картами їх» (1887) [11].

Цікава історія створення та поширення праць Л. Похилевича. Його першу книгу під назвою «Сказання про населені місцевості Київської губернії, або статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, містечка та міста, що в межах губернії перебувають», над якою автор працював майже 10 років, було надруковано в типографії Києво-Печерської лаври накладом 1050 екземплярів, що виглядало, як для того часу, досить солідним тиражем. У 1865 р. Петербурзькою академією наук цю книгу було номіновано на отримання малої Уварівської премії [6, с. 5]. Сучасні дослідники вважають, що з виданням цієї праці Л. Похилевича відбулося народження українського краєзнавства.

Варто наголосити, що праці Лаврентія Похилевича представляють для сучасних дослідників не лише історіографічний, а й джерелознавчий інтерес. У ній автором уміщено статистичні, історичні та церковні відомості про населені пункти, що знаходилися в межах Київської губернії. Для прикладу, у книзі «Сказання про населені місцевості Київської губернії...» основну увагу дослідник зосередив на церковно-історичному описі повітів Київщини. У вступі до видання автор зазначав, що на момент публікації результатів його наукових розвідок не існувало жодного узагальнюючого опису Київщини [9, с. 4]. Джерелами його дослідження стали: розповіді селян

Київської губернії; статистичні відомості про кількість жителів, за різні роки, звіти про стан парафій і церков, отримані з архівних справ Київської консисторії; дані про власників і їх земельні володіння з архівів казенної палати і губернського комітету із забезпечення духовенства; відомості із журналу губернського присутствія у селянських справах, що друкувалися «Киевскими губернскими ведомостями». Тут автором було отримано дані про кількість землі, придбаної у власність селянами на підставі царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. Нотатки про деякі дворянські роди було отримано із оповідей жителів, записаних священниками.

При написанні своїх праць Л. Похилевич активно використовував популярний серед сучасних науковців-істориків метод усної історії. Хоча у науковому світі визнано, що процес інституалізації усної історії, як окремого напрямку історичних досліджень, розпочався в країнах Західної Європи та Америки лише у 1960–1970-х рр., праці Л. Похилевича доводять, що українські дослідники ним активно послуговувалися на сотню років раніше. У передмові до своєї праці «Сказания...», яку було видано у 1864 р., автор зауважував, що під час пошуку історичних та статистичних даних про населені пункти, дослідниками не залучалися оповіді місцевих мешканців та ті перекази, якими вони володіли. «У цих переказах, – підкреслював Л. Похилевич, – наступним поколінням не рідко повідомлялося те, що не збереглося від давнини іншим шляхом. Якщо окремі перекази й були записані окремими дослідниками, то це робилося часто випадково й безсистемно» [9, с. 3].

Перебуваючи на службі в духовному відомстві, часто та безпосередньо контактуючи з населенням Київської губернії, маючи підвищений інтерес до минулого цього регіону, Л. Похилевич намагався записувати все, що дізнавався з розповідей пересічних мешканців про минувшину краю, поєднуючи ці розповіді з віднайденими історичними матеріалами та архівними документами. Дослідник сам же і визнавав, що у такий спосіб зібраний матеріал та написані на основі нього праці будуть піддаватися різкій критиці. Однак, такий перший досвід систематичного опису поселень цілого регіону, заснованого на методі усної історії та з використанням такого інструменту, як інтерв'ю, дослідник вважав важливим і цілком прийнятним для доповнення історичних знань.

Зібрані відомості з різних джерел та перекази місцевого населення Л. Похилевич подавав у своїх працях переважно мовою оригіналу.

На підтвердження цьому він писав: «Я зробив це свідомо, щоб не позбавити ці перекази колориту місцевості» [9, с. 3]. Крім того, дослідником використовувалися статистичні відомості про чисельність жителів населених пунктів Київщини, матеріали Київської духовної консисторії, архівів казенної палати і губернського комітету із забезпечення духовенства, тогочасної преси, зокрема «Київських губернських відомостей», а також «Статистичного опису Київської губернії».

Часто у своїх працях, у разі відсутності писемних історичних відомостей про той або інший населений пункт, Л. Похилевич викладає їхнє минуле на підставі усних переказів місцевих жителів. Його видання містять повітові алфавітні реєстри описаних селищ. Описи населених пунктів Л. Похилевич намагався викладати за єдиною структурою. Спочатку описував географічне положення, потім подавав перекази про походження назви населеного пункту. Далі додавав найдавніші документальні відомості й дані про відомі старожитності та археологічні знахідки. Наступними йшли статистичні дані про населення XVII–XIX ст., потім відомості про православні храми, монастирі та інші культові споруди, архітектурні й фортифікаційні пам'ятки, садово-паркові ансамблі тощо. Особливо слід відзначити, що на основі рукописних і друківаних джерел автор докладно подавав інформацію про час заснування, просторовий розвиток, архітектуру, господарсько-економічний стан православних монастирів міста Києва та Київської єпархії.

За матеріалами праць Л. Похилевича вдається встановити, що на території Київської єпархії, адміністративні межі якої було оформлено у 1799 р., розміщувалося 2 ставропігійальні та 38 єпархіяльні монастирі. Принагідно зазначимо, що ставропігійальні монастирі підпорядковувалися безпосередньо Святійшому синоду, а єпархіяльні – Київському митрополиту. Секуляризація монастирських володінь, що проводилася за ініціативи російської імператриці Катерини II, з 1786 р. почала поширюватися і на територію українських земель та визначила долю й монастирів Київської єпархії. Зокрема, у період 1787–1845 рр. 7 православних монастирів Київської єпархії було ліквідовано повністю. Так, у праці «Сказання про населені місцевості Київської губернії...» Л. Похилевич описує долю Межигірського монастиря, заснованого ще у X ст. До 1709 р. управління цим монастирем здійснювали ігумени, потім було запроваджено архимандрію [9, с. 8]. За царським указом від 10 квітня 1786 р. земельні

володіння цього монастиря було передано до державної скарбниці, а штат обителі переведено до Таврійської губернії. У такий спосіб владою було припинено діяльність Межигірського монастиря, обитель – закрито.

Однак, у 1796 р. між пластами гір, що оточували Межигір'я, було виявлено фарфорову і фаянсову глини, що наштовхнуло керівництво губернії до відкриття на території колишнього Межигірського монастиря фаянсової фабрики. У такий спосіб, до певної міри вдалося зберегти залишки споруд монастиря від подальшого руйнування. І, як показує його подальша історія, стараннями Київського митрополита Платона, який був членом Святійшого правлячого синоду, Межигірський Спасо-Преображенський монастир у 1886 р. вдалося відродити знову [8, с. 724].

На сторінках праць Л. Похилевича відображена й історія відродження монастирів. Так, зокрема, досліднику не вдалося встановити дату заснування Ржищівського Свято-Преображенського монастиря. Однак у своїх «Сказаннях...» Л. Похилевич вказує, що у доступних йому на той час документах вдалося знайти інформацію про повне зруйнування монастиря у 1687 р. На початку XVIII ст. його залишки та належні колись йому села було приписано до Київського Кирилівського монастиря, настоятель та братія якого намагалися відновити Ржищівську обитель. До 1850 р. тут існував чоловічий спільножительний монастир з нечисленною братією і мізерними засобами для існування. Однак, уже з 1850 р. його було реорганізовано у Преображенський заштатний жіночий монастир, де проживало 40 черниць та 30 послушниць. Обитель активно розбудовувалася: на її території з'явилося два храми, поблизу Трипілля на річці Червоній було споруджено млин, використання якого приносило додаткові прибутки. Монастир володів 53 десятинами землі та банківським капіталом близько 10 тис. руб. [9, с. 52].

У працях Л. Похилевича показано, що усі єпархіальні монастирі поділялися на штатні і заштатні. Такий поділ монастирів було запроваджено ще у XVIII ст. Штатні монастирі отримували допомогу від держави, заштатні існували повністю за рахунок власних доходів. Штатні монастирі, у свою чергу поділялися на три класи, різниця між якими полягала у розмірах отримуваних коштів і престижності обителі.

У своєму дослідженні «Монастирі та церкви м. Києва. Колишній та нинішній стан їх та засоби утримання причтів, а також іновірські молитовні

будинки» [10] Л. Похилевичем зібрано цінний матеріал про усі 7 монастирів тогочасного Києва та дві пустині – Голосіївську і Китаївську. Важливість цієї праці полягає, перш за все, в тому, що автором окремо розглядається історія кожного київського монастиря за відповідною структурою: час і місце заснування, історія становлення та розвитку, вплив історичних подій на його долю, архітектурний ансамбль, господарсько-економічний розвиток та чернецтво. Доступність для дослідника до матеріалів Київської духовної консисторії, звітів благочинного монастирів, різного виду статистичних даних, а також можливість, як для мешканця тогочасного Києва, спілкуватися з чернецтвом, створили умови для синтезу зібраних даних і створення цінної для сучасних дослідників праці з історії київських монастирів.

Для унаочнення проаналізуємо подану Л. Похилевичем у своїй праці історію одного з найбільших монастирів тогочасного Києва – Києво-Печерської лаври. Це був потужний монастирський комплекс, один із перших чоловічих монастирів в історії України, заснованих ще за часів Київської Русі [10, с. 9]. Автором детально описано лаврський архітектурний ансамбль. Обитель мала у своєму підпорядкуванні Лікарняний монастир, Китаївську та Голосіївську пустині, типографію, богадільню, готелі для прочан. Цінними для сучасних дослідників є статистичні дані. Зокрема, станом на 1860 р. в монастирі Києво-Печерської лаври проживало близько 820 осіб, серед яких було 116 ченців та 303 послушники, близько 100 осіб працювало в лаврській типографії. Щороку Лавру відвідувало більше 80 тис. прочан [10, с. 11].

За даними, наведеними Л. Похилевичем у своїй книзі «Монастири и церкви города Киева...», Києво-Печерська лавра – це і потужний на той час господарсько-економічний комплекс. Дослідником подано статистичні дані про доходи та витрати монастиря, розміри його земельних угідь та господарства. Автор вказував, що на Лаврських хуторах, де розміщувалося господарство обителі, утримувалося 220 корів, 135 коней. Києво-Печерська лавра володіла млинами, мала пивний та восковий заводи, а також завод з виробництва цегли та кахлів. На монастирських підприємствах використовували працю залежних селян та наймитів [10, с. 14].

Із праць Л. Похилевича в частині характеристики діяльності монастирів можна зробити висновок, що православне чернецтво активно освоювало природні ресурси Київщини. Через державні

та приватні пожертвування формувало основний фонд монастирських земель і промислових угідь. Фактично, починаючи ще з середини XVIII ст. чернецтво монастирів Київської єпархії займалося високопродуктивним товарним землеробством і мало від цього значний грошовий прибуток. У посівах зернових помітно зросла доля озимих культур, у першу чергу пшениці, хоча за площею вона не поступалася перед житом. Вирощування зернових на сіно худобі на монастирських луках, якщо вони не здавалися в оренду, в основному використовувалося у власному монастирському господарстві та частково йшло на продаж. Практично усі монастирі Київщини мали підсобне господарство (розводили велику рогату худобу, коней, курей, мали пасіки та ставки), продукцію якого використовували для власних потреб, а надлишки – продавали.

Поряд з хліборобством та тваринництвом серед місцевого чернецтва поширювалося і заняття городництвом та садівництвом для власних потреб. Ченці практично усіх монастирів Київської єпархії утримували фруктові садки, в яких росли майже всі відомі нині на цій території види фруктових дерев та кущів.

Зібрані дані з доступних для нього матеріалів синтезовані з розповідями та переказами місцевого населення дали можливість досліднику відтворити економічне життя православних монастирів Київської єпархії. У цьому контексті особливого значення Л. Похилевич надавав дослідженню становища та діяльності її заштатних монастирів. Прикладом цьому може послужити історія Богуславського Миколаївського монастиря Канівського повіту та Виноградського Успенського монастиря Черкаського повіту. Це були чоловічі обителі, в яких проживало не більше, як по 18 ченців та послушників в кожному. Такі монастирі були дуже обмеженими у засобах для існування. Обителям належало по 50 дес. землі. Фінансову основу життєдіяльності монастирів складали відсотки від досить скромної суми банківського капіталу кожного в розмірі 6 тис. руб. З державної скарбниці надходила також незначна щорічна сума. Так, Богуславський монастир отримував 85 руб. 71 коп., Виноградський – лише 42 руб. 82 коп. [9, с. 553].

Намагання братії Богуславського Миколаївського монастиря скористатися можливостями поліпшення фінансово-економічного становища обителі також не увінчалася успіхом. Ченцями було збудовано млин на правому березі річки Рось. Однак, за позовом власника землі та судо-

вим рішенням, монастирю було заборонено ним користуватися. Ці обставини красномовно засвідчували ситуацію поміщицького свавілля та слабкості позиції і безвідповідальності настоятелів монастирів. Часто місцеві поміщики самовільно захоплювали монастирські землі, ліси та пасовища, як і частими були випадки, коли настоятелі дозволяли їм це робити. Зі сторінок праць Л. Похилевича дізнаємося і про долю Лебединського Георгіївського чоловічого монастиря, якого через скрутне економічне становище та постійну судову тяганину за землю з місцевим поміщиком упродовж 1811–1846 рр. було закрито [9, с. 714].

У своїй праці «Сказания...» автор подає імена настоятелів монастирів, яким доводилося виправляти помилки своїх попередників та боротися за повернення монастирського майна. Серед таких настоятелів Богуславського Миколаївського монастиря Л. Похилевич називає ігумена Аркадія (1788 р.), який змушений був викупувати у місцевого поміщика монастирські землі, безкоштовно віддані йому попереднім настоятелем обителі. Його наступником, ігуменом Варахаїлом у 1792 р. було здійснено опис монастиря та ревізію майна [9, с. 554]. Ця інформація, зафіксована у документах, що надходили до Київської духовної консисторії, дозволяла Л. Похилевичу її знаходити і включати до опису господарського життя обителів Київської єпархії.

Важливим у працях Л. Похилевича є й те, що автору вдавалося знаходити у доступних йому документах консисторії і публікувати інформацію про настоятелів монастирів Київської єпархії, навіть робити короткі штрихи до їх біографій та кар'єри. Цю інформацію він вміщував і у своїх статтях з історії окремо взятих монастирів Київської єпархії, які публікував на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» [2, с. 527].

Про ці публікації варто також сказати окремо. «Киевские епархиальные ведомости» були офіційним друкованим органом Київської єпархії і є цінним джерелом з регіональної цивільної та церковної історії, однак це видання не позбавлено певних вад. У переважній більшості опублікованих статей не вказано авторство, що створює для сучасних істориків певні проблеми в систематизації та оцінці отриманих в результаті наукового пошуку даних. У ході проведення дослідження окресленої в цій статті наукової проблеми, детального опрацювання вищезазначених праць Л. Похилевича та матеріалів усіх номерів часопису «Киевские епархиальные ведомости», нам вдалося встановити приналежність його авторству

багатьох статей з історії православних монастирів Київщини [3; 4; 5].

На основі зібраних даних, Л. Похилевич аналізував і особливості організації діяльності жіночих монастирів Київської єпархії. Таких жіночих обителів на території єпархії в синодальний період було три. Серед них проаналізуємо, для унаочнення, інформацію, подану дослідником про Лебединський Миколаївський жіночий монастир, заснований у 1789 р. У своїх працях Л. Похилевич вказує на великі організаторські здібності настоятельниці цього монастиря – ігумені Магдалини (1829–1858 рр.). Саме за період її тривалого управління монастир зазнав найбільшого розквіту, хоча від держави отримував, як і всі позаштатні монастирі, лише 85 руб. 71 коп. Однак, уже на середину XIX ст. у монастирі проживало 50 черниць та 30 послушниць. З 1842 р., за покровительства митрополита Філарета, який був особливо прихильним до розвитку жіночих обителів, монастирю було надано статус обителі 2 класу, що дало можливість отримувати від скарбниці додатково 2 360 руб. на рік. Хоча це була і незначна сума, але це давало можливість із цих коштів здійснювати виплати зарплат. Зокрема, ігуменя отримувала кошти в сумі 250 руб. на рік, черницям виплачували по 25 руб., послушницям та скарбнику – по 15 руб., старшому священнику – 250 руб., молодшому священнику – 125 руб., дякону та псаломщику – по 80 руб., паламарю – 50 руб. На харчування черниць витрачалося 500 руб. на рік. На побутові потреби виділялися наступні суми: на освітлення, опалення та оплату праці робітників – 345 руб., на церковні потреби, ремонт монастиря і ризниці – 235 руб., на канцелярські потреби – 95 руб. на рік [9, с. 715].

Звісно, цих коштів було замало для утримання такої обителі, тому ігуменя та черниці знаходили й інші можливості додаткового доходу. Монастир володів 86 дес. землі, для обробітку якої наймали місцевих селян. На оплату їх праці зі скарбниці надходили додатково 200 руб. сріблом. Також обитель мала незначні доходи від водяного млина тавідсотки від капіталів, розміщених у банку [9, с. 715].

Одними із ключових напрямів діяльності православних монастирів Київської єпархії було

просвітництво та благодійництво. Завдячуючи працям Л. Похилевича вдається з'ясувати, що окремі монастирі досить активно долучалися до поширення освіти серед місцевого населення, навчання грамоти їх дітей, а також поєднання просвітницької і благодійницької діяльності шляхом організації навчальних закладів для дітей-сиріт. Так, зокрема, у 1818 р. при згадуваному вище Богуславському Миколаївському монастирі було створено повітове духовне училище, в якому на постійній основі працювало 5 вчителів та навчалось близько 80 учнів. Настоятель монастиря одночасно виконував і обов'язки директора цього училища [9, с. 553]. У 1859 р. при Лебединському Миколаївському жіночому монастирі було створено училище для 40 дівчаток, переважно сиріт духовного звання. Стараннями ігумені Філарети училище утримувалося частково за рахунок монастиря, частково – благодійницьким коштом [9, с. 715].

Висновки. Отже, у працях Л. Похилевича «Сказання про населені місцевості Київської губернії, або статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, містечка та міста, що в межах губернії перебувають», «Монастирі та церкви м. Києва. Колишній та нинішній стан їх та засоби утримання причтів, а також іновірські молитовні будинки», «Повіти Київський та Радомисливський. Статистичні та історичні нотатки про всіх населених місцевостях у цих повітах і з докладними картами їх» вміщено цінні матеріали географо-топографічного, статистико-економічного, церковного та побутового характеру. Його книги представляють для сучасних українських дослідників значний науковий інтерес. Найбільшого значення для окресленої нами наукової проблеми мають праці автора в контексті історії становлення та розвитку монастирів Київської єпархії, їх господарсько-економічної та соціокультурної діяльності. Ці праці є також цінним джерелом з вивчення історії православних монастирів Київської єпархії синодального періоду.

Дані, наведені автором у своїх працях, засвідчують, що православні обителі Київської єпархії у XVIII – середині XIX ст. були не лише центрами духовності, а й перетворювалися в потужні архітектурні та господарсько-економічні комплекси.

Список літератури:

1. Артамонова С.С. Похилевич Лаврентій Іванович (1816–1893) : матеріали до засідання бібліотечного клубу «Національні святині» 20 грудня 2005 р. / уклад. С. С. Артамонова; ред. кол.: Г. А. Войцехівська та ін. К. : ДНАББ ім. В.Г. Заболотного, 2005. 35 с.
2. Виноградский-Ирдынский Успенский монастырь. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 18. 15 ноября. С. 526–539.

3. Виноградский-Ирдынский Успенский монастырь. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 18. 15 ноября. С. 526–539.
4. Исторические и крепостные документы Виноградского-Ирдынского монастыря. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 19. 1 декабря. С. 563–570.
5. Документы Виноградского-Ирдынского монастыря. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 20. 15 декабря. С. 594–602.
6. Краєзнавчі шляхи Лаврентія Похилевича. *Видатний історик з Тетіївщини: до 200-річчя від дня народження Л. І. Похилевича. Бібліографічний посібник*. К. : (КОБД), 2016. 13 с.
7. Орищенко О. М. Лаврентій Похилевич як представник української церковної інтелігенції ХІХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2010. Вип. 182. С. 84–89.
8. Покровский И. М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Казань : Центральная типография, 1913. Том второй (XVIII век). 966 с.
9. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев : Типография Киевопечерской лавры, 1864. 763 с.
10. Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома. К. : В типографии губернского управления, 1865. 134 с.
11. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский: статистическая и историческая заметки о всех населенных местностях в уездах и с подробными картами их. Киев : Тип. А. Давиденко, 1887. 305 с.
12. Стародуб О. В., Чернецький Є. А. «Сказание о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся» Л. Похилевича / ред. рада : О. В. Пшонківський та ін. Біла Церква : Друк ВАТ. Видавець О. Пшонківський, 2005. 639 с.
13. Тимошенко Л. В. Краєзнавчі праці. Л. І. Похилевич / ред. рада : О. В. Пшонківський та ін. Біла Церква : Видавець О. Пшонківський, 2007. 337 с.
14. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан. Київ, 1963. Т. 11. С. 433.

Chuchalin O.P. LAVRENTII POKHYLEVYCH'S CONTRIBUTION TO RESEARCH ON THE HISTORY OF KYIV EPARCHY MONASTERIES DURING THE SYNODAL PERIOD

The article analyzes Lavrentii Pokhylevych's works and explores his contribution to research on the status of Orthodox monasteries in the Kyiv Eparchy during the Synodal period. The analysis of Pokhylevych's biography expands the understanding of his life path and career growth, which provided the scholar with access to documents and materials on the history of the establishment and development of Kyiv Eparchy monasteries. Lavrentiy Pokhylevych's works are of both historiographical and source-critical interest to today's researchers. When writing his works, Pokhylevych actively employed the method of oral history, rather popular among historians. The scholar recorded everything he learned from the stories of ordinary residents about the past of Kyiv Governorate, combining these narratives with discovered historical materials and archival documents. Pokhylevych used statistical data on the population of settlements in Kyiv region, materials from the Kyiv Spiritual Consistory, archives of the exchequer chamber and the provincial committee for clergy support, as well as contemporary press. Relying on relevant manuscripts and printed sources, the scholar provided detailed information about the establishment, spatial development, architecture and economic condition of Orthodox monasteries in Kyiv and the Kyiv Eparchy. He also covered their philanthropic and educational activities. The data presented by Lavrentii Pokhylevych in his works prove that Kyiv Eparchy orthodox monasteries, apart from being spiritual centres, also transformed into powerful architectural and economic complexes between the 18th and the mid-19th centuries.

Key words: Kyiv Eparchy, Orthodox monasteries, Lavrentii Pokhylevych, economy, enlightenment, philanthropy, monasticism.

Яремчук В.Д.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК «ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ» ДЛЯ КРИСТАЛІЗАЦІЇ ТА ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ

У статті висвітлюється проблема формування в українській політичній думці засад соборності України, які знайшли свої завершені форми у роки Першої світової війни. Згаданий процес розглядається як далеко не лінійний, як відображення історичного розвитку української нації, наслідок накопиченого досвіду (починаючи від соборницьких ідей, висловлених Кирило-Мефодіївським товариством, Головною Руською Радою), потужності національно-визвольного руху, впливу на нього багатьох зовнішніх чинників, включаючи політичні режими країн перебування. Їхня сукупність визначила певну відмінність у формуванні ідеї соборності підросійських та підавстрійських українців, яка все більше насичуючись державницьким змістом, тривалий час мала обмежено-регіональний характер й зводилася до об'єднання українських етнічних теренів Наддніпрянської та Західної України у складі побудованих на федеративних засадах оновлених Росії та Австро-Угорщини.

Особлива увага приділена «міліарному фактору» – світовому воєнному конфлікту, який активізував національно-визвольний рух, прискорив еволюцію ідеї соборності, перетворивши її на політичну програму боротьби за соціальне і національне визволення, побудову власної держави у всеукраїнському змісті. Скориставшись моделлю «множинних потоків» (Дж. Кінгдон) ми можемо констатувати, що в умовах Першої світової війни для українців було створене «вікно можливостей», яке не лише сприяло кристалізації ідеї соборності в основу якої було покладено національний інтерес, примат об'єднання розділених коронами українців в єдиній суверенній державі, але й створило умови для її успішної реалізації з початком Української революції 1917 р. Мова йде про перетворення проблеми соборності на провідний «порядок денний» національного суспільно-політичного руху, перехід від орієнтації на самостійницької стратегії, наявність політичних сил, здатних втілити ці настанови.

Ключові слова: соборність України, Перша світова війна, «вікно можливостей».

Постановка проблеми. ХХ століття стало переламним в історії українського народу, який тривалий час був розпорошений між багатьма державами й перейшовши у стан «неісторичного народу», «аморфної етнографічної маси» опинився перед перспективою втрати національно-ідентичності та суцільної асиміляції. Саме в роки Першої світової війни, яка стала відповідним катализатором політичних процесів, український національно-визвольний рух спромігся не лише сформулювати новітню ідею соборності України, об'єднати спільною метою українців в Російській та Австро-Угорській імперіях, але й досягнути значного поступу у цивілізаційному поступі – створити регіональні Українську Народну Республіку, Західноукраїнську Народну Республіку, об'єднати їх в єдину державу, що на наступне століття стало символом звитяги українського народу, його державницької та соборницької традиції.

Звернення до проблеми соборності України, її практичного втілення у роки Першої світової війни, отриманого досвіду і уроків має як наукову (зважаючи на необхідність переосмислення накопиченого емпіричного матеріалу, врахування нових методологічних підходів пізнання), так і політичну актуальність. Це пов'язано з тим, що у нинішніх умовах феномен соборності набув нової якості – єдності і консолідації українського суспільства у боротьбі проти широкомасштабного вторгнення РФ, захисті Української держави та її проєвропейського вектору розвитку, забезпеченні права на існування української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Глибоке вивчення проблеми соборності України, досвіду її першої спроби реалізації на початку ХХ ст. розпочалося наприкінці 1990-х рр. після того, як відбулося переосмислення наукового доробку радянської доби, накопичення нових історичних знань, застосування нових методологіч-

них підходів. Щодо порушеної проблеми – зв'язку феномену соборності в українській політичній думці і міліарного чинника, то вона знаходила здебільшого побіжне висвітлення (виходячи з завдання авторів) як у спеціалізованих дослідженнях, так і загальних працях з політичної історії України, біографістики. Серед найбільш помітних у цій царині можна відмітити роботи В. Сергійчука («Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках»; 1999), Т. Бевз («Ідея соборності в програмних документах українських політичних партій»; 1999), І. Гошуляка («Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки)»; 2009), В. Солдатенка («Проблеми історіографічного освоєння концептуальних засад української соборності в 1917–1920 роках»; 2023), колективні монографії («Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»; 2022), наукові збірники («Соборність України: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації»; 2000), конференції та круглі столи («Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення»; 2015, «Соборність України: історія і сучасність»; 2023) та ін. Поряд з цим значна кількість сучасних досліджень не знімає необхідності звернення до спадщини безпосередніх учасників соборницького процесу періоду Великої війни, громадсько-політичної та наукової еліти, аналізу еволюції їхніх думок, тим більше, що частина з них стала бібліографічною рідкістю.

Метою статті є обґрунтування об'єктивного характеру соборницького процесу українців у період Першої світової війни, яка створивши необхідні умови («вікно можливостей») прискорила як кристалізацію ідеї соборності України, що базувалася на попередніх теоретичних напрацюваннях, мала регіональні особливості, пов'язані з перебуванням великих масивів українців у складі Російської та Австро-Угорської імперій, так і початок її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша світова війна (1914–1918 рр.), вибух якої був обумовлений зіткненням політичних та економічних інтересів провідних держав світу каталізувала і супутню проблему – наростання національно-визвольної боротьби, загострення протистояння між поневоленими народами і імперіями. Хід війни, виснаження її учасників поставило на порядок денний проблему вирішення «національного питання» численних недержавних народів Європи до яких відносився і розірваний кордонами український народ. Останнє прискорило й еволюцію української політичної думки сприяючи перетворенню ідеї державності, яка до

війни перебувала у відокремлених регіональних рамках (Наддніпрянська Україна, Західна Україна), у стійку форму політичних змагань українців, наповнену соборницьким змістом.

Варто нагадати, що починаючи з середини XIX ст., а це відображало усталену триступеневу схему європейських національно-визвольних рухів, сформульовану М. Грохом («академічний», «культурницький» та «політичний» етапи), формування взаємопов'язаних між собою ідей соборності та державності в Наддніпрянській та Західній Україні відбувалося хвилеподібно. Воно відображало як якісний стан українського національно-визвольного руху, так і впливи на нього з боку європейських національних рухів, політичних режимів країн перебування українців.

Знаковими віхами у формуванні згаданих ідей стала діяльність на Великій Україні Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.) з його ідеями «українського панславізму», «автономізму», «народовладдя», бачення Наддніпрянської України разом з Галичиною та Кримом як складової демократичної конфедерації/федерації слов'янських народів – «І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чу] Посполитою в союзі слов'янським» [1, с. 258]). В Західній Україні це було пов'язано з виникненням на революційній хвилі «Весни народів» першої національної громадсько-політичної організації (на відміну від Наддніпрянщини – легальної) – Головної Руської Ради (1848 р.), яка задекларувала, що представляє «рутенів», окремих від поляків і великоросів, частину одного 15-мільйонного народу, проживаючого від Тиси в Угорщині до Дону і Кубані в Росії [2, с. 421].

До розробки проблеми державності у всеукраїнському змісті були залучені і перші українські політичні партії, які почали виникати в останньому десятиріччі XIX ст., й розглядали вирішення цієї проблеми через призму національного та соціального визволення. Значний вплив на розвиток ідеї соборності мала брошура М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900 р.) де він окреслив терени майбутньої держави («Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі»), а також висловив готовність втілити її силовим способом («Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою») [3, с. 36–37, 42]. В цілому, українські лідери прагнули довести право українців на своє існування і самобутність, зберегти націю від асимілювання, доводили про автохтонність та етнічну єдність

населення Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття ще з княжих часів Русі, що формувало відповідну теоретичну базу для становлення духовної, мовної, територіальної соборності українського народу. Однак на той час це були утопічні ідеї, які не мали чітких обрисів. Натомість досвід перебування у складі двох імперій вносив певні регіональні корективи у розробку стратегії національного суспільно-політичного руху, обрання шляхів та інструментів до об'єднання національних загалів.

Так, в Західній Україні в умовах конституціоналізму та розвинутих буржуазних свобод втілення самовизначення українців традиційно бачилося у межах європейської спільноти, поступової трансформації Австро-Угорщини у федеративну державу. В Наддніпрянській Україні ж, виходячи з того, що вирішення «українського питання» було можливим лише за умови ліквідації самодержавства, це пов'язувалося з докорінним злом політичної системи Російської імперії. Місцева громадська і політична еліта була просякнута ідеями федералізму, що підживлювалося надмірними сподіваннями (як виявилось безпідставними) на загальноросійський визвольний рух, російську версію інтернаціоналізму (гасло «право націй на самовизначення» тощо).

У такому стані – без чіткої концепції національного державотворення, опрацьованої стратегії й організаційних структур здатних втілити її у життя українці вступили в період Великої війни. Зазначимо, що враховуючи реалії багатоголового бездержавного існування українська еліта ще у другій половині XIX ст. розглядала європейський конфлікт, який міг призвести до порушення геополітичної рівноваги, послаблення/руйнації Російської чи Австро-Угорської імперій, як сприятливий чинник у справі об'єднання українських земель, отримання певної державної суверенності. Однак реально, як стверджували вітчизняні дослідники [4, с. 136–137], аж до початку другого десятиріччя XX ст. «міліарний аспект» (через поширені антимілітаристські настрої, відсутність необхідних умов) в якості радикального інструменту у вирішенні «українського питання» в українській політичній думці не ставився на порядок денний.

Відображенням цього були погляди М. Драгоманова, бачення ним загальних перспектив українського політичного руху, висловлені в період розгорнутих репресій проти українства (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.) у роботі «Передне слово» до Громади (1878 р.).

Перший сценарій (як цілком неможливий) був пов'язаний з «повстанням українців проти Австрії та Росії», як це робили італійці за свою державну спільність за допомогою наполеонівської Франції. Більш ймовірним був другий сценарій – внаслідок військової поразки однієї з імперій (ймовірніше це мала бути значно слабша Австро-Угорщина, «не найкращий варіант») об'єднатися українцям у великий етнічний масив при одній з держав і продовжити «спільну працю проти усякої неволі». Однак цілком прагматичним і доступним для українців вважався третій варіант (без повстання і кривавої війни) – добиватися у межах тих держав, під котрими вони перебувають, «усякої громадянської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам» [5, с. 293–300]. Через декілька років М. Драгоманов (Конституційний проект «Вольний Союз – Вільна Спілка»; 1884 р.), виходячи зі сподівань на демократичну трансформацію Росії, підтвердив свою точку зору щодо нереальності та недоцільності дотримання українцями стратегії політичного сепаратизму [6].

Жорсткі спроби самодержавства остаточно покінчити з «українським питанням», особливо після поразки революції 1905–1907 рр., впровадження у життя Основних Законів Російської імперії (1906 р.) згідно яких держава трактувалася як «єдина і неподільна», переслідування українських політичних партій призвело до того, що український політичний рух Наддніпрянщини до початку світового воєнного конфлікту знаходився на рівні гуртківщини, не маючи можливості об'єднати свої зусилля, очолити народні маси. В період політичної реакції український народ остаточно перетворився на об'єкт репресивної політики самодержавства, що робило цивілізаційний поступ українства в умовах самодержавства цілковито неможливим. Будь-яка активність українців включаючи і культурно-освітню та громадську сферу розцінювалася владою як прояви «мазепинства», «шкідливого українофільства», «сепаратизму». Ускладнювало ситуацію і те, що під впливом офіційної доктрини (включаючи наративи щодо «штучності» українського народу, втрату ним політико-історичних прав) подібними настановами було просякнуте і російське суспільство, представники російського революційного і ліберального середовища [7], мало відрізнячись від царської бюрократії.

Лише Балканська криза, яка невдовзі переросла у локальні війни (1912–1913 рр.) й прогнозовано вела до майбутнього російсько-австрійського конфлікту спонукала лідерів громадсько-полі-

тичного руху Наддніпрянської України розпочати дії у напрямі розробки стратегії національного руху, яка мала об'єднати розрізнені залишки політичних партій навколо спільної платформи («самостійницької політичної акції російських українців» [8, с. 19]). На той час це було можливим лише на еміграції. Результатом низки нарад (Львів, 1911 р.) до яких були залучені функціонери УСДРП, один з теоретиків українського консерватизму В. Липинський, мало бути окреслення програми самостійного національного руху під час війни, передусім звільнення України від російського поневолення. Утім вже на той час ця ідея, відображаючи як уподобання учасників, так і незначний потенціал національно-визвольного руху, розкололася на напрями, що суперечили один одному – головним чином на «самостійницький» (опора на власні сили, національне повстання) та «сепаратистський» (орієнтація на Австро-Угорщину). Невирішеним (як відображення «українського дуалізму» – вибору пріоритету між «соціальним» та «національним», а також прагнення до дотримання «чистоти» ідейних принципів) залишалося питання щодо можливості співпраці з буржуазними партіями [9, с. 32–35].

Згадані наради засвідчили факт, що українське суспільство Наддніпрянщини, його еліта були ще не готовими до чіткого формулювання національного інтересу, його відстоювання. Поряд з цим вони завершилися і певним здобутком – ухваленням програмної платформи в якій обґрунтовувалася необхідність створення шляхом національної революції Української держави у формі демократичної республіки. Передбачалося, що перехідним етапом до суверенної держави могло бути й прилучення України або її частини до Австрії [10, с. 35]. Про різне бачення перспектив українського державотворення в умовах неминучого наближення європейської війни свідчив і зміст виступу Д. Донцова на II всеукраїнському з'їзді студентів (Львів, 1913 р.) з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші політичні завдання», реакція на нього з боку ширшого загалу. У своєму виступі він рішуче відкинув традиційну на Наддніпрянській Україні федералістсько-автономістську програму («самостійна Україна в злуці з Росією») протиставляючи їй гасло «політичного сепаратизму» – збройної боротьби за створення соборної і самостійної України у складі об'єднаних підросійських та підавстрійських українських земель [11, с. 17, 27–29]. Зауважимо, що зміст реферату Д. Донцова викликав рішучу підтримку з боку делегатів з'їзду, громад-

ськості Галичини, однак був зустрінутий прохолодно українською політичною еміграцією, а російською – вороже [12, с. 101].

Отже, незначні ресурси української політичної еміграції, її ідеологічна поляризація, непопулярність ідей самостійництва, політичного сепаратизму та австрофільства стали на заваді створення у передвоєнну добу конструктивного об'єднуючого центру Наддніпрянщини, який би об'єднав громадсько-політичну еліту, суспільство на широкій платформі національного звільнення й початку власного державотворення.

Далеким від оформлення програми національного поступу в умовах війни був і український громадсько-політичний рух в Австро-Угорщині, який традиційно був просякнутий австролялізмом, що виглядало цілком обґрунтовано¹.

Підставою для цього був помітний прогрес у становищі українства в імперії (це стосувалося виключно австрійських провінцій Галичини та Буковини), досягнутий у другій половині XIX – початку XX ст., розбудова національних політичних, громадських, господарських та освітніх інституцій, посилення участі українців у роботі уряду та парламенту, крайових сеймів. Зважаючи на існуючу міжетнічну конкуренцію, загрози національним інтересам з боку межуючих більш потужних національних загалів (поляків, угорців, румун) українці надавали належне центральній владі Габсбурзькій імперії (як верховного арбітра), розглядаючи її як гаранта національного поступу. На початку XX ст. легальний національний рух істотно знизив «темпи». На це вплинули як поразка російської революції 1905–1907 рр., що сприяло поглядам у непорушності усталених кордонів Європи, так і лібералізація політичного режиму Австрії. У цих умовах західноукраїнська політична еліта, яка опинилася в полоні власних ілюзій щодо безпосереднього залучення до політичних процесів, близьких перспектив у вирішенні національних домагань виключно в межах конституційного процесу помітно втратила свою радикальність, започаткувавши політику політичного опортунізму («ера фінансово-економічна»; М. Грушевський), змістивши акценти національного руху з політичної до господарсько-економічної галузі, прагнучи до політики політичних компромісів та порозуміння з офіційним Віднем [13, с. 10–12].

¹ На переконання С. Рудницького це було відображенням того, що напередодні світової війни з усіх держав, які панували над українськими землями, лише Австрія не перебувала у «конфлікті з українською політичною ідеєю» (Див.: Рудницький С. Україна з погляду політичної географії. Zbruc. URL: <https://zbruc.eu/node/51853>).

Втім розуміння наростаючої небезпеки війни призвело до того, що заходами переважно опозиційно налаштованої української еліти (зокрема належної до РУРП) в Галичині та Буковині на зламі XIX–XX ст. почали з'являтися перші українські парамілітарні організації («Сокіл», «Січ», «Пласт», «Січові стрільці» та ін.) метою яких була підготовка молоді до втілення ідеї державної самостійності України. До Першої світової війни національний парамілітарний рух охопив декілька десятків тисяч осіб. Значною мірою саме його вихованці стали базою для формування добровольчого легіону Українських січових стрільців (УСС) у складі збройних сил Австро-Угорщини та Української галицької армії (УГА) доби існування ЗУНР.

Цілком очікуваним виглядало і прагнення провідних українських політичних сил завчасно заявити про свою політичну орієнтацію. Так, на початку другого десятиріччя XX ст. серед українців Галичини та Буковини проглядалися три провідні політичні напрями: «австроляльній» (головний), спрямований на досягнення національно-територіальної автономії у вигляді українського коронного краю; «самостійницький» (українські соціал-демократи) та «москвофільський». Два останні напрями викликали занепокоєння з боку австрійської влади. Адже окрім москвофілів, які сповідували приєднання до Російської імперії, найбільш радикальні українські сили пропагували ідею об'єднання 30-ти мільйонів «рутенів-малоросів» по обидва боки кордону у самостійну державу, що, безумовно, суперечило державним інтересам Австрії.

Однією з центральних подій політичного життя українців Галичини стала нарада за участі 200 представників українських парламентських партій (грудень, 1912 р.). Суть її рішень, які базувалися на інтересах «українського народу по обох боках кордону», полягала у наступному: у випадку збройного конфлікту українці «однозгідно і рішучо» мали стати «по стороні Австрії, а проти Російської імперії як найбільшого ворога України» [14, с. 634]. Згадана позиція не виходила за межі висловлення вірнопідданих почуттів українців – громадян Австрії. У ній не містилося акцентування на національному інтересі, включаючи і необхідність відновлення української державності. Ця позиція галичан була підтримана і на Буковині. Тоді ж була оприлюднена і особлива «самостійницька» позиція українських соціал-демократів обох коронних країв, яка щодо кінцевої мети у війні виявилася набагато радикальнішою від інших партій. Так, лідери галицької УСДП висували примат досягнення «політичної

незалежності» України [15, с. 433]. Із закликами не покладати надмірних над на імперію Габсбургів, а покладатися на власні сили виступала і буковинська УСДП («Народ український самий себе визволить власними силами і самий здобуде свою незалежність і поставить демократичну республіку України») [16, с. 325].

У зв'язку з цим зазначимо, що політична орієнтація української політичної еліти, суспільства Галичини і Буковини була далекою від консерватизму чи обмеженості. Як зазначав з цього приводу Л. Цегельський, «галицькі Українці ведуть свою політику самі за себе, яка їм добра та яку їм диктує їх положення в Австрії» [17, с. 384]. Тим більше, що до початку Першої світової війни не лише український, але й інші народи, значно сильніші і амбітніші (угорський, чеський, польський) рішуче не висували питання про відокремлення від Австрії, досягнення державного суверенітету своїх етнічних територій. Бездержавні народи Австро-Угорщини, отримуючи сигнали від влади щодо сприяння у їхньому національному розвитку, займали оборонські позиції, прагнучи до збереження її цілісності.

Як бачимо, майбутню війну підавстрійські українці пов'язували з істотною зміною політичної системи Австро-Угорщини, її демократизацію, процесом національного звільнення, що мало підготувати ґрунт і до вирішення національного питання у всеукраїнському масштабі. Майбутнє звільненої від Росії Наддніпрянської України бачилося досить нечітко, переважно у створенні української держави, пов'язаної у будь-який спосіб з династією Габсбургів. У даному разі, тут окрім прагнення перенести на Наддніпрянщину власний досвід проглядалася спроба українських політиків реанімувати німецько-прусську доктрину О. Бісмарка 1880-х рр. щодо «Київського королівства» і таким чином бути причетними до «великої» політики [18]. Значною мірою така тактика була ризикованою, адже не враховувала численних факторів європейської геополітики, куди «українське питання», абсолютно не знане, увійшло випадково. Загалом ж українська громада Австро-Угорщини (Галичина, Буковина), її цілком легальні громадсько-політичні інституції перед загрозою російської інвазії напружувала зусилля у пошуках найбільш оптимальної стратегії дій, посиленні комунікації з суспільством, його консолідації на засадах реалізації національного інтересу, яке у роки війни мало увійти у завершальну стадію.

З вибухом Першої світової війни у липні 1914 р. політична орієнтація українських громад-

сько-політичних сил виявилася доволі прогнозованою. Щодо Наддніпрянської України, то практичний параліч національного структурованого руху, порушена комунікація з широкими колами суспільства призвели до того, що гарячковий пошук найбільш оптимальної стратегії, яка б відповідала національному інтересу, лише поглибив розкол в середовищі української еліти. Як зазначав щодо цього В. Винниченко українська еліта з початком війни опинилася в різних, гостро опонуючих між собою таборах, сподіваючись «на руську ласку, на німецький штик і на себе». Тобто, мова йшла про провідні напрями – «оборонський» (I) зі сподіванням на малоімовірний варіант утворення за умови перемоги царської Росії української автономії на Наддніпрянщині; маловпливовий – «сепаратистський» (II) з наміром завдання військової поразки Російській імперії (найменше «з двох лих»), а також пов'язаний з «українською орієнтацією» (III), на той час найменш реальний напрям, що сповідував національне повстання (надія «на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними силами, силами своїх працюючих мас» [19, с. 39–41].

Наслідком цих реалій стало те, що на теренах Російської імперії, незважаючи на певні зусилля (з боку ТУП, УСДРП, УСД «Спілка», УПСР, УНП, української політичної еміграції) український громадсько-політичний рух продовжував знаходитися у стані невизначеності, не зумівши сформувати певного організаційного центру з чіткою інтегруючою програмою політичних дій. У політичному дискурсі української еліти і надалі вирували різновекторні настанови (від автономістсько-федералістських засад до повної суверенності України). Розпочаті ж репресії (арешт. М. Грушевського, розгорнута боротьба проти «південноросійських сепаратистів», недопущення поширення закордонних видань), відмова царизму у співпраці навіть з лояльним крилом українства, відсутність підтримки з боку загальноросійського революційного політичного руху, ще більше звузили можливості національного руху. За цих обставин саме Австро-Угорщині судилося бути тим тереном, де українці мали можливість і надалі артикулювати та відстоювати у різноманітних інституціях свої прагнення, все більше концентруючи увагу на необхідності створення соборної Української держави.

Варто зазначити, що розпорошення сил, відсутність об'єднуючої програми дій, політична пасивність були притаманні й іншим народам Російської імперії. Наприклад, це стосувалося Фінляндії, яка напередодні війни зберігала певні

залишки автономії. Глибока інтеграція фінської еліти та суспільства до Російської імперії, тривалий період русифікації призвели до того, що ідея досягнення державного суверенітету Фінляндії, як і розриву з Росією, були залишалися нерозвинутими. Ці ідеї були актуалізовані серед фінів лише з ліквідацією самодержавства, а повний розрив з Росією відбувся наприкінці 1917 р. У подібній ситуації перебували і національні рухи Балтії (естонці, латиші, литовці) в середовищі яких не отримали поширення ідеї політичного сепаратизму. Очікувальну позицію займав і кримсько-татарський національно-визвольний рух. Серед кримськотатарських згромаджень були поширені ідеї духовної єдності кримських татар з мусульманами Російської імперії, загальнотюркської солідарності. Через відсутність необхідних умов серед кримських татар не знайшли поширення мусульманські впливи суміжної Туреччини, ідеї політичного сепаратизму, а вирішення національної ідеї до моменту знищення самодержавства не виходило за межі досягнення культурно-національної автономії.

Специфічною, що нагадувала українську, була ситуація у розділеному кордонами польському політичному таборі, який також розглядав світову війну як сприятливе тло вирішення «польського питання». Різною була й орієнтація основних національних загальнів – у Галичині його більшість виступала за перемогу Австро-Угорщини, у Королівстві Польському переважали проросійські настрої. Ці настрої підтримувалися діями імператорських дворів – Габсбургів і Романових з боку яких (з наміром використати польський ресурс, нейтралізувати ймовірний сепаратизм) висловлювалися нечіткі обіцянки щодо сприяння у національному поступі поляків (об'єднання етнічних територій, надання обмеженого державного суверенітету тощо) [20, с. 432–433].

Вже на початку війни польський політичний табір спромігся до створення потужних національно-політичних представництв у двох ворожих воєнно-політичних блоках – Антанти та Центральних держав, які дотримувалися прагматичної стратегії в основі якої був польський національний інтерес. Практично, вона зводилася до наступної формули: відродження об'єднаної Польщі шляхом збройного повстання проти трьох окупантів (Німеччина, Австро-Угорщина, Російська імперія) було неможливим. Досягнення цієї мети було можливим лише в умовах конфлікту між самими загарбниками. Через це польським силам лишалось лише обирати доцільну орієнтацію і діяти

[21, с. 77]. Ефективність такої стратегії протилежних, але, по-суті, не ворожих один одному польських політичних таборів («австрофільсько-германофільського» та «русофільсько-антантівського»), чого бракувало українцям, відзначали у свій час і українські учасники подій, наголошуючи на тому, що первинним у виробленні стратегії руху було втілення польської національної ідеї, соборності та державності, а перебування у складі імперій розглядалося як тимчасом [22, с. 15].

Щодо національного проводу Західної України, то його стратегія і бачення втілення державотворчого процесу у роки війни не зазнали особливих змін. Основні обриси політичної думки українства на початку збройного конфлікту зводилися до втілення звичних настанов на зламі XIX–XX ст. – об'єднання українських етнічних земель (Галичина і Буковина) на засадах національно-територіальної автономії в окремий коронний край. Майбутнє ж визволеної з-під Росії Наддніпрянської України бачилося доволі нечітко, виходячи з «австролялістської формули». Як фокусував ці настрої відомий теоретик державотворчих процесів В. Кучабський, «дехто думав лише, щоб відірвати частину Наддніпрянщини від Росії й визволити її, прилучивши до Австрії, дехто мріяв, що Австрія створить якесь Велике Князівство Київське і злучить його унією з Австро-Угорщиною. Дехто мріяв і про те, що Австрія на відбитих від Росії українських землях збудує, навіть, самостійну українську державу й дасть їй на монарха Габсбурга. Перемішалися ось так цілком протилежні ідеї в поглядах загалу галицького українського громадянства: самостійно-державницька ідея й австрофільсько-лялістична» [23, с. 51].

Згадані накреслення намагалися втілювати створювані за сприяння австрійської влади легальні українські політичні представницькі органи – спочатку регіональна галицько-буковинська Головна Українська Рада (1914 р.), а починаючи з 1915 р. – всеукраїнська Загальна Українська Рада (ЗУР) до якої увійшли як представники Галичини та Буковини, так і наддніпрянської політичної еміграції (Союз визволення України; СВУ). ЗУР стала першим всеукраїнським політичним представницьким органом, яка у своєму Маніфесті «До всіх народів цивілізованого світу!» (1915 р.) проголосила про намір вирішення «українського питання» у всеукраїнському сенсі – створення вільної, самостійної України на Сході та коронного краю (Галичина, Буковина) в Австро-Угорщині. На здійснення цих намірів була спря-

мована практична діяльність інституції – актуалізація в політичних колах Австро-Угорщини і Західної Європи проблеми української державності, створення першої національної військової формації – УСС.

Безумовні успіхи в організаційній сфері національного руху були підкріплені і напрацюваннями в теоретичній сфері. Так, у роки війни вийшли друком праці основоположника української політичної географії С. Рудницького, який доводив про нагальну необхідність створення Української соборної держави. Свою оригінальну концепцію української державності і соборності, впливу на них військового чинника він виклав у науковій розвідці «Україна з погляду політичної географії» (написана у 1914 р., вийшла друком у 1916 р.). Констатація того, що називалося ще у той час Україною (до 850 тис кв. км. суцільного «простору Європи, заселеного українським народом»), існуючі державницькі традиції та непоодинокі спроби щодо відновлення самостійної державності, давала йому підстави для твердження щодо існування феномену політично-географічної єдності України, тобто ґрунту для створення соборної української держави [24]. У брошурі під назвою «Der östliche Rriegsschauplatz» (Відень, 1915 р.) С. Рудницький стверджував про появу нового сприятливого чинника у створенні «самостійних національних держав», що стосувалося і України. Ці нові держави мали стати частиною нової геополітики Європи («охоронний вал» проти Росії) [25, с. 59–60].

Серед авторів, які у своїх наукових та публіцистичних творах об'єднували проблеми державності та соборності був і відомий український соціолог і етнолог з Наддніпрянщини, один з провідних європейських фахівців з теорії нації та національних відносин О.-І. Бочковський. У своїй науковій розвідці «Фінляндія та фінляндське питання» (видана у Відні у 1916 р. Союзом визволення України) він підкреслював, що світова війна відкрила для українців поряд з іншими недержавними народами перспективу «здійснення державно-самостійницьких ідеалів». Першорядну увагу автор звертав на Наддніпрянську Україну – «головний центр власної державності» аргументовано доводячи, що українці поряд з фінами та поляками входили до кола найбільш зрілих національних організмів, що мали необхідні умови для побудови держави. Щодо ж українського національно-визвольного руху, то перед ним, подібно до польського, стояли завдання не лише утвердження державної суверенності,

але й об'єднання розірваних кордонами національних загалів. Запорукою втілення державницьких прагнень українців автор вважав обов'язкове визволення з «царського ярма», відрив Наддніпрянщини від деспотичної Російської імперії в межах якої ставлення до українців було незмінно-зневажливим – т. зв. «неісторичний народ», «аморфна етнографічна маса», нездатна як до окремішнього національно-культурного життя, так і «витворення власної державності». Остаточне втілення «державно-соборницьких ідеалів» українців бачилося О.-І. Бочковським шляхом об'єднання підросійських та підавстрійських українців в єдиній суверенній державі. Враховуючи воєнні реалії однією з форм такої держави могла бути окрема «автономна одиниця» у складі конституційної Австрії [26, с. 3–7].

В ході імперіалістичної війни українська політична думка доходила і до більш концептуальних висновків. Як зазначав, наприклад, у 1916 р. галицький публіцист та громадський діяч М. Лозинський, всі розуміли, що успіх українського державотворення був залежним від результатів війни. У випадку перемоги імперії Романових осередок «мазепинства» в Австро-Угорщині мав бути знищений, а всі завойовані західноукраїнські землі згідно з доктриною «збирання російських земель» – прилучені до Росії. Розуміння було і наступного – головним інструментом у ліквідації воєнної потуги та загального ослаблення Російської імперії (її розпаду) був блок Центральних держав. З перемогою цього природнього союзника українці пов'язували збереження національного життя в Австро-Угорщині та створення підстав для визволення з-під російського панування Наддніпрянської України. Однак проблема полягала у тому, що Центральні держави вели війну «не в українським, тільки в своїм власним інтересі» [27, с. 45–47], що змушувало українців позбутися колишніх якостей статистів і стати активним суб'єктом політичних подій, використати на свою користь історичний шанс у справі втілення ідей державності і соборності.

Розуміння цих реалій стало настановою до об'єднання зусиль українців різної політичної орієнтації, створення міжпартійних політичних представницьких органів (практичних майданчиків по формуванню політики), зближення позиції української еліти Східної та Західної України, що ґрунтувалося на визнанні спільної мети – створення української держави у всеукраїнському масштабі. Загалом, ми можемо стверджувати що у роки війни було створене «вікно можливос-

тей», яким українці спромоглися скористатися. Базуючись на сучасних методологічних прийомах (Дж. Кінгдон [28, р. 20–21], П. Керні, Е. Сент-Денні [29]) цю сприятливу ситуацію ми можемо «розкласти» на складові («політичні потоки»), які посилювали одна одну, ставали умовою досягнення успіху загальної справи:

- формування актуального «порядку денного» суспільно-політичного руху, який відповідає запитам часу;

- вибір з альтернатив та ухвалення на основі наявного досвіду та ресурсів найбільш оптимального політичного рішення;

- наявність як консолідованих політичних сил, вмотивованих і здатних втілити ухвалене політичне рішення/програму, так і високий рівень підтримки запропонованого рішення з боку суспільства.

Безпосереднім каталізатором процесу українського державотворення стала викликана війною російська Лютнева революція 1917 р., яка в умовах паралічу влади в Російській імперії відкрила перспективу перенесення у практичну площину одвічної мрії українського народу щодо об'єднання національного загалу у межах власної держави. Реалізація цих планів була істотно ускладнена значним послабленням у роки війни українського визвольного руху на Наддніпрянській Україні, відсутністю його організаційних структур та легітимних лідерів загальнонаціонального масштабу, недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що у сукупності були далекими від потреб «революційних зрушень». Про це свідчили і безпосередні учасники революційних подій, зокрема П. Феденко («загальна непередготовленість України») [30, с. 62], О. Лотоцький (невтішні наслідки «кількасот літнього національного виснаження») [31, с. 319], В. Дорошенко («революція застала нас... «не свідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження») [31, с. 321].

Незважаючи на це, вже на початку березня 1917 р. у Києві заходами українських політичних партій та громадських організацій було утворено перший національний представницький орган – Центральну Раду, яка очолила державотворчі процеси й у листопаді 1917 р. своїм III Універсалом проголосила про утворення УНР (як складової «федерації рівних і вільних народів» Росії), а згідно IV Універсалу (січень 1918 р.) – повну суверенність держави територія якої поширювалася на 9 губерній Наддніпрянщини. Нового змісту у цей час набув і процес соборності, який

окрім об'єднання українських етнічних територій, був спрямований на консолідацію української нації, гармонізацію міжетнічних відносин, проведення необхідних реформ в політичній і соціально-економічній сферах.

Революційні події на Наддніпрянській Україні стали потужним поштовхом до перенесення соборницького ідеалу у сферу практичної дії і на західноукраїнських землях, кардинального перегляду його суті – переходу від різних форм автономії до повної державної суверенності. З проголошенням УНР підавстрійські українці вперше отримали доконаний факт ймовірності досягнення своєї мети, розглядаючи державне будівництво на Великій Україні як переддень власного національного визволення. За цих обставин західноукраїнський політичний провід прискорює дистанціювання від офіційного Відня, наближаючись до «точки неповернення» щодо імперії Габсбургів.

На зламі 1917–1918 рр. з боку західноукраїнського політикуму майбутнє нації бачилося за двома найбільш вірогідними сценаріями – стати рівноправним членом австрійської федерації, а у випадку розвалу імперії – самостійно проголосити українську державність, що відкривало шлях до об'єднання з Великою Україною [32, с. 26–27, 32–33]. В умовах наближення воєнної катастрофи Австро-Угорщини, небезпечної активності суміжних національних рухів (поляків, угорців, румун), які відверто претендували на українські етнічні землі, найбільш радикальні політичні сили Галичини та Буковини вже наприкінці 1917 р. почали все активніше ініціювати перехід національного політичного руху від федералістської платформи до повної суверенності і соборності української держави, розгортання спільних дій з наддніпрянцями («разом з українським народом Росії переможемо всі запори та з'єднаємося в один самостійний вільний український нарід» [33, с. 226–228]), хоча в умовах війни це зробити було вкрай важко.

Соборницькі настрої все частіше виявляв і політичний провід українців Австро-Угорщини. Це проявилось зокрема через різку реакцію українських депутатів парламенту та керівників головних політичних партій на агресію Радянської Росії проти УНР, яка розпочалася наприкінці 1917 р. Дії більшовицької влади розцінювалися як вияв завойовниць-

кої війни, безпрецедентна дискредитація принципу «права народів на самовизначення» [34]. Не менш різкою була і реакція на початку 1918 р. на дії тодішнього союзника – Німеччини, яка була причетною до порушення суверенітету УНР та встановлення маріонеткового режиму П. Скоропадського.

Виходячи з цього цілком логічним виглядало те, що вже через декілька днів після проголошення ЗУНР (листопад 1918 р.) її керівництвом були розпочаті практичні кроки по втіленню соборницького ідеалу – об'єднання всіх українських земель в одну державу. Здійснення цього задуму з проголошенням 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у Києві історичного акту Злуки УНР та ЗУНР відкрило нову сторінку в історії українського народу – розбудову власної державності та її захист від переважаючих зовнішніх завойовників, що на той час завершилося невдачею.

Висновки. Аналіз еволюції політичної думки українців засвідчив, що Перша світова війна стала потужним каталізатором у подальшому розвитку та остаточній кристалізації ідеї соборності, зближення позицій українців Східної і Західної України, які виявилися спроможними втілити віковичну мрію українського народу у створенні суверенної держави. Утворення УНР та ЗУНР, їхнє об'єднання у 1919 р. у соборній державі, хоча і зазнало поразки, однак перетворилося на величний символ буття української нації, прямим наслідком чого стало відтворення Української держави у 1991 р. Подальші перспективи дослідження проблеми соборності значною мірою актуалізуються сучасними небезпечними викликами, які повстали перед Україною і потребують достойної відповіді. Сьогодні, в умовах відбиття російської навали, смертельної небезпеки існуванню Української держави, української нації, є нагальна потреба як в науковому осучасненні суті багатомістової історії боротьби українського народу за національне та соціальне визволення, процесу об'єднання в єдиній державі, так і посиленні уваги на дослідженні чинників, які сприяють зміцненню ідеї та цінності української суверенної та соборної держави, поглибленню консолідації української політичної нації, що є запорукою перемоги у війні, успішній мирній відбудові, продовження курсу реформ і євроінтеграції.

Список літератури:

1. Рукопис М. І. Костомарова «Книга буття українського народу. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. / упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 250–258.
2. Драгоманов М. П. Литературно-общественные партии в Галиции. Драгоманов М. П. Политические сочинения [под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского]. Т. 1. М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1908. С. 418–456.

3. Міхновський М. І. Самостійна Україна. К. : Діокор, 2002. 80 с.
4. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. 445 с.
5. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.]. Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри]. К. : Либідь, 1991. С. 276–326.
6. Драгоманов М. П. Проект основи устава українського общества «Вольный Союз – Вільна Спілка». Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / упоряд. : Кресіна І. О. (керівник) та ін. К. : Вища школа, 1997. Ч. 1. С. 268–276.
7. Тимошевський В. Новий виборчий закон і українські партії. Рада. 1907. 1 липня. С. 1.
8. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 17–32.
9. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною. Визволення. 1923. Ч. 2. С. 30–43.
10. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. К. : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
11. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші політичні завдання. Львів : Молода Україна, 1913. 31 с.
12. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 1. Львів: Накладом Власним, друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1929. С. 1–285.
13. Грушевський М. Під нинішню хвилю. Наша політика. Львів : НТШ, 1911. С. 5–16.
14. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 3. Львів : Накладом Власним, друкарня оо. Василіян у Жовкві, 1930. С. 497–776.
15. Жерноклеєв О. С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). Івано-Франківськ : Вид. дизайн. відділ ЦІТ, 2006. 536 с.
16. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 574 с.
17. Цегельський Л. Місяць з'їздів та резолюцій. Літературно-науковий вістник. 1913. Т. LXI. Кн. II. С. 382–390.
18. Яремчук В. Ідея «Київського королівства» О. Бісмарка та її наслідки. *Діалог: історія, політика, економіка*. 2000. № 1. С. 89–91.
19. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Ч. I / Репринтне відтворення видання 1920 року. К. : Політвидав України, 1990. 348 с.
20. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 752 с.
21. Бонусяк В. Росія, Польща і Україна в ХХ ст. Проблеми слов'язнознавства. 1996. Вип. 49. С. 76–83.
22. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень: Український соціологічний інститут, 1922. 228 с.
23. Кучабський В. Розвиток національно-державницької думки УСС. За волю України: Історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964. Нью-Йорк : Вид-во Головн. Управи Братства УСС, 1967. С. 48–56.
24. Рудницький С. Україна з погляду політичної географії. Zbuc. URL: <https://zbruc.eu/node/51853>
25. Rudnycky S. Der östliche Kriegsschauplatz. Wiens : Verlag bei Eugen Giederichs, 1915. 129 s.
26. Бочковський Іп. Фінляндія та фінляндське питання. Відень : Накладом Союзу Визволення України, 1916. 104 с.
27. Лозинський М. Галичина в життю України. Відень : Накладом «Союзу Визволення України», 1916. 61 с.
28. John W. Kingdon, Agedas, Alternatives and Public Policies. Boston : Little Brown and Co., 1984. 240 p.
29. Cairney P., St Denny E. Why Isn't Government Policy More Preventive? URL: <https://paulcairney.files.wordpress.com/2019/04/chapter-2-windows-and-social-construction-22.3.19.pdf>
30. Феденко П. Повстання нації / Мазепа І., Феденко П. З історії української революції. Прага : б. м., 1930. С. 62–94.
31. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава : Праці Українського Наукового Інституту, 1934. Ч. III. 392 с.
32. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Нью-Йорк – Філадельфія : Вид-во «Булава», 1960. 313 с.
33. Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. К. : Основні цінності, 2004. 283 с.
34. Українська національна держава. Вперед. 1920. 13 січня. С. 1.

Yaremchuk V.D. THE FIRST WORLD WAR AS A “WINDOW OF OPPORTUNITY” FOR THE CRYSTALLIZATION AND EMBODIMENT OF THE IDEA OF THE UNITY OF UKRAINE

The article highlights the problem of formation in Ukrainian political thought of the foundations of the unity of Ukraine, which found their final form during the First World War. The mentioned process is considered to be far from linear, as a reflection of the historical development of the Ukrainian nation, the result of accumulated experience (starting with the council ideas expressed by the Cyril and Methodius Society, the Main Russian Council), the strength of the national liberation movement, the influence of many external factors on it, including political regimes of host countries. Their combination determined a certain difference in the formation of the idea of the unity of sub-Russian and sub-Austrian Ukrainians, which, increasingly saturated with statist content, had a limited regional character for a long time and was reduced to the unification of the Ukrainian ethnic territories of Dnipro and Western Ukraine as part of the new Russia and Austria-Hungary.

Special attention is paid to the “militaristic factor” – the world military conflict, which activated the national liberation movement, accelerated the evolution of the idea of unity, turning it into a political program of struggle for social and national liberation, building one’s own state in an all-Ukrainian sense. Using the model of “multiple flows” (J. Kingdon), we can state that in the conditions of the First World War, a “window of opportunity” was created for Ukrainians, which not only contributed to the crystallization of the idea of confraternity, which was based on the national interest, the primacy of uniting the divided crowns of Ukrainians in a single sovereign state, but also created the conditions for its successful implementation with the beginning of the Ukrainian Revolution of 1917. We are talking about turning the problem of cathedral unity into the leading “agenda” of the national socio-political movement, the transition from an orientalist to an independent strategy, the presence of political forces able to implement these instructions.

Key words: *unity of Ukraine, First World War, “window of opportunity”.*

UDC 94(479.24)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.16>**Adigozalov K.M.**

Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University

PREPARATION OF AGRICULTURAL LAWS ON THE REMOVAL OF DEPENDENT RELATIONSHIPS

This article, based on numerous reliable sources and materials collected from historiographical literature, discusses issues related to the preparation of various agrarian legislative acts on the elimination of dependent relations both in state-owned and privately owned villages. The materials cited prove that Russian tsarism, right up to its last days, sought to preserve the dominant role of the imperial treasury for as long as possible in managing both the rural population and collecting various incomes from state-owned and privately owned villages.

The project, which had been prepared for a long time and went through a long path of various discussions in the Caucasian and central departments, finally received legal force on December 20, 1912. This law applied to the Baku, Elizavetpol and Irevan provinces of the South Caucasus, as well as to part of the Tiflis province. The law did not apply to Dagestan and the Zakatala district. It was soon expected that a separate law on the abolition of dependent relations would be developed in Dagestan and the Zakatala district. To do this, at the beginning of 1908, by order of the governor Vorontsov-Dashkov, a special commission was appointed to the Zakatala district. This commission was entrusted with the study of the relationship between the beks and dependent peasants.

Consequently, the projects developed with the adoption during the discussions of all the amendments of the Council of the Viceroy and the appeal to a number of less important issues were submitted to the IV State Duma on February 9, 1913. However, one of the drafts – the draft law “On land provision for the peasants of Dagestan and the Zakatala district” – got stuck in the Duma and was not approved. And the second, after a series of discussions, was at last approved by Nicholas II.

Consequently, the projects developed with the adoption during the discussions of all the amendments of the Council of the Viceroy and the appeal to a number of less important issues were submitted to the IV State Duma on February 9, 1913. However, one of the drafts – the draft law “On land provision for the peasants of Dagestan and the Zakatala district” – got stuck in the Duma and was not approved. And the second, after a series of discussions, was finally approved by Nicholas II.

Thus, the preparation of laws on the abolition of temporary service and dependent relations of peasants can be regarded as an innovation in the field of agrarian legislation of tsarism. The government intended to achieve some peace in the countryside by disseminating information about the preparation of bills in the agrarian area. During the period of turbulent political events, tsarism was more interested in stabilizing the political than economic situation. It was this political situation and the rapid development of commodity-capitalist relations that prompted him to take these steps.

Nevertheless, under the pressure of the rapid development of a market economy, the tsarist government was forced to some extent to weaken supervision over state-owned peasants and at the end of 1912 recognize the right of privately owned peasants to become owners of their allotment lands.

Key words: Azerbaijan, Russia, Caucasus, law, agriculture, peasants, treasury.

Introduction. This article, based on numerous reliable sources and materials collected from historiographical literature, discusses issues related to the preparation of various agrarian legislative acts on the elimination of dependent relations in both state-owned and privately owned villages. The materials

cited prove that Russian tsarism, right up to its last days, sought to preserve the dominant role of the imperial treasury for as long as possible in managing both the rural population and collecting various incomes from state-owned and privately owned villages. Nevertheless, under the pressure of the

rapid development of a market economy, the tsarist government was forced to some extent to weaken supervision over state-owned peasants and at the end of 1912 recognize the right of privately owned peasants to become owners of their allotment lands.

Presentation of the main research material.

The preparation of laws on the abolition of dependent relations began in the 80s of the XIX century. In 1884, the considered proposals on the replacement of natural taxes with cash and on the redemption of allotment lands, prepared in the Council, which acted under the Chief of the civil part in the Caucasus on July 30, 1885, were sent to the Ministry of Internal Affairs and, when discussing this issue at one of the meetings of the ministry, again surfaced temporary duties and relations of dependence of the landlord peasants. Finally, a number of projects were developed, providing for the start of payment transactions in the field, primarily in the Tiflis province. In these projects, following the mentioned province, the question of the complete cessation of dependent relations of peasants in other provinces of the South Caucasus was taken as a basis. The Commission for Peasant Affairs of the Tiflis Governorate was the first in this direction in the South Caucasus, and on January 1, 1894, it also prepared a project for the complete cessation of temporary duties on the territory of the province [1, p. 59]. Despite a number of its limited aspects – immaturity in terms of technical calculations, incomplete preparation and other limited aspects, in any case, this project as a whole should be assessed as a real step towards the complete elimination of peasant-dependent relations in the South Caucasus. However, the project was rejected at the discussions in the Council under the Chief of Civil Affairs of the Caucasus region as untimely. In a letter to Adjutant General Sheremetev, Chief of the Civil Unit in the Caucasus, sent to the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire on January 20, 1895, it was indicated that resolving the issue in this form would deal a big blow to the interests of the local privileged classes and lead to dissatisfaction with the landowners in the region. On the other hand, the lack of interest of the landlord peasants in the redemption of land allotments was also specially emphasized in the letter [2, p. 112].

Presentation of the main research material. In decrees and notices of the Imperial Ministry of the Interior, proposals and comments on the abolition of dependent peasant relations, on the transfer of peasants from taxation in kind to monetary taxation, and on the forced purchase of allotment lands were increasingly heard. Finally, the project was returned by the Ministry of Internal Affairs to Prince Golitsyn,

the head of the Caucasian Civil Chancellery, along with the reviews of the Ministries of Finance and State Property [1, p. 23].

This project soon became the main subject of discussion for the local peasant committees set up in the South Caucasian provinces. In the course of their activities, these committees noted that relations between the owner of the land and its user in the landowner villages had deteriorated, and saw a way out of this in introducing changes to existing laws. During the discussions, the need to abolish temporary dependent relationships was recognized [3, p. 13]. Emphasizing the impossibility of abolishing dependence on landowners by forcibly redeeming land in the near future, the local committee of the Irevan province stated that the landlord peasants would not be able to redeem their plots even after a long time (for 30 years out of 79,896 acres of land in Irevan province only 41 acres were redeemed) well understood and insisted on the need for financial assistance from the state [1, p. 15]. Speakers at meetings of the local committee of the Baku province pointed out that relations between landlords and peasants living and working on their land became so aggravated that in the event of the slightest setback or conflict, the peasants left their places and moved to other places, or rented allotment land to someone, then they left for the cities. A member of the local committee for the Elizavetpol province, K.V. Kleshchinsky, pointed out that peasants who do not have a livelihood, under various pretexts, refuse to bear their duties. He put forward a proposal to give the land to the peasants through its redemption and considered it important to implement it on certain conditions [4, p. 26].

A new bill on the abolition of temporary duties and dependent relations of peasants in the South Caucasian provinces, prepared by various institutions under Prince Golitsyn in 1904, with the addition of materials from the South Caucasian provincial committees, was repeatedly discussed in a short time. In preparing this project, the provisions of the law announced by Golitsyn on December 28, 1881 in the central provinces of Russia were taken as a basis [see: 5, p. 372–374].

According to Golitsyn's project, peasants living on landowners' lands in the South Caucasian provinces were included in the category of private owners through the forced purchase of allotment plots with "state financial assistance". Peasants released from duties had to pay money to the treasury every year for the redemption of land [4, p. 26]. The project, discussed at the council of the chief civilian commander of the Caucasus, was returned back to

the Ministry of Internal Affairs. In turn, the Ministry of Internal Affairs handed over the project to the newly formed Caucasian vicegerency with numerous comments reflecting its shortcomings [1, p. 23].

It is known that against the backdrop of very serious political processes in February 1905, the viceregal method of government was again introduced in the Caucasus. I.I. Vorontsov-Dashkov, who was close to the emperor and had extensive managerial experience, was entrusted with the position of governor. The governor I.I. Vorontsov-Dashkov was given serious and very broad powers, such as civil and military police administration. In the South Caucasus, the solution of issues requiring the participation of the supreme power was carried out by decision of the governor.

Arriving in Tiflis on May 5, 1905, I.I. Vorontsov-Dashkov focused on solving agrarian issues. His main goal, he considered the elimination of duty relations. In his report submitted to the tsar on October 12, 1905, I.I. Vorontsov-Dashkov explained the unstable situation in the South Caucasus by the incompetence of high-ranking officials who had previously ruled the region. On the other hand, the viceroy, who stated that the reason for the agrarian unrest, which turned into political movements, was the contradiction between the decree of December 12, 1904 and the manifesto of October 17, 1905, spoke out as a supporter of the “quick abolition of temporary duties, the eradication of all dependent relations” [1, p. 20].

According to the viceroy, “the issuance of loans to peasants for the purchase of allotment lands was not a possible issue,” since the lands that were in the use of the peasants of the Irevan, Elizavetpol, Baku provinces, as well as part of the Tiflis province, Zakatala district, including Dagestan, were regulated by a rescript from On December 6, 1846, according to the state, they actually belonged to the landowners, therefore, the one paid to the Agalars and Beks is not a *toiju*, but this is a state tax paid by the peasants to the Agalars and Beks for the performance of their administrative and police duties. I.I. Vorontsov-Dashkov, who considered it necessary to immediately carry out the redemption of peasant duties, wrote: “From the point of view of the South Caucasian peasants, since they paid taxes to the landlord, then the allotments for the peasants should have been bought out by them” [1, p. 25].

I.I. Vorontsov-Dashkov saw the source of land scarcity and landlessness among the peasants, poverty, which caused their discontent, in the temporary duties of the peasants. Therefore, on November 22, 1905, he submitted to the Council of Ministers a

draft law drafted by him “On the Settlement of the Peasant Question in the Caucasus”, which considered the issues of providing land plots free of charge to peasants with compensation to landowners from the state treasury [6, p. 41].

According to the governor’s bill “On the Settlement of the Peasant Question in the Caucasus”, firstly, the temporarily obligated peasants of Tiflis, Kutaisi, Irevan, Elizavetpol and Baku provinces were granted the right to own land plots in their use; secondly, they retained the right of servitude use of forests and pastures; thirdly, from January 1, 1906, the land tax in the South Caucasus was reduced by half, and from January 1, 1907, the collection of this tax was discontinued; fourthly, from January 1, 1906, the poll tax levied on the peasants was reduced by half, and this tax was canceled from January 1, 1907, which gave the peasants the right to own land; fifthly, on January 1, 1906, the South Caucasian State Peasant Bank was opened on a general basis; sixth, from January 1, 1906, landlords and landowners received the right to receive an advance payment of 5 percent per annum [7, p. 32–35]. Even 27.4 million rubles were allocated for these purposes for the provinces of the South Caucasus. [1, p. 26].

Having carefully considered the decisions of the Council of Ministers of the Empire during the discussion of this bill, including the notes of the governor, the governor in a telegram to Petersburg dated August 5, 1906 reported that “the issue is being considered within the framework of the law on the abolition of hostile landowner-peasant relations, with the aim of crushing the foundations of socialist propaganda. Although on August 15 of the same year, the Council of Ministers, having again considered the issue of abolishing the temporary charity of peasants in the South Caucasus, adopted the governor’s opinion on the advisability of replacing the tax in kind with cash, a number of provisions of this proposal were not approved, and the project was returned to I.I. Vorontsov-Dashkov for revision [7, p. 59]. The main reason why the “viceroy’s notes” were not accepted was that the amount payable to the landowners for the redemption of allotment lands was considered unacceptable for payment by the state bank [7, p. 34].

The emperor highly appreciated this step of the Council of Ministers and shortly thereafter gave the task to accelerate the legal abolition of dependent peasant relations in the South Caucasus. In the new version of this bill, somewhat improved by the governor or in a future law, the provisions on the preservation of the rules for the use of servitudes

by peasant landowners, as well as on the gratuitous transfer of ownership of uncultivated land plots of peasants, to a certain extent met the interests of local peasants in comparison with other provisions [8, With. 208].

As a result, the tax and land policies of tsarism were so mixed up in the privately owned village that it was impossible to separate them from each other. During this period, the main goal of the agrarian policy of tsarism throughout the South Caucasus, including Northern Azerbaijan, was the destruction of rural communities and the creation of a support for itself in the person of the rural bourgeoisie – the golchomags.

Stolypin's statement on the land issue once again inspired the supporters of Stolypin's agrarian policy in the South Caucasus; The highest Caucasian authorities and the local bourgeoisie saw the only solution to the land issue in the application of Stolypin's agrarian policy. The tsarist official I.L. Segal, speaking of the fact that Stolypin's agrarian policy had a great influence on the provinces of the South Caucasus, wrote: "With this change, by changing from communal land use to private ownership of land, private ownership of land can be created. This can create conditions for the transition of peasants to farming in the near future" [7, p. 67]. In addition to I.L.Segal, such tsarist officials as N.D.Peterson and Orest-Semin also considered it necessary to apply the Stolypin agrarian policy to the South Caucasian provinces [4, p. 31]. Despite the efforts of supporters of the application of Stolypin's agrarian policy in the South Caucasus, including in Northern Azerbaijan, their desire was not realized.

On December 15, 1908, a draft of a new law signed by 34 deputies of the left wing was submitted for discussion in the III State Duma. The deputies pointed out that "in the Caucasus ... the reform pursues a goal that has nothing to do with either the well-being of the peasants, which they never had, or their freedom" [1, ss. 34–35]. However, this project was not successful either.

At the beginning of 1909, at the very height of the implementation of the Stolypin agrarian policy, the draft law drawn up by Vorontsov-Dashkov for the South Caucasus provided only peasants living on landowners' lands with the right to rent their land and join the group of private owners, and landlords for allotment land, which passed into the private ownership of peasants, provided for the payment of 5 percent of the total payment per year by the state treasury. The money given by the state to the landowners, the peasants had to return to the treasury with interest for 28, 41 and 56 years.

When discussing the project, the main department of the governorship rejected the issue of measuring allotment lands. The vicegerency tried to justify itself by saying that measuring the land was unnecessary, referring to the fact that surveying would take a long time. They attributed this to the presence of land statutes. The governor's administration intended to keep the question of water use for the peasants, including control over the operation of ditches, in favor of the landowners, as it was before.

Vorontsov-Dashkov also wanted to know the proposals of the landowners before approving the project. Of interest are the opinions expressed by Azerbaijani entrepreneurs in their letters to the governor's office. For example, Farrukh-bek Vezirov, a representative of the landowners of the Elizavetpol province, objected to setting the price of land at the prices of the 60s and 70s of the XIX century [9, p. 60]. He pointed out that there was a big difference between Russian landowners and Muslim landowners in the matter of land relations. Thus, the Russian landowners lived quietly, receiving 5 percent of the total amount of redemption money accrued on allotment land transferred to the private ownership of the peasants. And in the South Caucasus, the landowners were still forced to be content with incomes that did not change [4, p. 35].

However, the governor's administration did not want to take into account anyone's comments and suggestions. The Viceroy of the Caucasus, Vorontsov-Dashkov, tried to reassure the landlords in resolving the issue of easement, referring to the fact that the issue had not been worked out clearly. The governor always got out of the situation by deceiving Azerbaijani businessmen with various false promises. The viceroy was able to assure that none of the issues raised by Azerbaijani entrepreneurs would be left without attention and that the preparation of a new project in the near future would be one of the key provisions [4, p. 36].

After a series of discussions, the administration of the viceroy made minor changes to this bill and on May 22, 1910 submitted it for revision to the interdepartmental meeting under the Ministry of Internal Affairs [10, p. 36]. It should also be noted that even Baku governor Nakashidze, Iravan governor Tuzenhausen, Kutaisi governor-general Smyakin opposed this issue [4, p. 36].

The project, which was discussed several times in the Council of Ministers, was approved on March 17, 1911. The bill, along with a number of explanatory notes prepared by the governor, was submitted to the III State Duma on September 24, 1911. Discussions of the project here did not last long. The Duma did

not want the complete elimination of landowner ownership of land. Representatives of the commercial and industrial bourgeoisie demanded that Article 9 of the draft be revised. This article pointed out that swamps, ravines and other places belonging to the landlords, but left unused, should be given to the peasants free of charge.

Representatives of all the South Caucasian landowners and others demanded that the payment be made in favor of private entrepreneurs, who even considered it unacceptable to provide peasants with lands unsuitable for cultivation for free.

During discussions in the Duma, it was pointed out that the remnants of dependent relations hamper economic and cultural development, “help preserve and strengthen the most uniform forms of peasant exploitation, keep the entire people in poverty, ignorance and lawlessness”. It was noted that although the local peasants of the South Caucasus, including Northern Azerbaijan, have two to three times less allotment land than the peasants of the internal provinces of Russia, but there are three to four times more duties on them. Forcing the peasants to pay would be an additional and unbearable burden on their already depleted budgets, would undermine their economic situation, this “step is unfair and clearly against the interests of the people and the state”.

During discussions in the Duma, it was pointed out that the remnants of dependent relations hamper economic and cultural development, “help preserve and strengthen the most uniform forms of peasant exploitation, keep the entire people in poverty, ignorance and lawlessness”. It was noted that although the local peasants of the South Caucasus, including Northern Azerbaijan, have two to three times less allotment land than the peasants of the internal provinces of Russia, but there are three to four times more duties on them. Forcing the peasants to pay would be an additional and unbearable burden on their already depleted budgets, would undermine their economic situation, this “step is unfair and clearly against the interests of the people and the state”.

Finally, the project received legal force on December 20, 1912. This law applied to the Baku, Elizavetpol and Irevan provinces of the South Caucasus, as well as to part of the Tiflis province. The law did not apply to Dagestan and the Zakatala district. It was soon expected that a separate law on the abolition of dependent relations would be developed in Dagestan and the Zakatala district. To do this, at the beginning of 1908, by order of the

governor Vorontsov-Dashkov, a special commission was appointed to the Zakatala district [1, p. 117]. This commission was entrusted with the study of the relationship between the beks and dependent peasants.

The results obtained by the commission on establishing and evaluating the number of feudal duties paid by the peasants in favor of the landowners were of great importance in completing the work carried out towards the abolition of temporary duties and dependence relations. On the basis of the materials received by the commission, draft laws “On the abolition of the dependence of the peasants of Dagestan and the Zakatala district on the beks and keshkels” and “On the provision of land to the peasants of Dagestan and the Zakatala district” were prepared and discussed at a meeting of parliament. The last time the projects were discussed was at a meeting of the Council of the Viceroy, held on February 24, 1912. During the discussion, the military governor of the Dagestan region, S.V.Volsky, made numerous remarks. Both the Council of the Viceroy and S.V.Volsky, believing that the time had come to abolish dependent relations in these areas and that this was reasonable, at the same time pointed out the importance of firm rules that ensure the early abolition of peasant duties in favor of the beks. The governor asked to pay special attention to the conservatism of the local population. The governor explained this by the fact that the local population did not like the innovation, and so on. [1, pp. 126–127].

Consequently, the projects developed with the adoption during the discussions of all the amendments of the Council of the Viceroy and the appeal to a number of less important issues were submitted to the IV State Duma on February 9, 1913. However, one of the drafts – the draft law “On land provision for the peasants of Dagestan and the Zakatala district” – got stuck in the Duma and was not approved. And the second one, after a series of discussions, was finally approved by Nicholas II [11, p. 270].

Conclusions. Thus, the preparation of laws on the abolition of temporary service and dependent relations of peasants can be regarded as an innovation in the field of agrarian legislation of tsarism. The government intended to achieve some peace in the countryside by disseminating information about the preparation of bills in the agrarian area. During the period of turbulent political events, tsarism was more interested in stabilizing the political than economic situation. It was this political situation and the rapid development of commodity-capitalist relations that prompted him to take these steps.

Bibliography:

1. Авалиани С. Л. Крестьянский вопрос в Закавказье : [в 4-х частях] / Тифлис : Издание Тифлисского Государственного Университета, Часть 4. 1920. 232 с.
2. Семин О. Великая годовщина: Аграрный вопрос и крестьянская реформа на Кавказе. Киев : Издательство «Вся Россия», 1911. 166 с.
3. Обзор Бакинской губернии за 1902 год. Баку, 1903. 63 с. [76] с.
4. Talibzadə, İ.A. Azərbaycanca 1912-ci il aqrar islahatı / İ. A. Talibzadə. Bakı : Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965. 111 s.
5. О выкупе наделов остающимися еще, в обязательных отношениях к помещикам крестьянами в губерниях, состоящих на Великороссийском и Малороссийском Местных Положениях 19 февраля 1861 года. *Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание 3-е. 1881 г.* : [в 33 томах] / Санкт-Петербург : Гос. типография, Т. 1. 1885. Закон 575. С. 372–374.
6. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. Тифлис : Гос. типография, 1907. 161 с.
7. Сельское хозяйство и аграрные отношения : [в 4 томах] / составил проф. П. В. Гугушвили. Тбилиси : Издательство АН Груз.ССР, Том четвертый. 1955. 876 с.
8. Гугушвили П. В. Аграрные отношения в Закавказье на рубеже XIX–XX вв. Тбилиси : Издательства Академии Наук Грузинской ССР, 1955. 698 с.
9. Azərbaycan tarixi: [7 cildə]. Bakı: Elm, V cild (1900-1920-ci illər). 2001. 672 s.
10. Алескеров Ю.Ю. Очерк социально-экономических отношений в Закатальском округе в XIX в. (до 1870 г.) : автореферат диссертации доктора философии по истории. Москва, 1953. 48 с.
11. История Дагестана: [в 3 томах] / Москва : Главная редакция восточной литературы, Том 2. 1968. 368 с.

Адігозалов К.М. ПІДГОТОВКА АГРАРНИХ ЗАКОНІВ ПРО СКАСУВАННЯ ЗАЛЕЖНИХ ВІДНОСИН

У цій статті на основі численних достовірних джерел та матеріалів, зібраних з історіографічної літератури, розглядаються питання, пов'язані з підготовкою різних аграрних законодавчих актів, присвячені ліквідації залежних відносин як у казенних, так і в приватновласницьких селах. Наведені матеріали доводять, що російський царизм аж до останніх днів прагнув якомога довше зберегти панівну роль імперської скарбниці у справі управління як сільським населенням, і зборів різних доходів з казенних і приватновласницьких селищ.

Проект протягом довгого часу був підготовлений і пройшов тривалий шлях різних обговорень у кавказьких і центральних відомствах, нарешті отримав юридичну силу 20 грудня 1912 року. Цей закон поширювався на Бакинську, Єлизаветпольську та Ірванську губернії Південного Кавказу, а також частину Тифліської губернії. Закон не поширювався на Дагестан та Закатальський округ. Незабаром очікувалося, що в Дагестані та Закатальському окрузі буде розроблено окремий закон про відміну залежних відносин. Для цього на початку 1908 р. за наказом намісника Воронцова-Дашкова до Закатальського округу було призначено спеціальну комісію. На цю комісію було покладено вивчення взаємин між беками та залежними селянами.

Отже, проекти, вироблені з прийняттям під час обговорень всіх поправок Ради намісника і зверненням до низки менш важливих питань, було представлено IV Державну думу 9 лютого 1913 року. Однак один із проектів – законопроект «Про земельне забезпечення селян Дагестану та Закатальського округу» – застряг у Думі і не був схвалений. А другий після низки обговорень нарешті було затверджено Миколою II.

Таким чином, підготовку законів про відміну тимчасової повинності та залежних відносин селян можна розглядати як новацію в галузі аграрного законодавства царату. Уряд мав намір домогтися деякого спокою на селі шляхом поширення інформації про підготовку законопроектів в аграрній галузі. У період бурхливих політичних подій царизм більше був зацікавлений у стабілізації політичної, ніж економічної ситуації. Саме ця політична ситуація та швидкий розвиток товарно-капіталістичних відносин спонукали його зробити ці кроки.

Тим не менш, під натиском швидкого розвитку ринкової економіки царський уряд змушений був якоюсь мірою послабити нагляд над казенними селянами і наприкінці 1912 року визнати право приватновласницьких селян стати власниками своїх надільних земель.

Ключові слова: Азербайджан, Росія, Кавказ, закон, сільське господарство, селяни, скарбниця.

UDC 94(479.24): 94(479.22)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.17>

Aliyev Murvat Javid oglu

Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University

ECONOMIC LIFE, TAXATION AND ADMINISTRATIVE POLICY OF TSAR RUSSIA IN THE BORCHALI REGION

The article deals with the economic life of the Borchali, Gazakh and Shamshadil sultanates and the subsequent fall of these sultanates under the rule of Georgia and Russia, the occupations of the population, the taxation system, the economic situation of the population during the period of Russian rule in this region. The inhabitants of these ancient Azerbaijani lands, located on trade routes, were employed in almost all sectors of the economy. Although the main occupation here was cattle breeding, agriculture, trade and crafts were also widespread.

Thus, during this period, livestock breeding was significantly developed in some regions of Borchaly, Gazakh and Shamshadil, and agriculture in others. For example, the abundance of pastures in other areas of the Borchala region, excluding agricultural areas, attracted even foreign businessmen here. At the same time, in contrast to the Gazakh and Shamshadil regions, it is important to note the emergence and development of industry, especially mining. Here it is also important to emphasize the development of fisheries, one of the leading branches of the food industry. The Gazakh and Shamshadil regions were mainly characterized by the simultaneous development of agriculture and animal husbandry. Since the grain tax was collected from the population of these regions for the maintenance of Russian troops, the grain trade played a very important role in the economic life of the population as the main agricultural sector.

After the annexation of Eastern Georgia to Russia in 1801, the rights of the beks and agalars, who had wide privileges during the period of the sultanate, were significantly limited, and they were only responsible for managing state peasants. Georgian princes were considered the real owners of the land and peasants. The tsarist government, which supported the Russian troops at the expense of the grain of the Gazakh and Shamshadil regions, was so tough that the grain harvest collected from the population in excess of the required amount turned into rot in food stores, not thinking about the fate of the population suffering from hunger and poverty. The severity of the tax burden forced the population to leave their places, and this alarmed the Russian officials themselves. They tried by all means to return the fled population to their former places of residence in order to avoid a reduction in taxes received by the state treasury. The new colonial authorities pursued a tough reactionary policy, directing the socio-economic, socio-political and cultural life of these regions in line with the interests of Russia, under the complete control of the colonialists.

Key words: animal husbandry, agriculture, taxes, Borchaly, management, Shamshadil, empire.

Introduction. This article, based on numerous reliable sources, tells about the economic life of the Borchali, Gazakh and Shamshadil sultanates and the subsequent fall of these sultanates under the rule of Georgia and Russia, the occupations of the population, the taxation system, the economic situation of the population during the period of Russian rule in this region. The inhabitants of these ancient Azerbaijani lands, located on trade routes, were engaged in almost all sectors of the economy. Although the main economy here was cattle breeding, agriculture, trade and crafts were also widespread. The article also reflects the hardships and burden of taxes faced by the population of this region, which fell under Georgian and Russian rule.

Presentation of the main research material. At the beginning of the 18th century, the development

of commodity-money relations in the Borchali region was felt, although weakly. The presence of significant minerals, as well as a large base of leather, wool and other raw materials, influenced the development of market relations. Since ancient times, trade routes from Tabriz, Ganja, Kars and Bash Kechid to Tiflis passed through the Borchali region, so this region played an important role in the foreign trade of Azerbaijan and Eastern Georgia. Despite frequent hostilities in the South Caucasus, caravan routes have never lost their significance here.

The economic life of the Borchali district has always been accompanied by a parallel development of agriculture and cattle breeding. Agriculture in the mountainous part of the Borchali region was characterized by a lack of land and unproductive

arable land. Therefore, the main occupation of the population here was cattle breeding. The low-lying region of the Borchali mahal, as well as the southern, southwestern and northeastern parts of the Lori region were considered agricultural regions [3, p. 460]. High-quality wheat was grown here. Insufficient cultivation of fodder plants in the agricultural areas of the Borchali region hindered the rapid development of cattle breeding [3, p. 197].

The abundance of pastures in the Borchala region created favorable ground for the development of cattle breeding, especially sheep breeding. However, the development of cattle breeding in the region was uneven. Thus, only $\frac{2}{3}$ of the territory of Borchala was suitable for the development of cattle breeding. Every year, about 25–30 thousand pounds of wool were brought to the markets. In connection with the breeding of cattle and small cattle in the Borchala region, leather production was also well developed [3, p. 460]. Ever since the 18th century, the total number of cattle and small cattle has always increased due to the farms of a large number of rich people, beks and agalars living in the Borchala region. Unlike the landowning peasants, the number of livestock per capita among the state peasants was lower. Among Azerbaijanis, each family had 3–4 sheep and 1–2 calves. In addition, the number of horses they owned was greater than that of other residents of the region. The cattle of the Borchala region were distinguished by high productivity and were known under the name of the breed “Terekeme” [7].

Already in the late 18th – early 19th centuries. German, Swiss and Austrian entrepreneurs set foot here, taking into account the presence of rich natural conditions for the development of animal husbandry in the Borchala region. These businessmen settled in the Chatakh district of the Bashkechid region, which belongs to the society of the village of Arykhly. Here, together with the local population, they founded several factories for the production of cheese, which, due to its quality, was very popular even outside of Azerbaijan [7].

Despite the fact that the main branches of agriculture in the Borchali region, along with grain, were melon growing and sericulture, rice, flax, tobacco, grapes, cotton and potatoes were also grown here. Rice was grown mainly in the Tavadey and Borchalichay areas. In general, among the grain crops grown in Northern Azerbaijan during this period, rice as a commercial crop occupied the main place. However, unlike wheat and barley, rice was not grown in all regions of Northern Azerbaijan. However, in the economic life of some regions, such as the Gazakh

and Shamshadil distances, the Nakhchivan Khanate, the share of this product was low.

The main place in the horticulture of the region in question was occupied by viticulture. The best grape varieties grown in the Borchali zone were *Borchali*, *Sarisachag*, *Chaggalboghan* and *Lek* [4. With. 224].

It should be noted that the cultivation of tobacco in the Borchali region began at the beginning of the 19th century, and later this product became so famous for its quality that it was exported both to Russia and to other foreign countries.

P.D. Tsitsianov, in a letter dated February 12, 1805, instructed Stephen, a specialist in sericulture, to go to the Borchali villages of Kolagir and Ladzhebadani, to study the lands where mulberry groves were located, and to determine the state of the “enterprises” where silkworms were previously grown, and by the spring months to carry out activities to renew them. At the beginning of the 19th century, the best varieties of silk, along with Shamakhi, Sheki, Ganja and others, were also produced in Gazakh and Shamshadil [8, p. 280].

During this period, ditches from the rivers Kura, Khramchay, Injesu, Aghstafachay, Hasansu, Tovuzchay, Esrikchay, Zayamchay, Shamkhorchay, Ganjachay, Kurekchay and other small rivers were used to irrigate the arable lands of the Borchali, Gazakh and Shamshadil sultanates. In one of his works, the late professor M.M.Gulmaliyev, referring to the press materials of the first half of the 19th century, talks about several ditches that existed on the territory of Gazakh, Aghstafa and Shamkir during the period of the Khanate, but fell into disrepair during the Russian-Kajar wars. One of these ditches originated from Khramchay near the Red Bridge. Another ditches, which irrigated the lands of the current Agstafa region, was supplied with water from the Hasansu River. In addition, several ditches were built from Shamkirchay and Terterchay [2, p. 240].

In general, the hostilities that took place in Azerbaijan during the Russo-Kajar wars caused serious damage to its economy, including agriculture and the irrigation system. The kagriz (watersheds for ditches) and reservoirs collapsed and became unusable. The underdevelopment of agriculture was also associated with the decline of irrigation.

Although fishing was not the main occupation of the inhabitants of the Borchali region, a certain part of the population living in the river basins was engaged in this fishery. The fish product partially satisfied both the food and material needs of the inhabitants of the coastal villages. The population of the villages located along the banks of Debedchay (Borchalychay) and Khramchay was mainly engaged in fishing. In this

regard, the inhabitants of the villages of Kolagir and Arykhly were famous for their fishing. Despite the low catch in the Khramchay, the fish caught in the lower reaches of this river, thanks to its qualities, became famous throughout the Caucasus under the name “khramuli”. This type of fish was so valuable that it was forbidden to catch it at the beginning of the 19th century. But the population of the region was engaged in fishing for “khramuli” fish, albeit illegally. In the upper reaches of the Khramchay, another valuable species of fish was caught – “golden (red) fish”. Like “temples”, the type of “golden fish” was also highly valued among the local population [3, p. 58].

During the period under review, part of the feudal lords had small private farms, which in many cases were cultivated by involving the landowning peasants in various duties.

In general, the population of the Borchali region was subject to land and monetary taxes (kharaj, bagbashi, chobanbeyi, etc.), crop tax (maljahat), gift tax (peshkesh, etc.), tax, head tax (bashpulu, jizya), carried and paid taxes and duties collected in favor of the feudal lords and the state. In addition, chobanbeyi (pasture tax), bagbashi (tax on harvested fruits), dargana, mehmanlyk (guest tax), novruzlug and other taxes were collected from the population [1, p. 28].

Already at the beginning of the 19th century, a new state tax called “sursati” was levied from the population in these parts, which was intended for the maintenance of troops. In addition to this tax, the government introduced other one-time fees, part of which was directed to the needs of the state treasury in cash. During this period, a number of laws were also adopted to exempt part of the peasants from taxes. Among the Azerbaijani population in Borchali, the number of non-taxable households was approximately 776.

The population of the Gazakh and Borchali mahals ethnically consisted of representatives of the Garapapag-Terekemin tribes of the Azerbaijani Turks, whose living conditions during the reign of the Georgian kings were very difficult. A large number of villagers who could not pay heavy taxes tried to leave their native lands, but severe measures were taken against them. For example, in the instructions given by Irakli II to Panakh-aga, the plenipotentiary representative of the Gazakh district, and all the aghalars and aksakals of the district, the task of repatriating all the rayats who moved from the Gazakh district to other regions and resettling them to their former places of residence was entrusted [9, p. 24].

As a result of the wars in the South Caucasus, along with the capture and resettlement of a sig-

nificant number of the population from the Borchali region to Ottoman Turkey and Qajar Iran, there was also a voluntary migration of the Turkic population from the area of military operations. In a report dated December 14, 1811, sent by the Marquis Paulucci to Alexander I, it was said that due to the location of the rich Borchalın region in the neighborhood of the Akhalkalaki province, the path here was open to foreign invaders, and that is why in recent years a significant part of the population fled from here and went over to the side of the Ottomans.

After the abolition of the Kingdom of Kartli-Kakheti, the administrative borders of the Borchali region were simultaneously changed, which, together with Eastern Georgia, was included in Russia. At the same time, changes were made to the form of tax collection levied on the population. During this period, the provinces were divided into counties. The districts were headed by the naibs, which consisted of local beks and agalars, who also controlled the collection of taxes. In addition to the naibs, there were onbashi and yasavuls. Although the naibs and kendhuda (village headmen) did not receive any salary from the state, they appropriated part of the taxes they collected [3, p. 269].

After the annexation of Eastern Georgia to Russia, some villages of Borchali, which provided special services to the tsarist army, were exempted from taxes. Other villages also paid war tax (toiju) in addition to maintaining the summer guard units of the tsarist army. The military tax was paid not only by Muslim peasants, but also by representatives of the nobility. Despite the fact that more taxes in kind were applied in the Borchali region, starting from the late 20s of the 19th century, this type of tax was gradually replaced by a cash tax.

After the accession of Eastern Georgia to the Russian Empire, the management of state property and property in the Muslim regions was entrusted to the Treasury Expedition of the Supreme Georgian Government. Since the daily increase in the number of peasant families who fled from individual provinces, districts and khanates posed a threat of loss of income to the state treasury, and the army was threatened by a shortage of food, from the very beginning, strict measures were taken by the government authorities to prevent escapes.

The commander-in-chief of the Russian troops in the Caucasus made unsuccessful attempts to restrict the movement of peasants belonging to the treasury and entrepreneurs from one region to another, and in fact, applying the rules of serfdom in force in Russia to the villages of Northern Azerbaijan, he unsuccessfully tried to prohibit the right of peasants to resettle.

In his letter dated June 7, 1811, General Tomasov, still in connection with the arrival of the time of migration to pastures, instructed to send 4 people from each – from the Borchali, Gazakh and Shamshadil mahals of the population to Tiflis as a “deposit” (actually a hostage). As in previous years, the elderly were to be sent as collateral, not children. Those sent as collateral were kept inactive in Tiflis and were sometimes used in military campaigns, during the period of population resettlement to yaylags (summer pastures). Taking the population from the indicated distances as a pledge was primarily associated with the desire to prevent the danger of the population leaving their places [1, p. 28].

In his official letter dated January 15, 1818, General Yermolov stated that the Qajars and Ottomans made great efforts to resettle the migrating population on their territories, using the time of resettlement to pastures with various promises. Yermolov also noted that in the summer of 1817, as a result of the vigilance of the Russian troops occupying positions at important points, the flight of Borchali and Gazakh Azerbaijanis was prevented.

After the end of the First Russian-Kajar War (1804–1813), the lands of Borchali came under the control of the Caucasian Russian authorities, whose residence was in Tiflis. Prior to the introduction of a new form of government, each Muslim province was divided into mahals or districts, which were ruled by mahal-beks, naibs or minbashes. The Beks and Aghalars played the role of intermediaries, uniting mediating powers between the common people and the government. Through them, all administrative orders and directives were communicated to the public.

During this period, the population of Borchali was mainly divided into 5 estates. The first estate included Muslim lords and their relatives, the second estate included Greeks, Armenians and Muslim clergy (including the sayyids and dervishes), the third estate included the population resettled to the lands of Borchali, the fourth estate included mining entrepreneurs, the fifth estate – free workers, German colonists and part of the Greeks. Already by 1803, 11,000 Armenians were settled on the territory of Borchali and Tiflis, and in 1811, another 2,000 Armenians [9, p. 25].

The Georgian princes living in the Borchali region – landowners and peasants enjoyed the same rights as other Georgian princes throughout Georgia. The peasants were divided into state, church and landlord peasants. All Muslim treasury peasants were under the rule of the Agalars. Georgian, Greek and

Armenian peasants were freed from subjugation to the Agalars and paid taxes only to the state treasury.

Even after the inclusion of the Borchali region into the Russian Empire, the separate estates that existed here continued to retain their former duties and rights. Agalars played a certain role in the system of the feudal hierarchy. As representatives of the feudal class, they mainly operated in the Borchali and Gazakh regions. Also, only the feudal lords of the Borchali, Gazakh and Shamshadil regions were called agalars, and their duties also included the management of villages. More precisely, the agalars of the Borchali, Gazakh and Shamshadil distances were not considered by the Russian tsarist authorities to be the owners and owners of land until the mid-40s of the 19th century, but only “managers” of state (state) villages. The privileges and rights of the agalars of the Borchali, Gazakh and Shamshadil regions corresponded to the duties and position of the beks, as well as the khans.

Attorneys and sultans acting in the Borchali, Gazakh and Shamshadil regions were chosen from among the above-mentioned agalars and beks. But they had more power than the beks. At the choice of the Georgian king, an attorney was appointed to manage the entire distance. Therefore, in each of the distances – Borchali, Gazakh and Shamshadil, there was 1 attorney. The attorney who acted in the Shamshadil distance was called “sultan” (in Arabic “ruler”). In addition, in addition to the attorney in the Borchali distance, in each of the villages of Baydar and Demirchi Hasanly there was also 1 sultan, who used the powers of attorney Borchali in the parts of the district allotted to them [3, p. 116].

Conclusions. Thus, during this period, livestock breeding was significantly developed in some regions of Borchaly, Gazakh and Shamshadil, and agriculture in others. For example, the abundance of pastures in other areas of the Borchala region, excluding agricultural areas, attracted even foreign businessmen here. At the same time, in contrast to the Gazakh and Shamshadil regions, it is important to note the emergence and development of industry, especially mining. Here it is also important to emphasize the development of fisheries, one of the leading branches of the food industry. The Gazakh and Shamshadil regions were mainly characterized by the simultaneous development of agriculture and animal husbandry. Since the grain tax was collected from the population of these regions for the maintenance of Russian troops, the grain trade played a very important role in the economic life of the population as the main agricultural sector.

After the annexation of Eastern Georgia to Russia in 1801, the rights of the beks and agalars, who had

wide privileges during the period of the sultanate, were significantly limited, and they were only responsible for managing state peasants. Georgian princes were considered the real owners of the land and peasants. The tsarist government, which supported the Russian troops at the expense of the grain of the Gazakh and Shamshadil regions, was so tough that the grain harvest collected from the population in excess of the required amount turned into rot in food stores, not thinking about the fate of the population suffering from hunger

and poverty. The severity of the tax burden forced the population to leave their places, and this alarmed the Russian officials themselves. They tried by all means to return the fled population to their former places of residence in order to avoid a reduction in taxes received by the state treasury. The new colonial authorities pursued a tough reactionary policy, directing the socio-economic, socio-political and cultural life of these regions in line with the interests of Russia, under the complete control of the colonialists.

Bibliography:

1. Abdullayev M. Q. Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultanlıqları rus işğalınadək olan dövrdə (XVIII əsrin ortaları – XIX əsrin 40-cı illəri. Tbilisi : Qarapapaqlar, 2014, may. № 5. S. 23–29.
2. Gülməliyev M. M. XVIII əsrin son rübü – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı : Elm, 1989. 280 s.
3. Аббасова М. А. История Борчалинского махала (XIX – начало XX вв.). Баку : Сабах, 2006. 460 с.
4. Алиева И. Х. Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846–1017). Баку: Тахсил, 2009. 224 с.
5. Байрамова Н. Ш. Наша независимость и наша история: о Борчалинском султанстве. Баку : Труды Института Истории НАН Азербайджана, 2010. Том 34–35, С. 21–26.
6. Вахушти Багратиони. История царства Грузинского. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1976. 197 с.
7. Экономический быт государственных крестьян Тифлисской губернии. Тифлис : 1898.
8. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в. Баку : Элм, 1989. 128 с.
9. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси : Издательство Академии Наук Грузинской ССР, 1959. 507 с.

Алієв М.Дж. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ, ОПОДАТКУВАННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ В БОРЧАЛИНСЬКОМУ РЕГІОНІ

У статті йдеться про господарське життя Борчалинського, Газахського і Шамшаддильського султанств і подальше потрапляння цих султанств під владу Грузії та Росії, заняття населення, систему оподаткування, економічне становище населення в період російської влади в цьому регіоні. Жителі цих древніх азербайджанських земель, розташованих на торгових шляхах, були зайняті практично у всіх галузях економіки. Хоча основним заняттям тут було скотарство, широкого поширення набули також землеробство, торгівля та ремесла.

Таким чином, у зазначений період в одних регіонах Борчали, Газаха та Шамшадділя було значно розвинене тваринництво, а в інших – землеробство. Наприклад, велика кількість пасовищних угідь в інших районах Борчалинського регіону, крім землеробських районів, приваблювала сюди навіть іноземних бізнесменів. При цьому, на відміну від Газахського та Шамшаддильського регіонів, тут важливо відзначити появу та розвиток промисловості, особливо гірничодобувної. Тут також важливо відзначити розвиток рибальства – однієї з провідних галузей харчової промисловості. Газахський і Шамшаддильський регіони в основному характеризувалися одночасним розвитком землеробства та тваринництва. Так як зерновий податок збирався з населення цих областей для утримання російських військ, зерновий промисел грав дуже важливу роль у господарському житті населення як основна аграрна галузь.

Після приєднання Східної Грузії до Росії у 1801 році права беків і агаларів, які мали широкі привілеї в період султанату, були значно обмежені, і на них покладався лише обов'язок управління державними селянами. Справжніми власниками землі та селян вважалися грузинські князі. Царський уряд, який підтримував російські війська за рахунок хліба Газахського і Шамшаддильського регіонів, був настільки жорстким, що врожайні зерна, зібрані з населення понад необхідну кількість, перетворював на гниль у продовольчих магазинах, не думаючи про долю населення, що страждає від голоду і злиднів. Тяжкість податкового тягаря змусила населення залишити свої місця, і це стривожило самих російських чиновників. Вони намагалися всіма засобами повернути населення, що втекло, на колишні місця проживання, щоб уникнути зниження податків, що надходять до державної скарбниці. Нова колоніальна влада проводила жорстку реакційну політику, спрямовуючи соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя цих регіонів у русло, що відповідає інтересам Росії, під повним контролем колонізаторів.

Ключові слова: тваринництво, землеробство, податки, Борчали, управління, Шамшадділь, імперія.

Бузань В.Ю.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПОЛІТИКА АДМІНІСТРАЦІЇ РОНАЛЬДА РЕЙГАНА ЩОДО АРАБСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1981–1989 РР.)

У статті досліджується формування та реалізація політики США щодо арабсько-ізраїльського конфлікту за часів президентства Р. Рейгана. Автор з'ясував позицію США під час Ліванської війни 1982 р., охарактеризував ставлення адміністрації Р. Рейгана до співпраці з СРСР на Близькому Сході, показав еволюцію позиції США щодо скликання міжнародної конференції з близькосхідного врегулювання, з'ясував позицію США щодо палестинської проблеми та простежив еволюцію ставлення США до (ОВП). Автор прийшов до висновку, що адміністрація Р. Рейгана більше переймалася стримуванням СРСР на Близькому Сході аніж врегулюванням арабсько-ізраїльського конфлікту.

З'ясовано ставлення провідних американських фахівців з близькосхідних справ до позиції адміністрації Р. Рейгана щодо арабсько-ізраїльського конфлікту та простежено суспільно-політичні дискусії в США щодо близькосхідної політики. Автор дослідив рекомендації американських аналітичних центрів стосовно політики на Близькому Сході, з'ясував ставлення експертів до близькосхідних мирних ініціатив адміністрації Р. Рейгана й перспектив близькосхідного врегулювання, показав дискусію між прибічниками проізраїльської та збалансованої політики. Вдалося з'ясувати, що чимало американських дипломатів і науковців не лише звертали увагу адміністрації на необхідність врегулювання палестинської проблеми, а й пропонували варіанти її розв'язання. Зокрема, йшлося про можливість приєднання палестинських земель до Йорданії на правах федерації чи конфедерації, створення палестинського адміністративно-територіального утворення у складі Йорданії, проголошення незалежної палестинської держави, участь палестинських представників у близькосхідному врегулюванні. Більшість експертів сходилася на думці, що розв'язання палестинської проблеми сприятиме покращенню американсько-арабських відносин.

Ключові слова: США, Рональд Рейган, арабсько-ізраїльський конфлікт, палестинська проблема, Близький Схід.

Постановка проблеми. Протягом десятиліть арабсько-ізраїльський конфлікт був одним з чинників дестабілізації Близького Сходу. В часи біполярного світу цей регіональний конфлікт став частиною американсько-радянського протистояння. Підписання мирних угод між Ізраїлем та деякими арабськими країнами дозволило послабити гостроту близькосхідного конфлікту та зменшити напруженість у регіоні. Проте чимало питань близькосхідного врегулювання залишаються нерозв'язаними досі. Не всі арабські країни уклали мирні договори з Ізраїлем. Періодично загострюються палестинсько-ізраїльські суперечності. США не полишали надії добитися остаточного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту та розв'язання палестинської проблеми. Дослідження політики США щодо арабсько-ізраїльського конфлікту в часи Холодної війни допоможе краще зрозуміти роль США у близькосхідному мирному процесі на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представники американського академічного середовища мали різні погляди на близькосхідну політику та дискутували щодо позиції США стосовно арабсько-ізраїльського конфлікту, палестинської проблеми, відносин з СРСР на Близькому Сході. Політику адміністрації президента Р. Рейгана щодо арабсько-ізраїльського конфлікту вивчали американські дослідники Н. Аурі [2], А. Атертон [3], Дж. Болл [4], М. Брузонські [5], Дж. Кемпбелл [6], К. Крістісон [7], Л. Фабіан [8; 9], В. Халіді [14; 15], А. Кречко [18], Р. Ньюмен [22], А. Перлмуттер [23; 24; 25; 26], В. Квандт [28; 29], Г. Сондерс [34; 35], Дж. Сіско [38; 39]. Чимало дослідників до початку академічної кар'єри працювало на державній службі та були залучені до формування зовнішньої політики США. Ізраїльський дослідник І. Рабинович досліджував громадянську війну в Лівані, а його земляк А. Кобер вивчав позицію наддержав під час арабсько-ізра-

їльських війн, зокрема Ліванської війни 1982 р. [17; 30]. Монографія українського дослідника Ю. Скорохода присвячена міжнародному аспекту врегулювання ліванського конфлікту [1]. Переважна більшість закордонних та вітчизняних дослідників вивчали реалізацію близькосхідної політики США залишаючи поза увагою процес її формування. Мало уваги приділялося дискусіям в американському керівництві та академічному середовищі стосовно політики США щодо арабсько-ізраїльського конфлікту.

Метою статті є дослідження політики США щодо арабсько-ізраїльського конфлікту та близькосхідного мирного процесу за часів президенства Рональда Рейгана (1981–1989). Особлива увага приділяється формуванню політики американської адміністрації щодо арабсько-ізраїльського конфлікту та суспільно-політичним дискусіям, які супроводжували цей процес. Простежено вплив Холодної війни на вироблення позиції США щодо близькосхідного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Ліванська війна 1982 р. стала одним з перших викликів з якими стикнулася адміністрація Р. Рейгана на Близькому Сході. На початку 1980-х рр. на лівансько-ізраїльському кордоні почастішали збройні сутички між ізраїльською армією та палестинськими бойовиками. Ізраїль вирішив провести воєнну операцію на території Лівану для того, щоб ліквідувати тамтешню мережу Організації визволення Палестини (ОВП) [30, с. 122]. Ізраїль спробував заручитися підтримкою США. Американське керівництво не заперечувало проти проведення Ізраїлем невеликої воєнної операції проти ОВП на території Лівану, але було проти широкомасштабного вторгнення. У Вашингтоні побоювалися, що інтервенція до Лівану може зірвати виведення ізраїльських військ з Синайського півострова відповідно до єгипетсько-ізраїльського мирного договору, спровокувати втручання СРСР та дестабілізувати близькосхідний регіон [17, с. 46-47]. У травні 1982 р. державний секретар США А. Хейг сказав міністру оборони Ізраїлю А. Шарону, що Ізраїль може провести воєнну операцію на території Лівані лише у відповідь на «провокацію, яку визнає світ» [47, с. 364].

6 червня 1982 р. ізраїльські війська увійшли до Лівану та оточили загони ОВП в м. Бейрут. Президент Р. Рейган у зверненні до ізраїльського прем'єр-міністра М. Бегіна висловив занепокоєння з приводу загрози виникнення воєнного конфлікту між Ізраїлем та Сирією, яка була регіональним союзником СРСР. Керівництво США

вважало, що необхідно уникнути подальшої ескалації ліванського конфлікту і втягування до нього Сирії та СРСР. США закликали Ізраїль припинити бойові дії в Лівані та попереджали, що ігнорування їх прохань може негативно вплинути на двосторонні відносини. США не були зацікавлені в погіршенні відносин з арабськими країнами, бо планували створити на Близькому Сході антирадянський пакт [17, с. 47; 29, с. 252; 37, с. 86, 94–95, 109–110].

США хотіли добитися припинення бойових дій в Лівані, виведення з його території всіх іноземних військ (ізраїльських, сирійських та ОВП), а також зміцнити владу ліванського уряду [20; 31; 37, с. 71]. У Вашингтоні не були зацікавлені у повному розгромі ОВП, бо це могло спровокувати зміну балансу сил в арабському світі на користь радикально налаштованих гравців [1, с. 97]. Американські дипломати допомагали сторонам конфлікту домовитися про припинення вогню й евакуацію ОВП з Лівану [37, с. 74–76, 94–95; 10, с. 132].

Американські експерти вважали, що внаслідок Ліванської війни 1982 р. з'явилися передумови для позбавлення близькосхідного мирного процесу.

Професор Американського університету А. Перлмуттер вважав, що США варто скористатися результатами Ліванської війни. Він звертав увагу на послаблення позицій ОВП та пропонував налагодити відносини з Сирією. Для нормалізації сирійсько-ізраїльських відносин необхідно розв'язати питання Голанських висот [24, с. 68, 70, 80–82].

Співробітник фонду Карнегі Л. Фабіан вважав, що внаслідок Ліванської війни ослаб вплив ОВП і Сирії на Близькому Сході та склалися сприятливі умови для врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту [8, с. 637].

Працівник Американсько-ізраїльського комітету громадських зв'язків А. Розенбаум вважав, після Ліванської війни з'явилися сприятливі можливості для близькосхідного врегулювання. За його оцінками, ця війна не мала негативних наслідків для США та призвела до зменшення впливу СРСР у регіоні. На його думку, ОВП і Сирія зазнали військової й політичної поразки, а СРСР не прийшов на допомогу своїм союзникам. А. Розенбаум рекомендував відмовитися від всеосяжного та віддавати перевагу частковому врегулюванню та сприяти двостороннім переговорам між сторонами конфлікту. Він радив не приділяти багато уваги Палестинській проблемі, утриматися від тиску на ізраїльський уряд та

зміцнювати армію Лівану, щоб запобігти відновленню позицій ОВП [32, с. 154, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167].

Фахівці з близькосхідних справ М. Брузонські та Дж. Сіско вважали, що адміністрації Р. Рейгана не слід починати врегулювання близькосхідного конфлікту без серйозної попередньої підготовки [5, с. 108; 38, с. 38].

Початок президенства Р. Рейгана припав на період поновлення Холодної війни після завершення розрядки. Адміністрація Р. Рейгана мала намір протидіяти розширенню радянського впливу на Близькому Сході, захищати близькосхідні країни від загрози з боку СРСР та протистояти спробам Москви скористатися арабсько-ізраїльським конфліктом і нестабільністю в регіоні задля власної вигоди [41, с. 47–48]. У американсько-ізраїльському «Меморандумі про взаємне порозуміння» 1981 р. зазначалось, що дві держави будуть співпрацювати для протидії загрозам з боку СРСР [41, с. 45–46]. 1 вересня 1982 р. Р. Рейган заявив, що існує стратегічна загроза для Близького Сходу з боку СРСР і його союзників та повідомив, що США разом зі своїми союзниками планують розробити політику стримування СРСР в цьому регіоні [46, с. 72–78].

Адміністрація Р. Рейгана сприймала близькосхідний мирний процес в контексті створення регіональної системи безпеки на Близькому Сході. США намагалися добитися врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту для того, щоб перешкодити СРСР використовувати його для досягнення стратегічних цілей на Близькому Сході [41, с. 44–45, 48].

Президент Р. Рейган не мав бажання співпрацювати з СРСР щодо врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту та негативно ставився до пропозиції радянської сторони скликати міжнародну конференцію з близькосхідного врегулювання. У Вашингтоні вважали, що подібна конференція лише перешкоджатиме досягненню миру на Близькому Сході. Держсекретар Дж. Шульц вважав, що скликання конференції вигідно СРСР, а не США [37, с. 634, 636].

Американські високопосадовці та науковці сперечалися щодо стратегії й тактики на Близькому Сході. Ліберали (регіоналісти) вважали, що основну увагу слід приділяти близькосхідному врегулюванню, яке не повинно залежати від суперництва наддержав. Консерватори (глобалісти, реалісти) розглядали арабсько-ізраїльський конфлікт у контексті американсько-радянського протистояння та переймалися питанням

послаблення позицій СРСР на Близькому Сході [3, с. 1195]. Адміністрація Р. Рейгана в близькосхідній політиці тяжіла до поглядів консерваторів.

Помічник держсекретаря зі справ Близького Сходу і Південної Азії (1974–1978), посол США в Єгипті (1979–1983) А. Атертон вважав, що не варто ігнорувати загрозу американським інтересам на Близькому Сході з боку СРСР. США повинні мати можливості для стримування СРСР на Близькому Сході. Арабсько-ізраїльський конфлікт є чинником дестабілізації у регіоні, а його врегулювання дозволить зменшити напруженість на Близькому Сході. СРСР використовує цей регіональний конфлікт для зміцнення своїх та послаблення американських позицій на Близькому Сході [3, с. 1208].

У американському керівництві й експертних колах були прихильники як проізраїльської, так і збалансованої (рівновіддаленої) політики на Близькому Сході [27, с. 126–127].

Прихильники проізраїльського курсу пропонували надати воєнну й економічну допомогу Державі Ізраїль для того, щоб зберегти баланс сил на Близькому Сході на її користь. Завдяки американській допомозі Ізраїль не лише забезпечить власну безпеку, а захищатиме інтереси США в регіоні від зазіхань з боку СРСР та його арабських союзників. Вони вважали, що врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту не допоможе США досягти поставлених цілей на Близькому Сході та розв'язати проблеми з якими вони стикаються у цьому регіоні [36, с. 24–27].

Прибічники рівновіддаленого підходу попереджали, що цілковита підтримка Ізраїлю може зашкодити американським інтересам в арабському світі та налаштувати арабські країни проти США. Це створює передумови для послаблення позицій поміркованих арабських країн та розширення радянської сфери впливу на Близькому Сході. На їх думку, справедливе розв'язання палестинської проблеми, визнання ОВП як єдиного законного представника палестинського народу і готовність США обговорювати створення палестинської держави дозволить поживити близькосхідний мирний процес, покращити позиції США в арабському світі та зменшити напруженість на Близькому Сході [36, с. 24–27].

Голова Американського єврейського конгресу, професор Колумбійського університету А. Герцберг рекомендував підтримувати Ізраїль та стверджував, що могутність і безпека останнього є наріжним каменем американської близькосхідної політики. Він вважав Близький Схід основним

фронтом американсько-радянського протистояння та зазначав, що нестабільність у цьому регіоні вигідна передусім СРСР [13, с. 1072–1074].

Американський дипломат, помічник держсекретаря зі справ Близького Сходу (1969–1974) Дж. Сіско рекомендував продовжувати надавати економічну та воєнну допомогу Ізраїлю. Він вважав, що лише США можуть допомогти арабським країнам укласти мирний договір та радив розробити мирний план, який передбачатиме проведення за посередництва США ізраїльсько-сирійських переговорів щодо Голанських висот [39, с. 635, 640].

Американський історик Д. Пайпс вважав, що адміністрації Р. Рейгана не вдалося створити військово-політичний блок арабських країн, бо останні не проявляли великого інтересу до американсько-радянського протистояння. Він вважав, що переважна більшість арабських країн співпрацювали з наддержавами лише для реалізації своїх довготермінових цілей [27, с. 135–137].

В американських експертних колах були різні оцінки близькосхідних мирних ініціатив адміністрації Р. Рейгана та подальших перспектив врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту.

Співробітник відділу Близького Сходу і Південної Азії Держдепартаменту (1983–1987) А. Кречко підтримав близькосхідні мирні ініціативи адміністрації Р. Рейгана та вважав їх виваженими й продуманими [18, с. 140–153].

Л. Фабіан вважав, що мирні ініціативи адміністрації Р. Рейгана зазнали невдачі, бо США не вдалося вмовити Йорданію представляти палестинців на мирних переговорах, переконати Ізраїль припинити будівництво ізраїльських поселень на Західному березі р. Йордан та залучити Сирію до близькосхідного мирного процесу [8, с. 637–643, 647–648]. Він був переконаний, що США повинні продовжувати відігравати активну роль у близькосхідному мирному процесі та бути посередником між сторонами конфлікту задля досягнення миру, який відповідатиме американським інтересам та гарантуватиме безпеку Ізраїлю [9, с. 65, 71–72].

Співробітник Ради національної безпеки США (1972–1974, 1977–1979), Брукінгського інституту (1979–1994) В. Квандт критикував адміністрацію Р. Рейгана через те, що вона перестала брати активну участь у врегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту та рекомендував активізувати близькосхідний мирний процес, розбудовувати відносини з Єгиптом та Йорданією, добитися послаблення напруженої ситуації на ізраїльсько-сирійському кордоні, яка може перерости в повномасштабну війну та спро-

вокувати конфронтацію наддержав [33, с. 10–14, 21, 34–35]. В. Квандт підтримував формулу врегулювання «територія в обмін на мир» та вважав, що проміжні мирні угоди повинні укладатися в рамках всеосяжного врегулювання [28, с. 371].

Співробітник Американсько-ізраїльського комітету громадських зв'язків (1981–1985), директор Вашингтонського інституту близькосхідної політики (1985–1993) М. Індик вважав, що не варто критикувати адміністрацію Р. Рейгана через відсутність прогресу в справі близькосхідного врегулювання. На його думку, небажання Йорданії та ОВП йти на поступки призведе до стагнації переговорного процесу [33, с. 23].

Американський дипломат, посол США в низці близькосхідних країн Р. Ньюмен вважав, що без допомоги США не можна добитися врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту, рекомендував активізувати зусилля спрямовані на досягнення миру на Близькому Сході та попереджав, що стагнація близькосхідного мирного процесу може мати негативні наслідки. Він пропонував переконувати Йорданію піти на прямі переговори з Ізраїлем та попереджав про небезпеку початку війни між Ізраїлем та Сирією, які були регіональними союзниками наддержав [22, с. 106–107, 120].

Американські аналітичні центри періодично надавали рекомендації щодо близькосхідної політики. У 1988 р. Вашингтонський інститут близькосхідної політики підготував аналітичну доповідь, в якій радив не поспішати з врегулюванням арабсько-ізраїльського конфлікту, утриматися від широкомасштабних мирних ініціатив та зосередитися на поступових і проміжних кроках спрямованих на зменшення напруженості на Близькому Сході та створення сприятливих умов для початку прямих переговорів між сторонами конфлікту [46, с. 94–100].

У 1988 р. Брукінгський інститут наголошував на необхідності активної участі США в близькосхідному мирному процесі, радив вести прямі переговори між сторонами конфлікту, укласти проміжні угоди, залучити Сирію до мирного врегулювання, надати палестинцям можливість брати участь у переговорах, скликати міжнародну конференцію з врегулювання, залучити СРСР до близькосхідного мирного процесу. Палестинці можуть входити до складу йорданської делегації або направити своїх власних представників для участі в мирній конференції [46, с. 91–94].

У 1980-х рр. США планували розв'язати палестинське питання шляхом приєднання Західного берегу до Йорданії та намагалися переконати йорданського короля Хусейна представляти

палестинців на мирних переговорах з Ізраїлем. Йорданія відмовилася та заявила, що вважає ОВП законним представником палестинців. У Вашингтоні розмірковували над можливістю налагодження діалогу з ОВП для досягнення миру на Близькому Сході [7, с. 209; 8, с. 637, 640; 12, с. 171; 19, с. 37–39, 73–76, 90, 104–105; 37, с. 614, 635; 42, с. 46]. США були згодні почати переговори з ОВП лише за умови визнання нею права Ізраїлю на існування, погодження з резолюціями Ради Безпеки № 242 й 338 та відмови від терористичних методів боротьби [45, с. 55].

В американських академічних колах обговорювали шляхи розв'язання палестинської проблеми. Більшість експертів сходилася на думці, що більше не можна ігнорувати питання самовизначення палестинців та необхідно розв'язати палестинську проблему, щоб добитися миру на Близькому Сході. Обговорювалися два основні варіанти: створення незалежної палестинської держави та створення федерації за участі Йорданії й палестинських територій [5, с. 94]. Серед американських експертів зростало розуміння необхідності залучення палестинців до врегулювання [6, с. 616].

Американські державні діячі Г. Кіссінджер і С. Венс поділилися баченням близькосхідного врегулювання. Вони вважали, що Ізраїлю слід покинути палестинські території та пропонували визнати законні права палестинців і допустити їх до переговорів за умови визнання ними права Ізраїлю на існування в межах міжнародно визнаних кордонів [16, с. 915–916].

Співробітник Ради національної безпеки США (1961–1974), помічник держсекретаря зі справ Близького Сходу (1978–1981) Г. Сондерс виступав проти перебування палестинських земель під контролем Ізраїлю та підтримував створення палестинської автономії на території Західного берега і сектора Газа. Він вважав, що нездатність США добитися припинення будівництва ізраїльських поселень на палестинських територіях послабляє їх вплив на Близькому Сході, сприяє посиленню радикальних ідей в арабському світі та створює передумови для зміцнення позицій СРСР у цьому регіоні [34, с. 107–108, 112, 120; 35, с. 217].

Науковий співробітник Ради з міжнародних відносин, працівник Держдепартаменту (1963–1980) Дж. Кемпбелл закликав розв'язати палестинське питання, бо воно перешкоджає розвитку відносин США з арабськими країнами та грає на руку СРСР. Він пропонував створити незалежну палестинську державу або приєднати палестинські терито-

рії до Йорданії. Палестинці повинні визнати Ізраїль, а США або ООН мають гарантувати мир між Ізраїлем і Палестиною [6, с. 626–627].

Р. Ньюмен вважав, що нерозв'язаність палестинської проблеми перешкоджає досягненню миру і стабільності на Близькому Сході та нормалізації відносин між США і поміркованими арабськими країнами. Подальше ігнорування палестинської проблеми може призвести до радикалізації близькосхідного регіону. Він радив американському керівництву налагодити неофіційні контакти з ОВП [22, с. 106–107, 121].

В. Квандт підтримував право палестинців на самовизначення в рамках йордансько-палестинської конфедерації. Йорданія та палестинці повинні визнати Ізраїль. Мирні переговори мають вестися між Ізраїлем і об'єднаною йордансько-палестинською делегацією. Під час переговорів має бути заморожено будівництво ізраїльських поселень на палестинських територіях. Він вважав, що врегулювання палестинської проблеми дасть можливість збільшити престиж США у близькосхідному регіоні, зменшить небезпеку початку нової війни, послабить радикалізацію арабських країн, позбавить СРСР можливості використовувати ситуацію власної вигоди. На його думку, подальше ігнорування США необхідності розв'язання палестинської проблеми буде ознакою слабкості та непослідовності [28, с. 371–374].

Американський дипломат Дж. Болл рекомендував розв'язати палестинську проблему, дозволити палестинцям брати участь у мирних переговорах та налагодити діалог з ОВП [4, с. 488].

Дж. Сіско був проти того, щоб Ізраїль контролював палестинські території та будував на них свої поселення. Він підтримував ідею створення йордансько-палестинської конфедерації [39, с. 635]. Дж. Сіско рекомендував вести переговори з палестинськими лідерами, які готові підписати мирну угоду з Ізраїлем. Він пропонував утриматися від офіційних переговорів з ОВП поки та не визнає право Ізраїлю на існування, але допуслав можливість неофіційних контактів [38, с. 40–41].

Професор Джорджтаунського університету М. Хадсон підтримував ідею створення конфедерації Йорданії і Палестини в якій палестинці матимуть право на самоврядування [33, с. 24]. Посол США в Ізраїлі (1977–1985) С. Люїс пропонував створити федерацію у складі Ізраїлю, Йорданії та Палестини та надати палестинцям право на самоврядування [33, с. 22]. Професор Чиказького університету Г. Готліб радив створити ізра-

їльсько-палестинсько-йорданську конфедерацію [11, с. 109–126].

А. Перлмуттер пропонував створити палестинське адміністративно-територіальне утворення та приєднати його до Йорданії на правах конфедерації [23, с. 103–116; 25, с. 131]. Він наголошував, що палестинська держава може бути створена лише після визнання арабськими країнами Ізраїлю, не повинна мати власних збройних сил та загрожувати безпеці Ізраїлю [25, с. 127–128]. А. Перлмуттер негативно ставився до ОВП [24, с. 81–82]. Він вважав, що США не варто сильно перейматися через палестинську проблему, а більше уваги приділяти глобальним інтересам та забезпеченню стабільності на Близького Сходу [26, с. 82].

М. Брузонські критикував йорданський варіант розв'язання палестинського питання та вважав, що план створення палестинського адміністративно-територіального утворення у складі Йорданії розроблений для того, щоб послабити національні почуття палестинців та залишити палестинську проблему невирішеною [5, с. 99, 104].

Група американських експертів (Ф. Муграбі, Н. Аурі, В. Халіді, Х. Халіді, К. Крістінсон, Ф. Маттар, Д. Нефф) підтримала ідею створення незалежної палестинської держави й налагодження діалогу з ОВП. Вони вважали, що палестинська проблема потребує негайного розв'язання, а подальше її ігнорування може призвести до падіння престижу США в арабських країнах [2, с. 3–21; 14, с. 1051–1063; 15, с. 695–713].

Професори Ф. Муграбі й Р. Халіді пропонували дистанціюватися від Ізраїлю, підтримували ідею створення палестинської держави та вважали, що ОВП повинна представляти палестинців на мирних переговорах, а палестинські біженці мають право повернутися додому [21, с. 186–190].

Наприкінці 1980-х рр. в умовах нормалізації американсько-радянських відносин США змінили позицію щодо скликання міжнародної конференції з близькосхідного врегулювання. У березні 1988 р. держсекретар Дж. Шульц запропонував план врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту, який передбачав скликання міжнародної конференції за участі представників арабських країн, Ізраїлю, постійних членів Ради Безпеки ООН. У Вашингтоні вважали, що подібна конференція сприятиме початку двосторонніх переговорів між арабськими країнами та Ізраїлем. Американці пропонували допускати до переговорів країни, які визнають резолюції Ради Безпеки № 242 і 338. США виступали проти нав'язування сторонам конфлікту умов врегулювання та вва-

жали, що останні самі мають домовитися про процедуру проведення та порядок денний мирних переговорів [46, с. 104–106].

У квітні 1988 р. виступаючи у Конгресі щодо нової стратегії національної безпеки Р. Рейган підтвердив, що послаблення впливу СРСР на Близькому Сході залишається одним з головних завдань американської політики [43, с. 22–23].

Влітку 1988 р. держсекретар Дж. Шульц відвідав Єгипет, Йорданію, Ізраїль для того, щоб переконати їх погодитися на американські мирні ініціативи [7, с. 237; 29, с. 276].

У листопаді 1988 р. лідер ОВП А. Арафат не зміг взяти участь у засіданні Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, бо США не видали йому візу [45, с. 53]. ООН вирішила провести засідання Генеральної Асамблеї присвячене палестинській проблемі в Женеві. 13 грудня 1988 р. Я. Арафат під час виступу на засіданні Генеральної Асамблеї у Женеві заявив, що ОВП визнає право Ізраїлю на існування, погоджується з резолюціями Ради Безпеки № 242 і 338, відмовляється від тероризму. США сумнівалися у щирості подібних заяв. Наступного дня під час пресконференції Я. Арафат ще раз повторив слова сказані ним напередодні в ООН [40].

14 грудня 1988 р. Р. Рейган заявив, що ОВП виконала умови для початку переговорів та доручив Держдепартаменту налагодити діалог з ОВП. Р. Рейган зазначив, що США прагнуть добитися всеосяжного миру на Близькому Сході, а встановлення діалогу між США й ОВП є важливим кроком вперед у мирному процесі [46, с. 120]. Держсекретар Дж. Шульц заявив про готовність США до діалогу з ОВП [45, с. 51].

У грудні 1988 р. в Тунісі почалися переговори між представниками США й ОВП. Сторони обговорили питання нормалізації ситуації на палестинських територіях та організації прямих переговорів між палестинцями та ізраїльтянами [44, с. 66].

Висновки. Отже, під час Ліванської війни 1982 р. США закликали Ізраїль припинити бойові дії побоюючись ескалації ліванського конфлікту. США вважали, що СРСР становить загрозу для Близького Сходу та протидіяли розширенню радянського впливу у цьому регіоні. Відносини США з Ізраїлем вийшли на якісно новий рівень. Адміністрація Р. Рейгана сприймала арабсько-ізраїльський конфлікт через призму Холодної війни та вважала, що СРСР використовує цей конфлікт для власної вигоди. Якщо на початку президенства Р. Рейгана США відмовлялися

співпрацювати з СРСР з питань близькосхідного врегулювання та негативно ставилися до ідеї скликання міжнародної конференції для обговорення миру на Близькому Сході, то наприкінці правління адміністрація Р. Рейгана пом'якшили свою позицію. В американському академічному середовищі дискутували щодо участі США в близькосхідному мирному процесі та концептуальних підходів до врегулювання арабсько-ізра-

їльського конфлікту та розв'язання палестинської проблеми. Обговорювалися різні варіанти розв'язання палестинської проблеми: від приєднання палестинських земель до Йорданії до створення палестинської автономії чи незалежної держави. Адміністрація Р. Рейгана віддавала перевагу йорданському варіанту розв'язання палестинського питання та тривалий час відмовлялася вести переговори з ОВП.

Список літератури:

1. Скороход Ю. С. Міжнародний аспект урегулювання ліванського конфлікту. Київ, 2000. 264 с.
2. Aruri N. The United States and Palestine: Reagan's Legacy to Bush. *Journal of Palestine Studies*. 1989. Vol. 18. № 3. P. 3–21.
3. Atherton A. Arabs, Israelis and Americans: a Reconsideration. *Foreign Affairs*. 1984. Vol. 62. № 5. P. 1194–1209.
4. Ball G. Reflections on a Heavy Year. *Foreign Affairs*. 1980. Vol. 59. № 3. P. 474–499.
5. Bruzonsky M. America's Palestinian Predicament: Fallacies and Possibilities. *International Security*. 1981. Vol. 6. № 1. P. 93–110.
6. Campbell J. The Middle East: a House of Containment Built on Shifting Sands. *Foreign Affairs*. 1981. Vol. 60. № 3. P. 594–628.
7. Christison K. Perceptions of Palestine: their Influence on U.S. Middle East Policy. Berkeley, 1999. 370 p.
8. Fabian L. The Middle East: War Dangers and Receding Peace Prospects. *Foreign Affairs*. 1983. Vol. 62. № 3. P. 632–658.
9. Fabian L. The Red Light. *Foreign Policy*. 1983. № 50. P. 53–72.
10. Freedman L. A Choice of Enemies. America Confronts the Middle East. New York, 2008. 601 p.
11. Gottlieb G. Israel and the Palestinians. *Foreign Affairs*. 1989. Vol. 68. № 4. P. 109–126.
12. Haig A. Caveat: Realism, Reagan, and Foreign Policy. New York, 1984. 367 p.
13. Hertzberg A. Israel and the West Bank. *Foreign Affairs*. 1983. Vol. 61. № 4. P. 1064–1077.
14. Khalidi W. Regiopolitics: Toward a U.S. Policy on the Palestine Problem *Foreign Affairs*. 1981. Vol. 59. № 5. P. 1051–1063.
15. Khalidi W. Thinking the Unthinkable: A Sovereign Palestinian State. *Foreign Affairs*. 1978. Vol. 56. № 4. P. 695–713.
16. Kissinger H., Vance C. Bipartisan Objectives for American Foreign Policy. *Foreign Affairs*. 1988. Vol. 66. № 5. P. 899–921.
17. Kober A. Great-Power Involvement and Israeli Battlefield Success in the Arab-Israeli Wars, 1948–1982. *Journal of Cold War Studies*. 2006. Vol. 8. № 1. P. 20–48.
18. Kreczko A. Support Reagan's Initiative. *Foreign Policy*. 1982–1983. № 49. P. 140–153.
19. Laham N. Crossing the Rubicon: Ronald Reagan and US Policy in the Middle East. Aldershot, 2004. 178 p.
20. Memorandum from Alexander M. Haig, Jr. to the President. *U.S. Department of State Freedom of Information Act (FOIA)*. URL: <http://foia.state.gov/documents/foiadocs/643e.PDF> (дата звернення: 30.07.2023).
21. Moughrabi F., Khalidi R. The Brookings Report: A Commentary. *Journal of Palestine Studies*. 1988. Vol. 18. № 1. P. 186–190.
22. Neumann R. Middle East: America's Next Steps. *Foreign Policy*. 1985. № 59. P. 106–122.
23. Perlmutter A. A Palestinian Entity? *International Security*. 1981. Vol. 5. № 4. P. 103–116.
24. Perlmutter A. Begin's Rhetoric and Sharon's Tactics. *Foreign Affairs*. 1982. Vol. 61. № 1. P. 67–83.
25. Perlmutter A. Israel's Dilemma. *Foreign Affairs*. 1989/90. Vol. 68. № 5. P. 119–132.
26. Perlmutter A. The Middle East Situation and American Policy. *International Journal on World Peace*. 1988. Vol. 5. № 1. P. 82–84.
27. Pipes D. Breaking all the Rules: American Debate over the Middle East. *International Security*. 1984. Vol. 9. № 2. P. 124–150.
28. Quandt W. Camp David and Peacemaking in the Middle East. *Political Science Quarterly*. 1986. Vol. 101. № 3. P. 357–377.
29. Quandt W. Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict since 1967. Washington, D.C., 2001. 488 p.
30. Rabinovich I. The War for Lebanon, 1970–1985. Ithaca, New York, 1985. 262 p.
31. Response to Phil Habib. 10:00. June 24, 1982. *U.S. Department of State Freedom of Information Act (FOIA)*. URL: <http://foia.state.gov/documents/foiadocs/62c8.PDF> (дата звернення: 30.07.2023).

32. Rosenbaum A. Discard Conventional Wisdom. *Foreign Policy*. 1982–1983. № 49. P. 154–167.
33. Roundtable discussion on U.S. policy toward the Middle East: hearing before the Subcommittee on Europe and the Middle East of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Ninety-ninth Congress, Second session, May 22, 1986. Washington, 1986.
34. Saunders H. An Israeli-Palestinian Peace. *Foreign Affairs*. Fall 1982. Vol. 61. № 1. P.101–121.
35. Saunders H. Ex-Official Views. *Journal of Palestine Studies*. 1981. Vol. 11. №. 1. P. 212–218.
36. Shlaim A. The Impact of U.S. Policy in the Middle East. *Journal of Palestine Studies*. 1988. Vol. 17. № 2. P. 15–28.
37. Shultz G. Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State. New York, 1995. 1184 p.
38. Sisco J. Selective Engagement. *Foreign Policy*. 1981. № 42. P. 27–42.
39. Sisco J. Middle East: Progress or Lost Opportunity? *Foreign Affairs*. 1983. Vol. 61. № 3. P. 611–659.
40. Statement by Yasser Arafat, 13 December 1988. URL: https://digitallibrary.un.org/record/55459/files/A_43_PV.78-EN.pdf (дата звернення: 30.07.2023).
41. The Department of State Bulletin. Vol. 82, № 2058, January 1982. Washington.
42. The Department of State Bulletin. Vol. 82, № 2064, July, 1982. Washington.
43. The Department of State Bulletin. Vol. 88, № 2133, April, 1988. Washington.
44. The Department of State Bulletin. Vol. 89, № 2146, May, 1989. Washington.
45. The Department of State Bulletin. Vol. 89, № 2143, February, 1989. Washington.
46. The Israeli–Palestinian Conflict. A Documentary Record, 1967–1990 / Edited by Y. Lukacs. Cambridge, 1992. 549 p.
47. The Middle East: Ten Years after Camp David / Edited by W. Quandt. Washington, D.C., 1988. 517 p.

Buzan V.Yu. THE RONALD REAGAN ADMINISTRATION'S POLICY TOWARDS THE ARAB-ISRAELI CONFLICT (1981–1989)

The article deals with the U.S. policymaking towards the Arab-Israeli conflict during the presidency of Ronald Reagan. The author explained the US position during the 1982 Lebanon War, described the attitude of the Reagan administration to collaboration with the USSR in the Middle East, showed the evolution of the U.S. position on an international conference on the Middle East settlement, defined the U.S. position on the Palestinian problem and showed the evolution of the attitude of the USA to the Palestine Liberation Organization (PLO). The author concluded that Reagan's administration paid more attention to the containment of the USSR in the Middle East than the settlement of the Arab-Israeli conflict.

The article deals with the opinions of leading American foreign policy experts about the position of Reagan's administration towards the Arab-Israeli conflict and describes public debates on U.S. foreign policy in the Middle East. The author considered the reports of American think tanks on the Middle East policy, explained the views of experts on the Middle East peace initiatives of the Reagan administration and the prospects for a peace settlement, and showed the debates between supporters of a pro-Israeli and balanced approach. Many American diplomats and scholars endorsed the administration to solve the Palestinian problem and advised options for a political solution. In particular, they discuss the possibility of accession of Palestinian territories to Jordan as a federation or confederation, the creation of a Palestinian entity within Jordan, and the establishment of an independent Palestinian state. They discussed who should represent the Palestinians at the peace negotiations: Jordan or the PLO. Most experts agreed that a solution of the Palestinian problem would help to improve relations between the USA and Arabs.

Key words: USA, Ronald Reagan, Arab-Israeli conflict, Palestinian problem, Middle East.

Войтенко Ю.М.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2004 РР.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У даній статті здійснено спробу провести порівняльний аналіз щодо проблеми становлення судової влади в Україні і країнах Балтії протягом перших років відновленої незалежності. Судова система усіх цих країн була у своїй основі відображена в їх конституціях, які були ухвалені у перші роки відновленої незалежності. Це було відображено судоустрій, котрий вже був відмінним від радянської моделі. Згідно проведеного дослідження, український і балтійський досвід становлення судової влади є схожим на інституційному рівні, проте є достатньо відмінним фактично. Інституційна схожість проявляється у подібності ряді судових органів, зокрема місцевих, регіональних та Верховного суду. Також ці країни, за виключенням Естонії, мають Конституційні суди з подібною юрисдикцією. Українська судова система найбільш є схожою з латвійською серед усіх балтійських країн. У цих двох країнах існує подібність рівнів судових інстанцій, їх юрисдикція, а також призначення суддів на постійній основі парламентом. Також для цих двох країн, на відміну від Литви та Естонії, є властивим внесення змін до своїх конституцій, зокрема і в частині статусу та функціонування судової влади. Навіть Конституційний суд у цих двох країнах почав діяти з 1996 року. У Литви та Естонії існує схожість між собою у частині призначення суддів з боку президентської вертикалі, попри те, що ці країни мають відмінну форму правління. Подібність у цих країн проявляється ще й у тому, що вони ухвалили своїх конституцій, у яких було відображено судову систему, на всенародних референдумах у 1992 році, що є відмінним від України і Латвії. Відповідно, тексти Основних законів цих країн не зазнали істотного коригування протягом наступних років, зокрема і щодо статусу та повноважень судової влади. Проте, фактичною відмінністю України від усіх трьох країн Балтії протягом зазначеного періоду (особливо після 1994 року) було те, що демократичний інституційний вимір судової влади не зміг подолати антидемократичний, котрий проявлявся у використанні різного роду адміністративного впливу на суддів з боку вищестоящих органів. Відповідно судді в Україні, на відміну від країн Балтії, на практичному рівні не стали незалежними.

Ключові слова: суди, влада, конституція, закон, кодекс, парламент.

Постановка проблеми. Державотворчий процес неодмінно пов'язаний зі становленням та функціонуванням владно-управлінських інститутів, які регулюють та захищають систему цінностей котра виражається у нормах права. Одним з таких інститутів є судова влада, котра представлена судами різних рівнів і, відповідно, судьями які їх наповнюють. Судова влада займає одне з вагомих місць у кожній суверенній державі та її державному ладі. Україна і країни Балтії, з проголошенням відновлення незалежності, почали розробляти концепції державного будівництва та його інститутів, зокрема і судів. Тому, у даному контексті, досить цікаво провести порівняльний аналіз процесу становлення судової влади в Україні і країнах Балтії протягом перших періодів новітнього державотворення зазначених країн.

Метою статті є визначення особливостей становлення судової влади в Україні і країнах Балтії

у період з 1991 по 2004 роки шляхом використання порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. З проголошенням парламентом незалежності України 24 серпня 1991 року, у Акті якого зазначається, що «на території України мають чинність виключно Конституція і закони України» [6], виникла потреба мати власні національні органи державної влади, котрі створювали і захищали б правове поле суверенної держави. Ще за рік до цього доленосного рішення, Верховна Рада УРСР у Декларації про державний суверенітет визначила: «Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову» [8].

Після затвердження Акту проголошення незалежності України на всенародному референдумі 1 грудня 1991 року і остаточного розпаду СРСР 25 грудня, суверенна українська держава увійшла у 1992 рік. Вже навесні 1992 року відбуваються

пошуки оптимальної правової системи для України і відбувається напрацювання відповідних змін. Так, 28 квітня 1992 року Верховна Рада України затвердила напрацьовану фахівцями Концепцію судово-правової реформи [25, с. 474].

В умовах реформування створюються незалежні арбітражні суди: Верховний суд України і Вищий арбітражний суд України, котрі паралельно існують все перше десятиліття незалежності (до 2002 року). Ще 6 листопада 1991 року Верховна Рада ухвалила Арбітражний процесуальний кодекс України (набув чинності 1 березня 1992 року) [7]. Цей кодекс визначав спрощений і більш швидкий порядок розгляду господарських спорів, адже країна переходила до ринкової економіки, з різними суб'єктами господарювання.

Вже 3 червня 1992 року парламентом було ухвалено Закон України Про Конституційний Суд України [17]. Сам же Конституційний Суд із повним складом суддів (18) був сформований після остаточного ухвалення Конституції України у вересні-жовтні 1996 року [25, с. 487]. У Перехідних положеннях ухваленого парламентом Основного Закону зазначалося, що Конституційний Суд формується протягом трьох місяців після набуття чинності Конституції України [13]. У цей час став чинним новий Закон Про Конституційний Суд України (16 жовтня 1996 року) [18].

14 липня 1992 року Україна подала офіційну заявку на вступ до Ради Європи у якій визначалося прихильність суверенної держави до демократичних цінностей, які існують у країнах Європи [25, с. 475]. 26 вересня 1995 року ПАРЄ затвердила висновок щодо вступу України до Ради Європи [25, с. 482]. Це спонукало владу України до врахування європейських демократичних і правових принципів при розробці та ухваленні законопроектів, а також щодо прозорості і відкритості у функціонуванні органів державної влади, зокрема і судової її гілки.

Того ж року (15 грудня) Верховна Рада України ухвалила Закон України Про статус суддів [23], згідно якого суддя визнавався як носій судової влади, котрий керується виключно законами з метою здійснення правосуддя. Суддів загальної юрисдикції, які пройшли п'ятирічний (випробувальний) термін, призначала Верховна Рада України безстроково [23].

Вже 3 лютого 1993 року Верховна Рада України ухвалила Постанову Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів [21]. Тобто військова юстиція також почала реформуватися під вимоги часу.

У цей рік (23 грудня) парламент ухвалив Закон України Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів [14], а також цього дня було прийнято Закон України Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві [15].

2 лютого 1994 року парламент прийняв Закон України Про органи суддівського самоврядування [20], згідно якого найвищим органом суддівського самоврядування визначався з'їзд суддів. У цей день Верховна Рада України також ухвалила Закон України Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів України [16].

Того ж року (24 лютого), з метою вирішення спорів у сфері міжнародної торгівлі, було ухвалено Закон України Про міжнародний комерційний арбітраж [19]. Вцілому, від проголошення незалежності і до ухвалення Конституції України (1991–1996 рр.), як зауважує дослідник системи судочинства в Україні С. Ярош, «судова система виглядала таким чином: формально незалежні судді фактично перебували у певній залежності від голів судів, обласних рад та органів Міністерства юстиції України» [27].

Ухвалення Конституції України 28 червня 1996 року ознаменувало собою новий етап вітчизняного державотворення. Це, безперечно, стосувалося і судової влади. У Основному Законі був затверджений принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 КУ), котрий містився ще у Декларації про державний суверенітет України. Конституція отримала найвищу юридичну силу і її норми стали діяти прямо. Правосуддя регламентувалося окремим розділом (8) у Конституції. Згідно нього: «Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції» (стаття 124); «Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України» (стаття 125) [13]. Окрім того, Конституцією було передбачено створення колегіального органу з двадцяти членів, який вносить подання на призначення та звільнення суддів – Вищої ради юстиції (стаття 131) [13]. Закон Про вищу раду юстиції був напрацьований і затверджений Верховною Радою України аж 15 січня 1998 року.

З ухваленням Конституції в Україні фактично існували одночасно три вищі суди – Верховний суд, Конституційний суд і Вищий арбітражний суд. Кожен з цих судів виносив власні рішення щодо різного роду правових питань. У Перехідних положеннях Конституції 1996 року зазначалося, що протягом п'яти років здійснюють свої

повноваження Верховний суд України і Вищий арбітражний суд України «до сформування системи судів загальної юрисдикції» (п. 12) [13].

7 лютого 2002 року Верховна Рада ухвалила Закон України «Про судоустрій і статус суддів». У цьому законі зазначено: «Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства» (стаття 1) [24]. У цьому законі визначено систему судів загальною юрисдикції. До них належать: місцеві суди, апеляційні суди, Апеляційний суд України, Касаційний суд України, вищі спеціалізовані суди, Верховний суд України (стаття 18) [24].

В умовах судової реформи навесні 2004 року було ухвалено новий Цивільно-процесуальний кодекс (котрий замінив попередній 1960 року); ухвалено Закон України Про третейські суди (котрий мав сприяти позасудовому вирішенню спорів, проте так і не набув своєї ефективності); апеляційною інстанцією щодо рішень місцевих судів стали обласні суди; єдиним судом касаційної інстанції став Верховний суд України; Господарськими судами стали колишні арбітражні суди [27]. Ухвалений у березні 2004 р. парламентом Закон України «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» визначав процедуру призначення суддів довічно, проте після того, як судді пройшли перший п'ятирічний строк на який їх призначив президент [22]. Щодо призначення Президентом суддів вперше на п'ятирічний строк, то таке Положення «Про порядок розгляду питань та матеріалів щодо призначення на посаду професійного судді вперше» було затверджено 30 червня 2004 року указом Президента [27]. Президент України згідно свого указу від 10 грудня 2003 року призначав також суддів на адміністративні посади, зокрема голову суду та його заступників.

Відповідно, на 2004 рік залишався фактичний вплив на суддів з боку голів відповідних судів, а також на них, за потреби, міг бути тиск з боку Адміністрації Президента, яка мала відношення як до призначення суддів на п'ятирічний строк, так і через своїх представників у Вищій раді юстиції. У цей другий період (1996–2004 рр.), попри юридичну незалежність суддів, останні змушені були, у ряді випадків, шляхом адміністративного тиску вирішувати на необхідні справи на користь влади. Це все, очевидно, не мало нічого спільного з справедливістю і судочинством. Адміністративний ресурс у цей період перемагав зародки правової держави, яка інституційно, проте не фак-

тично, існувала. Невдовзі це, а також зловживання владою посадовцями на різних рівнях, в умовах президентських виборів 2004 року, призвело до Помаранчевої революції.

Країни Балтії (Латвія, Литва і Естонія), після фактичного відновлення своєї незалежності від СРСР, почали також відбудовувати свої держави та її інститути на законодавчому рівні, відроджуючи як елементи політико-правової системи доокупаційного періоду, так і створюючи нові. Не стала виключенням у цьому процесі судова система.

Так, Сейм Латвії 6 липня 1993 року під час свого першого засідання за роки відновленої незалежності повернув у чинність Конституцію (Сатверсме) 1922 року, котра діяла у міжвоєнний період [10, с. 420]. Оскільки не всі положення даної моделі Конституції відповідали новітнім умовам, то вони підлягали корегуванню. Окрім того, у правовій системі Латвії залишались деякі положення радянського минулого, зокрема щодо прокурорського нагляду за виконанням законності в судах. Оскільки йшло у супереч незалежності судової гілки влади, то таке положення було скасовано [10, с. 424].

У Латвії з перших років відновленої незалежності була створена судова система з трьох рівнів: районні (міські) суди, окружні суди і Верховний суд [10, с. 424]. У судовій системі Латвії з'явилися також апеляційні суди, які розглядали рішення судів нижчого рівня. Судді, згідно Конституції Латвії, затверджуються та усуваються з посад парламентом (Сеймом) [11].

Окремою інституцією став створений 1996 року Конституційний суд Латвії, положення про якого містилося ще у Декларації про відновлення незалежності Латвійської Республіки. Проте, до появи цього суду конституційної юрисдикції ще у Закон «Про судову владу» від 15 грудня 1992 року було визначено, що функції конституційного контролю має Верховний суд. У такий спосіб, станом на 1996 рік виникав дуалізм конституційної юрисдикції з боку Верховного та Конституційного судів Латвії. Лише 5 червня 1994 року парламент вніс зміни до Конституції Латвійської Республіки, згідно яких лише Конституційний суд у визначених законом компетенції розглядає справи про відповідність законів Конституції і має виключне право визнавати закони та інші правові акти, котрі не мають юридичної сили [2].

Найвищим судом загальної юрисдикції Латвії став Верховний суд, котрий розглядає цивільні, адміністративні та кримінальні справи. Департаменти Верховного суду розглядають справи

у касаційному порядку, а Судова палата у цивільних справах – в апеляційному порядку [4]. Затверджує суддів Верховного суду парламент (Сейм).

Загалом, Шосте скликання Сейму Латвійської Республіки ухвалило Цивільно-процесуальний кодекс яким керувалися учасники засідань під час судового процесу. Сьоме скликання латвійського Сейму прийняло Господарський закон, зміни до Кримінально-процесуального кодексу та зміни до Закону про адміністративне судочинство. Вже восьме скликання Сейму остаточно ухвалило новий Кримінально-процесуальний кодекс [3].

Отже, у перші роки відновленої незалежності була повністю сформована трирівнева судова система Латвії, котра була визначена чинним законодавством у перші роки незалежності і поступово вдосконалювалася рішеннями Сейму.

У Литві 25 жовтня 1992 року на всенародному референдумі було підтримано нову Конституцію. У її тексті зазначається: «Державна влада в Литві здійснюється Сеймом, Президентом Республіки та Урядом, Судом» [12]. Отже, Суд визнано одним з органів державної влади.

У литовській конституцією передбачені такі рівні судів: апілінкові та окружні суди, Апеляційний суд, Верховний суд (стаття 111), а також існує можливість мати спеціалізовані суди [12]. Судді Верховного суду призначаються та звільняються парламентом (Сеймом) за поданням президента; судді Апеляційного суду призначаються президентом за підтримки Сейму; судді апілінкових та окружних судів призначаються президентом [12].

31 травня 1994 року парламент Литви ухвалив Закон Про суди. У даному законі визначено компетенцію кожного з судів та їх статус. Так, Верховний суд, окружні та місцеві (апілінкові) суди є судами загальної юрисдикції, котрі розглядають цивільні, кримінальні та адміністративні справи; Апеляційний суд є судом загальної компетенції, котрий розглядає цивільні та кримінальні справи [9].

14 січня 1999 року ухвалено закон «Про заснування адміністративних судів», котрий узгоджується з Конституцією і законом про суди. У законі зазначається, що Вищий адміністративний суд та окружні адміністративні суди є спеціалізованими судами, котрі розглядають суперечки адміністративного характеру [9].

Окрім судів загальної юрисдикції, Конституція Литви 1992 року містить статус і повноваження Конституційного суду. 3 лютого 1993 року парламентом було ухвалено Закон Про Конституційний суд. Так, згідно законодавства Литви, Конституційний суд складається з дев'яти суддів, котрі

ухвалюють рішення щодо відповідності законів та інших актів парламенту (Сейму), президента та уряду Конституції [12].

В Естонії 28 червня 1992 року на всенародному референдумі було ухвалено нову Конституцію [5]. У її тексті було зазначено, що діяльність парламенту, президента, уряду і судів здійснюється за принципом розподілу і балансування влади (стаття 4) [5].

Судову систему Естонії включає у себе: уїздні, міські і адміністративні суди (це суди першої інстанції); окружні суди (є судами другої інстанції); Державний суд (являється судом найвищої інстанції, котрий одночасно є судом конституційного нагляду) [5]. Так в Естонії існує чотири уїздних суди, два адміністративних суди, два окружних суди і один Державний суд. Уїздні, адміністративні і окружні суди знаходяться під управлінням Міністерства юстиції [26].

Згідно Конституції Естонії, головуєчий Державного суду призначається на посаду парламентом за пропозицією президента, а члени суду – за пропозицією головуєчого [5]. Всі ж інші судді країни призначаються на посаду президентом за поданням Державного суду.

27 травня 1993 року відбулося перше засідання Державного суду у м. Тарта після відновлення незалежності Естонії. Згодом цей суд перетвориться на Верховний суд Естонії.

19 червня 2002 року парламент Естонії ухвалює Закон Про суд [1] у якому визначено статус і повноваження судів різних рівнів (окружних, адміністративних, апеляційних, Верховного) по всій території країни.

Отже, трирівнева судова система Естонії протягом першого десятиліття відновленої незалежності модернізувалася під вимоги часу та західних умов, оскільки Естонія та інші країни Балтії активно увійшли у європейський правовий і політичний простір.

Висновки. Становлення судової влади і системи вцілому в Україні та країнах Балтії відбулося після фактичного відновлення ними незалежності. Усі країни дослідження взяли в основу своєї судової системи трирівневий вимір (місцеві суди, регіональні суди і Верховний суд). Виходячи з особливостей форми правління та конституційної моделі, Україна і Латвія на постійній основі призначала суддів на рівні парламенту, а у Литві і Естонії саме президент відіграє ключову роль у цій процедурі. Щодо врегулювання проблем конституційної юрисдикції і тлумачення законів, то окремий Конституційний суд існує в Україні, Латвії і Литві, а в Естонії ці функції у зазначений

період виконував Державний суд. В Україні, Литві і Латвії Конституційні суди почали свою діяльність після ухвалення конституцій. Загалом, найбільш уніфікований закон, котрий регулював діяльність суддів, їх статус та вцілому інституцію суду був

остаточно ухвалений 2002 року в Україні та Естонії. У Латвії такого роду закон був ухвалений ще 1992 р., тобто до формального відновлення Конституції моделі 1922 р., а у Литві вже після всенародної підтримки Основного Закону – 1994 р.

Список літератури:

1. Courts Act. 2002. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/516032015002/consolide> (дата звернення: 30.07.2023).
2. History of the Court. URL: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/en/history/history-of-the-court/> (дата звернення: 29.07.2023).
3. History of the legislature. URL: <https://www.saeima.lv/en/about-saeima/history-of-the-legislature> (дата звернення: 30.07.2023).
4. Supreme Court of Latvia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Supreme_Court_of_Latvia (дата звернення: 28.07.2023).
5. The Constitution of the Republic of Estonia. 28.06.1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/521052015001/consolide/current#para103> (дата звернення: 27.07.2023).
6. Акт проголошення незалежності України. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
7. Арбітражний процесуальний кодекс України. Постанова Верховної Ради України від 6 листопада 1991 року. № 1799-XII. https://ips.ligazakon.net/document/view/t179800?an=395&ed=1993_06_3 (дата звернення: 31.07.2023).
8. Декларація про державний суверенітет України. Верховна Рада УРСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
9. Закон Литовской Республики О судах. 31.05.1994. №1-480. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=f4nne6v63&documentId=TAIS.405199&category=TAD> (дата звернення: 28.07.2023).
10. Історія Латвії XX ст. / Блейере Д. та ін. Рига : «Юмава», 2005. 500 с.
11. Конституція Латвійської Республіки. 6.07.1993. URL: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2020/11/Конституция-Латвийской-Республики.pdf> (дата звернення: 26.07.2023).
12. Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 року. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm (дата звернення: 29.07.2023).
13. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
14. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 50.
15. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 51.
16. Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів України. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 22. Ст. 140.
17. Про Конституційний Суд України. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 33. Ст. 471.
18. Про Конституційний Суд України. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.
19. Про міжнародний комерційний арбітраж. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 198.
20. Про органи суддівського самоврядування. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 22. Ст. 138, 139.
21. Про перейменування військових трибуналів України у військові суди України і продовження повноважень їх суддів. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 15. Ст. 135.
22. Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 25. Ст. 354.
23. Про статус суддів. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 8. Ст. 56.
24. Про судоустрій і статус суддів. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 27–28. Ст. 180.
25. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. К. : Наукова думка, 2014. 501 с.

26. Трехступенчатая судебная система Эстонии. URL: <https://www.kohus.ee/ru/sudy-estonii/trehstufenchataya-sudebnaya-sistema-estonii> (дата звернення: 30.07.2023).

27. Ярош С. Історія реформ у судовій системі України: 1991-2001 роки. *Ракурс*. 2019. URL: <https://racurs.ua/ua/2415-istoriya-reform-u-sudoviy-systemi-ukrayiny-1991-2001-roky.html> (дата звернення: 28.07.2023).

Voitenko Yu.M. FEATURES OF THE ESTABLISHMENT OF THE JUDICIAL AUTHORITY IN UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES (1991–2004): A COMPARATIVE ANALYSIS

In this article, an attempt was made to conduct a comparative analysis of the problem of the formation of judicial power in Ukraine and the Baltic states during the first years of restored independence. The judicial system of all these countries was basically reflected in their constitutions, which were adopted in the first years of restored independence. This was reflected in the judicial system, which was already different from the Soviet model. According to the conducted research, the Ukrainian and Baltic experience of the establishment of judicial power is similar at the institutional level, but it is quite different in fact. Institutional similarity is manifested in the similarity of a number of judicial bodies, in particular local, regional and the Supreme Court. Also, these countries, with the exception of Estonia, have Constitutional Courts with similar jurisdiction. The Ukrainian judicial system is the most similar to the Latvian one among all the Baltic countries. In these two countries, there are similarities in the levels of courts, their jurisdiction, and the appointment of judges on a permanent basis by parliament. Also, for these two countries, unlike Lithuania and Estonia, it is characteristic to make changes to their constitutions, in particular, in terms of the status and functioning of the judiciary. Even the Constitutional Court in these two countries began to operate in 1996. In Lithuania and Estonia, there is a similarity between themselves in terms of the appointment of judges by the presidential vertical, despite the fact that these countries have a different form of government. The similarity of these countries is also manifested in the fact that they adopted their constitutions, in which the judicial system was reflected, in national referendums in 1992, which is different from Ukraine and Latvia. Accordingly, the texts of the Basic Laws of these countries did not undergo significant adjustment during the following years, in particular, regarding the status and powers of the judiciary. However, the actual difference between Ukraine and all three Baltic countries during the mentioned period (especially after 1994) was that the democratic institutional dimension of the judiciary could not overcome the anti-democratic one, which was manifested in the use of various kinds of administrative influence on judges by higher authorities. Accordingly, judges in Ukraine, unlike the Baltic countries, have not become independent on a practical level.

Key words: courts, power, constitution, law, code, parliament.

Гаврилишин П.М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

БОГДАН ГАВРИЛИШИН І ШВЕЙЦАРІЯ

У статті розкрито контакти Богдана Гаврилишина із Швейцарією на різних рівнях. Згадано публікації, в яких дослідники торкалися даної теми. Описано умови, в яких проживав та діяв професор Богдан Гаврилишин у Швейцарській конфедерації. Подано короткий огляд його біографії, розглянуто причини по яким він почав жити і працювати в Швейцарії.

Детально описано його взаємодію із Швейцарією на різних рівнях: від дуже локального до федерального. Розглянуто його особисті контакти та дружні відносини з відомими швейцарцями. Подано бачення Богданом Гаврилишином ефективності швейцарського суспільства, відзначено його провідні позитивні риси, завдяки яким досягнуто високого рівня добробуту. Описано специфіку швейцарської державності та формування її поліетнічного суспільства. Показано її відмінності та специфіку порівняно з деякими іншими країнами. Розглянуто бачення Богданом Гаврилишином Швейцарії як країни, яка може навчити інші країни деяким речам. У своєму тагит орис «До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє» розглянув питання ефективності Швейцарії, зокрема політичного устрою, вбачаючи в її «прямій демократії» найбільшу перевагу.

Богдан Гаврилишин влився в життя Женеви, яка, будучи одним з центрів міжнародного життя, допомогла йому вийти на світову орбіту. Він стає консультантом для багатьох міжнародних організацій і транснаціональних компаній. Відображено його сприяння налагодженню і розвитку українсько-швейцарських відносин, що було високо оцінене Міністерством закордонних справ України. Для поглиблення цих контактів він залучав навіть кошти очолюваного ним міжнародного благодійного фонду «Відродження».

Сприяв налагодженню та розвитку українсько-швейцарських відносин, залучав представників української еліти до форуму в Давосі, співзасновником якого являвся. Зважаючи на заслуги Богдана Гаврилишина наприкінці 2002 р. отримав від Міністерства закордонних справ України призначення бути почесним консулом України в Женеві.

Ключові слова: Богдан Дмитрович Гаврилишин, Швейцарія, Женева, українська еміграція, діаспора, почесний консул України.

Постановка проблеми. Серед знакових постатей української еміграції та діаспори виділяється Богдан Гаврилишин (1926–2016) – вчений-економіст, громадянин Канади, член Римського клубу, громадський діяч, заслужений діяч науки і техніки України, іноземний член НАН України, почесний консул України в Женеві, меценат, голова Фонду Богдана Гаврилишина [3].

Проживши у Швейцарії на постійній основі з 1960 по 2016 рік, науковець пізнав цю країну, активно з нею взаємодіяв та посприяв її зближенню з Україною. Працюючи у Женеві директором Центру навчання менеджменту (далі – ЦНМ, згодом перейменованого на Міжнародний інститут менеджменту), Богдан Гаврилишин нав'язав ряд контактів, знайомств на міжнародному рівні, відвідав багато різних країн, що дозволило створити чергові наукові висновки з його спостережень та спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові напрацювання Богдана Гаврилишина

досліджувалися М. Голяничом [12, с. 472–474], О. Геращенком [11, с. 116–120], його життєпис вивчали Т. Гаврилишин і В. Гаврилишин [10, с. 208–214] та швейцарська дослідниця В. Пуаєттон [13]. Нами вже піднімалося питання швейцарського періоду життя Богдана Гаврилишина [7; 8; 9], але без вагомого зосередження уваги на його контактах з Швейцарією та швейцарцями. Джерельну основу розвідки становлять науковий спадок, статті, спогади та інтерв'ю вченого.

Мета статті – дослідити як представник української діаспори Богдан Гаврилишин, проживаючи у Швейцарії, контактував з цією країною на різних рівнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїх спогадах «Залишаюсь українцем» Богдан Гаврилишин зазначив: «Швейцарія стала ідеальною країною для мене та моєї родини. Для моєї роботи Женева підходила якнайкраще» [5, с. 156]. І дійсно, у Женеві знаходиться значна кількість

міжнародних неурядових організацій, головні офіси ряду міжнародних корпорацій, європейський офіс ООН тощо. З огляду на нейтральність Швейцарії тут відбувається чимало зустрічей, переговорів та різного роду міжнародних конференцій. Часом тут проводять переговори навіть ті сторони, між якими відсутні дипломатичні відносини. Саме тому, Богдану Гаврилишину в цій франкомовній частині Швейцарії було досить комфортно працювати, виходячи на міжнародний рівень.

Богдан Гаврилишин народився 19 жовтня 1926 р. в українській сім'ї на Галичині у с. Коропець, коли той був під владою Польщі. Середню школу відвідував під час радянської та німецької окупації, гімназію завершив у таборі біженців в Німеччині. Після війни переїхав до Канади де почав працювати лісорубом, очоливши невдовзі місцеву профспілку. Вступив до університету Торонто, навчаючись на спеціальності інженер-механік, здобув ступені бакалавра та магістра. Працював на посадах дослідника, інженера та менеджера. В 1957 р. був посланий з Канади корпорацією ALCAN на однорічний курс навчання до ЦНМ у Женеві, де отримав диплом з менеджменту виробництва. У 1960 р. на запрошення директора ЦНМ Пола Генні повертається в цей навчальний заклад, де спочатку працював викладачем, а пізніше, з 1968 р. по 1986 р., був його директором. У 1975 р. отримав звання доктора філософії з економіки у Женевському університеті. В 1986–1989 рр. працював при інституті як вчений-дослідник. Проводив семінари, головував на конференціях, читав лекції в університетах, для груп фахівців, на міжнародних конференціях в більш ніж 50 країнах, консулював різноманітні міжнародні організації та корпорації з питань менеджменту та організації бізнесу. Також був консультантом щодо державного управління та міжнародного бізнесового середовища [15, арк. 9]. Донька вченого Патриція Шморгун-Гаврилишин відзначає: «Женева йому дала все. Це міжнародне місце, і він є громадянином світу. Він не відчув жодної дискримінації в Женеві. Насправді, йому дуже підходило те, що швейцарці не нав'язливі» [13, с. 87].

Іноземні громадяни у Швейцарії мають можливість долучатися або здійснювати якусь роботу від найнижчого рівня соціальної структури, а дехто – навіть до найвищого. Спробуємо простежити це на прикладі життя Богдана Гаврилишина.

Найнижчими і водночас первинними структурами у Швейцарії є «Асоціації спільних інтересів», що об'єднують від кількох осіб, що проживають на одній вулиці або в невеличкому спільному для них районі. Вчений залишив нам цікавий опис

принципу їхньої роботи. Богдан Гаврилишин з дружиною придбали будинок у в новому районі у селищі Вер'є (Veveyrier) біля Женеви, на приватній вулиці Репозуар (фр. Reposoir), на якій було 12 вілл. «Одного дня скликали зібрання всіх власників вілл з тієї вулиці й створили «Асоціацію спільних інтересів Репозуар». Як і всі інші, я приєднався до неї та навіть став членом виконавчого комітету. В той час я вже подорожував світом і цікавився долею цілого людства. Участь у цій асоціації була як антидот, на коротку мить вона звужувала рамки мого мислення, повертала на землю, фокусуючи мої думки на вулиці Репозуар. Асоціація мала річні зустрічі. Члени обирали виконавчий комітет: президента, скарбника та секретаря. Виконавчий комітет був уповноважений діяти від імені асоціації, представляти її перед комунальною владою та іноді витратити певні гроші й вирішувати проблеми загального інтересу всіх членів. Коли я прийшов на друге щорічне зібрання та послухав звіт президента, а потім скарбника, який доповів, що наші адміністративні витрати нараховували «астрономічну» суму в 5,90 швейцарських франків, я не міг не усміхнутися, думаючи про те, яким незначним усе тут було» [5, с. 156–157]. Натомість, як Богдана Гаврилишина вже обрали до виконавчого комітету, він отримав новий досвід. Виникло одне питання: Репозуар була приватною дорогою, а тому й належала власникам розміщених на ній будинків. Асоціація дбала за дорогу і мала хоча б раз на кілька років прочищати стоки для каналізації. Тому потребувався спеціальний автомобіль для очищення колекторів, що вели до комунальних стічних трубопроводів. «На засіданні виконавчого комітету один із членів сказав: «Я знаю людину, яка бере 240 франків за годину роботи такої машини. Робота зайняла б 2–3 години». Інший член комітету заявив: «Я знаю надійне підприємство, яке бере 250 франків і відмінно виконує свою роботу». Потім почалася довга дискусія про те, кого з них треба найняти на цю працю. Побачивши, що загальна вартість становитиме кілька сотень франків, президент виконавчого комітету сказав, що ми не можемо прийняти таке рішення, тож потрібно скликати загальні збори всіх членів. Тоді я запропонував: «Чому б нам на загальних зборах не запровадити річний бюджет комітету в 2 тисячі франків? З таким бюджетом виконавчий комітет зможе приймати рішення про необхідні витрати, не скликаючи позачергові збори членів асоціації». За цю «геніальну» ідею я став мало не героєм серед наших сусідів» [5, с. 157].

Сім'я Богдана Гаврилишина проживала у містечку Вер'є (фр. Veugier), розташованому за 5 км на південний схід від Женеви, беручи участь в житті цієї громади. Діти вчилися у місцевій комунальній школі, тому Богдан і Леоніда познайомилися з батьками інших дітей. Колишній мер Вер'є пригадує: «Вони нас вразили. Вони були дуже відкритими, палкими, дуже «інтернаціональними» для комуни «Вер'є» [13, с. 67]. У цьому містечку в той час проживало близько 7000 людей. Богдан Гаврилишин, як директор ЦНМ, часто давав інтерв'ю пресі Женеви, говорячи як про Швейцарію, так і решту світу. Таким чином він став відомим у громаді містечка, що через кілька років привело до неймовірної для Швейцарії події: «Мадам Тонга, мер Вер'є, запропонувала раді громади, щоб я замість неї виголосив традиційну промову 1 серпня (Національний День Швейцарії – день початку існування Швейцарської Федерації. – авт.). У той час тривали гарячі дискусії, чи варто Швейцарії приєднатися до європейської спільноти. Ввечері після параду люди зібралися на площі перед церквою і я виголосив промову. Всі були шоковані й здивовані. Багато хто думав, що приєднання буде корисним для швейцарської економіки, інші вважали, що через це Швейцарія втратить свою пряму демократію. Я почав промову з того, що європейська спільнота має приєднатися до Швейцарії, а не навпаки. Цим я мав на увазі те, що європейська спільнота повинна прийняти швейцарський тип прямої демократії, якщо хоче добре функціонувати і щоб люди з різних держав-членів спільноти довіряли їй, знаючи, що мають якийсь вплив на загальну політику. Якщо б Швейцарія мала приєднатися до європейської спільноти (тепер Європейський Союз), вона мусила б зректися своєї прямої демократії, унікальної політичної системи, яка була ключовою причиною, чому країна змогла об'єднати людей з різними мовами, релігіями, культурами й добре функціонувати економічно» [5, с. 157–158].

Активність вченого на рівні кантону була дещо іншою. Університет Женеви фінансував саме кантон. ЦНМ був філією Університету Женеви, хоча керівництво ним та фінансування були незалежними від нього. Інститут існував за рахунок прибутків від оплати слухачами навчальних програм, внесків Асоціації бізнес-партнерів та кількох грантових проєктів. Богдан Гаврилишин мав добрий контакт з урядом кантону, зокрема з департаментом громадської освіти. У науковця був досвід навчання в кількох освітніх системах, що давало йому можливість вести розмови на цю

тему. «Я також знав декількох голів кантонального уряду, тому що вони вважали мене добрим представником уряду кантону на міжнародних подіях. Пам'ятаю особливо цікаві дискусії з Гі Олів'є Сегондом. Він на моє прохання приймав першу групу українців, які відвідали Швейцарію у 1989 р., коли Україна ще була частиною Радянського Союзу. Група приїхала з Інституту іноземних мов (зараз Київський національний лінгвістичний університет – авт.). Всі вони вчились на факультеті французької мови. Коли вони приїхали до Женеви, Гі Олів'є Сегонд, у той час голова женевського уряду, запросив їх на прийом до гарної історичної зали, спілкувався зі сту дентами, ставився до них немов би вони посли України. Його вразила їхня відмінна французька та добре знання ситуації в Україні. В подібний спосіб без жодного спеціального мандата мене було залучено до роботи на різних рівнях адміністрації кантону Женеви. Також можна було робити деякі речі на національному рівні» [5, с. 158].

Богдан Гаврилишин також брав участь у Швейцарському форумі міжнародної політики, членами якого також були декілька колишніх послів Швейцарії, декілька осіб з ООН та кілька науковців. На ньому проводяться лекції та дискусії на тему світових подій, що стосуються Швейцарії. Вченого тричі запрошували провести лекцію на цьому форумі. Богдан Гаврилишин пригадує: «Перший раз це стосувалось України, яка ще входила до складу Радянського Союзу, але я прогнозував, що вона стане незалежною державою. Коли так і сталося, я виступив з лекцією на тему стану України, її політичної і економічної ситуації та перспективи майбутнього. Третя лекція була присвячена становищу у світі» [5, с. 159].

Найбільш цікавою для вченого була участь у заходах на федеральному рівні. Так, радник федерального швейцарського уряду і керівник департаменту економічних відносин Курт Феглер, зібрав у Люцерні нетипову зустріч на тему «Ціноутворення у трансакціях», на яку прибули очільники таких швейцарських транснаціональних компаній як «Ciba-Geigy», «Hoffmann-La Roche», «Nestlé». Були запрошені голови профспілок та кілька осіб з адміністрації федерального рівня. Вчений пригадує про цю зустріч: «Я був єдиним запрошеним професором, не належав до жодної з трьох категорій і навіть не був громадянином Швейцарії. На цьому засіданні в мене були дуже широкі повноваження і жодного спеціального завдання. Я міг вступати в дискусію в будь-який час і давати поради. Тоді я вже знав багато

про управління міжнародними компаніями, бо вів курс із цього предмета та був консультантом деяких із них. Мене радо прийняли як голови швейцарських компаній, так і лідери профспілок, які з мого життєпису знали, що я сам був членом профспілки, коли працював у Канаді. Дискусія зачіпала делікатну тему і її відкритість здивувала мене. Голови компаній «відкривали карти», описуючи процедуру встановлення трансфертних цін. Лідери профспілок дуже відверто говорили про свої інтереси. Курт Феглер та кілька його колег з уряду говорили про головний інтерес країни. Чесно кажучи, я не міг уявити таку дискусію в подібній атмосфері в жодній іншій країні» [5, с. 159–160].

Вчений у своїх спогадах наводить ще один приклад свого залучення на федеральному рівні. До нього зателефонувала міністр екології Рут Дрейфусс, запропонувавши взяти з нею участь у конференції міністрів охорони навколишнього середовища країн Європи, що відбувається раз на чотири роки. Проводилась згадана конференція у Софії в жовтні 1995 р.: «Під час перельоту в маленькому урядовому літаку відбулася цікава розмова. На конференції ми сиділи за величезним круглим столом і мене здивувало те, що я сидів поряд із нею. Зазвичай кожна делегація складалася з чотирьох людей. Двох інших членів швейцарської делегації, а саме секретаря держави (заступник міністра) та директора департаменту охорони довкілля посадили за нами у другому ряду» [5, с. 160–161]. Як бачимо, не являючись громадянином Швейцарії, Богдан Гаврилишин ввійшов до складу швейцарської делегації на подію міжнародного рівня. В цьому заході мав місце цікавий факт. Розсаджувались офіційні делегації згідно латинського алфавіту, а тому за швейцарським представництвом мало б бути турецьке. Чомусь останнє не з'явилося і поряд зі швейцарською сіла українська делегація: «Через те, що Туреччина була відсутня, Юрій Костенко, який сидів поряд зі мною, прошепотів: «Чому б вам не стати також членом української делегації?». Я опинився у цікавому становищі: будучи членом швейцарської делегації, дискутував з головою української делегації, проте в один момент брав участь у загальних дискусіях від імені України. Мої швейцарські колеги не мали нічого проти. На той час стосунки між Україною та Швейцарією були добре налагодженими і досить дружніми» [5, с. 163].

В інтерв'ю швейцарській дослідниці Віржині Пуаеттон Богдан Гаврилишин зазначив: «Я став

швейцарцем у тому, як діяв, як я мислив. Треба зазначити, що я не відчував необхідності отримати швейцарське громадянство. Це могло б виглядати опортуністично. В певний час комуна запропонувала нам пройти через процедуру натуралізації. Мер нам сказав: «Ви чудово інтегрувалися і ми будемо дуже раді, якщо ви станете громадянами Вер'є». Я відповів йому, що його пропозиція дуже щедра, але я маю організувати (згідно зі швейцарським укладом) родинний референдум. Наші діти були дуже прив'язані до Канади, куди ми їздили на різдвяні свята. Ця країна залишалася для них місцем втечі від повсякдення, в той час як Швейцарія зі щоденними обов'язками не була омріяною. В той час вони вважали, що Швейцарія – країна для старих і для пенсіонерів. Вони відчували себе трішечки чужаками» [Пуаеттон, с. 88–89]. Діти відповіли негативно і батько родини не захотів проходити через процес натуралізації. Втім з часом, його діти, вже в дорослому віці, усі стали громадянами Швейцарії [13, с. 89].

Активність вченого не обмежується сферою викладання. В кінці 1970-х рр. женевський банкір Ів Ольтрамаре створює групу розвитку під назвою «Женева в 2000 році» і запрошує до неї Богдана Гаврилишина. Вчений напрацював вражаючу мережу контактів у Женеві. Як зазначила В. Пуаеттон: «Серед його знайомих – всі ректори Університету Женеви від Клода Тер'є до Жюстена Торенса. Гарні стосунки у нього були також з представниками кантональної влади: Гі-Олів'є Сегондоном (член Адміністративної ради в 1979-1989 рр., мер Женеви в 1988-1989 рр. – авт.), з яким він залишатиметься в контакті, Андре Шаваном (відомий реформатор освіти – авт.), Домініком Фьольмі (політик, член Християнсько-демократичної партії – авт.) та Мартіною Бруншвіг-Граф (політик, член Ліберально-радикальної партії, певний час голова Департаменту освіти – авт.)» [13, с. 94].

Додатково про специфіку швейцарської прямої демократії дізнаємося з одного цікавого випадку, згодом описаного вченим. Коли інституту виповнилося 25 років, у Богдана Гаврилишина виникла ідея піти до Президента Швейцарської конфедерації, щоб подякувати за хороші умови функціонування у їхній державі. Вчений прислухався до поради одного швейцарця написати Президентові листа, в якому зазначити, чому він бажає його відвідати: «Через тиждень секретарка Президента зателефонувала до моєї секретарки і запитала, чи влаштує мене, якби призначити зустріч з Президентом на такий-то день і час. Отже, в призначений день я поїхав до Берна на зустріч

з Президентом. Біля будинку, де було бюро Президента, стояв вартовий, який сказав мені, що Президент є у кімнаті 302. Я думав, що зараз мене будуть перевіряти, але ніхто цього не зробив. Я запитав якогось чоловіка на тьому поверсі: маю зустріч із Президентом о 15.00, то в який спосіб мені краще це зробити? Він відповідає: «Підіть та постукайте в двері». Мене це дуже вразило, бо, як правило, зустрічі із головами держав супроводжуються надзвичайними церемоніями. Президент говорив зі мною близько години. Це був перший голова держави, з яким я зустрівсь у такий простий спосіб» [2, с. 90].

У Женеві вчений підтримував гарні відносини з швейцарським юристом Олександром Гейєм (1919–1991), що був віце-президентом Ради Швейцарського національного банку (1966–1976) та президентом Міжнародного комітету Червоного Хреста (1976–1987). Саме за ініціативи цього швейцарця Богдана Гаврилишина попросили написати розділ до Енциклопедії Женеві під назвою «Женева очима та серцем іноземця» [13, с. 94].

У своїй ключовій науковій праці «До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє» вчений розглянув питання ефективності Швейцарії. Розгадку її стабільності вчений вбачає в унікальному характері її політичного правління, при якому не буває урядових криз. Вчений приходить до висновку: «Швейцарське економічне диво не пов'язане з природними ресурсами країни, оскільки їх немає, з її численними банківськими рахунками, оскільки потік іноземного капіталу здебільшого викликає незручності, враховуючи дуже позитивний баланс платежів, а завдячує швидше тому факту, що майже кожний швейцарець знає, як зробити будь-що досить компетентно, ґрунтовно і робить це з задоволенням. На політичні розбіжності витрачається не так багато енергії, в основному вона спрямовується на задоволення економічних або соціальних проблем» [4, с. 169].

Згідно поглядів вченого, Швейцарія може виступити зразком для держав, що досягли значного рівня політичної свідомості і можуть почати перехід від конфліктної системи двопартійності до системи правління колегіального. Швейцарія, до прикладу, може допомогти країнам, що стоять на різних культурах, давши реальну зацікавленість у новій системі завдяки безпосередній участі у прийнятті політичних рішень [4, с. 170]. В 2009 р. у новому перевиданні своєї *magnum opus* Богдан Гаврилишин додав розділ «Ретроспектива-2009», в якому проаналізував свої аналізи

країн та прогнози по них після 30 років. У ньому автор зазначає, що під напором глобалізації швейцарська система погіршилась. Основною силою Швейцарії є те, що у 1815 р. держава зайняла позицію цілковитого нейтралітету. Це дало можливість країні адаптуватись до підходів міжнародної торгівлі, але діяти відповідно до власних правил та інтересу. Дискусія вступу до ЄС дуже роз'єднувала суспільство Швейцарії. Економічна складова членства у найбільшому ринку була зрозуміла, але таким ж загрозливим був і ризик втрати її прямої демократії. Швейцарці знайшли вихід, підписавши двосторонні угоди з усіма країнами-членами Євросоюзу, що дало їм такі самі торговельні права, як і всім іншим державам-членам. «Однак ціною за це було зобов'язання відкрити країну для вільного руху робочої сили. З відкриттям ринків почалися атаки на систему банківської безпеки та некоректні дії для залучення іноземних інвестицій... У результаті всього вищезгаданого й надмірного напливу іммігрантів з балканських, африканських та азійських країн виникла певна ксенофобія, окремі швейцарські політики критикувались у ЗМІ, зросла політична поляризація та послабилась чудова система консенсусу. Найбільш шокуючим наслідком стало те, що у країні, в якій були дуже заможні люди, але не було справді бідних, з'явилося безробіття, якого раніше не було і яке торкнулося 10% населення. Тепер легше помітити зміни на гірше в цій ідеальній, схожій на фотографію з листівки, країні» [4, с. 224–225]. Вчений резюмує, що для ряду держав Швейцарія все ще може бути прикладом, коли вони, з огляду на їхні клопоти та дилеми, шукатимуть шляхи зміни політичного устрою на менш конфліктний та більш консенсусний [4, с. 225–226].

З відновленням української незалежності постало питання навчання депутатів Верховної ради західним практикам парламентаризму. Одним з найважливіших заходів фонду «Відродження», першим головою наглядової ради якого став Богдан Гаврилишин, була програма учбових подорожей за кордон членів українського парламенту. Перша подорож була здійснена саме до Швейцарії у 1991 р. До складу делегації входив І. Юхновський (голова опозиції), О. Мороз (очільник більшості), М. Хоменко (керівник Секретаріату Верховної ради, згодом Секретар Адміністрації Президента України Л. Кравчука), М. Шульга (член президії ВР), В. Василенко (юридичний радник ВР), В. Носов (депутат ВР). Вони мали зустрічі з Федеральним урядом в Берні, з урядом кан-

тону в Женеві, з мером міста Каруж біля Женеви та з мером маленької комуни містечка Вер'є, де проживав Богдан Гаврилишин. Вчений вважав за необхідне запрошувати в ці поїздки людей з різних політичних сил України: «Часом люди комуністичного блоку могли навчитися за кордоном більше, ніж люди з опозиції, які вже мали нові тверді переконання. Наприклад, після повернення із Швейцарії в газеті «Голос України» з'явилася велика стаття Мороза про те, чого він навчився в Швейцарії. Там він побачив, як функціонує «пряма» демократія в країні, де співіснують різні національності, різні мови, і яка є надзвичайно децентралізована» [2, с. 118]. Також у Швейцарії невдовзі побувала група депутатів з Криму: «Ми мали надзвичайно цікаві дискусії. Наприклад, Багров намагався нас переконати, що РУХ помилився, гостро виступивши за право татар повернутися до Криму, – бо, мовляв, населення Криму має певний страх перед татарами» [2, с. 118].

Також у 1991 р. вчений посприяв участі представників України в екологічному семінарі у Женеві, що тривав два тижні в 1991 р.

Захід підготувала Світова академія охорони довкілля, створена за кілька місяців перед цим. Академія оплатила половину затрат, а іншу половину сплатив Міжнародний фонд «Відродження», який тоді очолював Богдан Гаврилишин. Тема семінара була «Менеджмент довкілля в Україні у порівнянні з європейським досвідом». Богдан Гаврилишин запросив 24 людей з України: голів великих підприємств-забруднювачів, декілька членів Верховної Ради і міських рад, декілька вчених, які розуміли, як справитися із забрудненням навколишнього середовища. Український науковець з Женеви був головою протягом першого тижня семінару, а Юрій Щербак головував наступного. «Наприкінці його учасники з України мали спочатку усно, а потім письмово описати, як вони втілять у життя те, чого навчилися під час двотижневого спілкування. Директор Академії сказав, що ми опублікуємо українською та англійською мовами зобов'язання, які візьме на себе кожен з учасників. Я також додав, що за два чи три роки знову зберу всіх у Києві, де прослухаю звіти про те, чи дотрималися вони своїх зобов'язань. Найбільшим успіхом семінару став той факт, що у подальшому троє його учасників були міністрами охорони довкілля: Юрій Щербак, Юрій Костенко та Іван Заєць. Коли ж я таки зібрав подібну зустріч за три роки в Києві, лише чотирнадцять із двадцяти чотирьох змогли приїхати, тому що двоє з них стали послами та були за кор-

доном, двоє померли, у кількох були серйозні причини, які завадили бути присутніми. Дивовижно, але ті чотирнадцять учасників зробили навіть більше, ніж пообіцяли. Вони опублікували книги та статті про довкілля, підготували кілька законодавчих актів тощо» [5, с. 162–163].

Богдан Гаврилишин є, спільно з Клаусом Швабом, одним із співзасновників Всесвітнього економічного форуму у Давосі [5, с. 115–117]. Завдяки цьому йому вдалося на зорі української незалежності заводити туди ряд представників еліти України, що допомагало їм зав'язувати необхідні контакти.

З ініціативи Б. Гаврилишина родинне смт. Коропець на Тернопільщині 5 травня 2002 р. відвідав Надзвичайний і повноважний посол Швейцарії в Україні Жан Франсуа Каммер. В програму візиту входили відвідини хати, де народився вчений, новобудови церкви св. Миколая, Коропецького народного історико-краєзнавчого музею, Коропецької ЗОШ I–III ступенів ім. М. Каганця, де професор особисто подарував три комп'ютери для кабінету інформатики, та ПТУ № 34. Зокрема, в Коропецькому професійно-технічному училищі відбулося урочисте відкриття комп'ютерного класу, закупленого за кошти посольства. Біля пам'ятника Тараса Шевченка відбулась зустріч з громадою Коропця: покладання квітів, вітальне слово голови Тернопільської ОДА Івана Курницького, виступ посла Швейцарії, промова Богдана Гаврилишина, привітання селищного голови Степана Скрипника [1; 10, с. 80, 156]. Вчений і в подальшому підтримував даний освітній заклад. Так, на весні 2011 р. під час відвідин рідного Коропця він презентував для ПТУ № 34 три сучасні монітори для комп'ютерного класу, а також оплатив користування протягом року трьома точками швидкісного інтернету [14, с. 3].

20 грудня 2002 р. Міністерство закордонних справ України оголосило про призначення Богдана Гаврилишина «Почесним консулом України у місті Женева, Швейцарська конфедерація, з консульським округом – територія кантонів Вале, Во, Женева, Невшатель та Юра, з тим, щоб він усвоєму консульському окрузі виконував консульські функції у відповідності з пунктами «а», «б», «с» та «е» статті 5 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року. Всім посадовим особам прохання визнавати пана БОГДАНА ДМИТРОВИЧА ГАВРИЛИШИНА як почесного консула України і забезпечити йому вільне виконання своїх функцій, всі права, привілеї та імунітети, що відповідають його посаді, і надавати йому всіляку

допомогу, сприяння та захист у всіх необхідних випадках» [16, арк. 11–12].

Висновки. Богдан Гаврилишин належить до найбільш відомих українців, що проживали у Швейцарській Конфедерації. Ставши викладачем Центру навчання менеджменту у Женеві (пізніше – Міжнародний інститут менеджменту), а згодом його директором (1968–1986), він розвинув неймовірно активну діяльність, зав'язав значну кількість контактів, здобув друзів та авторитет у Швейцарії, взаємодіючи з нею від найнижчого до найвищого рівня.

Оскільки Женева є відомим центром міжнародного життя, маючи значну кількість офісів

міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій, то, відповідно, він здобував друзів та позитивну славу у всьому світі. В Університеті Женеві, якому формально підпорядковувався очолюваний ним Міжнародний інститут менеджменту, у 1975 р. здобув ступінь доктора філософії з економіки. У своєму *magnum opus* «До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє» розглянув питання ефективності Швейцарії, зокрема політичного устрою, вбачаючи в її «прямій демократії» найбільшу перевагу. Сприяв налагодженню та розвитку українсько-швейцарських відносин, завдяки чому наприкінці 2002 р. отримав призначення бути почесним консулом України в Женеві.

Список літератури:

1. Архів кімнати-музею Богдана Гаврилишина Коропецького народного історико-краєзнавчого музею. Програма перебування Швейцарської делегації 5 травня 2002 року в смт. Коропці Тернопільської області
2. Богдан Гаврилишин – Іван Дзюба. Діалог. Київ : Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995. 159 с. (Додаток до журналу «Сучасність» 1995. Січень, ч. 1).
3. Віднянський С.В. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / відп. ред. М. М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
4. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ : Пульсари. 2009. 248 с.
5. Гаврилишин Б. Залишаюся українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.
6. Гаврилишин Б. Світ допомагає Україні. Чи може Україна допомогти світові? *Світогляд*. 2015. № 3. С. 1–3.
7. Гаврилишин П. Богдан Гаврилишин та Індія. *Актуальні питання гуманітарних наук*. № 62. 2023. Т. 1. С. 17–25.
8. Гаврилишин П. Допомога Богдана Гаврилишина Аргентині. *Вчені записки Таврійського національного університету серія історія*. Т. 34(73), № 2. 2023. С. 138–143.
9. Гаврилишин П. Контакти Богдана Гаврилишина з Радянським Союзом. *Сумський історико-архівний журнал*. № XL. 2023. С. 27–35.
10. Гаврилишин Т. Ю., Гаврилишин В. П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. 240 с.
11. Геращенко О. Економіка XXI: країни, підприємства, людини / 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2019. 313 с.
12. Голянич Михайло. Футурологія. Філософія майбуття : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 540 с.
13. Пуасттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин: біогр. / пер. з франц. І. Відлер. Записано Віржині Пуасттон. Київ : «Славутич-Дельфін», 2015. 144 с.
14. Соляник О. Дарунок земляка. *Вісті Придністров'я*. 1 квітня 2011 р. С. 3.
15. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. К., 1999.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 334. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 334. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11–12.

Gavrylyshyn P.M. BOHDAN HAWRYLYSHYN AND SWITZERLAND

The article reveals Bohdan Hawrylyshyn's contacts with Switzerland at various levels. Publications in which researchers touched on this topic are mentioned. The conditions in which Professor Bohdan Gavrylyshyn lived and worked in the Swiss Confederation are described. A brief overview of his biography is presented, the reasons why he began to live and work in Switzerland are considered.

His interaction with Switzerland at various levels, from the very local to the federal, is described in detail. His personal contacts and friendly relations with famous Swiss people are considered. Bohdan Hawrylyshyn's vision of the effectiveness of Swiss society is presented, its leading positive features, thanks to which a high level of well-being has been achieved, are noted. The specifics of Swiss statehood and the formation of its multi-ethnic society are described.

Its differences and specificity compared to some other countries are shown. Bohdan Hawrylyshyn's vision of Switzerland as a country that can teach other countries some things is considered. In his magnum opus «Towards Efficient Societies: Roadmaps to the Future», he examined the issue of Switzerland's efficiency, particularly the political system, seeing its «direct democracy» as its greatest advantage.

Bohdan Hawrylyshyn joined the life of Geneva, which, being one of the centers of international life, helped him enter the world orbit. He becomes a consultant for many international organizations and multinational companies. His contribution to the establishment and development of Ukrainian-Swiss relations, which was highly appreciated by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, is reflected. In order to deepen these contacts, he even attracted funds from the international charitable foundation «Renaissance» headed by him.

He contributed to the establishment and development of Ukrainian-Swiss relations, attracted representatives of the Ukrainian elite to the forum in Davos, which he co-founded. Considering the merits of Bohdan Hawrylyshyn, at the end of 2002 he was appointed by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine to be the honorary consul of Ukraine in Geneva.

Key words: *Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn, Switzerland, Geneva, Ukrainian emigration, diaspora, honorary consul of Ukraine.*

Hajiyeva Kh.Z.

Azerbaijan University of Languages

“EASTERN PARTNERSHIP” PROGRAM OF THE EUROPEAN UNION AND A NEW PHASE OF EASTWARD EXPANSION

The main reasons for the emergence of the “Eastern Partnership” program are the need to develop economic and trade relations with the countries of the South Caucasus, the important role of improving the transit routes and sources of energy supplies to the EU, ensuring security and stability, illegal immigration, and cross-border crime. there was a struggle. One of the main reasons was the activation of Russia’s foreign policy in Eastern Europe and the South Caucasus. In Brussels, they believe that the Eastern Partnership program would lead these countries to direct their policies towards the EU in the future.

In July 2010, the partners who signed the “Prague Declaration” began to implement 4 directions of cooperation with the European Union: democratization, economic integration, energy cooperation and people-to people communication. “Eastern Partnership” program was supposed to result in closer cooperation between the partner countries. The realization of the goals set within the framework of the ST program is possible through bilateral and multilateral cooperation. The line of multilateral cooperation envisages such a framework where the countries included in the CS solve problems as a group. The multi-stakeholder cooperation line supports the achievement of the goals set for the ST project through four political (thematic) platforms and a number of leading initiatives.

Azerbaijan’s participation in the EP program was an attempt to achieve progress in resolving the conflict in Nagorno-Karabakh. Nevertheless, none of the EU’s tasks in resolving the conflict were properly resolved. The settlement of the Nagorno-Karabakh conflict is one of the priorities for Armenia. Representatives of the illegal criminal regime of Nagorno-Karabakh receive visas to European countries. This intolerable situation must be prevented. The resolution of this conflict would allow the EU to simultaneously take over comprehensive cooperation projects involving Azerbaijan, Armenia and Georgia. There are a number of problems that prevent the EU from implementing an active policy in this direction.

The resolution of this conflict would allow the EU to simultaneously take over comprehensive cooperation projects involving Azerbaijan, Armenia and Georgia. While the EP program is a priority for Poland and Sweden, on the contrary, it is not a priority for other member countries. It is this policy that has had a negative impact on the prospects and attractiveness of the EP program.

Key words: “Eastern Partnership”, implementation, South Caucasus, region, foreign policy.

Introduction. In essence, the European Union’s Eastern Partnership (EaP) initiative, which appeared as a logical continuation of the ACP (*ACP full form is Assistant Commissioner of Police*), was put forward by Poland and Sweden in May 2009. The CS initiative includes the strengthening of the existing cooperation with the EU countries of Azerbaijan, Georgia, Armenia, Ukraine, Belarus and Moldova, referred to as “eastern partners” within the framework of the European Neighborhood Policy, from both sides and continuing in a multilateral format. This initiative was launched with the adoption of a joint declaration at the first summit held in Prague on May 7, 2009.

The pretext for the implementation of the program was the Russia-Ukraine “gas” wars and Russia forcing Georgia to peace in August 2008.

The main reasons for the emergence of the “Eastern Partnership” program are the need to develop economic and trade relations with the countries of the South Caucasus, the important role of improving the transit routes and sources of energy supplies to the EU, ensuring security and stability, illegal immigration, and cross-border crime. there was a struggle. One of the main reasons was the activation of Russia’s foreign policy in Eastern Europe and the South Caucasus [4]. In Brussels, they believe that the Eastern Partnership program would lead these countries to direct their policies towards the EU in the future.

From the new neighborhood to the Eastern partnership. In July 2010, the partners who signed the “Prague Declaration” began to implement 4 directions of cooperation with the European Union: democratization, economic integration, energy

cooperation and people-to-people communication [6, p. 101].

Researchers associate the emergence of the “Eastern Partnership” program with the coordination of the European neighborhood policy [5, p. 383].

Unlike the “New Neighborhood Program”, the “Eastern Partnership” set specific goals. Thus, this program was supposed to result in closer cooperation between the partner countries. Countries included in the program were also expected to accelerate reforms, end trade restrictions, simplify the visa regime, and further develop energy cooperation.

The initiative to create an alliance for the Mediterranean basin was put forward in 2007 by French President Nicolas Sarkozy, who saw the future of Europe in the south. In this regard, the first steps were taken in July 2008 in the direction of the differentiation of the European neighborhood policy in the field of policy activation related to the “Barcelona process” [8].

Despite the highly anticipated content of the program, the South Caucasus states took a rather pragmatic approach to Brussels’ new initiative. For the South Caucasus, participation in the “Eastern Partnership” program meant, according to the researchers, an opportunity to receive further exports and economic income (additional investments) from the European Union [7, p. 135].

The EP (“Eastern Partnership”) program would lead to the conclusion of new framework agreements between the eastern neighbors. Based on these agreements, free trade zones would be created between the neighbors. In the course of cooperation, the EP program, which envisages the implementation of multilateral measures, envisaged the sharing of the positive experience of the EU among the partner countries. Within the framework of the EP program, which can play an important role in the sustainable development of Azerbaijan’s economy, it was planned to allocate funds from 400 million to 600 million euros to Azerbaijan until 2013.

The following measures were planned to be implemented in the partner countries within the framework of the EP program.

- Conclusion of the association agreement with the program participant states;
- Creation of a free trade zone;
- First simplification of the visa regime between those countries and the EU, and finally its complete cancellation;
- To achieve institutional development in partner countries.

The creation of free trade zones should be the basis for the development of the common internal market, similar to the existing “European economic

space” with Iceland, Norway and Liechtenstein. This requires the harmonization of the legislation of the partner countries with the European legislation. 6 existing initiatives in the EP program give it an additional incentive. These initiatives are as follows.

- Integrated border management. ISO (International Standardization Organization) assists partners in adopting positive practices in accordance with EU standards;

- Small and medium business mechanism. In partner countries, advice and technical assistance are provided for improving the business environment, improving the regulatory legal framework for small and medium-sized businesses;

- Regional electricity markets, efficient use of energy. Here the goal is to achieve integration of the energy markets of the countries included in the EP – Eastern partnership program and to strengthen the security of energy supply;

- Multifaceted development of energy supply. The aim here is to strengthen cooperation between producers, consumers and operators to ensure reliable energy supply with Europe and partner countries;

- Prevention, preparedness and response to natural and man-made disasters. The aim of this initiative is to build disaster management capacity at the local, regional and national levels to prevent the effects of natural disasters and climate change;

- Environmental management. The aim of this initiative is to promote environmental protection and consider the issue of climate change [2].

The realization of the goals set within the framework of the EP program is possible through bilateral and multilateral cooperation. The line of multilateral cooperation envisages such a framework where the countries included in the CS solve problems as a group. The multi-stakeholder cooperation line supports the achievement of the goals set for the EP project through four political (thematic) platforms and a number of leading initiatives.

These platforms include representatives of government institutions, parliament, civil society, international organizations (OSCE, Council of Europe), international financial institutions and the private sector.

- Democracy, good governance and stability. Through this platform, democratic and economic reforms that involve the development of stable democratic laws and efficient state structures in partner countries are discussed.

- Economic integration and adaptation to EU policy.

The main goal of this platform is the creation of a free trade zone between the EU and the partner countries included in the EP program.

– Energy security. The platform envisages energy supply and energy security of partner countries. Within the framework of the platform to prevent energy crises that may affect the EU and partner countries, the EU Energy Security Correspondents' Network, Gas Coordination Group, Oil.

“Partnership and Cooperation Agreement” signed between the EU and the South Caucasus on November 26, 1996 in Brussels.

Expanding dialogue on the Supply Chain and energy security, preparedness for possible energy crises is discussed.

– Relationships between people. This platform, where the main focus is on young people, is intended to expand relations between the citizens of the CIS (Commonwealth of Independent States) countries. This includes cooperation in the field of information development, culture, science and education.

– Meetings of high-level officials. Here, visits of high-ranking officials to the CIS countries are envisaged several times a year. The purpose of these visits is to review the progress made.

The accepted project does not leave the framework of AQS and, as European officials noted, without setting special financial requirements, it was valued as “pouring old wine into new fur” under the name of “Eastern cooperation” [10].

There will be practical support for the countries of the Central African Republic and the preparation of a complex program involving legal development. This program will lead to the strengthening of the institutional development of the partner countries. 173 million euros have been allocated for the implementation of the complex program. The European Investment Bank has created an investment vehicle for projects within the framework of ST [Eastern Partners Tasility, 1.5 billion euros] [5, p. 97].

AQTA information center has developed a dictionary that explains the terms used within the framework of the general directorate for foreign relations (RELIX) ST program. This dictionary was compiled in 8 languages, including Azerbaijani, and consisted of six pages, and was called the dictionary of terms of the Eastern Partnership. The aim of the publication was to bring the EU and the six Eastern partners closer together.

On September 30, 2011, the “Eastern Partnership” summit was held in Warsaw and the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, participated in it. The purpose of the Warsaw summit was to further develop various aspects of the cooperation of countries included in the Eastern Partnership program with Europe.

On December 27–28, 2013, the next summit of the countries participating in the Eastern Partnership program was held in Vilnius. The summit was dedicated to the implementation status and future tasks of the program. The summit was attended by leaders and other persons, representatives of the economic and business structures of the EU members and participants of the ST program. Speaking at the summit, EU Commissioner for Enlargement and Economic Cooperation, Stefan Füle, said that the Vilnius summit is an important stage in the development of the CS program. He indicated that the European Commission allocated 2.5 billion euros to partner countries within the framework of the ST program. Continuing his opinion, he stated that in the partner countries, gross domestic product increased by 57%, investments increased by 61%, and export products increased by 65%, respectively.

On the eve of the summit, the Deputy MFA of Azerbaijan expressed his dissatisfaction with the bilateral cooperation relations with the Union within the framework of the current program and stated that the “Eastern Partnership” program had a geographical, political and economic framework that was not officially defined from the very beginning. We do not consider it right to be selected as one of the simple and post-Soviet republics within this program. Because among the countries involved in the program, there are states with different opportunities, resources, starting positions and goals. Therefore, it is not a very right decision to put us in some general framework. He stated that relations between Azerbaijan and the European Union should not be based on a general regional approach. We have always expected a different attitude towards Azerbaijan as a partner country from the European Union. In other areas, our relations should be at the level of extended dialogue, which was defined by the memorandum of understanding on strategic partnership in the field of energy, which we signed with the Union in 2006. Especially if we take into account that there is such experience in the field of energy partnership, this experience can be used in economy, transport-communication, transit, cultural-information, etc. can be spread to wider areas including [6, p. 101].

The European Union pays special attention to the further development of cooperation within the “Eastern Partnership” program of the post-Soviet republics – Ukraine, Belarus, Azerbaijan, Georgia, Moldova and Armenia. This is proved by the opinions of the two major European heads of state, who are considered the main driving force of the organization to which the union gives financial

importance – German Chancellor A. Merkel and French President F. Hollande – addressed to President Ilham Aliyev on the occasion of his victory in the 2013 presidential elections. Both of them, including US President B. Obama, called on President Ilham Aliyev to deepen the cooperation of his country with the European Union within the framework of the “Eastern Partnership” program, to use the potential of the alliance and to provide all-round support for the future rapprochement between Azerbaijan and the European Union.

On the eve of the summit, Russia, in its turn, tried to influence the cooperation of the post-Soviet republics with the EU. Starting from a few months ago, he used pressure methods to prevent those states, including Ukraine and Azerbaijan, from signing the Association Agreement with the EU.

Features of the implementation of the Eastern Partnership in the South Caucasus. The realization of the Eastern Partnership program in the South Caucasus was conditioned by the characteristics of the states here.

Azerbaijan joined the Eastern Partnership program at the summit held in Prague in 2009 [3, p. 249].

Azerbaijan’s participation in the EP program was an attempt to achieve progress in resolving the conflict in Nagorno-Karabakh. Nevertheless, none of the EU’s tasks in resolving the conflict were properly resolved [4]. When the EU did not play an important role, it did not participate in the framework of the EP program. However, the undesirability of the Armenian lobby in the EU and the strengthening of Russia’s position in Armenia for Brussels remains a problem for Baku. The policy of increasing its importance remains important for Azerbaijan, not only for European countries, but for the entire Western world as a whole. The activity of relations between the EU and Azerbaijan in the field of energy system can be linked to the framework of the EP. Brussels is interested in Azerbaijan’s energy system being closely connected with the EU system, and envisages internal European legislation [2]. However, while maintaining its multi-vector policy, Azerbaijan is trying to develop projects that strengthen its position and strengthen its economy. In principle, development in the field of democratization and human rights, which are considered as priorities of the State Council, is progressing, even if it is little. In the socio-economic sphere, there are no serious successes as a result of the relations of the EP framework. Thus, the strong economic development of Azerbaijan was determined only by its income in the field of oil and gas. A serious imbalance remains in Azerbaijan’s foreign trade. Azerbaijan is not a member of the WTO, so access to the common market of the EU is not expected

in the near future. This may be of interest in terms of visa liberalization in Azerbaijan. Brussels uses this topic for its own political purposes. One of the reasons preventing the realization of joint venture in Azerbaijan is the diversity of interests of the partners. The EU is interested in a strategic partnership with a country with transit links and rich energy resources. A different aspect of Azerbaijan’s compliance with these criteria is that Baku is trying to implement an independent and multi-vector policy. In turn, Azerbaijan needs the EU’s support in recovering its ancient lands, Nagorno-Karabakh. However, from a political point of view, Brussels cannot take Baku’s side openly. This is the position of Armenia against the interests of Azerbaijan in the South Caucasus game [6, p. 91].

The settlement of the Nagorno-Karabakh conflict is one of the priorities for Armenia. The resolution of this conflict would allow the EU to simultaneously take over comprehensive cooperation projects involving Azerbaijan, Armenia and Georgia. There are a number of problems that prevent the EU from implementing an active policy in this direction.

- Uncompromising conflict between Azerbaijan and Armenia on the issue of the status of Nagorno-Karabakh.

- Conflict of interests of Russia, EU, USA, Turkey, Iran.

- Economic problems of the EU.

- Inadequacy of a properly developed program for conflict resolution.

- The lack of unity within the EU leads to the confusion of the priorities of the member states, as a result of which it is difficult to develop a unified foreign policy.

This problem may have attracted less attention, but its consequences are slowing down the development of the ST program in general. From the point of view of stabilization of the situation around Nagorno-Karabakh, participation in the ST program is not important for both Azerbaijan and Armenia. On April 24, 2014, the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, who participated in the summit held in Prague, the capital of the Czech Republic, within the framework of the EU’s Cooperation Program, once again emphasized Armenia’s aggressive policy at the summit. Speaking at the summit, Armenian President Serzh Sargsyan slandered Turkey and blamed Ankara for not opening the border with Armenia. Reacting decisively to this, President Ilham Aliyev stated that in response to the aggressive policy of Armenia, Turkey closed the border between Armenia and Turkey in 1993. The international community came to the conclusion blaming Azerbaijan: Why are sanctions not applied against Armenia? Why are Armenian

representatives not denied the right to vote in the Council of Europe? They have encroached on the territory of another country, violate international rights, grossly violate the resolutions of the UN Security Council, but they do not face any sanctions. Representatives of the illegal criminal regime of Nagorno-Karabakh receive visas to European countries. This intolerable situation must be prevented [1].

The parties seek to cooperate in other aspects of security. First of all, we are talking about organized crime. Despite the fact that neither incentives nor sanctions were provided by the European Union in this area, a positive quality was achieved as a result of joint interests in the improvement of conditions. Armenia actively participates in the "Complex Border Management" initiative implemented within the framework of the Cooperation Agreement. There was no unequivocal achievement of European diplomacy in the sphere of energy supply. Brussels could not reach an agreement with Yerevan regarding the decommissioning of the NPP in Medsamor, as Armenia depends on the electricity from this station. The EU cannot offer an alternative to it. Due to the current political conditions in the region, Armenia's participation in large energy projects as a transitional country is not yet convincing. The problems of Armenia and the EU in the field of democratization did not give the expected results. According to European officials, the process of democratization is noticeably delayed here. As a result of the consultative and technical assistance of the EU, progress is observed in the socio-economic field. An agreement is expected to be initialed between the two countries, one of the articles of which provides for the establishment of a free trade zone.

The state of security and stability in the country changed slightly during the period of implementation of the State Treaty in Georgia. The Geneva negotiations on the settlement of the 2008 conflict did not yield results. Illegal migration, drug addiction and criminality are accompanied by worsening of the situation in the country. The main reason for this was that the EU and the USA were supported by the Georgian regime, so they turned a blind eye to Saakashvili's authoritarian regime. The weakness of relations with Russia did not allow us to use its help in the fight against crime and terrorism.

In the field of energy, Georgia is strengthening its role in the field of energy (BTC, Baku-Subsa, BTE)

and transport (TRACECA) as an important transit link. However, Georgia could strengthen its position even more if it cooperated with Russia in the construction of the north-south transport highway and oil and gas transmission. Although Tbilisi receives significant investments in its economy in exchange for energy projects, it cannot use this in its foreign policy as a transitional country. So it is more oriented to the west. Georgia has done many things in the field of democratization, as shown in the statistical reports of EU representatives and various independent international organizations. The fight against corruption, protection of human rights, reforms in the judicial system were examples of this. Despite this, M. Saakashvili's regime is often criticized for suppressing the opposition and developing civil society. Russia is interested in deep democratization in Georgia. Thus, the strengthening of civil society and business institutions will allow those who are interested in the normalization of relations with Russia to speak their words.

In the socio-economic sphere, despite the West's help to Georgia with grants and cheap loans, it remains difficult. Georgia created favorable conditions for business development. Considering the problems in the world economy, the EU will not make special efforts to improve the situation of its ally. Georgia suffered serious economic losses because it refused to cooperate with Russia. Waiting for the initialization of the new agreement, Georgia hopes to enter the common market and liberalize the visa regime.

Conclusions. Considering the above, we conclude that the Eastern Partnership today is characterized by low efficiency and not high intensity in the countries of the South Caucasus. Azerbaijan, Armenia and Georgia, on the one hand, and on the other hand, the European Union cannot agree on the same level in the realization of the "Eastern Partnership". This different level showed itself in the pandemic situation.

According to Amanda Paul, senior analyst of the European Policy Center, there is no similar position among the EU member states regarding the "Eastern Partnership" program.

While the ST program is a priority for Poland and Sweden, on the contrary, it is not a priority for other member countries. It is this policy that has had a negative impact on the prospects and attractiveness of the ST program.

Bibliography:

1. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi, f. 19. siy. 8, iş 56, v. 6.
2. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında Şərq Tərəfdaşlığı proqramı. URL: http://eas.europa.eu/delegations/azerbaijan/eu_azerbaijan/political_relations/eastern_partnership/index_az.htm
3. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycanca təcavüzü: etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. 5 kitab Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, 2015.

4. Гайнанов Р. Р. Перспективы реализации программы «Восточное партнёрство» в странах Южного Кавказа на период 2014–2020 гг. *Мир и политика*. № 9, сентябрь 2013 г.
5. Болгова И. Восточное партнёрство: Европейский Союз в поисках новой внешнеполитической идентичности. «Европейский Союз в XXI веке: время испытаний» / под. ред. О. Ю. Потемкиной, Н. Ю. Кавешникова, Н. Б. Кондратьевой. Москва : Весь мир, 2012. С. 380–397.
6. Шабельникова О. В. Политика Европейского Союза в отношении Азербайджанской республики (1991–2014 гг.). Москва, 2014 : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.15. 183 с.
7. Мамедли А. Демократия и надлежащее управление в контексте Восточного Партнёрства: Взгляд из Азербайджана. *Восточное Партнёрство для Южного Кавказа* / под. ред. И. Менагаришвили, Л. Асатиани. Тбилиси : Грузинский Биографический центр. 2011.
8. Мохово И. М. Французская инициатива Средиземно-Морского Союза – Институт Ближнего Востока. 27.09.2008.
9. Amanda Paul. The EU and the south Caucasus Time for a Stocktake / May 2015. URL: www.epr.eu/documents/uploads/pub5528/article2.amanda,paul
10. Kelly J. New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reforms through the New European Neighbourhood Policy. *JCMS* 2006. Volume 44. Number 1. P. 1. URL: <http://studium.unict.it/dokeos/2011/courses/1001283co/document/kelley.JCMS2006.pdf>

Гаджисва Х.З. ПРОГРАМА «СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО» ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК НОВИЙ ЕТАП У РОЗШИРЕННІ ЄС

Основними причинами прийняття програми «Східне Партнерство» є важливість розвитку торговельно-економічних відносин з країнами Південного Кавказу, важлива роль транзитних шляхів та джерел забезпечення ЄС енергією, їхня безпека та стабільність, боротьба з нелегальною міграцією та транскордонною злочинністю. А також однією з основних причин була активізація Російської зовнішньої політики у напрямку Східної Європи та Південного Кавказу. У Брюсселі вважають, що програма «СП» у майбутньому допоможе державам цього регіону направити свою зовнішню політику у бік ЄС.

Починаючи з липня 2010 року партнери, які підписали «Празьку Декларацію», розпочали роботу з Європейським Союзом щодо реалізації чотирьох напрямків співпраці – демократизації, економічної інтеграції, енергетичної співпраці та контактів між людьми. Мається на увазі, що програма «ВП» має ще більше зблизити співпрацю-партнерів.

Реалізація цілей зазначених у програмі «СП» надає можливість двостороннього та багатостороннього співробітництва. Багатостороння співпраця дає можливість державам, що входять до «СП», вирішувати проблеми спільно. Політика багатостороннього співробітництва сприяла реалізації цілей, зазначених у проекті «СП» шляхом на основі чотирьох платформ. Головною метою участі Азербайджану у програмі «СП» було досягнення вирішення Нагірно-Карабахського конфлікту. Незважаючи на це, ЄС не виконав жодного з прийнятих на себе зобов'язань. Вирішення Нагірно-Карабахського конфлікту є одним із пріоритетних цілей також і для Вірменії. Але члени злочинного режиму так званої Карабахської республіки без проблем отримували візи до Європейських країн.

Вирішення цього конфлікту сприяло б ЄС мати перевагу у вирішенні проектів багатосторонньої співпраці, в яких беруть участь Азербайджан, Грузія та Вірменія.

Слід зазначити, що з Польщі та Швеції програма «СП» є значною, а інших країн членів ЄС вважається пріоритетом. Саме така політика негативно вплинула на перспективу та привабливість програми «СП».

Ключові слова: «Східне партнерство», реалізація, Південний Кавказ, регіон, зовнішня політика.

Григорук Н.А.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Костюк Л.В.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКІ КОЛОНІЇ НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ В 60-Х РР. ХVІІІ СТ.

У статті автори розглядають основні етапи боротьби північноамериканських колоній за незалежність у 60-х роках ХVІІІ ст.

На основі комплексного й об'єктивного аналізу досліджено особливості боротьби північноамериканських колоній за незалежність у 60-х роках ХVІІІ ст. в контексті історичного розвитку. Розглянуто діяльність Дж. Гренвілля, який схилився до політики жорсткого податкового гніту по відношенню до північноамериканських колоній. Проаналізовано ряд законопроектів згідно з якими передбачалося запровадження низки податків у колоніях. У наслідок цих подій в парламенті виникли суперечності. Частина вігів на чолі з послідовним борцем за парламентські свободи маркізом Рокінгемом підтримали петиціонерів та виступили з вимогою скасування запропонованих актів, як наслідок у парламенті почалися дебати з даного питання.

З'ясовано позицію прихильників лідера вігів У. Пітта-старшого, послідовного супротивника політики уряду щодо колоній, які зайняли радикальну позицію. У. Пітт-старший звинуватив авторів закону про гербовий збір у прагненні нажитися за рахунок колоністів, а також припускав можливість військового конфлікту Англії з північноамериканськими колоніями у разі, якщо англійська влада не скасує податки, запроваджені в 1764–1765 рр., і не забезпечить колоністам представництво у парламенті. Показано, що погляди У. Пітта справили велике враження на палату громад і схилили більшість депутатів віддати свій голос за відміну акту про гербовий збір. Проаналізовано наслідки скасування гербового збору в колоніях.

Із цього періоду можна побачити, що прихильником політики співпраці з північноамериканськими колоніями був держсекретар у справах південного департаменту граф Шелборн, який розробив план спільного з колоністами освоєння американського Заходу та запропонував передати самим американцям з півночі функції прикордонного контролю. Канцлер казначейства Ч. Тауншенд вважав, якщо у ситуації, що склалася англійська влада не буде застосовувати силовий тиск, то колонії зможуть зовсім відокремитися від Британської імперії. Проаналізовано пропозиції Ч. Тауншенд повернутися до репресивної політики Дж. Гренвілля.

У висновках обґрунтовано події 60-х років ХVІІІ ст., що вплинули на становлення та розвиток ліберального руху як у парламенті, так і за його межами.

Ключові слова: північноамериканські колонії, боротьба, незалежність, король, законопроект.

Постановка проблеми. З початку ХVІІІ ст. англійська влада проводила суперечливу економічну політику в колоніях намагаючись обмежити американське промислове виробництво шляхом ряду законодавчих актів. Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна і торгівельно-фінансова політика Англії в першій половині ХVІІІ ст. Вона була спрямована на те, щоб стримати промисловий розвиток колоній, перетворити їх в сировинний придаток метрополії, усунути невигідну конкуренцію дешевих американських товарів. Таким чином, англійський парламент ввів ряд заборон під приводом

того, що розвиток мануфактур в Америці зменшує їх залежність від метрополії. Була встановлена заборона на вивіз із колоній залізних виробів, введені податки на цукор, патоку.

У середині ХVІІІ ст. в англійських колоніях в Америці почалося формування єдиного внутрішнього ринку, посилювалися торгівельні зв'язки між південними та північними колоніями. Отже, напередодні війни за незалежність англійських колоній сформувалася північноамериканська нація. Вона мала всі ознаки нації, крім державної незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження боротьби північноамери-

канських колоній за незалежність є постійною темою наукового інтересу. Дана тема перебувала у сфері досліджень Miller T. [1], Peter D. [2], Black J. [3], Fiske J. [4; 5] та інших. Джерела іноземних дослідників дозволяють оцінити та проаналізувати ситуацію, що склалася в регіоні. Водночас боротьба північноамериканських колоній за незалежність у 60-х роках XVIII ст. ще не виступила предметом окремого дослідження в українській історіографії.

Мета статті – на основі комплексного й об'єктивного аналізу з'ясувати особливості боротьби північноамериканських колоній за незалежність у 60-х роках XVIII ст. в контексті історичного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що англійці здобули перемогу в Семирічній війні та розширили свої північноамериканські володіння за рахунок колишніх французьких територій, ця війна виявилася дуже обтяжливою для британської скарбниці. Державний борг становив 340 млн фт. стерлінгів [4, с. 14].

16 квітня 1763 р. англійський король Георг III призначив прем'єром «консервативного» віга Дж. Гренвілля, який схилився до політики жорсткого податкового гніту по відношенню до північноамериканських колоній. Кабінет Дж. Гренвілля мав намір провести через парламент низку законодавчих актів, які посилювали колоніальну систему і вводили нові податки. До складу уряду входили в основному консервативні «грєнвіллі» і лояльні до Дж. Гренвілля «нейтральні» політики, які відкрито не належали ні до одного з угруповань парламенту. Посаду секретаря у справах південних колоній було надано представнику від торі – лорду Галіфаксу. У вересні 1763 р. Дж. Гренвіллем було запропоновано законопроект, за яким вся територія між Алеганами і Міссісіпі ставала власністю індіанців. Англійська влада намагалася, убезпечити себе від виступів індіанців і намагалася обмежити заселення колоністами малоосвоєних та фактично непідконтрольних англійській колоніальній адміністрації західних територій. 7 жовтня 1763 р. король Георг III підписав законопроект, який напередодні був прийнятий парламентом без будь-яких заперечень.

Кабінет Дж. Гренвілля у 1764–1765 рр. вніс на розгляд парламенту кілька нових законопроектів, згідно з якими передбачалося запровадження низки податків у колоніях (цукровий, грошовий, квартирний, а також акт про гербовий збір). Особливо великі надії щодо збільшення прибутку з колоній покладали на гербовий збір [1, с. 110].

Під час обговорення цих законопроектів у уряді виник конфлікт між вігськими міністрами, щодо північноамериканських колоній. Граф Шелборн виступив проти нових податків, заявивши, що ці податки будуть економічно збитковими, як для Англії, так і для Північної Америки, оскільки зменшать товарообіг між метрополією та колоніями [6]. Проте інші міністри підтримали Дж. Гренвілля. На знак протесту Шелборн вийшов із кабінету, а на його місце було призначено графа Хіллсбора, який був активним прихильником нових податків. Депутати в парламенті також не підтримали пропозицію Шелборна, а ухвалили законопроекти Дж. Гренвілля без повернень. Ці закони викликали хвилю обурень в колоніях та спровокували антианглійські виступи. Акт про гербовий збір був прийнятий 22 березня 1765 р. і викликав обурення колоністів. 30 травня 1765 р. колоністи Вірджинії визнали цей збір незаконним на підставі, того що англійська влада не мала права запроваджувати нові податки у північноамериканських колоніях, мешканці яких не мають своїх представників у палатах парламенту. Внаслідок чого колоністи оголосили бойкот британським товарам, який завдав англійським купцям значних збитків. У січні 1766 р. до парламенту було надіслано петицію, яка містила вимогу негайно скасувати гербовий збір [5, с. 134–135].

У наслідок цих подій в парламенті виникли суперечності. Частина вігів на чолі з послідовним борцем за парламентські свободи маркізом Рокінгемом підтримали петиціонерів та виступила з вимогою скасування запропонованих Дж. Гренвіллем актів. 13 липня 1765 р. король Георг III відправив їх у відставку й запропонував герцогу Камберленду сформувати нове міністерство. Герцог Камберленд погодився очолити кабінет, за умови щоб його друга маркіза Рокінгема, було призначено першим лордом казначейства [5, с. 24–25].

Рокінгем вимагав відміни нових податків у колоніях, а Камберленд не підтримував його. Більше того, прем'єр був готовий послати війська до Північної Америки, щоб змусити завзятих колоністів поважати британське законодавство. Проте їхні розбіжності не встигли виявитися, оскільки герцог Камберленд зовсім недовго був головою уряду, лише місяць. Георгу III довелося погодитися з тим, що саме лідер парламентської більшості маркіз Рокінгем стане новим прем'єром, який, прийшовши до влади, сформував новий кабінет вігів, у якому ключові посади зайняли його прихильники [7].

У лютому 1766 р. Рокінгем вніс на розгляд парламенту законопроект, який скасовує акти Гренвілля, як наслідок у парламенті почалися дебати з даного питання. У ході дискусії у партії вігів сформувалися різні погляди, зокрема, консерватори – гренвіліти, стверджували, що закон про гербовий збір «один із найсправедливіших і найчесніших законів, прийнятих для американців останнім часом», а виступи колоністів проти нього – просто «вульгарний привід» для бунтівників, які прагнуть відокремити колонії від імперії. Їх підтримали торі зокрема, один з їх лідерів – лорд Менсфілд [5, с. 26].

Компромісний варіант було запропоновано «рокінгемітами». Таким чином, вони не заперечували права парламенту вводити податки в колоніях, але протестували проти гербового збору, як податку невідного і збиткового, що завдає шкоди метрополії, особливо її торгівлі та промисловості [2, с. 233].

«Четеміти» – прихильники лідера від партії вігів У. Пітта-старшого, послідовного супротивника політики уряду щодо колоній зайняли радикальну позицію. У. Пітт-старший не брав участь у голосуванні за актом про гербовий збір, заявивши, що «хоча парламент має право видавати закони для колоній, але це право не поширюється на оподаткування; та американці справедливо обурені гербовим збором» [3, с. 185].

У 1766 р., коли почалися дебати щодо скасування закону про гербовий збір, У. Пітт-Старший заявив, що доки він зможе ходити він віддаватиме свій голос і серце на підтримку Америки. Отже, він виступив із яскравою промовою, у якій виклав ряд важливих аргументів, якими він обґрунтував вимогу політичної та економічної рівноправності північноамериканських колоній з Англією. У. Пітт-старший звинуватив Дж. Гренвілля та інших авторів закону про гербовий збір у прагненні нажитися за рахунок колоністів.

У. Пітт-старший припускав можливість військового конфлікту Англії з північноамериканськими колоніями у разі, якщо англійська влада не скасує податки, запроваджені в 1764–1765 рр., і не забезпечить колоністам представництво у парламенті. Він казав, що тільки з нашими багнетами та кулями в грудях американці, можливо, підкоряться б нам. Але варто зауважити, що У. Пітт не сумнівався у перемозі англійців у цій війні, але наголошував, що поразка колоній нанесе самій Англії серйозну політичну та економічну шкоду. Він підкреслював, що розоривши економіку американських колоній, Англія втратить прибуток

від торгівлі з ними і вимагав скасування акту про гербовий збір та представництва північноамериканських колоній у парламенті, хоча й не висував радикальної вимоги політичної незалежності Північної Америки і навіть підтримав компромісну пропозицію Рокінгема про прийняття акту «Про верховенство», що підтверджував право Англії встановлювати закони для колоній [8].

Погляди У. Пітта справили велике враження на палату громад і схилили більшість депутатів віддати свій голос за відміну акту про гербовий збір. У палаті лордів на підтримку У. Пітта-старшого виступили лідери вігів: граф Кемден, граф Шелборн, маркіз Корнуеллс, лорд Полетт і лорд Торрінгтон [4, с. 27–28]. 18 березня 1766 р. парламент ухвалив закон, що анулює гербовий збір, «як шкідливий для комерційних інтересів королівства» [9]. Одночасно з цим законом, депутати ухвалили, запропонований прем'єром Рокінгемом акт «Про верховенство Англії щодо колоній», в якому затверджувалося право Англії встановлювати закони для північноамериканських колоній, що мало на увазі і право на запровадження нових податків [5, с. 161–162].

Велику радість викликало скасування гербового збору в колоніях. Законодавчі органи всіх штатів затвердили та відправили адреси подяки Георгу III. «Декларативний акт» не викликав роздратування американців, оскільки його розцінили, як формальну спробу британської влади «зберегти обличчя» та врятувати свою гідність. В Англії скасування податку підтримали радикали. Один із їхніх лідерів Дж. Прістлі, пропонував будувати відносини з колоніями на основі принципів «союзу та свободи». Дж. Прістлі обґрунтовував цю ідею тим, що рівноправне співробітництво Англії з економічно розвиненим і культурно близьким народом Північної Америки принесе суттєві комерційні, стратегічні та культурні вигоди обом країнам [10; 4, с. 27].

Здавалося б, ситуація стабілізувалася і конфлікт із північноамериканськими колоніями улагоджений. Відновилося англо-американська торгівля, яка успішно велася до 1767 р. Відносини між метрополією та колоніями тимчасово набули настільки ідеального характеру, що окремі англійські та американські дослідники навіть вважають, що якщо не подальші «грубі помилки і божевільні дії» англійської влади – не було б війни за незалежність [11].

Беззаперечно, що дана точка зору, можливо і є перебільшенням, але принаймні роль суб'єктивного чинника заперечувати не можна. Про це свідчать і перестановки в кабінеті міністрів, здійснені Георгом III, який прагнув задовольнити

особисті амбіції, які сприяли розвитку політичної нестабільності та посилення курсу англійської влади щодо колоній. Першим таким прорахунком стала відставка Рокінгема в липні 1766 р., який залишив посаду прем'єра, дізнавшись, що Георг III вже з травня веде переговори з У. Піттом-старшим, пропонуючи йому стати главою уряду.

7 липня 1766 р. Георг III нагородивши У. Пітта, зробив його графом Четемом, і водночас запропонував новоспеченому лорду сформувати кабінет, виключивши з його складу «рокінгемітів». Перші кроки нового прем'єра показали, що його призначення було серйозною помилкою короля. У. Пітт-старший, на відміну від Рокінгема, не мав великої підтримки в парламенті, а угруповання його прихильників – «четемітів» було нечисленним. Окрім того, У. Пітт дуже швидко втратив популярність у незначних членів Палати громад, які раніше бачили в ньому символ «простої людини» [12].

Влітку 1766 р. асамблеї Нью-Йорка та Нью-Джерсі представили у парламенті петиції з вимогою скасувати цукровий та квартирний акти [5, с. 30]. Але «друг Америки» зайняв тепер жорсткішу позицію щодо колоністів. Якщо раніше У. Пітт закликав до скасування всіх актів Гренвілля, як незаконних, то тепер вимоги колоністів розцінювалися ним як прояв їхнього прагнення до незалежності, а претензії з їхнього боку надмірними [13, с. 113–114]. Таку зміну в поглядах У. Пітта-старшого можна пояснити тим, що після скасування гербового збору він вважав конфлікт з північноамериканськими колоніями вичерпаним і не передбачав його продовження. Ставши прем'єром, У. Пітт відчув відповідальність за збереження колоніальних володінь Британської імперії і намагався докорінно перетнути будь-які кроки до їхнього відділення. Щоб зберегти свою посаду, він прагнув знайти компроміс із королем, який виступав проти будь-яких поступок колоністам. Втім, натомість У. Пітт-старший вважав, що будь-яке «нове обмеження свободи американців» з боку парламенту та уряду було б «непробачною помилкою» [3, с. 123].

У січні 1767 р. У. Пітт захворів і на період хвороби призначив своїм заступником герцога Графтона. При віце-прем'єрстві Графтона, фактична влада зосередилася в руках лордів Шелборна і Ч. Тауншенда, чії позиції щодо північноамериканських колоній були різними [11, с. 25–26].

Прихильником політики співпраці з північноамериканськими колоніями був держсекретар у справах південного департаменту граф Шелборн, який розробив план спільного з колоністами

освоєння американського Заходу та запропонував передати самим американцям з півночі функції прикордонного контролю [11]. Однак Шелборн підтримували не усі, більшість членів кабінету відкинули цей план, вважаючи, що Англія не повинна робити подальших поступок колоністам, оскільки це може призвести до відокремлення колоній від метрополії. Шелборн спробував провести свою пропозицію через парламент, обмежуючи при цьому права американських колоністів. За новим планом на землях індіанців вони могли лише торгувати. Решта всіх прав зберігалася за англійською адміністрацією. Пропозиції Шелборна носили компромісний характер, але були спрямовані насамперед на дрібні поступки колоністам при збереженні за метрополією загального керівництва колоніями. Ці пропозиції були відкинуті парламентом. Торі визнали їх проамериканськими, а більшість вігів приєдналося до них [14, с. 147–148].

Канцлер казначейства Ч. Тауншенд, не сприймався парламентаріями як «четеміт», на відміну від Шелборна та Кемдена, близьких друзів та прихильників У. Пітта-старшого. Тим не менш, він був популярним серед парламентаріїв, оскільки був блискучим оратором. За словами Е. Берка, «про що б він не міркував, продумано або бездумно, його виступи завжди справляли великий ефект на оточуючих» [15, с. 210]. Ч. Тауншенд вважав, якщо у ситуації, що склалася англійська влада не буде застосовувати силовий тиск, то колонії зможуть зовсім відокремитися від Британської імперії. Таким чином, він пропонував повернутися до репресивної політики Дж. Гренвілля. Але варто зауважити, що Ч. Тауншенд не хотів застосовувати військову силу. Він хотів «приборкати» колонії економічно, підвищивши, так звані «зовнішні» податки [6, с. 153–154].

У 1765 р. під час дебатів про гербовий збір У. Пітт-старший та його прихильники розділили оподаткування колоній на «внутрішнє» та «зовнішнє». Заявивши, що запровадження нових «внутрішніх» податків було б незаконним втручанням в економіку колоній, але англійський уряд має право регулювати мита на імпортовані товари, оскільки вони не вироблені колоністами. Дану позицію підтримали і американські лідери, заявляючи, що вони навіть готові погодитися з підвищенням парламентом зовнішніх податків, якщо той скасує внутрішні акти Дж. Гренвілля [4, с. 31]. Ч. Тауншенд вирішив використати це для того, щоб уникнути звинувачень у незаконності своїх дій з боку проамериканських парламентаріїв і міністрів. У червні 1767 р. він заявив, що парламент має безперечне право підвищувати «зовнішні» податки без згоди колоністів,

тим більше що вони самі підтвердили це право ще в 1765 р. і повинні погодитися на «невелике збільшення мит на ввезення до Північної Америки вина, олії, овочів, фруктів, чаю, скла, паперу, свинцю, фарби, порцеляни, шовкових і полотняних тканин з інших країн» [9]. Отже, на розгляд парламенту було винесено акт, який підвищував мита на ці товари. Отримані від нових митних зборів доходи мали піти на підвищення платні колоніальним губернаторам, поліпшення системи судочинства в колоніях, а також формування пенсійного фонду для колоніальних чиновників. Окрім того, Ч. Тауншенд запропонував скласти загальний громадянський список жителів колоній, на основі якого англійська влада нараховувала б їм платню та пенсії за службу короні.

Пропозиції Ч. Тауншенда не враховували реальної ситуації в північноамериканських колоніях, які ще вважали себе частиною Британської імперії, але мали рівні права з метрополією і вже не визнавали свій колоніальний статус. На це звернув увагу «рокінгеміт» Г. Конвей, який виступив проти плану Ч. Тауншенда, коли він обговорювався в кабінеті міністрів. Разом з тим, ухвалення цього акту може призвести до втрати Північноамериканських колоній. З його думкою погодилися «четеміти» Шелборн і Кемден.

Однак Ч. Тауншенда активно підтримав віконт Сідней, який заявив, що позиції Британії дуже сильні в американських колоніях. До нього приєдналася більшість членів кабінету, незважаючи на те, що вони були «четемітами», а план Ч. Тауншенда був, по суті, продовженням політики «грєнвілітів». До Ч. Тауншенда поставилися з розумінням у парламенті, причому не тільки торі та віги, які виступали за посилення податків у північноамериканських колоніях. Таким чином, 27 липня 1767 р. акт Ч. Тауншенда був затверджений парламентом, підписаний королем і набув чинності.

Окремі дослідники вважають, що парламент ухвалив акт Ч. Тауншенда тому, що цей закон цілком відповідав уявленням парламентарів щодо формування митної політики у всіх частинах імперії. На думку американського вченого Дж. Фіске, це стало можливим, насамперед, через особисту популярність Ч. Тауншенда, «злого генія адміністрації Пітта» [5, с. 29].

Окрім пояснень вище потрібно зауважити, що практично всі парламентарі були противниками незалежності північноамериканських колоній. Вони побоювалися, що будь-які поступки колоністам, що відбулися після скасування гербового збору, спровокують прецедент, який призведе до поступового

відокремлення Північної Америки від Англії. Крім того, вони боялися посилення самостійності американських законодавчих органів намагаючись обмежити їх функції [5, с. 32]. Зрештою, більшість депутатів просто недооцінювали серйозність ситуації в колоніях і вважали, що колоністи нездатні на відкритий виступ проти англійської влади. Все це і змусило парламентарів схвалити антиліберальний та антиамериканський акт Ч. Тауншенда, який і став приводом для відновлення конфлікту, що переріс у війну за незалежність Північної Америки.

Висновки. Події 60-х років XVIII ст. вплинули на становлення та розвиток ліберального руху як у парламенті, так і за його межами. У рамках парламентських дебатів щодо ставлення до боротьби за незалежність колоній поглибився поділ вігів на консервативні та ліберальні угруповання. Консерватори виступали за жорсткі заходи придушення повстання у колоніях, отже, висловлювали позицію корони. Ліберали пропонували шукати компроміс та утримуватися від застосування військової сили. Цей конфлікт став етапним для розколу вігського руху на самостійні угруповання, що діяли іноді на шкоду один одному, що сприяло поразці вігів на виборах у 1783 р. та їх тривалому перебуванню в опозиції – аж до 1830 р. разом з тим, визначення позицій лібералів по відношенню до боротьби за незалежність американських колоній сприяло оформленню ліберальних політичних доктрин. «Радикальні» віги пов'язували боротьбу американських колоністів із проблемою англійських конституційних свобод, справедливо вважаючи, що обмеження прав колоній – це прояв деспотизму корони, що посилюється, і закликали боротися з цим.

Саме активна позиція «радикальних» вігів допомогла зірвати спроби реставрації абсолютизму Георгом III. Американська криза призвела до послаблення контролю короля над парламентом. Король був змушений рахуватись з парламентською більшістю і призначати прем'єрами її лідерів. Боротьба північноамериканських колоній за незалежність сприяла обмеженню королівської прерогативи та зміцненню верховенства парламенту. За наступника Георга III співвідношення сил парламенту і корони було на користь першого, незалежно від того, хто був при владі: віги чи торі. Питання про верховенство не піднімалося наступними монархами. Таким чином, незважаючи на прорахунки та слабкості ліберального руху у 60-х роках XVIII ст., він допоміг зберегти парламентаризм, що став основою для формування політичних партій та реформ, здійснених в англійському суспільстві XIX ст.

Список літератури:

1. Miller T. Origins of the American Revolutions. Stanford, 1966. 530 p.
2. Peter D. George III: King and Politicians, 1760–1770. N. Y., Manchester, 2002. 272 p.
3. Black J. William Pitt the elder. Cambridge, 1993. 340 p.
4. Fiske J. The American Revolution. In 2 vol. Boston, N. Y., Cambridge, 1891. Vol. 1. 1098 p.
5. Fiske J. The Parliamentary History of England from the Earliest Period to the Year. 1803. Vol. XVI. Lnd. 1810. 1118 p.
6. Thomas P. British Politics and the Stamp Act Crisis. The First Phase of the American Revolution, 1763–1767. Oxford, 1975. 394 p.
7. Karr D. conciliation and Further Confrontation with the American Colonies: 1765–1770. The Age of George III. <http://www.historyhome.co.uk>
8. Pitt's speech on the Stamp Act/Context/Documents/From Revolution to Reconstruction <http://odur.let.rug.nl>
9. An Act Repealing the Stamp Act; March 18, 1766. Great Britain the Statutes at Large... [from 1225 to 1867]. Cambridge, Lnd. 1762–1869. American Revolution Page/18th Century Page/Avalon Home Page/Avalon/lawweb/www.yale.edu
10. Bonwick C. English Radicals and the American Revolution. <http://www.guestia.com>
11. Reich J. British Friends of the American Revolution. Armonk, N.Y. 1998. 200 p.
12. Rogers N. Whigs and Cities: Popular Poitics in the Age of Walpole and Pitt. Oxford, N.Y., 1989. 325 p.
13. Winstanley D. Lord Chatham and the Whig Opposition. Lnd. 1966. 470 p.
14. Brooke J. The Chatham Administration. 1766–168. Lnd., N.Y., 1956. 402 p.
15. Walpole H. Memoirs of the Reign of George III. Lnd. 1894. 418 p.

Hryhoruk N.A., Kostyuk L.V. NORTH AMERICAN COLONIES ON THE WAY TO INDEPENDENCE IN THE 60S OF THE XVIII CENTURY

In the article, the authors examine the main stages of the North American colonies' struggle for independence in the 60s of the eighteenth century.

On the basis of a comprehensive and objective analysis, the peculiarities of the struggle of the North American colonies for independence in the 60s of the eighteenth century in the context of historical development are studied. The activity of J. Grenville, who was inclined to the policy of severe tax oppression towards the North American colonies, is considered. The author analyzes a number of bills that provided for the introduction of a number of taxes in the colonies. As a result of these events, controversies arose in the Parliament. Part of the Whigs, led by the consistent fighter for parliamentary freedoms, the Marquis of Rockingham, supported the petitioners and demanded the abolition of the proposed acts, and as a result, debates on this issue began in parliament.

The position of supporters of the Whig leader W. Pitt, Sr., a consistent opponent of the government's policy regarding the colonies, was clarified, and they took a radical position. W. Pitt, Sr. accused the authors of the stamp duty law of seeking to profit from the colonists, and also suggested the possibility of a military conflict between England and the North American colonies if the English authorities did not cancel the taxes introduced in 1764-1765 and did not provide the colonists with representation in Parliament. It is shown that U. Pitt's views made a great impression on the House of Commons and persuaded the majority of deputies to vote for the repeal of the stamp duty act. The consequences of the abolition of the stamp duty in the colonies are analyzed.

From this period, it can be seen that the Secretary of State for the Southern Department, Count Shelborn, was a supporter of the policy of cooperation with the North American colonies, who developed a plan for the joint development of the American West with the colonists and proposed to transfer the functions of border control to the North Americans themselves. Chancellor of the Exchequer C. Townshend believed that if in the current situation the English authorities would not apply forceful pressure, then the colonies would be able to completely separate from the British Empire. Ch. Townshend's proposals to return to J. Grenville's repressive policy are analyzed.

The conclusions substantiate the events of the 1860s, which influenced the formation and development of the liberal movement both in the parliament and outside it.

Key words: North American colonies, struggle, independence, king, bill.

Діденко К.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ З ПОЛІПШЕННЯ ПОБУТУ ВЧЕНИХ З ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕМІЮВАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті в межах окресленого хронологічного періоду досліджено питання про преміювання наукових працівників. З'ясовано, що означена проблема практично не досліджена сучасними науковцями. У дослідженні проаналізовано архівні матеріали, що містять інформацію про створення та діяльність Центральної комісії з поліпшення побуту вчених (ЦеКУБУ) при РНК РСФРР, Експертної комісії та преміальної комісії при ЦеКУБУ.

Розглянуто діяльність створеної в 1921 р. при РНК РСФРР Центральної комісії з поліпшення побуту вчених (ЦеКУБУ), обов'язком якої ставав моніторинг діяльності наукових працівників, їх матеріального і побутового становища, захист інтересів, а також всебічне сприяння у створенні умов, необхідних для належної та результативної діяльності вчених.

Зазначено, що одним з напрямів діяльності ЦеКУБУ стала організація преміювання наукових співробітників. Для обговорення питання про академічне забезпечення і преміювання вчених при ЦеКУБУ створювалася підкомісія. Були започатковані премії при ЦеКУБУ для наукових робітників: імені М. Є. Жуковського, ім. В. І. Леніна та інші.

Серед перших учених, які отримали премії ЦеКУБУ – математик В. Ейгес, астроном А. Дубего, хімік С. Скадковський, невропатолог Г. Россолімо, письменник і краєзнавець О. Свечін, письменник В. Нікольський, історик В. Огородніков. Преміями ЦеКУБУ відзначені праці хіміків М. Зелінського і С. Лебедева, патологоанатома О. Абрикосова, фізиків І. Тамма і С. Вавилова, мистецтвознавців В. Адарюкова і І. Євдокимова, юриста М. Рейснера, музикознавця М. Гарбузова, літературознавця П. Сакуліна

Наприкінці автор доходить висновку, що преміювання вчених стало одним з важливих практик заохочення радянських вчених до наукової діяльності.

Ключові слова: преміювання, премії, ЦеКУБУ, наукові працівники, премія імені Жуковського, премія імені В.І. Леніна.

Постановка проблеми. У 20–30-х роках ХХ століття радянська влада вибудовувала нову систему взаємовідносин з науковою інтелігенцією. З завершенням революції та встановленням більшовицької диктатури змінилося ставлення держави до працівників науки. Нова влада віддавала собі належне у необхідності збереження наукового потенціалу країни не лише як суспільно-культурної цінності як такої, але і з метою «... використання їх знань для зміцнення диктатури пролетаріату в епоху боротьби та майбутнього мирного будівництва і розвитку виробничих сил країни» [8, с. 10].

Такі цілі та завдання, що стояли перед радянським урядом, спонукали визнати необхідним вирішувати питання про матеріально-побутове забезпечення науковців і включення вчених до загальної системи цільового робітничого постачання. Це стало однією з основних причин створення Центральної комісії поліпшення побуту вчених (з ро-

сійської – ЦеКУБУ). Комісію було створено двома декретами Ради Народних Комісарів РСФРР від 10 листопада 1921 р. і 16 січня 1922 р. ЦеКУБУ організовувалася як постійна комісія Раднаркому РСФРР – спеціальний і постійний орган надання державної допомоги науковцям [11, с. 344–347].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Науковий інтерес до подій, що відбувалися у 1920–1930-ті роки в СРСР, був і залишається значним. Соціальні реалії цього періоду десятки років досліджуються вітчизняними й зарубіжними істориками. Але варто зазначити, що питання преміювання науковців у 20–30-х рр. ХХ століття висвітлено лише частково і фрагментарно.

Спираючись на широке коло архівних джерел, автор розкриває різні аспекти преміювання наукових працівників у 20–30-х роках ХХ століття в Радянському Союзі [2–5, 9, 10, 12–18]. Проте, назріла необхідність комплексного дослідження

проблеми саме преміювання вчених в даний період, виходячи з сучасних методологічних позицій.

Автор ставить за **мету** на основі літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити преміювання наукових працівників СРСР в 1920–1930-х роках зі сторони держави.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для подальшої належної організації діяльності Комісії 14 лютого 1922 р. було прийнято «Положення про діяльність Центральної та місцевих комісій поліпшення побуту вчених» [1, с. 3]. Згідно цього нормативного акта на Комісію покладалася обов'язки здійснення обліку та реєстрації науковців усіх галузей, формування списків учених, що підлягали преміюванню, академічному чи соціальному забезпеченню. Обов'язком комісії ставав моніторинг діяльності наукових працівників, їх матеріального і побутового становища, захист інтересів, а також всебічне сприяння у створенні умов, необхідних для належної та результативної діяльності вчених.

Одним з напрямів діяльності ЦеКУБУ стала організація преміювання наукових співробітників. Для обговорення питання про академічне забезпечення і преміювання вчених при ЦеКУБУ створювалася підкомісія. Премії були поділені на окремі категорії, такі як: премії імені М. Є. Жуковського, премії ім. В. І. Леніна та інші [20, с. 23–24].

Основним принципом преміювання було те, що воно ні в якому разі не носить характер замаскованого підвищення зарплати. Премія – це особливий вид заохочення або одноразової винагороди в певній формі: одноразової виплати певної суми, додаткової відпустки зі збереженням заробітної плати, наукового відрядження в межах СРСР або за кордон, оголошення в наказах подяки.

На засіданні комісії преміювання вчених від 30 листопада 1921 року з доповіддю «Про преміювання вчених» виступив М. Покровський. В результаті обговорення було прийнято рішення преміювати вчених, незалежно від розряду, до якого вони належать. Було встановлено, що найменшим розміром премії для вчених має бути сума не нижче академічного забезпечення вчених другого розряду [13, арк. 123–125].

В грудні 1921 р. на засіданні Експертної комісії з преміювання наукових робітників було прийнято рішення, що з 1 січня 1922 р. премії науковим співробітникам будуть випускатися лише за наукові, науково-навчальні та науково-популярні роботи яким властиві такі компоненти як оригінальність, відданість радянській владі, практичну корисність та швидкість виконання. Преміюванню підлягали

результати науково-дослідних робіт, виконаних у плановому, позаплановому порядку за завданнями промисловості або поставлених за ініціативою самих співробітників умов: виняткового наукового значення, видатних технічних удосконалень, повної придатності для негайної реалізації.

Премійовані роботи оцінювалися за п'ятибальною шкалою. Авторам, роботи яких оцінювалися в 1 бал, надавалася премія, що дорівнювала подвійному місячному додатковому академічному забезпеченню вченого 2-го розряду, в 2 бали – потрійному. За роботу оцінену в 3 бали визначався розмір в чотири рази більший місячному додатковому забезпеченню, в 4 бали – в п'ять разів більший. Автори, які отримали 5 балів, оцінювалися індивідуально, але розмір премії не мав перевищувати десятикратного місячного академічного забезпечення даного вченого [14, арк. 345–348].

Проте вже 14 лютого 1924 р. ЦеКУБУ встановила нові норми премій за наукові, науково-навчальні та науково-популярні роботи. Залишалася шкала, за якою оцінювали наукові роботи. А суми премій зафіксували в чітких сумах, а саме: за роботу, оцінену 1 балом, видавали 25 руб., 2 балами – 50 руб., 3 балами – 100 руб., 4 балами – 200 руб. За наукові, науково-навчальні та науково-популярні роботи, оцінені 5 балами, розмір премії визначали індивідуально, але не більше 500 руб [14, арк. 369–374].

Експертна комісія, яка оцінювала дані роботи складалася з 7 членів: двоє призначалися Російською Академією наук, один – Соціалістичної Академією і по одному – від Народних комісаріатів освіти, охорони здоров'я і ВРНГ, сьомий (голова комісії) призначався ЦеКУБУ. Всі члени Експертної комісії повинні були бути науковцями не нижче третього розряду. Жоден з членів Експертної комісії не мав права на премію за свої наукові роботи, що компенсувалося підвищенням до 50% їх додаткової винагороди.

16 лютого 1925 р. зі звітом про преміювання вчених виступив О.Ю. Шмідт, який наголосив, що Постановою РНК від 30 січня 1925 р. ЦеКУБУ асигновано на 1924–1925 рік преміювання наукових робіт 25 000 руб. з резервного фонду РНК.

Стосовно розподілу суми, асигнованої на видачу премій, Експертна комісія вважала, що Народний комісаріат освіти має обмежитися преміюванням тільки тих праць, які надходили від наукових установ, щоб заохотити і розвивати роботу останніх.

У зв'язку з таким рішенням виникло питання, як відзначати заслуги окремих наукових співробітників. Це питання розглядалося на засіданні

президії колегії Наркомосвіти 15 листопада 1924 року. І тільки 8 липня 1925 р. було прийнято рішення про Присвоєння почесного звання працівників науки і техніки для тих вчених, діяльність яких мала виняткове значення для радянського будівництва діяльності в галузі науки і техніки. З метою заохочення в зазначених областях Раднарком постановив встановити по відношенню до працівників науки і техніки звання «заслуженого». РНК визначив, що звання «заслуженого» може бути присвоєно науковцям за особливо цінні наукові праці в галузі науки або техніки; за визначну педагогічну діяльність; за унікальну художню (і артистичну) діяльність; за особливо корисну суспільно-культурну та науково-практичну діяльність; за особливо корисні відкриття та винаходи.

Досить поширеними в 20–30-ті роки ХХ століття були премії відомчого характеру за наукові праці. Особливе місце займала премія Об'єднаної комісії Народного комісаріату просвіти і ЦеКУБУ. Так, в 1930 році її преміальний фонд становив 26 000 руб. Як правило роботи, представлені на здобуття премії, передавалися на «відгук науковим установам і організаціям та лише як виняток – окремим особам» [9, арк. 65–68]. Премії присуджувалися як за оригінальні наукові дослідження, так і за науковонавчальні та науково-популярні роботи за умови, якщо останні мають методичну цінність.

При оцінці представлених робіт Комісія виходила з того, наскільки робота пов'язана з актуальними завданнями соціалістичної реконструкції радянської промисловості і сільського господарства, наскільки результати роботи мали практичне значення для СРСР і наскільки послідовно застосовувався в роботі метод марксизму-ленінізму (діалектичного матеріалізму).

Протягом 1929–1931 років до розгляду були надані роботи як вже раніше видані, так і ще не опубліковані рукописи радянських громадян на мовах всіх народів СРСР. Видані роботи та рукописи представлялися в двох примірниках. Роботи для здобуття премій могли бути представлені не тільки самими авторами, але також і окремими установами, громадськими організаціями, групами осіб і окремими особами.

Преміальна комісія в складі ЦеКУБУ мала в 1932 р. фонд в розмірі 60 000 руб. і преміювала незалежно від НК просвіти РРФСР і Комітету з хімізації при СТО, які мали свої преміальні фонди з преміювання теоретичних праць з будь-яких галузей науки і техніки, які представляли собою внесок в світову науку, або звільняли Радянський Союз від іноземної залежності, або

сприяли успішному вирішенню тих чи інших основних проблем соціалістичного будівництва, а також сприяли посиленню обороноздатності СРСР. Заяви про надання премій подавалися науковими установами, науково-дослідними інститутами, колективами або окремими авторами.

Представлені роботи передавалися на відгук науковим установам і окремим фахівцям, якою за рецензування виплачувався гонорар за угодою.

У 1932 році після опублікування повідомлення про конкурс на преміювання в комісію надійшли 164 роботи, з яких тільки 8 відповідали преміювальним вимогам. Премії були присуджені академіку О. Северцову (10 000 руб.), академіку М. Семенову (7500 руб.), агроному Т. Лисенку (5000 руб.), члену-кореспонденту Української АН В. Поггенполю (3000 руб.), хірургу Р. Сакаяну (3000 руб.) [11, с. 363–364].

Крім грошових премій Комісія преміювала науковців внутрішньосоюзними і закордонними відрядженнями, збільшеною випискою іноземної наукової літератури та іноземного лабораторного обладнання [7, с. 3].

У грудні 1920 року РНК започаткувала премію М.Є. Жуковського за кращі праці з математики та механіки. У січні 1924 року було прийнято рішення передати розпорядження премією імені Жуковського ЦеКУБУ. На засіданні Експертної комісії від 31 січня 1924 р. було прийнято рішення про виділення на зазначену премію з загального преміального фонду 1000 зол. руб. та створення комісії у складі О. Шмідта, М. Лапірова-Скобло, А. Некрасова і В. Дмоховського, яка мала виробити відповідне положення про преміювання [10, с. 346].

Діяльність ЦеКУБУ в галузі преміювання вчених виявилася досить продуктивною. Серед перших учених, які отримали премії ЦеКУБУ, – математик В. Ейгес, астроном А. Дубего, хімік С. Скадковский, невропатолог Г. Россолімо, письменник і краєзнавець О. Свечін, письменник В. Нікольський, історик В. Огородніков. Преміями ЦеКУБУ відзначені праці хіміків М. Зелінського і С. Лебедева, патологоанатома О. Абрикосова, фізиків І. Тамма і С. Вавилова, мистецтвознавців В. Адарюкова і І. Євдокимова, юриста М. Рейснера, музикознавця М. Гарбузова, літературознавця П. Сакуліна [19, с. 25].

З лютого 1922 по жовтень 1925 року на здобуття премії в Експертну комісію надійшло 407 робіт. З них до кінця 1925 р. премійовано 172, відхилено 128, інші – рецензувалися й частину їх відзначили преміями в 1926 році. Зокрема преміями у 1926 році були відзначені наукові праці О. Новосельського

(«Пам'ятки історії селян і холопів в Московській державі XVII століття»), Ю. Готьє («Нариси з історії матеріальної культури Східної Європи до заснування першого російського держави»), Б. Кубалова («Декабристи в Східному Сибіру» і «Сибірське суспільство і декабристи»), С. Бахрушина («Нариси з історії колонізації Сибіру XVI–XVIII ст.»), М. Нечкіної («Товариство об'єднаних слов'ян», «Повстання Чернігівського полку», «Три листи декабриста Петра Борисова» та «Нові матеріали про повстання декабристів») [17, арк. 58–60].

Однією з найвищих форм заохочення наукових робітників за найвидатніші досягнення в науці, техніці, літературі, мистецтві та архітектурі, до започаткування якої мала відношення ЦеКУБУ, стала премія імені Леніна. 22 січня 1924 року Комуністична академія подала до РНК пропозицію про увічнення пам'яті В. Леніна встановленням у державі премії його імені за кращі наукові праці з практичних проблем будівництва соціалізму.

У червні 1924 року «Положення» про Премію імені В. І. Леніна було розглянуто і схвалено Експертною комісією. На засіданні Центральної комісії сприяння вченим 17 липня 1924 р. О.Ю. Шмідт доповідав про Положення, де й було його затверджено, а 21 серпня направлено до оргвідділу ЦВК СРСР. М. Покровський в оргвідділі писав: «Експертна комісія ЦеКУБУ прийняла Положення про премію В.І. Леніна, ЦеКУБУ затвердив його, тому Експертна комісія просить оргвідділ ЦВК СРСР затвердити Положення та опублікувати у пресі». 13 листопада 1924 р. «Положення» розглядалося «Виконавчої трійкою» Комісії ЦВК СРСР, яка постановила схвалити «ідею заснування Премії імені В. І. Леніна з метою заохочення наукової діяльності в напрямку тісного зв'язку науки і життя» [2, арк. 75].

Премія імені Леніна була заснована згідно з постановою РНК СРСР від 23 червня 1925 «Про затвердження премій імені В.І. Леніна за наукові праці». Премії імені В.І. Леніна розглядала вже Експертна комісія при Центральній комісії з поліпшення побуту вчених. Фактично РНК передала ЦеКУБУ повноваження стосовно організації премії імені Леніна, визначення розміру преміальної суми й розробки «Положення» про Премію імені В.І. Леніна. Згідно цього було створено комісію з розробки Положення, до складу якої входили М. Покровський, О. Шмідт, М. Богословський, Ф. Ротштейн, О. Северцов та інші.

ЦеКУБУ підтримувала ідею про присудження Премії імені В.І. Леніна і виділила для преміального фонду 10 тис. руб. Видачу премій доручалося проводити щорічно. 28 лютого

1926 року Експертна комісія висловила пропозицію розподілити відпущену суму на п'ять премій по 2 тис. руб. кожна. Комісія прийняла також рішення, що на здобуття Премій імені В.І. Леніна могли надсилати не тільки теоретичні праці, як передбачалося раніше, а й «наукові роботи з усіх галузей знань, якщо вони мають велике життєве значення».

До складу Експертної комісії обов'язково мали включатися представники Академії наук Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і Української Соціалістичної Радянської Республіки, центральних комісій щодо поліпшення побуту вчених при Радах народних комісарів союзних республік і Секції науковців професійної спілки працівників освіти. Видання докладних правил про порядок присудження премій покладалося постановою Раднаркому на Комуністичну Академію.

29 червня 1925 року Бюро Президії Комуністичної Академії обговорювало питання про організацію Комісії з присудження Премій імені В. І. Леніна, а 6 липня 1925 р. Комісію затвердили в складі М. Покровського, М. Бухаріна, О. Деборіна, О. Тімірязєва, Г. Кржижановського, І. Скворцова-Степанова і О. Шмідта. Дещо пізніше в неї було введено П. Лазарева (АН СРСР), М. Семашка (ЦеКУБУ), В. Волгіна (Секція науковців), С. Семковського (Вукс), С. Навашина (Українська Академія наук), О. Баха, В. Іпатова. Головою Комісії було призначено М. Покровського, його заступником – О. Шмідта [4, арк. 25–27].

16 квітня 1926 року в газеті «Правда» було опубліковано «Положення про Премію імені В.І. Леніна». Незабаром його видали окремою листівкою для широкого розповсюдження серед наукової громадськості країни. У тому ж році на здобуття премії були представлені праці вчених Москви, Ленінграду, Краснодару, Одеси, Києва, Харкова, Владикавказу і Воронежу. Надіслані роботи, в разі відповідності меті і вимог положення, передавалися на розгляд рецензентів. Для визначення наукової цінності цих робіт Комісія залучила в якості експертів-рецензентів таких вчених, як: М. Зелінського, І. Губкіна, М. Кольцова, О. Абрикосова. Рецензенти протягом двохмісячного терміну повинні були скласти чіткий і неупереджений відгук, вказавши на переваги і недоліки розглянутої роботи. Після вислуховування всіх рецензій Експертна комісія виносила своє рішення.

У серпні 1926 року відбулось перше засідання Комісії, а вже 17 серпня прийнято постанову про присудження перших Премій імені В.І. Леніна.

Відкривав список нагороджених творець нової радянської фармакологічної школи М. Кравков,

який був нагороджений посмертно за праці з дослідження дії лікарських речовин на ізольовані органи тварин і людей, вражених різними хворобами. Почесну нагороду отримали також такі вчені, як: В. Обручев – в галузі геології, зокрема за роботу «Геологія Сибіру», агрохімік та фізіолог рослин Д. Пряшников, Е. Чичибабін за роботи в галузі фармацевтичної хімії та генетик М. Вавілов за роботу «Центри походження культурних рослин».

Можна відзначити, що в 1926 році премія імені В.І. Леніна стала реальним інструментом заохочення наукових досягнень в СРСР. Лауреати премії автоматично піднімалися на вищі ступені наукової ієрархії. Так, вже в 1928 р., нагороджені премією Леніна Е. Чичибабін, а в 1929 р. – М. Вавілов, В. Обручев і Д. Пряшников стали дійсними членами Академії Наук СРСР [3, арк. 458–459].

У 1927 р. список лауреатів Премії Леніна поповнився іменем професора В. Воробйова, який розробив новий спосіб збереження тіл померлих, застосований при виконанні завдання партії і уряду щодо збереження тіла В.І. Леніна в Мавзолеї. В. Воробйов отримав на той час колосальну суму в розмірі 40 тис. червінців. За умови, що з 1 жовтня 1927 року, згідно з постановою РНК РРФСР, заробітна плата професорам вузів за шестигодинний лекційний тиждень навантаження складала 140 рублів на місяць, в 1931 р. зарплата вузівського професора досягала 300 рублів, а у доцента – 250 рублів на місяць.

Таким чином, премія ім. Леніна підвищувала більшою мірою соціальний і науковий статус лауреата, ніж кардинально покращувала його фінансове становище. Хоча, при радянській системі директивного розподілу матеріальних благ за принципом ієрархії, перший фактор, найчастіше, був більш значущий, ніж другий.

Крім В. Воробйова, в 1927 р премією було відзначено засновника школи радянських біохіміків О. Баха, видатного хіміка Л. Чугаєва, творця вчення про ґрунтові колоїди К. Гедройца [6, с. 2].

Варто відзначити, що якість робіт, поданих на здобуття премії, часто не відповідала вимогам Положення, іноді – навіть стандартним вимогам до наукових праць. Згідно зі списком, з 20 робіт, поданих в 1927 р., дев'ять з них, не мали практичного значення, а ще дві роботи взагалі не мали наукового дослідження, що суперечило вимогам параграфів 1 і 4 Положення про премію імені В. Леніна. Яскравим прикладом такого є рукопис М. Столярова «Жовтнева революція як неминучий момент в розвитку людини», відправлена автором 24 червня 1926 року. У листі М. Покровського від 10 січня

1927 р. М. Столяров просить повідомити його про «долю рукопису та, якщо вона не кинута в кошик, повернути її ...». Коротко резюмуючи свій твір, автор вказує, «що ніщо не може мати більш практичного значення, як оголошення відкритої боротьби почуття і всього того, що їм породжене і породжується. Протиріччя людського життя, розподіл людей на касти кореняться в почутті. Перемога над почуттям вкоротить шлях, який приведе людство до рівності». Згодом чимало подібних робіт надсилалися на адресу Комісії. Однак не слід робити висновок, що всі автори були наївними дилетантами із завищеною самооцінкою. Багато з них, зокрема таких, як і Михайло Сергійович Столяров, направляли свої рукописи з метою «мати про свою роботу компетентну думку», а не в гонитві за легкими грошима.

Найбільш ймовірно, великий потік таких наївних творів був наслідком широкого інформування народних мас про премії і, відповідно, на суспільний резонанс. Автори щиро хотіли своїми працями допомогти побудові ідеального суспільства, прискорити наближення світлого майбутнього. Адже радянське суспільство кінця 1920-х – початку 1930-х рр. було суспільством романтиків, ідеалістів, які прагнуть словом і ділом втілити ідеї загальної рівності і благополуччя в життя.

Список лауреатів Премії імені В. Леніна в 1928 р. поповнили імена таких видатних вчених, як генетик М. Цингер (посмертно), грошову суму вирішено було передати його вдові Надії Яківні, геолог Д. Архангельський, основоположник фізико-хімічного аналізу М. Курнаков, мовознавець М. Марр, фахівець з електротехніки В. Міткевич [5, с. 28–30].

У 1929 р преміями імені В.І. Леніна були відзначені академік В. Іпатов, професор Е. Брицький, професор М. Тулайков, професор О. Палладін і відомий інженер і архітектор В. Шухов. У 1929 році присвоєння премії Леніна пройшло під знаком посиленої уваги до наукових робіт в області хімізації, підняття врожайності і розвитку сільського господарства [11, с. 352]. Ймовірно, що даний напрямок було обрано Експертною комісією пріоритетним у зв'язку з розгортанням колективізації селянства і клопотаності уряду проблемами сільського господарства.

9 червня 1930 року відбулось засідання комісії з присвоєння премії імені В.І. Леніна за означений рік. Комісія зі списку 15 кандидатів на підставі письмових та особистих відгуків експертів, а також лауреатів премії минулих років, вважала за необхідне присудити «Вищу нагороду за нау-

кові праці в СРСР» М. Максимову за монографію «Фізіологічні основи посухостійкості рослин», С. Скадовському за роботи з застосування методів фізичної хімії до вивчення біології прісних вод, О. Самойлову за роботу електрометричного дослідження збудливих тканин організму, Л. Писаржевського – з фізичної хімії, і О. Чернишова за роботи в галузі прикладної фізики.

У 1930–1931 рр. вищою нагородою СРСР були відзначені: академік Г. Крижановський за виняткові заслуги в області електрифікації СРСР, академік І. Губкін за наукові праці з нафтової геології, І. Мічурін за створення нових форм рослин, що мають виняткове значення для розвитку плодово-ягідних культур, професор С. Лебедев, інженер В. Краузе за вирішення проблеми отримання синтетичного каучуку, професор М. Юшкевич, інженер В. Каржавін за винахід нового методу отримання газової сірки, фізик Л. Мандельштам, ґрунтознавець В. Вільямс, фізіолог О. Ухтомський, електрохімік О. Фрумкін [16, арк. 55, 69, 88].

1932 рік став рубіжним для Комуністичної академії та для Премії імені Леніна. У квітні після важкої і тривалої хвороби помер засновник і беззмінний керівник Комакадемії Михайло Миколайович Покровський. До середини 1932 р, після реорганізації Академії, з її підпорядкування були виключені всі установи природно-наукового профілю. У зв'язку з цим 26 жовтня на засіданні наукової секції Вченого комітету ЦВК СРСР розглядалося питання про корективи «Положення про Ленінські премії». В результаті низки нарад було вирішено збільшити преміальний фонд до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. А Президія Комакадемії в 1933 р. змінила цільову спрямованість премії, звузивши її, в зв'язку з обмеженням компетенції всієї установи, до сфери суспільних наук. Передбачалося розподіл фонду на чотири напрями: наукові праці з економіки соціалізму, науково-популярні роботи соціально-економічного спрямування, твори з суспільних наук і методичні розробки для гуманітарного циклу навчальних програм для вищих навчальних закладів. Кожен напрям забезпечувався однією премією першого ступеня і декількома преміями другого та третього ступенів.

Відбулися серйозні зміни в призначенні Премії В.І. Леніна, а з початком реорганізацій в 1932, 1933, 1934 рр. премія Леніна не призначалася взагалі.

У 1935 р. Премія була призначена в рамках вимог нового Положення. Лауреатами стали економіст Євген Самуїлович Варга за роботу «Нові

явища в світовій економічній кризі», Євгенія Якимівна Степанова за книгу «Фрідріх Енгельс», відзначена праця Лева Абрамовича Мендельсона «Нові матеріали до роботи В.І. Леніна «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму».

А в лютому 1936 року було опубліковано постанову № 214 РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про ліквідацію Комуністичної академії «з огляду на нецільність паралельного існування двох академій». Центром радянської науки була визнана Академія Наук СРСР, у відання якої і були передані всі структурні підрозділи Комакадемії. Питання про продовження практики заохочення наукових праць преміями імені Леніна під егідою Академії наук ще жевріло в надрах Раднаркому і ЦК ВКП (б), але 11 березня 1937 р прийнято рішення «зняти питання». В цьому ж році припинила своє існування й ЦеКУБУ [18, арк. 42–46].

Висновки. Преміювання вчених стало одним з важливих практик заохочення радянських вчених до наукової діяльності. В цьому напрямку Центральна комісія поліпшення побуту вчених проробила досить вагому роботу. Різного роду премії в СРСР присуджувалися з лютого 1922 на підставі прийнятого ще у 1921р. РНК РСФРР декрету «Про поліпшення побуту вчених». Саме у цьому документі вперше в радянській юридичній практиці було зафіксовано принцип преміювання наукових праць. ЦеКУБУ розробила відповідне Положення про преміювання наукових, науково-навчальних і науково-популярних робіт. За приписами цього документа до відповідної експертної комісії до 15 листопада 1925 надійшло 407 праць, з них 172 було премійовано. Найбільш поширеними були грошові премії за досягнення на науковому поприщі. Проте, крім грошових премій Комісія преміювала науковців внутрішньосоюзними і закордонними відрядженнями, збільшеною випискою іноземної наукової літератури та іноземного лабораторного обладнання.

Однією з найвищих форм заохочення вчених за найвидатніші досягнення в науці, техніці, літературі, мистецтві та архітектурі, до започаткування якої мала відношення ЦеКУБУ, стала премія імені Леніна. У постанові РНК СРСР про затвердження премії зазначалося, що премії імені В. Леніна присуджуються «з метою заохочення наукової діяльності в напрямку тісного зв'язку науки і життя». І, незважаючи на те, що відзначення Премією Леніна було фактично призупинене в 1936 році, ця відзнака науковців стала реальним інструментом заохочення наукових досягнень в СРСР протягом 1920–1930-х рр.

Список літератури:

1. Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. М. 1922. 60 с.
2. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-4737 («Комісія сприяння вченим при РНК СРСР»). Оп. 1. Спр. 255. 252 арк.
3. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-4737 («Комісія сприяння вченим при РНК СРСР»). Оп. 1. Спр. 260. 686 арк.
4. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5462. Оп. 9. Спр. 306. 358 арк.
5. Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5462. Оп. 9. Спр. 348. 128 арк.
6. Забота об ученых // Известия ВЦИК. 1922. 27 января. С. 2.
7. Известия. 1921. 23 февраля. №40. С. 3.
8. Луначарский А.В. Народное просвещение в РСФСР // Народное просвещение. 1925. № 78. С. 8–20
9. Матеріали V пленуму Центрального бюро Секції наукових працівників // Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5462 («Центральный комитет професійних спілок працівників освіти, вищої школи та наукових установ»). Оп. 1. Спр. 182. 168 арк.
10. Организация науки в первые годы советской власти (1917–1925): сборник документов. Кн. 1. Ленинград: Наука, 1968. 419 с.
11. Организация советской науки в 1926–1932 гг.: сборник документов. Ленинград: Наука, 1974. 408 с.
12. Постановление СНК РСФСР «Об улучшении быта ученых» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922. 5 января. №1. Ст. 5.
13. Постановления (копии) СНК о порядке обеспечения пособиями семей деятелей науки и искусства, о мерах по улучшению положения ученых, материалы к постановлениям, протоколы заседаний СНКи ЦЕКУБУ, докладная записка Наркомсобеса, письмо академиков Марра и Вернадского о положении ученых. 6 декабря 1921 – 10 июля 1922 // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. А-2306. Оп. 1. Спр. 532. 356 арк.
14. Постановления и переписка с местными бюро СЕР о квалификации научных работников, об установлении повышенных разрядов и оказании академического обеспечения. 1925 // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-5462. Оп. 17. Спр. 157. 524 арк.
15. Протоколы засідання експертної комісії при Центральній комісії поліпшення побуту вчених і Центрального бюро Секції наукових працівників. Списки вчених зі встановлення наукових розрядів // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-5462 («Центральный комитет професійних спілок працівників освіти, вищої школи та наукових установ»). Оп. 8. Спр. 185. 264 арк.
16. Протоколы засідання Комісії з поліпшення побуту вчених // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-2995 («Ленінградська Комісія з поліпшення побуту вчених (ЛенКУБУ) при Раді Народних Комісарів СРСР (1928–1933 рр.)). Оп. 1. Спр. 56. 128 арк.
17. Протоколы засідання правління ЦБ СНП // Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5462 («Центральный комитет професійних спілок працівників освіти, вищої школи та наукових установ»). Оп. 3. Спр. 127. 214 арк.
18. Протоколы засідання правління ЦБ СНП // Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5462 («Центральный комитет професійних спілок працівників освіти, вищої школи та наукових установ»). Оп. 5. Спр. 129. 142 арк.
19. Пять лет работы Центральной комиссии по улучшения быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦЕКУБУ). 1921–1926 гг. М. : Издание ЦЕКУБУ, 1927. 51 с.
20. Шесть месяцев работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Краткий отчет. М., 1921. 65 с.

Didenko K.V. ACTIVITIES OF CENTRAL COMMISSION FOR THE IMPROVEMENT OF THE LIFE OF SCIENTISTS IN ORGANIZING AWARDS FOR SCIENTISTS IN THE 20–30S OF THE 20TH CENTURY

In the article, within the defined chronological period, the issue of awarding scientific workers is investigated. It was found out that this problem is practically not investigated by modern scientists. The research analyzed archival materials containing information on the creation and activity of the Central Commission for the Improvement of the Life of Scientists (TseKUBU) at the RSFSR National Research Council, the Expert Commission and the Prize Commission at the TseKUBU.

The activities of the Central Commission for the Improvement of the Life of Scientists (TseKUBU) created in 1921 under the RSFSR National Committee, whose duty was to monitor the activities of scientists, their financial and household situation, protect their interests, as well as provide comprehensive assistance in creating the conditions necessary for proper and productive activity of scientists.

It is noted that one of the activities of TseKUBU has become the organization of awarding scientific employees. A subcommittee was created to discuss the issue of academic support and awarding of scientists at TseKUBU. Prizes at Central Commission were launched for scientific workers: named after M. E. Zhukovsky, named after V. I. Lenin and others.

Mathematician V.R. Aiges was among the first scientists who received TseKUBU awards. Aiges, astronomer A.D. Dubego, chemist S.N. Skadkovsky, neurologist G.I. Rossolimo, writer and local historian O.A. Svechin, writer V.K. Nikolskyi, historian V.I. Ogorodnikov. The works of chemists M.D. Zelinskyi and S.V. Lebedeva were awarded TseKUBU awards., pathologist O.I. Abrikosov, physicists I.E. Tamma and S.I. Vavilov, art critics V.Ya. Adaryukova and I.A. Yevdokymov, lawyer M.A. Reisner, musicologist M.O. Garbuzov, literary critic P.M. Sakulina.

At the end, the author concludes that the awarding of scientists became one of the important practices of encouraging Soviet scientists to scientific activity.

Key words: *awarding, prizes, TseKUBU, scientific workers, Zhukovsky prize, V.I. Lenin prize.*

Мудрієвська І.І.

ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»

ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІНА ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ШВЕЙЦАРІЇ (ЧАСТИНА ДРУГА)

У першій частині наукової розвідки були досліджені серйозні суперечності між офіційною політикою історичної пам'яті про Другу світову війну та результатами неупереджених досліджень науковців, напрацювань журналістів та митців у Швейцарській Конфедерації. Виявлено, що більшість післявоєнних історичних міфів були розвіяні до кінця 1980-х рр. і це спровокувало серйозну кризу історичної пам'яті, однак не зміну парадигми її розвитку.

У другій частині наукової розвідки акцентовано, що Швейцарська Конфедерація у 1990-х рр. доволі швидко та достойно відреагувала на міжнародні звинувачення у невідповідності її політики у воєнні роки заявленому нейтральному статусу, створивши Незалежну комісію експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (Комісія Берж'є) (1996–2001 рр.). Досліджено причини створення, склад та напрями дослідницького пошуку Комісії Берж'є. Зазначено, що завдання експертів полягало в тому, щоб проаналізувати суперечливий період історії Швейцарії часів Другої світової війни. Висвітлено результати наукових напрацювань Комісії, що надали оцінку стосовно політики щодо біженців, неактивних рахунків після 1945 р., політики і закону про нейтралітет, проблеми Голокосту і питання політичної відповідальності. Підкреслено, що Міжнародна комісія експертів поставила під сумнів традиційний образ Швейцарії як країни з давніми гуманістичними традиціями, звинувативши країну в порушенні свого нейтралітету під час війни. Зроблено висновок, що результати фінального звіту Комісії Берж'є 2002 р., безсумнівно, ознаменували зміну парадигми історичної пам'яті Швейцарії про Другу світову війну. Цьому сприяло те, що влада країни офіційно визнала нові результати досліджень та здійснила практичні кроки задля виправлення помилок минулого. В результаті – вибілена пам'ять, яка була культивована і захищена упродовж майже п'яти десятиліть, була замінена більш складною та чесною перспективою про події війни.

Звернуто увагу, що результати роботи Комісії досі неоднозначно оцінюються як у швейцарському суспільстві так і в науковому середовищі, маючи прихильників та опонентів, що, в свою чергу, постійно породжує нові дискусії та дослідження.

Ключові слова: Швейцарська Конфедерація, історична пам'ять, Друга світова війна, Незалежна комісія експертів Швейцарії – «Друга світова війна», аналіз, фінальний звіт, зміна парадигми розвитку.

Постановка проблеми. Кожна держава провадить власну політику щодо вивчення минулого і подолання його обтяжливих наслідків. «У побутовому масовому сприйнятті концепція національної історії може виступати або як результат певного компромісу – своєрідного «суспільного договору» еліт, який ґрунтується на врівноваженому тлумаченні етапів та подій минулого, або як форма свідомої чи несвідомої міфотворчості чи зумисної перестановки політичних акцентів з міркувань політичної кон'юнктури. Намагання приховати або стерти з пам'яті «проблемне» минуле призводить до небезпечного перекручування історичних подій та фактів, до суцільного переписування історії.

У більшості успішних демократичних країн історична традиція кінець-кінцем набуває реалістичного

й об'єктивного характеру, що зумовлено професійними критеріями, фаховою відповідальністю науковців, освітньо-виховними потребами та висхідною спрямованістю суспільного розвитку. Коли йдеться про провідні, впливові держави, зацікавлені у поширенні позитивної інформації про себе у зовнішньому світі, то слід наголосити, що їхні державні органи сприяють підготовці узагальнених видань з історії, географії, економіки та культури своїх країн. Такі колективні праці віддзеркалюють виважений підхід авторитетних авторських колективів, який концентрує увагу на найбільш значущих подіях та узагальнених теоретичних висновках» [1, с. 173].

Історія кожної нації, як і життя окремої людини, більш чи менш рівною мірою складається з перемог і невдач. Характер особистості як

і характерні риси нації найкраще проявляються під час або після кризових ситуацій, потрясінь. Зрілий розвиток суспільної свідомості передбачає вихід за межі лінійних усталених моделей поведінки, що означає мовчазне сприйняття соціумом тлумачення влади будь-якого питання, а навпаки – пошук істини, глибинних причин тих чи інших подій, шляхів подолання проблем, що дозволили би зрештою виправити ситуацію шляхом компенсації невдачі або ж підняття «над» нею. «Загалом, масштабні історичні поразки або невдачі є «тестом на міцність» для кожної нації, а здатність реагувати на них адекватно – найкращою ознакою національної зрілості. Натомість докорінна зміна переконань здатна стати й імпульсом до оновлення суспільства, активізації його творчого потенціалу, «перезавантаження» національної історії, дозволяючи написати нову її сторінку «з чистого аркуша». Причому надзвичайно важливе значення для визначення перебігу подій має позиція національних еліт – політичних, інтелектуальних, ділових. Саме вони найчастіше здатні відіграти провідну роль у формуванні суспільної думки з того чи іншого питання» [2, с. 227, 236–237]. Кожне покоління по-новому реконструює і переповідає історичне минуле. Будучи демократичною країною Швейцарська Конфедерація зуміла пройти шлях переосмислення власної історії періоду Другої світової війни та радикально змінити парадигму розвитку історичної пам'яті про вказаний період.

Для України вивчення швейцарського досвіду переосмислення національної історії становить значний дослідницький інтерес. На сучасному етапі для нашої країни узагальнення накопиченого країнами світу досвіду застосування державної політики пам'яті, особливо в контексті аналізу способів досягнення успіхів та врахування невдач є вкрай актуальним та важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальний огляд швейцарської історіографії історії країни в роки Другої світової війни був здійснений нами у першій частині наукової розвідки. В другій частині наукової розвідки приділено увагу джерельній базі, зокрема документам Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (Комісія Берж'є) (1996–2001 рр.). Цінними джерелами для вивчення представленої теми дослідження є проміжні звіти 1997–2000 рр., 25 томів загальних звітів (2001–2002 рр.). Проміжні звіти і резюме до кожного з 25 томів розміщені на офіційному веб-сайті Комісії [3]. Для повного і всебічного розкриття теми вагому роль відіграв остаточний звіт «Швейцарія, націонал-

соціалізм і Друга світова війна» (2002 р., 7 розділів). Цей важливий документ, майже на 600 сторінок, став підсумковим у роботі Комісії і містить головні результати детального наукового пошуку експертів та висновки щодо ключових питань дослідження [4; 3].

Важливою складовою джерельної бази дослідження стали документи: «Вступне слово професора Ж.-Фр. Берж'є на прес-конференції 22 березня 2002», «Декларація Федеральної Ради з нагоди публікації підсумкового звіту «Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна», що також розміщені на офіційному веб-сайті Комісії Берж'є [5; 6].

Загалом інформаційна насиченість джерельної бази є достатньою для проведення дослідження і досягнення поставленої мети наукової роботи.

Вагомим науковим доробком для вивчення обраної теми дослідження, зокрема, і тих змін, яких зазнала політика історичної пам'яті у Швейцарії в результаті роботи Комісії Берж'є, є праця швейцарського історика К. Деюнга «Dissonant Memories: National Identity, Political Power, and the Commemoration of World War Two in Switzerland» [7]. Заслугує на увагу цікава робота з цієї ж проблематики Омс С. з Новоорлеанського університету (США) [8]. В українській історичній науці здійснено ґрунтовний історіографічний аналіз праць Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» в науковій статті Печиборщ В.Ю. [9].

На нашу думку, у вітчизняній історіографії вивчення широкого спектру проблематики історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії є недостатнім. Зазначимо, що окремої праці присвяченої даній проблемі, зокрема, в контексті дослідження причин та суті змін у цій політиці на сьогодні ще не існує.

Мета наукової розвідки – дослідити специфіку змін в парадигмі розвитку швейцарської офіційної політики історичної пам'яті про Другу світову війну у зв'язку з результатами діяльності Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна».

Виклад основного матеріалу дослідження. Історична пам'ять – дієвий важіль впливу на суспільство: може сприяти зміцненню його консолідації, загальнонаціональної ідентичності. Однак зазначений важіль впливу за невірною застосування може призвести до протилежних результатів: зростання соціальної напруги, конфліктогенного потенціалу суспільства та навіть внесення напруження у міждержавні відносини з іншими країнами.

У 1990-х рр. між федеральною владою Швейцарії та впливовими єврейськими організаціями переважно зі США виник конфлікт, що тривав майже 5 років. Американські єврейські організації подали колективний позов проти швейцарських банків, вимагаючи повернути незліченні незатребувані активи, що датуються часами Другої світової війни, та тиснучи на швейцарські банки щодо оприлюднення власників неактивних банківських рахунків. Позов про реституцію від єврейських організацій дав поштовх великій кількості досліджень, проведених в американських та британських архівах. У ході цього конфлікту на шпальтах газет було надруковано низку статей, відбулося багато парламентських слухань, створено значну кількість різних комісій, метою яких було проаналізувати поведінку Швейцарії під час Другої світової війни. Процес широко висвітлювався міжнародними ЗМІ та перебував в центрі міжнародної уваги. Зокрема, слід було раз і назавжди вирішити дві історичні проблеми: про кошти євреїв – жертв геноциду у часи Другої світової війни, що зберігались у швейцарських банках, тобто питання так званих неактивних рахунків – тісно пов'язаного з принципом банківської таємниці, якого дотримувались швейцарські банки, та варіантами його реалізації в ході Другої світової війни та після її завершення, а також проблему операцій з награваним золотом у той самий період між Національним банком Швейцарії та Рейхсбанком Німеччини [9, с. 128–129; 8, с. 42].

Ці події стали причиною для створення Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (Комісія Берж'є). Створена з ініціативи уряду Комісія Берж'є провела надзвичайно серйозну роботу задля відновлення історичної справедливості щодо поведінки країни в 1930–1940-х рр. Тематика доповідей і звітів Комісії, навколо яких зосереджувалась її дослідницька робота в 1996–2001 рр., стосувалася зовнішньоекономічної та гуманітарної політики Швейцарської Конфедерації в роки Другої світової війни [9, с. 133].

На діяльність Комісії парламент Швейцарії виділив 22 млн. швейцарських франків [3].

У 1990-х рр. Швейцарія відчула на собі наслідки як подій Другої світової війни так і того, що уряд упродовж десятиліть намагався замовчувати швейцарське співробітництво з нацистами, купівлю нацистського золота швейцарськими банками, роль Швейцарії як центру викраденого мистецтва, співпрацю з секретними розвідувальними службами, відмову прийняття до країни

єврейських біженців. Як вже зазначалося у першій частині нашої наукової розвідки це проявилось у серйозному зіткненні між офіційною політикою історичної пам'яті та результатами наукових досліджень. Розбіжність не могла вже бути більшою, ніж, як приклад, між офіційно схваленим образом взірця доброчестності – коліски Червоного Хреста і звинуваченнями, які зображали країну як свідка, спостерігача Голокосту, що наживається на чужих стражданнях. Міфи про суворий нейтралітет країни, «Національний редут», отождолення образу Швейцарії з образом доброго самарянина були остаточно розвінчані. Новий образ швейцарського минулого часів Другої світової війни у 1990-х рр. став жорстким тривожним дзвінком для швейцарської нації та породив глибоку кризу ідентичності. Ж.-Ф. Берж'є, описуючи ідеологічно-моральний клімат у Швейцарії того періоду, зазначив, що швейцарці вже не могли осмислити свою історію і стали дезорієнтованими, і як наслідок – все це знайшло своє відображення в безпрецедентній кризі швейцарської совісті [8, с. 43–44].

В той самий час швейцарське суспільство було дуже здивоване цими новими дебатами, не зважаючи, що ці проблеми вже детально висвітлювалися в окремих історичних дослідженнях, і тепер це вже були не просто кілька швейцарських істориків і журналістів, які зосереджувалися на болючих питаннях воєнного минулого, і кого можна було назвати марксистом або проігнорувати [7, с. 60].

Однак, не зважаючи на вище викладене, можна стверджувати, що в середині 90-х рр. ХХ ст. Швейцарська Конфедерація доволі швидко та достойно відреагувала на міжнародні звинувачення у невідповідності її політики у воєнні роки заявленому нейтральному статусу, створивши спеціальну Комісію. Головні проблеми, зазначені вище, стали підґрунтям звинувачень на адресу влади Конфедерації та, як наслідок, створення і роботи Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна».

З одного боку створення спеціальної комісії нагадувало метод, яким користувався швейцарський уряд раніше – замовлення звітів (Біла книга Нефа 1945 р., звіт К. Людвіга 1957 р., звіт Е. Бонжура 1962 р.), що надавав йому перевагу у контролі над історичною пам'яттю упродовж десятиліть. Проте враховуючи той факт, що уряд неодноразово успішно здійснював спроби формування та контролю історичної пам'яті, і спричинив кризу 1990-х рр. Але ця Комісія була іншою,

оскільки, по-перше, вона була міжнародною комісією істориків, по-друге – до її складу ввійшли фахівці з банківських активів епохи Голокосту та провідні експерти з нацистської економічної та фінансової політики [8, с. 44–45].

Комісія була міжнародним органом з президентом, чотирма членами з Швейцарії та чотирма з інших країн (Велика Британія, Ізраїль, Польща та США), усі з яких були призначені на підставі їх професійного досвіду. В Комісії працювало близько 30 наукових асистентів у Швейцарії. Також були дослідницькі групи в США, Німеччині та Польщі. До складу Комісії не входили представники швейцарської влади чи зацікавлених груп інтересів. Будучи незалежним органом його члени виконували свій дослідницький мандат у повній академічній автономії. Уряд Швейцарії зобов'язався опублікувати звіти Комісії в повному обсязі [3].

До складу Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» входили: Ж.-Фр. Берж'є – голова Комісії (Швейцарія), В. Бартошевський (Польща), С. Фрідлендер (Ізраїль), Г. Джеймс (США), Х. Янц (США), Г. Крайс (Швейцарія), Ж. Пікар (Швейцарія), Я. Таннер (Швейцарія), Д. Тюрер (Швейцарія), М. Велті (Швейцарія) [3].

«Робота Комісії була визначена за 6-ма напрямами досліджень:

1) міжнародні відносини, які включають швейцарську зовнішню політику в цілому й зовнішньоекономічну політику зокрема;

2) історія фінансового сектора і його окремих галузей та суб'єктів (банків, страхових компаній, посередників, суб'єктів державного управління);

3) сфера трансферів капіталу, пов'язаних з розвитком відносин з Німеччиною, Італією, Францією (Віші);

4) комерційні та промислові підприємства, пов'язані з зовнішньоекономічною, військово-економічною політикою та політикою в сфері зайнятості;

5) політика стосовно біженців та іноземців у 1933–1952 рр.;

6) позиція центральної влади Швейцарії в післявоєнний період» [9, с. 129].

Упродовж 1997–2000 рр. Комісія опублікувала низку проміжних звітів, які представляють основні напрями її досліджень [3].

В 2001–2002 рр. Комісія Берж'є представила власні остаточні результати роботи у 25 томах. Їх зміст – це матеріали і результати наукових напрацювань, які зібрав колектив вчених по всіх заяв-

лених перед початком роботи напрямах. Окрім виконання дослідницьких завдань, у роботах представлений аналіз джерел з швейцарських і зарубіжних державних та приватних архівів. Ці видання представляють унікальну відправну точку для поглибленого всебічного вивчення даної епохи у Швейцарії та за кордоном після завершення роботи Комісії [3].

19 грудня 2001 р. закінчився мандат і Комісія була розпущена. 22 березня 2002 р. було оприлюднено й подано на розгляд Федеральної Ради остаточний звіт «Швейцарія, націонал-соціалізм і Друга світова війна», а також останні сім дослідницьких робіт [3].

В першому розділі (вступі) до підсумкового звіту описано, як у середині 1990-х рр. визначення ролі Швейцарії у Другій світовій війні стало темою міжнародної дискусії, а також стан дослідження теми на сучасному етапі. Зазначено про особливий статус Комісії, а саме надання їй 1996 р. на 5-ти річний термін безпрецедентного привілейованого доступу до архівів від федерального уряду. Розділ другий присвячений дослідженню національного і міжнародного виміру швейцарської історії в міжвоєнний період та період 1939–1945 рр., коли стали можливими злочини нацизму. Третій розділ звіту стосується дослідження політики Швейцарії щодо біженців. Дослідники Комісії критично оцінили статистичні дані щодо прийняття і відмов для біженців з попередніх досліджень (проміжний звіт «Швейцарія і біженці у нацистську епоху» грудень 1999 р.). В четвертому розділі проаналізовано зовнішньоторговельні зв'язки швейцарських компаній і/або їхніх дочірніх підприємств та їхні операції з активами, головним чином у зоні нацистського впливу. В п'ятому розділі проаналізовано предмет дослідження з юридичної точки зору, зокрема діяльність уряду Швейцарії часів Другої світової війни крізь призму юридичних аспектів: політику щодо біженців, дипломатичний захист швейцарських євреїв, проживаючих за кордоном, політику нейтралітету, питання пограбованого золота, пограбованих культурних цінностей та торгівлі цінних паперів, проблему неактивних рахунків. Шостий розділ присвячено праву власності на майно жертв нацистського режиму в період після завершення війни, проаналізовано спроби вирішення проблеми в 1946 та 1962 рр. У сьомому розділі надано оцінку поведінці швейцарських діячів тих часів, які приймали відповідні рішення у політиці, економіці, законодавстві Швейцарії стосовно невинно потерпілих від нацистського

режиму, критично переосмислено історіографію теми періоду «холодної війни». Отже, Комісія підсумовувала результати дослідження та надала оцінку стосовно політики щодо біженців, неактивних рахунків після 1945 р., політики і закону про нейтралітет, проблеми Голокосту і питання політичної відповідальності. В той самий час, Комісія висловила своє заперечення тезі, що Швейцарія нібито затягувала війну [3; 4].

Результати болісного звіту Комісії Берж'є 2002 р., безсумнівно, ознаменували зміну парадигми в історичній пам'яті Швейцарії про Другу світову війну.

22 березня 2002 р. на прес-конференції під час виступу голови Комісії Ж.-Фр. Берж'є було підбито підсумки роботи цього органу і зазначено, що завдання експертів полягало в тому, щоб пролити світло на певний суперечливий або недостатньо проаналізований період історії Швейцарії, період, в який виявилось, що країна, тобто її політична влада та ті, хто приймали економічні рішення, можливо, занедбали свої обов'язки. Наголошено, що фактично, їхнє дослідження вказало на три сфери, в яких були виявлені недоліки, навіть досить кричущі, у виконанні цих обов'язків [5].

Перша – політика швейцарського уряду та його кантонів щодо біженців. Це, безумовно, найделікатніша сфера, оскільки вона стосується життя тисяч людей. Комісія визнала, що ця політика була надмірно обмежувальною. Є факт того, що значній кількості людей, чие життя було в небезпеці, було відмовлено без потреби. Також у тих, кого прийняли, не завжди поважали людську гідність. Стверджується, що влада знала, яка доля чекає жертв і, що більш гнучка й великодушна позиція не призвела б до нестерпних наслідків ні для суверенітету країни, ні для рівня життя її громадян. Саме в цьому контексті Комісія підтримала твердження, можливо, провокаційне за формою, але, тим не менш, відповідне фактам: політика щодо біженців швейцарської влади сприяла найжорсткішій з нацистських цілей – Голокосту [5].

Голова Комісії Ж.-Фр. Берж'є зазначив, що друга сфера стосується поступок, які Швейцарія і частина бізнесу зробили державам Осі. Видатний історик підкреслив, що ніхто не може поставити під сумнів те, що ці поступки були необхідними: від них цілком очевидно залежало економічне та політичне виживання Швейцарії. Це може здатися суперечливим, але певний ступінь співпраці з нацистською економікою становив елемент опору могутньому сусіду і являв собою складову стратегії національної оборони.

Акцентовано, що взагалі не було випадків, коли їхнє дослідження виявило будь-яку співпрацю, яка могла б ґрунтуватися на ідеологічній мотивації чи певному типі симпатії до нацистського режиму як з боку державних установ, так і з боку швейцарських компаній. Бізнес бачив шанс отримати прибутки; інші, як і сама держава, розглядали свої дії як умову виживання. Однак співпраця не відповідала суворому дотриманню нейтралітету Швейцарії. Звернуто увагу, що обов'язки, встановлені законом про нейтралітет, виглядають як викривлені. Найяскравішими прикладами є так звані кредит на мільярд франків, поставки федеральних військових матеріалів і відсутність належного контролю за залізничним рухом між Німеччиною та Італією [5].

Порушення мали місце в експорті та неналежному контролі за транзитом військових матеріалів, а також у наданні позик Німеччині та Італії для використання у воєнному господарстві. Швейцарія часто ховалася за своїм нейтралітетом, і цей самий нейтралітет був неналежним чином використаний для виправдання не лише прийнятих рішень в усіх сферах, а й бездіяльності з боку Держави [8, с. 47].

Відзначено, що нарешті, третя сфера відповідальності, яка була виконана не належним чином, стосується питання реституції після закінчення війни. Ні Швейцарська Конфедерація через свої недосконалі законодавчі положення, ні приватний сектор промисловості, банки, страхові та транспортні компанії, художні галереї та музеї не надали цьому питанню належного значення, своєчасно вживаючи заходів, необхідних для того, щоб повернути законним бенефіціарам володіння своїми активами. Стверджується, що причина цього недоліку не була зловмисною, і не мала на меті отримати вигоду з нещастя жертв. Перш за все, це було через недбалість і невизнання проблеми. Ця політика призвела до існування проблеми, що має назву «активи без спадкоємців» або «неактивні рахунки» і, яка лежить в основі претензій на майно [5].

Проте зазначені вище питання, не були єдиними, які намагалася з'ясувати Комісія. З цими питаннями пов'язано багато інших, наприклад, використання близько 11 000 примусових робітників на швейцарських виробничих підприємствах, розташованих у нацистській Німеччині, маскуванні німецьких та італійських інтересів, транзит нацистських коштів та ін. Голова Комісії Берж'є підкреслив, що окреслені проблеми не вирішені в остаточній мірі. Дослідження потрібно

продовжувати. Відтепер воно має виходити за межі національних горизонтів і проводитися в загальносвітовому масштабі. Адже більшість питань, які виправдано заслуговують на увагу, байдужі до національних кордонів і вони мають уникати окремих точок зору, властивих певній окремій зацікавленій нації, натомість потребують комплексного підходу для пошуку шляхів їх дослідження та вирішення [5].

Після представлення остаточного звіту діяльності Комісії і виступу її голови професора Жана-Франсуа Берж'є Федеральна Рада цього ж дня – 22 березня 2002 р. відреагувала, оприлюднивши документ під назвою «Декларація Федеральної Ради з приводу публікації остаточного звіту Незалежної комісії експертів: «Швейцарія – Друга світова війна» [6].

Федеральна Рада подякувала голові Комісії Ж.-Фр. Берж'є, швейцарським та іноземним експертам, а також дослідницьким співробітникам за високу якість і широкий спектр їхньої роботи, виконаної в умовах, які не завжди були легкими.

У згаданому вище документі зазначено, що політична влада Швейцарії вважає, що нинішнє та майбутнє покоління швейцарців мають бути краще поінформовані про поведінку їхньої країни в той період світової історії, коли головні людські цінності були під страшною загрозою. Хоча низка історичних досліджень уже опубліковано, ці болочі питання залишаються відкритими і потребують подальшого вивчення і роз'яснення [6].

Підкреслено, щоб отримати більш чіткі відповіді щодо минулого, необхідно було забезпечити повну незалежність, а також найвищий ступінь прозорості роботи Комісії, тому її членам були надані для роботи державні та приватні архіви, а результати досліджень опубліковані в повному обсязі. Таким чином, Швейцарія може бути впевненою в зусиллях, які вживаються для кращого розуміння власної історії. У цьому контексті Федеральна Рада прийняла до відома остаточні результати роботи Комісії. Тепер усі громадяни Швейцарії, особливо науковці та вчителі, мають сформулювати власну думку, обговорити та доповнити результати [6].

У Декларації Федеральної Ради відмічено, що Комісія вказала на те, що політичні лідери Швейцарії не завжди реагували на гуманітарні потреби того часу. В основному це стосується політики Швейцарії щодо біженців. Той факт, що Швейцарія надала притулок більшій кількості переслідуваних людей, ніж відмовила, не пом'якшує її відповідальності ні перед тими, хто був дис-

крімінований у результаті штампу «J», ні перед тими, кому вона відмовила і кинула на невимовні страждання, депортацію, смерть. Федеральна Рада усвідомила ті помилки, за які вона принесла свої вибачення в 1995 р. Однак в Декларації чітко вказано на те, що дослідження Комісії дало можливість експертам відкинути три серйозні звинувачення, які були зроблені щодо поведінки Швейцарії упродовж досліджуваного періоду, і зробити наступні висновки: економічні відносини Швейцарії з Третім Рейхом не затягнули війну; через територію Швейцарії не пройшов жоден депортаційний поїзд; і образ швейцарської банківської системи, яка побудувала своє багатство на активах жертв нацистського режиму, не ґрунтується на фактах [6].

Звернуто увагу на те, що дослідження Комісії встановили явні випадки недбалості після війни щодо реституції власності. Федеральна Рада висловила жаль щодо всіх тих осіб, які постраждали від наслідків цього і сподівається, що заходи, вжиті за останні кілька років, сприятимуть виправленню цих помилок і випадків недбалості [6].

Зазначено, що у швейцарських банках було проведено розслідування безпрецедентного масштабу для виявлення незатребуваних активів. Опубліковано три списки рахунків, позовні вимоги щодо цих рахунків розглядаються в арбітражному суді. Подібна процедура проводиться і в страховій галузі. Швейцарська Конфедерація також вжила заходів щодо реституції власності в трьох сферах: незатребувані активи, які були виявлені упродовж 1960-х рр., але були сплачені до фонду; депозитні рахунки колишніх біженців; нагробовані витвори мистецтва. Крім того, швейцарська бізнес-спільнота та Національний банк Швейцарії внесли близько 300 млн швейцарських франків до гуманітарного фонду. Нарешті, щоб підвищити рівень обізнаності про права людини та зробити внесок у запобігання расизму та боротьбу з ним, Федеральна Рада – у відповідь на звіт Комісії про біженців у 1999 р. – створила кредитну лінію у розмірі 15 млн швейцарських франків упродовж п'яти років. Проектний фонд уже підтримує багато ініціатив у цій сфері [6].

В Декларації підкреслено, що своєю роботою Комісія сприяла кращому розумінню швейцарської історії. Федеральна Рада висловила сподівання, що висновки Комісії будуть сприйняті широкою аудиторією і закликала громадян Швейцарії подумати над безцінним роз'ясненням їхнього минулого, водночас визнаючи, що минулі помилки неможливо повністю виправити, наголосила на кращому

усвідомленні зобов'язань перед сьогоднішніми жертвами [6].

Криза 1990-х рр. призвела до того, що Швейцарія виплатила мільярди швейцарських франків компенсації жертвам Голокосту, які постраждали від швейцарського небажання оприлюднити тисячі незатребуваних активів, розміщених у швейцарських фінансових установах під час війни. Це призвело до різкої зміни парадигми історичної пам'яті про війну. Вибілена пам'ять, яка була культивована і захищена упродовж майже п'яти десятиліть була замінена більш складною та чесною перспективою про події війни [8, с. 47].

Підсумовуючи, варто зазначити, що «результати роботи Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» мали значні наслідки як для змін у самосвідомості швейцарського суспільства, так і для формування іміджу Швейцарії в очах світового співтовариства. Фактично, Комісія Берж'є поставила під сумнів традиційний образ Швейцарії як країни з давніми гуманістичними традиціями, і тим більше надала докази на користь звинувачень країни в причетності до Голокосту. Положення підсумкового звіту Комісії досі неоднозначно оцінюються як серед пересічних швейцарців так і серед науковців, що постійно породжує все нові й нові дискусії та дослідження» [9, с. 132-133].

Після оприлюднення результатів Комісії Берж'є з'явилися праці швейцарських науковців, які намагалися критично оцінити результати її роботи. В цьому контексті нашу увагу привернула праця Ж.-К. Ламбелета. Дослідник за допомогою статистичних підрахунків стверджував, що експерти перебільшили провину Швейцарії у наслідках війни 1939-1945 рр., а також відстоював точку зору про те, що закриття швейцарського кордону у 1938 та 1942 рр. мало незначний вплив на ситуацію із біженцями у Європі, оскільки, за окремі дні було зроблено близько сотні відмов [10].

Результати цієї Незалежної комісії експертів розглядалися багатьма представниками суспільства як офіційно переглянута історія держави, оскільки Комісія була створена самим урядом. Багато лівих політиків, інтелектуалів і журналістів визнали цю еволюцію новим історичним образом, тоді як національні консервативні політики та представники воєнного покоління висловлювали різку критику. Особливо військові ветерани вбачали обговорення швейцарської політики щодо євреїв і економічне співробітництво з державами Осі як насмішку з їхнього обов'язку під час війни. Підтримані правими політиками, ветерани роз-

критикували те, що більшість істориків, які досліджували військовий час народилися після 1945 р. і тому були не в змозі зрозуміти ситуацію воєнного часу [7, с. 60].

К. Деюнг зазначає, що використовуючи концепцію німецьких дослідників Я. і А. Ассманн щодо аналізу вшанування пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, можна констатувати, що відбулася суттєва зміна в культурній пам'яті після закінчення «холодної війни». До кінця 1980-х рр. уряд Швейцарії підтримував офіційний образ минулого, який підкреслював незалежність Швейцарії та здатність захищати країну військово. Згодом стало зрозуміло, що в епоху глобалізованої економіки не можна було ігнорувати тиск такої країни, як Сполучені Штати Америки або організації міжнародних євреїв щодо перегляду власного минулого. Крім того, влада усвідомлювала, що традиційний історичний образ був перешкодою для інтеграції Швейцарії в міжнародні організації на кшталт ООН або ускладнював відносини з Європейським Союзом. Це пояснює готовність уряду встановити незалежну комісію істориків і прийняти, навіть неохоче, результати історичних досліджень, які до того часу вона ігнорувала. Це ознака того, що факт вшанування пам'яті воєнних років, навіть якщо вони є виразною, відмінною національною особливістю – завжди залежать від еволюції в міжнародній політиці. Центральна точка нового погляду на історію Швейцарії була такою, що Швейцарія не була невинною країною під час Другої світової війни, оскільки мала економічне співробітництво з владою держав Осі та здійснювала антисемітську політику щодо єврейських біженців. Після закінчення «холодної війни», стало політично та економічно необхідно включити травматичну пам'ять про Голокост до культурної пам'яті країни. Багато членів покоління воєнного часу не могли зробити так. Це призвело до суперечностей між комунікативною пам'яттю покоління воєнного часу та модифікованою культурною пам'яттю, яка була схвалена в результаті нових історичних досліджень [7, с. 61].

Окремо слід зазначити про проект усної історії – «Archimob». Мета Archimob (є аббревіатурою від «Архіви мобілізації») полягає у спробі зрозуміти, що пережили представники воєнного покоління в період 1930-1945 рр. і як вони запам'ятали цей період через півстоліття. У період з 1999 по 2001 рр. було взято інтерв'ю у понад 500 свідків Другої світової війни. Опитувані належали до різних груп населення, зокрема це були солдати, домогосподарки, робітники на фабриках,

фермери, комуністи, єврейські біженці, польські учасники, швейцарські євреї. Співбесіди тривали понад дві години і знімалися на відео. Матеріал більше 1 тисячі годин свідчень надав можливість створити серію документальних фільмів, дві книги – одну французькою та одну німецькою мовами, а також мультимедійну виставку – «L'Histoire c'est moi», що гастролювала кількома швейцарськими містами. Інтерв'ю, проведені дослідниками проєкту «Archimob» показали, що покоління воєнного часу є набагато менш однорідним, ніж завжди припускалося, хоча більшість свідків висловлювали свою незгоду щодо останніх історичних робіт про Швейцарію в роки Другої світової війни [7, с. 61-62].

К. Деюнг вказує, що комунікативна пам'ять багатьох представників генерації періоду війни складається з двох рівнів. Перший рівень передає образ об'єднаної нації, що чинить опір. Цей образ був домінуючим у публічній сфері упродовж тривалого часу і був важливим моральним ресурсом для багатьох швейцарців під час війни. Це пояснює чому вони захищають цей образ, навіть якщо знають, що реальність за цим образом була більш дискусійною, ніж було визнано публічно упродовж десятиліть. Другий рівень складають особисті спогади, які часто суперечили офіційній пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, тому розповідалися лише в приватній або напівприватній співбесіді. Для багатьох представників воєнного покоління було цілковитим шоком бачити, що саме ці суперечливі спогади ставали заголовками національних та міжнародних газет. Вони все ще сприймали пропаганду воєнного часу: «Wer nicht schweigen kann, schadet der Heimat» («Той, хто не вміє мовчати, шкодить власній країні») [7, с. 63-64].

Висновки. Підсумовуючи, слід зауважити наступне. Звичайно головною ціллю Швейцарії у період 1939-1945 рр. було збереження державного суверенітету країни в умовах глобального збройного конфлікту, також була потреба утримання традиційних економічних зв'язків з країнами, які брали участь у війні. Головними інструментами для досягнення цієї мети стали гнучка зовнішня політика, створення широкомасштабного плану оборони країни у разі нападу на неї та мобілізація всіх наявних у державі збройних сил, кредитна політика для забезпечення потреб власної економіки, розробка і запровадження загальнодержавної ідеології «духовна оборона».

Задля підтримки і виправдання перелічених вище напрямів діяльності влади, а також для зміц-

нення національної ідентичності та консолідації, підтримки іміджу країни за кордоном у другій половині ХХ ст. уряд Швейцарії та ключові військові діячі, історики доклали значних зусиль, щоб інтегрувати швейцарське минуле часів Другої світової війни в сконструйований і добре захищений національний нарратив. Наріжним каменем у збереженні стала історична пам'ять про війну з образом Швейцарії як нейтральної, добре укріпленої, гуманітарної країни в серці Європи. З роками інтелектуали, митці та молоде покоління істориків намагалися відтворити більш реалістичну та правдиву картину ролі Швейцарії під час війни. І лише наприкінці 1980-х рр. швейцарські міфи на вказану тематику були розвіяні. Саме завдяки цьому стали можливими виважені оцінки та пам'ять про національну історію. Цей підхід вимагає особливого почуття відповідальності за власне минуле.

З деконструкцією національних міфів про роль країни у Другій світовій війні та розкритті частини власної історії, що суперечить самооцінці швейцарського суспільства, Швейцарія, здавалося, втратила частину своєї ідентичності.

Варто зауважити, що найбільше постраждала у 1990-х рр. національна гордість країни. Швейцарці надзвичайно пишаються своєю країною, її процвітаням, природною красою та відносною ізольованістю від світу. Десятиліттями вони культивували власну громадянську культуру, як важливий чинник розбудови демократичної, правової держави та високі стандарти життя. Те, що сталося в 1996 р., розкололо націю на два табори: самозвані «патріоти», які дотримувалися старих міфів, та «прогресисти» (або на думку окремих осіб – «зрадники»), хто прийняли темніші аспекти швейцарського минулого [8, с. 49].

Міжнародна комісія експертів звинуватила країну в порушенні свого нейтралітету та нехтуванні його гуманітарним обов'язком під час війни. Швейцарія повинна була знайти спосіб, як жити з пам'яттю про своє минуле і як включити її у свою національну самосвідомість. Влада Швейцарії зуміла знайти підходящий спосіб, що проявився в офіційному визнанні нових результатів досліджень, здійсненні практичних кроків задля виправлення помилок минулого і, як наслідок, – зміні парадигми офіційної національної історичної пам'яті про Другу світову війну. Важливо те, що критичні висновки Незалежної експертної комісії Швейцарії – «Друга світова війна» про роль Швейцарії в 1939-1945 рр. посприяли відкритим дискур-

сам про минуле країни. В цілому звіти Комісії Берж'є нарешті стали великим кроком на шляху Швейцарської Конфедерації до прийняття свого складного й неоднозначного минулого пері-

оду Другої світової війни. Завдяки проведенням заходам в історичній політиці в Швейцарії поступово сформувався громадський консенсус щодо винесення уроків з минулого.

Список літератури:

1. Толстов С. В. Концепція державного становлення та розвитку США в контексті політико-ідеологічних суперечностей. *Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті* : збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А. І. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 172–195.
2. Вознюк П. Ф. Фактор поразки в національній історії та колективній пам'яті. *Консолідуючий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості* : збірник наукових праць / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф., Кудряченка А. І. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 227–239.
3. Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE). URL: <https://www.uek.ch/en/>
4. Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War: Switzerland, National Socialism, and the Second World War. Final Report. Pendo Editions, Zurich, 2002, 597 p.
5. Introductory speech by Jean-François Bergier at the press conference of 22nd March 2002. *Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE)*. URL: <https://www.uek.ch/en/>
6. Declaration of the Federal Council on the occasion of the publication of the final report of the “Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War” (22nd March 2002). *Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE)*. URL: <https://www.uek.ch/en/>
7. Dejung Ch. Dissonant Memories: National Identity, Political Power, and the Commemoration of World War Two in Switzerland. *Oral History*. Autumn 2007. P. 57–66.
8. Ormes S. A Masterable Past? Swiss Historical Memory of World War II. An Honors Thesis. 2011. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/303944158.pdf>
9. Печиборщ В. Ю. Контраверсійні теми в історії Швейцарської Конфедерації періоду Другої світової війни (історіографічний аналіз праць Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна»). *Сторінки історії*. Вип. 39. Київ : НТУУ «КПІ», 2015. С. 126–134.
10. Lambelet J.-Ch. Kritische Würdigung des Bergier-Berichts „Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus“. *Sweizer Monatshefte : Zeitschrift für Politik, Wirtschaft, Kultur*. Band (Jahr): 80 (2000). Heft 3. URL: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=smh-002%3A2000%3A80%3A%3A704>

Mudriievska I.I. FORMATION AND CHANGE OF THE PARADIGM DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL MEMORY ABOUT THE WORLD WAR II IN SWITZERLAND (PART TWO)

In the first part of the scientific research, serious contradictions between the official politics of memory about the World War II and the results of unbiased research of scientists, the work of journalists and artists in the Swiss Confederation were studied. The article revealed that most of the post-war historical myths had been dispelled by the end of the 1980s, and this had provoked a serious crisis of historical memory, but not a change in the paradigm of its development.

In the second part of the scientific research, it is emphasized that the Swiss Confederation in the 1990s reacted quite quickly and worthy to international accusations of the discrepancy of its policy during the war years with the declared neutral status by creating the Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (Bergier Commission) (1996-2001). The reasons for the creation, composition and research directions of the Bergier Commission are studied. It is noted that the task of the experts was to analyze the controversial period of the history of Switzerland during the World War II. The results of the scientific research of the Commission, which provided an assessment of refugee policy, unclaimed assets after 1945, policy and law of neutrality, Holocaust issues, and the issue of political responsibility are highlighted. It is emphasized that the International Commission of Experts questioned the traditional image of Switzerland as a country with ancient humanistic traditions, accusing the country of violating its neutrality during the war. It is concluded that the results of the final report of the Bergier Commission in 2002 undoubtedly marked a paradigm shift of the historical memory about the World War II in Switzerland. This was facilitated by the fact that the country's authorities officially recognized the new research results and took practical steps to correct the mistakes of the past. As a result, the whitewashed memory that had been cultivated and protected for almost five decades was replaced by a more complex and honest perspective on the events of the war.

It is noted that the results of the Commission's work are still ambiguously evaluated both among Swiss society and scientists, having supporters and opponents, which, in turn, constantly generates new discussions and research.

Key words: *Swiss Confederation, historical memory, World War II, Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War, analysis, final report, change of the paradigm development.*

Олійник М.А.

Українська академія друкарства

СТАНОВИЩЕ ДАВНЬОРИМСЬКОЇ АРМІЇ В 1-Й ЧВЕРТІ I СТ. ДО Н.Е.

У статті здійснено спробу проаналізувати стан армії Стародавнього Риму – від початку Союзницької війни (91 р. до н. е.) до першого тріумвірату (60 р. до н. е.). Підкреслено роль воєн даного періоду, які вплинули на подальший розвиток військової системи Риму, а також внесок воєначальників (Сулла, Помпей, Лукулл та інші), що доклалися до реформування пізньореспубліканського війська. Їх зростаючі впливи були помітними не лише у політичному житті Риму, а й у серед вояцьких мас. Згадано проблему професійності та пролетаризації римського війська, яка дотепер залишається дискусійною в середовищі дослідників республіканської армії. Римська армія того часу ще не було професійною, адже обов'язковий набір (*dilectus*) військовозобов'язаних (*adsidui*) залишався, а професійними вояками можна називати лише невеликий прошарок військових, які бачили себе лише на полі бою, а не за плугом чи з мотикою, обробляючи свої наділи. Розглянуто деякі соціальні, етнічні та політичні аспекти функціонування Пізньої Римської республіки, які допоможуть краще вникнути в переломний для неї період. Без них важко було б зрозуміти появу тих змін, які спричинили появу в майбутньому професійного війська. Перша чверть I ст. була насичена подіями в історії Риму, особливо тими, що стосувалися військової справи. Зміни в останній торкнулися не лише організаційних питань, а й соціальних, етнічних та політичних, які були нерозривно пов'язані з військом. Структура римської армії починає змінюватися – але не кардинально різко, а поступово, плавно, перетворюючи міліційну армію у професійну. Часті, фактично безперервні війни сприяли цьому процесу і це продовжувалося й пізніше, з виходом на політичну та військову арену таких постатей, як Цезар та Октавіан, які використали військо для того, щоб прийти до влади у державі.

Ключові слова: армія, легіони, *dilectus*, Помпей, Сулла.

Постановка проблеми. Мало дослідників звертають увагу на період після так званих «реформатрських ініціатив Гая Марія», применшуючи ту роль, яку відіграли наступники арпіната у розвитку римської армії. Полководці I ст. до н. е. не менше доклалися до появи нововведень та змін у війську, ніж Сципіон Еміліан, Рутилій Руф чи Гай Марій. Важливим було продемонструвати суспільно-політичне тло, на фоні якого відбувалися згадані перетворення за участі Сулли, Помпея та інших визначних постатей римської історії схилку Республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень, присвячених даній проблемі, виділимо монографію французького дослідника Франсуа Кадю «Уявна армія. Пролетарські солдати в римських легіонах в останньому столітті Республіки» (2018) [16]. Ф. Кадю підкреслює той факт, що вивчення пізньореспубліканської армії ускладнене низкою причин на відміну, наприклад, від періоду принципату, особливо, за останнє десятиліття [16, р. 20]. Частину

своєї роботи він присвятив розвінчуванню міфу про «псевдореформу Марія», та більше уваги у ній вчений приділив спростуванню тез про «пролетаризацію» римської армії та масову добровільність при комплектуванні легіонів у I ст. до н. е. В «L'armée imaginaire» доведено, що соціальні середовища, з якого походили легіонери, були різними, але переважали саме *adsidui*, а не *proletarii* чи *capite censi*. Опираючись на численні джерела, Ф. Кадю підтверджує той факт, що абсолютна більшість вояків була в змозі забезпечити себе усім необхідним для проходження військової служби в рядах легіонів. В 2023 році вийшла стаття авторства М. Олійника і М. Пасічника «Проблема професійності та реформи у війську Стародавнього Риму в 1-й пол. I ст. до н. е.» [7]. У ній дослідники звертають увагу на такі елементи професійності в середовищі римських військових, що вже з'явилися в I ст. до н. е., як вишкіл, тривала безперервна служба та постійна військова практика [7, с. 154]. Також історики окреслили саму проблему існування професійної армії на схилку

Республіки – чи вона вже була професійною, чи все ще залишалася традиційною, тобто з практичною міліційною набору [7, с. 154–155].

Метою нашої роботи є комплексне дослідження становища армії Стародавнього Риму в 90–60-х рр. I ст. до н. е.

Виклад основного матеріалу дослідження. Союзницька війна (90–88 рр. до н. е. – далі усе датування років – до н. е. – прим. Авт.), мала значний вплив на соціальну та етнічну складову римських легіонів – переважно, завдяки вливанню в їх ряди колишніх «не римлян»-союзників – італіків.

Взаємовідносини Риму з італійськими союзниками були напруженими протягом всього II ст. до н. е. і загострилися в період гракханських реформ (133–123 рр.). Основною вимогою соціів було надання їм римського громадянства, на що сенат не погоджувався. В 95 р. був прийнятий *lex Licinia-Mucia de civibus redigendis*, згідно якого *latini* та *italici* були змушені покинути Рим і відправитися до своїх общин (Cic. Sest. 30; Schol. Bob. 129 Stangl; Cic. Balb. 48, 54; Cic. De off. 3.11.47; Asc. 67–68 с.). Закон Ліцинія-Муція був спрямований також проти мігрантів, які отримали *per migrationem et censum*, тобто *Civitas Romana*. Причому, вони не лише виганялися з Риму, а й позбавлялися римського громадянства, яким раніше володіли згідно *ius migrandi*. Останній також міг бути відмінений в 95 р., можливо, зважаючи на скарги правлячих кіл латинських общин через міграцію та депопуляцію. Також *lex Licinia-Mucia* регулював отримання *Civitas Romana* представниками італійських *socii*. Звичайно, це було на руку союзницькій аристократії (*principles Italicorum populorum*), але аж ніяк простим італікам (*contra – Gabba*) [23, р. 110]. Діодор Сицилійський та Квінт Асконій Педіан прямо говорять про цей закон як про одну з причин початку Союзницької війни (Asc. 68C; Diod. Sic. 37.2). Після смерті Марка Лівія Друза, який обіцяв надати римське громадянство (*rogatio Livia de sociis civitate danda*) усім союзникам, останні наважилися на збройне повстання (App. BC. 1.38.169) [23, р. 113–114].

На початку Союзницької війни обидві протиборчі сторони мали у своєму розпорядженні чималі людські ресурси (в англійській літературі – *roman manpower – прим. авт.*), та підрахунки вчених різняться у кількісному співвідношенні сил. Еміліо Габба та Віктор Смірін стверджували, що на початку бойових дій союзники могли виставити військо, по кількості порівнянне з римським – по 200 000 з обох сторін [9, с. 470; 23, р. 110]. Теодор Моммзен пише

про 100 000 [4, с. 255]. Пітер Брант говорить про 15 набраних римлянами легіонів, а це – 75 000 чоловік [14, р. 436]. Причому, римляни здійснили набір романізованих галлів в Цизальпійській Галлії, яким займався Квінт Серторій (App. BC. 1.42; Plut. Sert. 4.1) [4, с. 255]. У зв'язку з тим, що відпало багато союзників, римляни задіяли допоміжні підрозділи навіть з віддалених країв – іберійців, нумідійців та греків (CIL. 12.864-866; Liv. Epit. 72) [36, с. 59]. В римській армії також були ті союзники, які не примкнули до заколотників – *arma non seperant*. Якщо взяти до уваги співвідношення загальної чисельності римських громадян і чисельність латинів та інших союзників ще до війни (згідно даних Веллея Патеркула та досліджень Клода Ніколе – прим. авт.), то воно буде 1 до 2 (Vell. Pat. 2.15.2) [42, р. 604]. Доля італійських контингентів в римському війську сягала не більше 40% (з яких латинів – 27%), максимум – 60%, а в кавалерії – 75% [21, р. 431; 42, р. 604]. Пітер Брант пише про 272 000 італіків, які могли служити у війську (це дані дослідника на кінець 80-х рр. I ст. – прим. авт.) [14, р. 445; 18, р. 26]. Т. Моммзен говорить про 400 000 придатних до військової служби римських громадян та 600 000 союзників [4, с. 245]. Адам Зьолковський доводить, що збільшення кількості союзників в рядах армії Риму (більше 50%) відбулося або в часи гракханських реформ або дещо пізніше [54, с. 310]. Майкл Кроуфорд стверджує, що в часи воєн за участі Гая Марія, чисельність союзницьких контингентів була в два рази більшою, ніж римських [19, с. 138]. Такі ж дані подає й В. Смірін [9, с. 470]. Про це повідомляє й Веллей Патеркул, на дані якого, можливо, й посилалися вищезгадані історики (див. вище). Кількісну перевагу римських військ над повсталими в роки Союзницької війни можна мотивувати тим, що не усі *socii* примкнули до повстанців. Це стосується, наприклад, майже усіх латинських колоній (окрім Венузії), муніципальна аристократія яких займала магістратури і володіла римським громадянством, а також італійських общин північної Кампанії, Етрурії, Умбрії та грецьких міст південної Італії [4, с. 250; 10, с. 229]. Навіть з огляду на перевагу в живій силі, Рим мав серйозні проблеми з військовими кадрами, адже був позбавлений значної кількості піхотинців та більшості кінноти [26, р. 295].

Союзників мобілізували згідно *formula togatorum*, тобто призивали до лав війська усіх військовозобов'язаних союзницьких общин (Liv. 22.57.9-10; 27.9.9-11; 29.15.1-13, 37.7; 34.56.3-7;

61.8.6-8; Polyb. 2.23.9; 6.21.4-5). До цього слід додати традиційно міцні багаторічні зв'язки латинів і Риму, що пов'язано з географічною, політичною, мовною та культурною близькістю. За іншими підрахунками, після поразок римлян, – а це перша половина 90-х рр. (App. BC. 1.44; Liv. Per. 73; Vell. Pat. 2.16.4; Flor. 2.6.11; Eutrop. 5.3.2; Oros. 5.18.14.), італіки мали чисельну перевагу. Саме через цю причину римляни почали робити спроби надавати громадянство лояльним союзникам (прийняття *lex Calpurnia* і *lex Iulia de civitate latinis et sociis danda*) (Vell. Pat. 2.16.4; Cic. Balb. 21; Gell. NA. 4.4.3; ILS. 8888). Ці кроки кількісно збільшили римське військо [36, s. 47, 58–62, 66–82].

Війна формально закінчилася перемогою Риму, фактично – італіків. Вона була надзвичайно жорстокою та руйнівною для півострова [8, с. 211–214]. Її перебіг та наслідки були болісно сприйняті в римському суспільстві, називаючи війну радше, громадянською, а не Союзницькою (Flor. 2.3.18; App. BC. 1.34; Vell. Pat. 2.16.4). Загинула велика кількість жителів Італії, в першу чергу з числа колишніх союзників (Vell. Pat. 2.15.2). Боротьбу продовжували лише самніти та лукани до 82 р., примкнувши до табору маріанців, але й вони з часом інтегрувалися в політичну структуру Римської держави [9, с. 471; 38, с. 157–158]. Чисельне чоловіче населення залишилося без домівок та роботи, знаходячи себе лише у війську – поповнюючи ряди майбутніх клієнтських армій, стаючи *Sullani*, *Valeriani* та *Fimbriani* (див. нижче – прим. вт.), залишаючись байдужими до цінностей громадянина та поступово перетворюючись на військових професіоналів [33, р. 48]. Скарбниця була спустошена війною, про що свідчить продаж священного майна у 88 р. для ведення війни проти Мітрідата, на суму 9 000 фунтів золота (App. Mithr. 22) та інші надзвичайні міри (Oros. 5.26-27). Прибутки римських землевласників значно постраждали від військових дій, коли їхні володіння потрапили до рук ворогів. Сама держава, значною мірою, залежала від Кампанії як джерела провіанту для армії під час війни.

Римське громадянство поширилось майже на усю Італію (окрім *Gallia Cisalpina*) та означало повну перебудову республіки на основі муніципіїв [10, с. 230–231; 23, р. 149–150]. Та нам важлива інша складова наслідків цієї війни, а саме трансформація римської армії внаслідок надання *Civitas Romana* італікам. І хоча цей процес розтягнувся до середини I ст., вже по закінченню військових дій закони стосовно громадянства мали

значний вплив на легіонерів – колишніх *socii*. Адже останні не воювали за незалежність (хіба що, можливо, саміти на чолі з Понтієм Телезіном – прим. авт.), а за рівні громадянські права з римлянами (Bringmann, 2010: 230). З останнього випливає й відміна для них *tributum*, сплачувати який римські громадяни перестали ще в 167 р. [1, с. 122; 46, р. 226; 54, с. 310]. *Formula togatorum* також стає неактуальною, адже жителі союзницьких общин стали повноцінними римськими громадянами. Отримання римського громадянства ставало для італіків своєрідним захистом, «щитом» від беззаконня римських урядників [4, с. 242–243] з огляду на право на оскарження (*provocare ad populum*) [39, с. 61]. Воно гарантувало рівноправну участь в розподілі військової здобичі та процесі колонізації [1, с. 100–101; 10, с. 224–225]. Звичайно, що римляни все ще продовжували з погордою ставитися до своїх нових братів по зброї – вже в рядах легіонів (є свідчення про брутальне і жорстоке ставлення до італіків, принаймні до 70-х рр. I ст. – прим. авт.), та процес «зрівняння» вже був запущений [6, с. 266; 54, с. 310]. Чисельність громадян, вписаних у ценові списки зросла з 394 000 до 963 000, а отже вся Італія стала монолітним плацдармом для рекрутування вояків у ряди легіонів [10, с. 231; 14, р. 13; 33, р. 48; 37, с. 164–165]. Політико-правова межа, яка дотепер розділяла італіків та римлян на території Апеннін та була розмитою за межами півострова, починає вже зовсім зникати (Cic. Pro Balb. 8.21; Cic. Pro Arch. 4.7; App. BC. 1.49.53; Vell. Pat. 2.16.17; Aul. Gell. 4.4.3) [9, с. 470]. Таким чином, система союзницьких військ припинила своє існування після надання італікам прав римського громадянства в 90 і 89 рр. Починає зникати й дискримінація та утиски стосовно грошових та земельних роздач, нагород. Ними нагороджували союзників у два рази менше, ніж у римлян (Liv. 41.13.8, 42.4.3-5); навіть колоністи-латини отримували землі в три рази менше, ніж римські громадяни (Liv. 42.4.4). На нашу думку, надання *Civitas Romana* латинам та італікам через ряд законів (*lex Iulia de Civitate Latinis et Sociis Danda*, *lex Plautia Papiria de Civitate Sociis Danda*, *lex Roscia*) було незворотнім процесом, який розтягнувся на довгий час – від 90 р. до 49 р. і рано чи пізно мав би статися. Незважаючи на це, ним часто маніпулювали для досягнення власних цілей і воно відтягувалося через різні причини, в першу чергу, внаслідок традиційного консерватизму більшої частини римських політичних еліт. Надання громадянства стало компромісним рішенням задля

забезпечення миру та припинення кривавої, безглуздої війни. За нею настав період інтегрування нових громадян в римське політичне життя і, найважливіше, в свідомість квіритів.

Згадаємо ще одну форму набуття римського громадянства, а саме формулу *virtutis ergo* (Fest. 73) або *virtutis causa* (Cic. Pro Balbo. 16.37), що надавалося за відвагу на полі бою або за багаторічну вірну службу (Krawczuk, 1963: 5). Відомо, що вперше її застосував Гай Марій, надавши громадянство двом когортам камеринців-сабінян в 101 р., під час битви при Верцеллах (Cic. Pro Balbo. 20.46, 22.50; Plut. Mar. 28.2; Val. Max. 5.2.8). Також до цієї практики вдався Помпей Страбон, коли відповідно до *lege Iulia de civitate latinis et sociis danda* винагородив громадянством кінну турму (30 чоловік) іберійців (CIL. I². 709 = VI. 37045; ILS. 8888) [2 с. 69; 36, s. 5, 22–41, 45–46, 57]. Без сумніву, як і твердить сам дослідник цього явища, Александер Кравчук, ці міри по наданню *Civitas Romana* були прийняті, скоріш за все, з метою пропаганди, зважаючи на особливі обставини часу (війна з кимврами, Союзницька війна). Це був своєрідний спосіб вираження нових відносин з італіками та жителями республіки, які продемонстрували свою особливу звитягу і довели вірність Риму. Пасажі Цицерона у творі «Промова на захист Луція Корнелія Бальба» свідчать про часті випадки дарування воєначальниками римського громадянства ще від кінця II ст. (Cic. Pro Balb. 2.6, 3.7, 8.19, 8.21, 10.25–27, 13.31, 14.32, 18.43, 20.47, 21.48, 22.50–51) [36, s. 10–12]. Та це не було автоматичним привілеєм полководця. Кожен командував повинен був отримати таку правомочність спеціальним законом [36, s. 151–152, 167–168].

Звертаючись до такої проблеми, як вербунок до легіонів, професор Ноттінгемського університету Джон Річ зазначає, що в I ст. мобілізація до війська здійснювався не в усіх, а лише в деяких регіонах Італії. Вербувальники (*conquistores*), відправлялися у провінцію й там набирали призовників згідно *tabulae ioniorum*. Та, як ми вже зазначали, від цієї практики могли відійти в силу різних обставин, в першу чергу, внаслідок виснажливих для держави воєн 80-х рр. I ст. (App. BC. 1.86; Plut. Crass. 6) [1, с. 101, 142; 7, с. 157–158; 43, р. 328, 330]. Причому, традиційна система вербунку (*dilectus*), на той час залишалася основною для поповнення війська [16, р. 126–127, 144–145].

Завдяки античним авторам, нам відомі й інші методи вербунку легіонерів. Наприклад, Аппіан пише про вербунок «...діючи дружнім обходжен-

ням, страхом, грошима та обіцянками» (App. BC. 1.86) та Плутархом «...одних одразу заманювали грошима, других обіцянками, третіх лестощами та вмовляннями» (Plut. Sull. 28) [1, с. 142]. Могли застосовувати й інші – як, наприклад, залякування, – та це ілюструє загальну картину, так би мовити, «боротьби за військову силу». Хоча й наведені вище способи більше стосуються переманювання вояків з ворожого табору сулланськими легіонерами, аніж повноцінним набором, бачимо, що воєначальники не гребували нічим задля поповнення рядів свого війська.

Тривалим залишається дискурс навколо добровільності проходження служби та обов'язкового набору в першій половині I ст. У монографії вже згаданого французького спеціаліста по республіканському війську Франсуа Кадю детально розглянуто дану проблему. У ній вчений відстоює тезу про традиційний набір (*dilectus*) протягом всього I ст. військовозобов'язаних *adsidui*, які були здатні забезпечити себе необхідним військовим спорядженням [16, р. 295]. Дослідник підкреслює, що легіони Пізньої республіки склалися з молодих новобранців – *iuniores* (*tirones*) та досвідчених ветеранів-добровольців – *euocates* [16, р. 148–150]. Автор доводить, що через невелику кількість джерельних даних важко кількісно оцінити зростання чисельності незаможних (*proletarii*) у війську. Тобто, джерела, на його думку, недостатньо ілюструють організаційні питання стосовно функціонування армії. Знаємо, що пролетаріїв мобілізували лише при надзвичайних ситуаціях – мається на увазі набір *milites tumultuarii* (*subitarii*). Ф. Кадю виключає можливість відмови від набору за переписом згідно *tabulae ioniorum* (див. вище), адже це не засвідчено античними авторами, а отже, є лише припущенням, здогадкою [16, р. 296–298]. Також надто мало збереглося надписів з поховальних стел воїнів того часу, а отже важко судити про їхнє соціальне становище та достаток [16, р. 307–308]. Часто дослідники, – як доводить французький вчений, – були схильні ототожнювати добровольців у війську (*uolones*) з «потенційними професіоналами», хоча й існували інші способи набору – наприклад, процедура *euocatio*, згідно якої консул запрошував на службу вояка, який вже завершив свою службу і отримав почесну відставку [16, р. 251]. До речі, історик вважає помилковим тлумачення сучасними вченими пасажу Діона Кассія про *euocatio* (Dio Cass. 45.12.3) і вважає його анахронізмом [16, р. 250–251]. Ф. Кадю робить висновок, що протягом першого століття, особливо після Союз-

ницької війни, легіонерська служба продовжувала бути визначальною для ідентичності вояків як римських громадян [16, р. 409–418].

По різному вчені трактують проблему професійності римської армії [7, с. 158–159]. Наприклад, Лукас де Блої стверджує, що професіоналізм римських армій пізньої республіки ніколи не був професіоналізмом найманців, а був професіоналізмом добровольців (*volones*), які часто поступали на військову службу. Ці вояки брали участь в багатьох походах, а отже їхній професіоналізм був професіоналізмом щорічної військової практики та рутини. Римська республіка не мала професійних армій у сучасному розумінні, а розпоряджалася військами, кістяк яких (маються на увазі легіони – прим. авт.) складався з власних громадян. Деякі з них, через тривалу військову службу за межами Італії, перетворилися на згуртовані гомогенні групи, що перебували під значним впливом своїх командирів [11, р. 30; 53, р. 28].

Річард Едвін Сміт зробив припущення, що в I ст. існувало два типи військ – «постійні» у провінціях, сформовані, переважно, для несення гарнізонної служби та «надзвичайні» – для протидії конкретним загрозам. Останні перебували під командуванням Марія, Сулли, Помпея та інших значних воєначальників того часу [50, р. 11 off.].

Переходячи до розгляду сулланської реформи, насамперед звернемо увагу на її передумови. У надзвичайних випадках передбачалася можливість або поєднання декількох невійськових посад, або продовження військових повноважень (*prorogare*). Нерідко траплялося, що головування в обидвох категоріях судів у столиці ввірялося одному претору, а ті столичні справи, які підлягали віданню консулів, доручалися міському претору. Зате, за зрозумілими причинами, намагалися по можливості не допускати об'єднання декількох військових командувань (посад) в одних руках. В цьому контексті дотримувалися правила, що у військовій владі (*imperium*) не може бути перерви; тому, коли завершувався встановлений законом термін, вона все ж таки юридично не припинялася, поки не прибував наступник і не приймав командування. Іншими словами, консул або претор – командуючі військом (Aul. Gell. 10.15.4), мали право і були зобов'язані продовжувати виконувати свої обов'язки й після закінчення терміну їх повноважень, якщо не з'явився наступник (див. нижче). Вплив сенату на цей розподіл службових обов'язків полягав у наступному: в силу закону, від сенату залежало – залишити в силі існуючі правила, за якими шість преторів (Сулла збіль-

шив їх до восьми – прим. авт.) розподіляли між собою 6 (чи 8) спеціальних відомств за жеребком, а на консулів накладалися несудові справи на континенті, або ж виправляти те чи інше відхилення від цього правила. Так, наприклад, сенат міг доручити консулу яке-небудь особливо важливе, в певний момент, військове командування у віддаленій провінції або ж включити його в коло розподілених обов'язків виконання екстраординарних військових чи судових доручень. Це могло бути командування флотом (як, наприклад, у випадку з Помпеєм – див. нижче – прим. авт.), або ведення важливого кримінального слідства. При цьому сенат міг дозволити об'єднання в одних руках декількох функцій та продовження терміну повноважень (див. вище). Але в таких випадках сенат мав право лише розмежувати функції консулів або преторів, але не вказувати, яка особа повинна виконувати те чи інше повноваження. Його надання, переважно, проходило шляхом погодження між відповідними посадовими особами або методом згаданого вище жеребкування [4, с. 386–387]. Також, у провінціях, кількість яких збільшувалася, виникала нагальна потреба робити ротацію для нормального функціонування там військ. Виходячи з цього, було впроваджено нововведення – арміями у провінціях перестали командувати обрані консули, яким надавалися магістратські повноваження на один рік. Натомість, туди почали призначатися проконсули.

Суть військової реформи Корнелія Сулли полягала в тому, що вища військова влада (*imperium maius*) (Aul. Gell. 13.15.10) відокремлювалася від громадянської (*potestas*) [8, с. 232]. Формально, військом розпоряджалися коміції, які вручали *imperium* виборним магістратам, але фактично даний інститут завдяки Суллі опинився в руках сенату [7, с. 159].

Робін Сігер вважає малоімовірними ініціативи Сулли щодо видання закону про те, що консули чи претори повинні були залишатися у столиці до закінчення терміну своїх повноважень на посадах. Хибним, – стверджує британський історик, – є й припущення, згідно якого збільшення чисельності преторів з шести до восьми призначалося для того, щоб усіх намісників провінцій можна було змінити наприкінці кожного року. Обґрунтована необхідність, – військова чи адміністративна, – виникала доволі часто, але навіть й без такої необхідності діючі намісники нерідко залишалися у своїх провінціях два й більше років. В будь-якому випадку, така система могла би працювати лише тоді, коли б закон

зобов'язував кожного магістрата після закінчення терміну займання цивільної посади очолити провінцію. Але в дійсності такого зобов'язання не було і ніхто магістратів до цього не примушовав. Насправді, Сулла обмежив діапазон дій, які намісник вправі був зробити без дозволу сенату та народу. Намісник не мав права покидати провінцію за власною ініціативою, виводити військо за її межі, вести війну та був зобов'язаний покинути провінцію протягом тридцяти днів (див. вище) після прибуття наступника [49, р. 201]. Вже в 52 р. був прийнятий закон, який вимагав п'ятирічної перерви між магістратурою в Римі та службою у провінції [33, р. 56]. Такі важливі кроки ніби й відмежовували виборну державну посаду від військової, але коли на політичну сцену виходив честолюбний полководець зі значними військовими силами, його мало стримував страх перед судом чи інше покарання. Навпаки, така перспектива його ще більше могла підштовхувати до відкритого виступу проти влади [49, р. 202]. А це й можна було неодноразово спостерігати вже після смерті Сулли.

Як слушно зауважили британські дослідники, тривалі командування, надані народними зборами чи сенатом чи перебування у віддалених провінціях, сприяли незалежним від уряду в Римі діям полководців. Згадаймо, наприклад, закон Манілія (див. нижче), згідно якого Помпей мав право оголошувати війну і підписувати мир без участі центральної влади. Небажання консультуватися з сенатом штовхало полководців до пошуку легких шляхів добивання власних цілей у внутрішньополітичній сфері, – часто шкідливих для держави, проте на думку самих воєначальників, легітимних та правильних [20, р. 771]. Аргіра Ігнатенко зазначає, що часта зміна командувачів під час воєн відкидалася самою логікою обставин, а консули, відправлені на театри військових дій, вже після закінчення року повноважень, перетворювалися в проконсулів. Наприклад, в ході військових кампаній першої половини I ст., – а майже усі вони були затяжними, – військо від вищих магістратів переходило під командування промагістратів, а консули які щороку змінювалися, залишалися в результаті, так би мовити, «не при справах» [1, с. 179].

Повертаючись до становища армії Середньої та Пізньої республіки, звернемося до тези Лоуренса Кеппі, який пише, що сприймати її лише як ополчення громадян буде несправедливо. Це означає применшувати її бойовий потенціал, невірно трактувати роль командування, військових ліде-

рів. Археологічні розкопки, проведені на території військових таборів довели нам, що з такою ретельністю побудови укріплень не справились би прості ополченці, міліційне військо [33, р. 30, 51, 53]. Можливо, воно й не було ще повністю професійним, але засади професійності в ньому були вже міцно вкорінені. Ознаки професійності, як пише Л. Кеппі, римляни здобули вже давно – з часу Другої Пунічної війни та бойових дій в Іспанії в II ст. [33, р. 38]. А. Ігнатенко доводить, що професійність римського війська закріпилася саме за Сулли і в результаті його політики вона отримала подальший розвиток. Дослідниця наводить апіанівську характеристику султанського війська, як «відданого», «добре вишколеного», «слухняного та енергійного». З цього випливає, що легіони диктатора мали деякі ознаки професійного війська, у якому відданість авторитетному полководцю змінила відданість державі [1, с. 183]. Нам важко з цим погодитися, адже до цього доклався не лише Сулла, а ознаки професійності з'явилися ще наприкінці III ст., про що говорить й сама А. Ігнатенко, а отже суперечить сама собі [1, с. 181]. Також невірним, на нашу думку, є її трактування військової присяги (*sacramentum militare*) не державі в особі консула, а полководцю. Вона надто драматизує це явище, відсилаючись до 83 р. – часу відправки легіонерів до Італії [1, с. 180–181]. Насправді, це був епізодичний момент, який не повторювався до приходу до влади Октавіана, а легіонери тоді оголосили Суллу імператором, що неодноразово траплялося в римській історії (Plut. Sull. 21).

Вчені все ще не можуть дійти згоди щодо системи нумерації легіонів в першій половині I ст.; мало зрозумілою залишається її послідовність. Безсумнівно, кожен легіон отримував своє число, відповідно до послідовності їхнього творення в тому чи іншому році. Можливо, нумерація змінювалася щороку, адже комплектування військ коригувалося відповідно до поточних потреб – держави чи воєначальника. Відомо, що цифри з I по IV були зарезервовані для консульських армій, якщо їм довелося б набирати легіони [33, р. 56]. П. Брант припускає, що в провінціях було шість легіонів під номерами V–X. Ті кулі до пращ, що були знайдені в Аскулумі із зазначеними номерів показують, що легіони з нумерацією IV, IX, XI і XV брали участь в облозі цього міста в 90–89 роках [14, р. 376 off.]. На жаль, в нас немає точної інформації по присвоєнню номерів, адже надто мало епіграфіки з цієї проблеми та інформації в античній історіографії.

Дослідник республіканського війська Майкл Сейдж стверджує, що з вливанням італіків в ряди легіонів, ті одразу ж ставали важкоозброєними легіонерами, а вже допоміжні легкоозброєні частини стали виключно комплектуватися з числа неіталійських народів. У подальшому, в ході постійних воєн та частого використання у військових діях підкорених племен, легіонна піхота залишається виключно римською та італійською за своїм національним складом. Іноземці служили лише як легкоозброєні та кіннотники. Ця монополія на важку піхоту мала практичне підґрунтя. Римські еліти вбачали у службі в легіонах (тут, командування саме громадянами – sic!) можливості для подальшої кар'єри – вже на політичному поприщі. Інша можлива причина – психологічна, згідно якої лише Рим та його громадяни мали право на військову перемогу. Окрім вищезазначеного, римляни та італійці протягом сотень років виробили свою тактичну систему – способи шиккування, відповідно до потреб ведення бою, володіння відповідною зброєю тощо. Цього не знали і не могли повторити народи за межами півострова. Використання неіталійських народів як важкоозброєних піхотинців вимагало тривалої підготовки, значних фінансових затрат на переозброєння та обладунки у великих масштабах, а це було неможливим в умовах безперервних воєн I ст. [46, р. 231]. Існує й інший погляд на проблему легкоозброєних велітів. Не усі вчені погоджуються на те, що *velites* зникають з рядів легіону. Триває дискусія щодо існування легкоозброєних вояків в рядах легіонів протягом усього I ст. Так, наприклад, Пауль Ердкамп, опираючись, скоріш за все на тези Лоуренса Кеппі, доводить, що внаслідок вливання союзників в ряди легіонів, зникають *velites* й *alae sociorum*, яких замінюють негромадяни з підкорених країв – Іспанії, Галлії, Балеарів, Нумідії та Криту [17, р. 88; 22, р. 292; 33, р. 48]. Протилежними до тверджень П. Ердкампа, Л. Кеппі та М. Сейджа, є аргументи Ф. Готьє, який у своїй нещодавній праці, уважно вивчаючи джерела, спробував довести, що легка піхота з римських громадян витримала випробування часом (Югуртинська, Союзницька та громадянські війни) і продовжувала існувати аж до військової реформи Августа. Вона могла відрізнитися від велітів з класичного опису Полібія (Polyb. 6.21-22), можливо, навіть, була реорганізована в деякий спосіб, але не була розпущена в результаті певних реформ [24].

Стосовно легіонної кінноти, то вона завжди була елітарним підрозділом з молодих замож-

них громадян, підтримкою вищого та середнього офіцера. Після Союзницької війни відкрився доступ до лав громадянської кінноти і для італіків, а це не могло подобатися сенаторам, які бажали нейтралізувати певні владні повноваження нових громадян будь якими можливими способами [40, р. 110]. Звідси випливає й боротьба за обмеження зарахування італіків до восьми триб, а не тридцяти п'яти, і тривале стійке упередження до *homines novi* у політиці (App. BC. 1.53; Flor. 2.20.2). Було б дивним, якщо римський нобілітет не хотів обмежити політичну владу італійців, надаючи їм доступ до такого важливого джерела престижу та потенційної політичної влади як громадянська кавалерія (*equites Romani*). Можна зробити висновок, що все ж певна невелика кількість громадян проходила службу в легіонній кавалерії. Частина з них служила задля кар'єри, як середній та вищий офіцерський склад. Проте основну масу кавалеристів вже склали вихідці з Іспанії, Галлії та Африки. Хоча, навіть, і ці допоміжні підрозділи очолювали декуріони з римським громадянством [6, с. 270–272].

Важливим елементом функціонування римської військової машини завжди залишалася муштра і тренування. Останнім не гребували й командуючі та воєначальники пізньої республіки. Наприклад, військовий історик Веґетій, цитуючи Саллюстія, пише про Помпея, який перед походом в Іспанію проти Серторія, багато часу приділяв вправам і виучці власного війська. Та й сам полководець не гребував займатись зі своїми воїнами: «Зі спритними він змагався в стрибках, з швидкими – в біганні, із сильними – у боротьбі...» (Veget. 1.9).

У I ст. з'являються й приватні («клієнтські») армії. Причина їх появи криється у політичних амбіціях, честолюбстві, власному збагаченні полководців [30, с. 85–86]. Один з таких прикладів – набір війська Гнеєм Помпеєм у 83 році [7, с. 164].

Кар'єра Помпея розпочалася не традиційно по відношенню до римських правових інститутів, а всупереч правил *cursus honoum* (йому тоді виповнилося 23 роки *прим. авт*), адже отримав командування легіонами в такому молодому віці (Plut. Pomp. 6.3). Коли Сулла повернувся до Італії у 83 р. після укладення миру з Мітрідатом, Помпей приєднався до нього зі своїми легіонами. Перший легіон він набрав із своїх клієнтів в Ауксими, що у Піценумі (App. BC. 1.80). Переважна більшість вояків у ньому була клієнтами його батька, Помпея Страбона (Caes. BA. 22; Vell. Pat. 2.29.1; Dio Cass. 30-35.107.1). Відомо, що в цей час у Піцені

знаходилися *conquistores* консула Гнея Папірія Карбона, які вербували вояків для маріанської армії по усій Італії (App. BC. 1.76; Plut. Pomp. 6). Проте їхня мобілізація в Піценумі не мала значного успіху [2, 77–78]. Це пояснюється організаторськими здібностями і кмітливостю Помпея, який зумів не лише повернути контроль над клієнтами свого батька, а й змобілізувати у своє військо піценів та захопити контроль над припасами та спорядженням, зібраними агентами Карбона [2, с. 80; 51, р. 26]. Всього, молодим воєначальником було набрано три легіони (App. BC. 1.80; Liv. Per. 85) [4, с. 353; 14, р. 442; 28, 38; 51, р. 26]. Військові, залучені цією особистою ініціативою, були озброєні та екіпіровані за власні кошти Помпея: «Ὅτω καταλείμας ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ τρία τάγματα τέλεια, καὶ τροφήν πορίσας καὶ σκευαγωγὰ καὶ ἀμάζας καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν παρασκευήν» (Plut. Pomp. 6.6). Дійсно, перш ніж долучитись до Сулли, він придбав припаси, транспортні засоби та інший необхідний реманент («καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν παρασκευήν») (Plut. Pomp. 6.6). Плутарх повідомляє, що він стягував війська «в доброму порядку» («κατὰ κόσμον»); це може означати, що він тримав збір *ex censu*, але це навряд чи було так. Більш детальний погляд на текст, як твердить Ф. Готье, говорить про те, що «κατὰ κόσμον» більше стосується призначення офіцерів, а не набіру солдатів (Plut. Pomp. 6.3) [25, р. 134]. На думку Плутарха, Помпей був начебто мотивований зібрати військо бажанням не сприйматися як жебрак, який просить про допомогу. Він не хотів виглядати так, нібито шукає прихистку на боці Сулли, а скоріше хотів постати перед ним як такий, хто робить послугу Суллі (Plut. Pomp. 8.1) [25, р. 134]. Його поведінку можна прив'язати до висловлювань Красса щодо важливості утримування армії власним коштом – якщо є бажання бути зарахованим до числа найвидатніших громадян. Помпей діяв аналогічно настановам Красса, коли дізнався, хто стікається до табору Сулли: «Ὅρων δὲ τοὺς ἐπιφανεστάτους καὶ βελτίστους τῶν πολιτῶν ἀπολείποντας τὰ οἰκεῖα καὶ πανταχόθεν εἰς τὸ Σύλλα στρατόπεδον ὥσπερ εἰς λιμένα καταθέοντες, αὐτὸς οὐκ ἠξίωσεν ἀποδράς οὐδὲ ἀσύμβολος οὐδὲ χηρῶν βοήθειας, ἀλλὰ ὑπάρξας τινος χάριτος ἐνδόξως καὶ μετὰ δυνάμεως ἐλθεῖν πρὸς αὐτόν» (Plut. Pomp. 6.1). Крім того, коли Сулла поспішив на допомогу молодому полководцю, який мав стикнутися з ворожими військами, Помпей наказав своїм офіцерам озброїти (*ἐξοπλίσειν*) і вишикувати своє військо (Diod. 38.9). Він сподівався, що таким чином справить тільки найкраще враження на Луція Корнелія і в цьому не

помилився – Сулла присвоїв Помпею звання імператора (App. BC. 1.76; Plut. Pomp. 8.2; Val. Max. 5.2.9). У 82 р. Помпей перед походом на Сицилію отримує надзвичайні повноваження – *imperium pro praetore*, не займаючи перед цим ні одної магістратури в Римі. На Сицилії вже солдати вшановують його титулом *imperator* (Plut. Pomp. 12.3). Після успішного походу, молодий полководець добивається від Сулли триумфу і отримує титулатуру *Magnus*. Її, згідно Плутарха, Помпею надали легіонери ще на Сицилії (Plut. Pomp. 13) [49, р. 197; 51, р. 45–46]. Безпрецедентно, адже він усього цього досягнув у віці до 28 років. В 77 р. Помпей відбуває до Іспанії у статусі «*non pro consule, sed pro consulibus*», тобто з повноваженнями не одного проконсула, а двох консулів (замість обраних на цей рік консулів – Гая Скрибонія Куріона та Децима Брута, які не бажали вплутуватися у війну проти Квінта Серторія – прим. вт.) (Sall. Hist. 2.98.4) [48, р. 210]. Помпей тоді, протягом сорока днів, зумів зібрати військо з 30 000 чоловік – а це 5-6 легіонів та 1 000 кавалеристів (Oros. 5.23.9). Росс Кован припускає, що таку кількість вояків Помпей зумів зібрати завдяки своїй численній клієнтелі [18, р. 22]. В 67 р. надзвичайні повноваження були йому надані вже через коміції для боротьби з піратами. Згідно закону народного трибуна Авла Габінія (Dio Cass. 36. 23–24), Помпей, вже як проконсул, був наділений імперіумом, який поширювався на усе Середземне море, острови і прибережну смугу (*lex de uno imperatore contra praedones instituendo, lex de piratis persequendi*). Наступного року, вже згідно *lex Manilia* (Vell. Pat. 2.33), у своє розпорядження полководець отримав п'ятнадцять легатів та двох квесторів (пізніше їх чисельність збільшилася до двадцяти, а то й до двадцяти п'яти – App. Mithr. 94 – прим. авт.), кожен з яких мав преторський імперіум. Це дозволяло легатам діяти самостійно в районах, віддалених від проконсула, але під його началом (App. Mithr. 94; Cass. Dio. 36.7.1-2; Plut. Pomp. 25.3-6) [34, с. 91; 41, с. 81; 51, 78–80]. Також Помпей отримав право набрати 120000 війська і флот з 500 кораблів, розпоряджатися державною казною (144 млн. сестерціїв), доходами провінцій і засобами клієнтських держав [1, с. 172].

Повертаючись до практики фінансування армії з власних доходів чи самостійного набору, без дозволу на це органів влади, то можна з впевненістю стверджувати, що це була незаконним. У джерелах ми не знаходимо свідчень про подібні набори легіонів у попередні часи. Використання приватних грошей для фінансування армій сенат

не міг схвалювати лише тому, що це полегшувало фінансування воєн і унезалежнювало назначуваних командувачів легіонів. Стосовно появи цього явища після Союзницької війни, то це можна пояснити певною, можливою домовленістю з вищими державними органами, адже казна була значно спустошена і така практика могла б полегшити навантаження на неї. Лише згодом, з розвоєм протистоянь періоду громадянських воєн, заможні полководці могли проводити це без відома сенату, що сприяло поступовому руйнуванню традиційного *dilectus ex classibus*, згідно якого кожен громадянин служив за власні кошти відповідно до свого достатку. Це змінило саму суть військової служби та ведення воєн в цілому і сенат стає відігравати все меншу роль у контролі над цими процесами [25, р. 136–137].

Стосовно мобілізаційних ініціатив Помпея, основу війська якого склали клієнти Гнея Помпея Страбона, то він пішов слідами свого батька. Ще Рональд Сайм писав, що Страбон: «...використовував свої впливи та військо задля приватних цілей» [52, s. 28], а «...провінції і армія були джерелом клієнтів та взаємних зобов'язань, необхідних у політиці» [52, s. 32]. Розпочавши вербунок у рідному Піценумі, Помпей Страбон не лише залучав до війська громадян зі своїх маєтків, а й жителів Транспаданської Галлії (*Gallia Transpadana*). Саме він провів *lex Pompeia de Transpadanis* (Plin. NH. 3.138; Asc. 2-3), за яким було даровано латинське громадянство тим, хто мешкав по іншу сторону Паду [51, р. 14]. Відомі й зв'язки Помпея Страбона з провінційною іспанською клієнтелою, яка веде свій початок ще від його батька, Квінта Помпея, який воював в Іспанії. Та все таки першим, хто зумів набрати приватну армію, був Мінацій Магій (*Minatus Magius Aeculanensis*) – прапрадід Веллея Патеркула, який в часи Союзницької війни організував набір легіону з вірних Риму гірпінів (Vell. Pat. 2.16.1-3), що походили від самнітів [32, р. 31]. Таким чином, ми стверджуємо, що Страбон був не першим, а одним з перших (поряд із Суллою – прим. авт.), хто створив так звану «клієнтську» армію, яка складалася з шести легіонів [14, р. 440]. В подальшому, саме такі війська демонстрували чи не найбільшу боєдатність та стійкість.

Згадаймо, що окрім Помпея, для Сулли власним коштом сформували невелике військо Красс (Plut. Crass. 6.1) та Метелл (App. BC. 1.80; Cass. Dio. 30-35.102.7) [10, s. 242-243; 19, s. 158; 51, s. 192 note 27]. З джерел нам відомі й чисельні загони народного трибуна Публія Сульпіція (App.

BC. 1.55-56; Ascon. 25 C; Plut. Mar. 35.2; Plut. Sull. 8.2) [4, с. 278; 49, р. 168]. Відмітимо, що не усі дослідники підтримують тезу про існування «клієнтських» армій, вважаючи помилкою приписувати таким військам лояльність лише до своїх командирів, а не до республіки та її цінностей [45, р. 632]. А. Ківні, наприклад, доводить, що у подібних арміях 80-х років I ст. клієнти командувачів (Помпей, Красс, Метелл Пій) становили лише деякий відсоток і це ніяк не означає, що вони складали більшість живої сили набраних легіонів [32, s. 31]. Британський дослідник зазначає, що «клієнтські» армії – виключення з правил: їх набирали у випадку крайньої небезпеки для держави [32, s. 33]. Про клієнтелу, як важливу складову відносин між полководцем та його військом, згадував ще Рональд Сайм [52, s. 15]. Не підтримували його висновків, за словами А. Ківні, вже сучасні історики і сам вчений [32, s. 30–31]. Адже солдат не обов'язково мав бути клієнтом, щоб впевнено отримати заслужену ним здобич. Відмовити йому в цьому могло бути великою помилкою і мати негативні наслідки як, наприклад, випадок із Лукуллом [27, s. 138–139; 32, s. 31]. Ф. Готьє говорить про своєрідну конкуренцію між тогочасними воєначальниками, які демонстрували у такий спосіб свої фінансові можливості, набираючи та екіпіруючи війська за власний кошт. Разом з тим, вони при цьому ігнорували майновий ценз, сприяючи поступовому занепаду традиційного *dilectus ex classibus*, відповідно якого кожен громадянин служив відповідно до свого статку [25, р. 136].

Окремо слід виділити вербунок, який проводив Луцій Катіліна, досвідчений і вмільний військовий (Cic. Cael. 4.12), в 63 р. Щоб створити свою армію, він скористався борговою проблемою мешканців Італії, навіть султанських ветеранів. Як зазначає М. Сейдж, не потрібно особливо виділяти останніх, адже у сільській місцевості проживала велика кількість колишніх вояків, і не лише тих, хто служив під знаменами Сулли (*Sage, 2010:245*). Всього, ним було набрано приблизно 7 000 чоловік, хоч на початку він зібрав лише 2 000 своїх прихильників (Sall. Cat. 56.1-2) [32, s. 32, 101–102]. Як стверджує П. Брант, методи організації легіонів Катіліною в 63 р. могли бути типовою практикою набору того часу [14, р. 688]. Саллюстій повідомляє, що спочатку Катіліна формував когорти у відповідності до чисельності наявних воїнів, а вже по мірі поповнення своєї армії прихильниками та добровольцями (*uolones*), рівномірно розподіляв їх по підрозділах (Sall. Cat. 56.2). Зважаючи на те, що легіон того часу складався з 5 000 – 6 000 чоловік,

а Саллюстій говорить про набрані два легіони, які були недоукомплектованими, – когорти в них мали таку ж чисельність, як і центурії – близько 100 чоловік [3, с. 155–156; 18, р. 16]. Без сумніву, Катіліна просто використовував їх усіх задля своїх інтересів. Важливим було й те, що вони знайшли такого лідера, за допомогою якого могли б збагатитися (Sall. Cat. 21.1-2). Звичайно, це був незаконний спосіб рекрутування, адже він не мав на це ніяких повноважень, привласнивши собі повноваження консула (contra – Covan) [18, р. 15–16]. Та ще більш протиправною була основна мета цього політичного діяча – змова проти держави (Cass. Dio. 37.30.2). М. Фаща підкреслює, що *uolones* Катіліни, як і деякі ветерани Сулли стали зручним знаряддям в руках амбітних політиків [28, с. 39].

Феноменом того часу є бойовий шлях двох фімбрійських легіонів (*fimbrii*), які акумулювали в собі практично усі найпомітніші ознаки стану римської армії того часу та всього, що відбувалося навколо неї. Це часта зміна командувачів, заколоти, тривала участь у бойових діях (усі три Мітрідатові війни), довгий період перебування на службі – з 86 по 66 роки [11, р. 172; 14, р. 219–220; 22, р. 292; 27, с. 111–112; 32, р. 64; 46, р. 241; 50, р. 14 ff.]. Фімбрійські легіони могли проіснувати до 67 р., а після цього, чисельністю декілька сотень, продовжували служити в арміях Лукулла та Помпея. Загартовані в боях, згуртовані особливим корпоративним духом (*esprit de corps*), який став новим явищем для тогочасного римського війська, *valerii* ставали цінним поповненням для легіонів. Їх стали розпізнавати не лише за іменами їхніх командирів – *Sullani*, *Fimbriani*, *Valeriani* (Plut. Lucul. 7.2; Sall. Cat. 11.4, 16.4, 37.6; App. BC. 2.2; Cass Dio. 36.16, 36.46) чи *miles Caesaris*, *miles Pompei* (Caes. BC. 2.32.14; Caes. BC.17.1), а за номерами легіонів, їхніми символами та бойовою славою, яку ті здобули на полях битв [11, р. 14; 12, р. 167].

Обережно до трактувань фімбрійців підходить Ф. Кадю. Він доводить, що немає жодних підстав вважати їх прикладом еволюції до тривалої добровільності («volontariat de longue *durées*») [16, р. 242]. Історик пише, що змальовували їх, переважно, як вихідців з низів римського суспільства і «напівпрофесійних авантюристів» («*aveturiers semi-professionnels*») [16, р. 243]. При детальному вивченні джерел, – як зазначає Ф. Кадю, – згадки про вербування добровольців видаються надто непереконливими [16, р. 242–243]. Та й інформація про згаданих *fimbrii*, зосереджена переважно навколо

їхнього конфлікту з Лукуллом через демобілізацію [16, р. 369]. Дослідник зауважує, що погана репутація фімбрійських легіонів ґрунтується виключно на античній традиції, яка, насамперед, була пов'язана з осудом їхніх військових командирів [16, р. 334]. Лише Аппіан писав про валеріанів, як достатньо забезпечених вояків, за винятком лише небагатьох, які були дуже бідними (App. Mithr. 90) [16, р. 369; 50, р. 37]. А це вже спростовує тезу про масовий вербунок до війська після Союзницької війни вихідців з найбідніших верств населення, навіть пролетаріїв. На жаль, надто мало подібної інформації в джерелах, як б спростувала усталену тезу про пролетаризацію римського війська в I ст. [16, р. 369]. Також, А. Ківні вважає, що якщо тривале перебування фімбрійців на Сході виявилось би настільки ненормальною практикою, то це б сколихнуло громадськість у Римі. Він пише, що репутація валеріанів як недисциплінованих вояків була перебільшеною [16, р. 243 note 570, 370; 31, с. 131, 138, 262 note 56].

Велика кількість вояків, які відслужили свій термін у війську, згідно сулланського *lex Cornelia de agraria et colonaria*, розселялися по деяких регіонах Італії. *Coloniae militares (coloniae veteranorum)* створювалися у Кампанії, Умбрії та Лаціумі [5, с. 158–161; 35, с. 58–60, 87; 49, 203–204]. Це була турбота чи необхідність? На наш погляд – і одне, і друге. Землевлаштуванням ветеранів, як нагородою за службу, займалася римська влада й до Сулли – за Сципіона Африканського та Марія (Liv. 31.4.1-3, 31.49.5, 33.2.1, 35.40, 34.53, 37.57, 40.34, 43.17; Vell. Pat. 1.15; Cic. De off. 2.21.73) [1, с. 124–125]. Землі були роздані ветеранам двадцяти трьох (App. BC. 1.100) або навіть сорока семи (Liv. Epit. 89) сулланських легіонів. М. Сейдж дослідив, що кількість демобілізованих солдатів Сулли є значно меншою від тієї цифри, яку подає Аппіан, – а це 120 000 легіонерів (App. BC. 1.104). Більшість з них пройшла довгий військовий шлях від Союзницької війни до громадянської і, найімовірніше, кількість цих вояків не перевищувала 80 000 [47, р. 244]. Вчені підраховали, що між 82 і 25 роками близько 250 000 ветеранів отримали землю в Італії – і це без врахування роздач у провінціях [16, р. 349]. Так чином, роль *sullani possessores* можна вбачати не лише у військовому аспекті, а й у аграрному та соціально-політичному, коли осілі на землі колоністи ставали значною опорою для влади того чи іншого диктатора [4, с. 377–378; 35, с. 80–85].

Трішки відійдемо від нашої проблеми й порівняємо діяльність двох визначних полководців

того часу – Гая Марія та Сулли. Протистояння між ними було однією з першопричин першої (88-87 роки) та другої (83-81 роки) громадянських воєн і роль та вплив яких на тогочасну римську армію був величезним. На відміну від Сулли, Марій не наважувався діяти настільки радикально по відношенню до республіканських інститутів. Також арпінат не зміг так скористався військом як політичним інститутом (а, можливо, й не встиг – прим. авт.), як це зробив Сулла. Марій ніколи не переступав меж традиційної політичної культури та не порушував одвічні республіканські устої. Сулла був більше одержимий владою і зробив багато для одноосібного правління. І хоча не можна відкидати однакової відповідальності обох діячів за громадянську війну, саме Луцій Корнелій зі своїми легіонами першим знехтував заборону, перетнувши межі *Pomerium* (Aul. Gell. 10.15.4). Квінт Цецилій Метелл у 107 р., наприклад, був змушений передати командування через Руфа Марію і, хоча з образою, але покинув Африку без війська. Подібне, також за участі Марія, сталося у 88 р., і в Римі очікували, що Сулла зробить те ж саме, що й Метелл. Та цього не сталося, і таким чином розпочалася насильницька фаза протистояння періоду Пізньої республіки. Це сталося тому, що Сулла, замість того, щоб змиритися з відстороненням від командування військом і наданням можливого проконсульства Марію, залишив Рим. Він відправився до легіонів, якими командував на посаді легата в 90-89 рр. Сулла звернувся до цих військових, які тоді перебували в Кампанії, з пропозицією приєднатися до нього, стверджуючи, що сенат узурпований і що для відновлення порядку необхідно повернутися до Риму (App. 1.57). Більшість легіонерів пам'ятала Суллу з років Союзницької війни, і йому не склало особливих зусиль переконати їх у своїй правоті. Вони сподівалися на багату здобич в Азії й були лояльними до свого командира, адже він обіцяв їм у винагороду землю та трофеї у переможній війні проти Мітрідата (Plut., Sull. 8.8, 9; Val. Max. 9.7.1). І хоча багато офіцерів покинули військо, не бажаючи брати участь в цій авантурі (App. 1.57; Plut. Sull. 9.2), така практично одностайна підтримка Сулли була доказом того, що його армія була однією з перших «клієнтських» армій в римській історії. Це й відрізняло Марія від Сулли, адже останній фактично перший за багатовікову історію повів легіони на Рим (Plut. Sull. 9) [44, s. 135–144]. Важко погодитися з тим, що нібито самі вояки були ініціаторами захоплення силою Вічного міста (App. BC. I. 57; Plut. Mar. 35. 5) [44, s. 145–150]. Адже їх під-

бурював це зробити сам Сулла! Заради справедливості відмітимо, що Марій також здобув своє сьоме консульство силою у 86 р. без народних зборів (Liv. Per. 80), і як Луцій Корнелій (Oros. 5.21.1-10; Plut. Sul. 31; Val. Max. 9.2.1) не цурався терору (App. BC. 22; Plut. Mar. 43; Val. Max. 9.2.2). Та Сулла перевершив арпіната в жорстокості до своїх опонентів (18 вбитих від рук маріанців та близько 10 000 жертв султанських репресій – прим. авт.), зберігши лише видимість діяльності державних інститутів та ставши диктатором (App. BC. 1.95-96, 1.98-100). Обидва були відповідальними за хаос у Римі, який в кінцевому підсумку призвів до падіння республіки (Plut. Sul. 7). Та, принаймні, Марій не був таким радикальним стосовно змін традиційних норм правління – згадаймо так звану «сулланську конституцію» (Plut. Romp. 22.3) яка, щоправда, через деякий час була відмінена [4, с. 370–411]. Марій надмірно не тяжів до єдиновладдя, хоча й був марнославним, честолюбним, егоїстичним та жадібним до слави (Liv. Per. 80; Plut. Sul. 7; Sall. Jug. 63.2, 63.6). На нашу думку, відповідальність за громадянські війни лежить на обох діячах, адже без прагнень Марія за будь яку ціну отримати консульську владу, його демагогії, була велика ймовірність того, Сулла не пішов би на Рим у 88 р. (див. вище). Щодо таланту військовика то, як вважає В. Сергєєв, Сулла на цьому поприщі затьмарив Марія, навіть в роки Кімврської та Союзницької воєн [8, с. 236]. На відміну від арпіната, Луцій Корнелій був обережнішим на полі бою, але водночас славився своїм фаталізмом, вміло орієнтувався у складних обставинах, мав кращі військово-організаторські здібності, аніж Марій. Стосовно політичного поприща, то Сулла був винесений на політичне поприще грою обставин – він був більше воїном, а не політиком. Про це свідчить добровільне складання диктаторських повноважень (*imperium summum*) в 79 р. (App. BC. 1.103-104; Plut. Sull. 34). Це також пояснюється його характером – відсутністю «систематичного честолюбства», прагненням до особистого спокою, енергійністю і одночасно байдужістю, легковажністю, зануреністю в самого себе [4, с. 412–413; 8, с. 236–237]. Та запам'ятався Сулла, в першу чергу, в ролі жорстокого диктатора і, як зауважує Плутарх, «тільки один раз поставлений над військом, десять років підряд не випускав з рук зброї, призначаючи себе то консулом, то проконсулом, то диктатором і завжди залишаючись тираном» (Plut. Sull. 39).

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що Союзницька війна вплинула на етнічний склад

легіонів. Їх ряди поповнили колишні союзники (*socii*) – італіки. Починає зростати роль допоміжних підрозділів з числа народів Галлії, Іберії, Нумідії, Криту та Балеарів. Також, тривалі військові дії вимагали частих додаткових наборів (*supplementum*), які проводили консульські вербувальники – *conquistores*. Римська армія того часу ще не було професійною, адже обов'язковий набір (*dilectus*) військовозобов'язаних (*adsidui*) залишався, а професійними вояками можна називати лише невеликий прошарок військових, які бачили себе лише на полі бою, а не за плугом чи з мотикою, обробляючи свої наділи. Стосовно реформаторських ініціатив Сулли, то він відмежував військові компетенції намісника провінції від адміністративних, передавши перші промагістратам (Сіс. Ad fam. 1.9.25, 3.6.3, 8.8.8). Консул і претор повинні були займа-

тися лише державними справами і підпорядковуватися сенату та народним зборам; проконсули і пропретори – лише армією. Консулам і преторам заборонялася будь-яка військова справа, проконсулам і пропреторам – політична діяльність на час наданих повноважень. Ми також бачимо, що з цього часу починає зростати роль командуючих арміями і зміцнюватися їх взаємозв'язок з простими вояками, нижчим та середнім офіцерським складом. Вже Октавіан Август фактично перевів військо на професійну основу, збільшивши термін проходження військової служби та розквартирувавши більшість легіонів у прикордонних провінціях (Dio Cass. 52.27). Та цьому передували ще довгі, виснажливі роки громадянських та завойовницьких воєн, під час яких викувалася майбутня імператорська армія.

Список літератури:

1. Игнатенко А. В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: Историко-правовое исследование. Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. 208 с.
2. Коваль А. П. Військово-політична та суспільна діяльність Помпея Великого : дис. ... к-та іст. наук : 07.00.02. Київ, 2017. 271 с.
3. Лившиц Г. М. Социально-политическая борьба в Риме 60гг. I в. до н. э. и заговор Катилины. Минск : Изд-во Белгосуниверситета, 1960. 208 с.
4. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т. 2. Кн. 4. От битвы при Пидне до смерти Суллы. М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков «Фолио», 2001. 525 с.
5. Нечай Ф. Н. Рим и италики. Минск : М-во высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. 195 с.
6. Олійник М. А., Стрельбицька С. М. Зміни у тактиці та організації легіону на зламі II–I ст. до н. е. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 4(56). 2021. С. 261–274.
7. Олійник М. А., Пасічник М. С. Проблема професійності та реформи у війську Стародавнього Риму в 1-й пол. I ст. до н. е. *Військово-науковий вісник*. 2023. № 39. С. 154–170.
8. Сергеев В. С. Очерки по истории Древнего Рима. Часть I. Москва : ОГИЗ, 1938. 372 с.
9. Смирин В. М. Римская республика в III – I вв. до н. э. *История Европы. Т. I. Древняя Европа*. М. : Наука, 1988. С. 446–492.
10. Bringmann, K. *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 332 s.
11. Blois de L. *Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre*. Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2000. P. 11–32.
12. Blois de L. *The Roman Army and Politics in the First Century Before Christ*. Amsterdam : J. C. Gieben Publisher, 1987. VI+112 p.
13. Brizzi G. *Storia di Roma. 1. Dalle origini ad Azio*. Bologna : Patron, 1997. 574 p.
14. Brunt P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford : Oxford University Press, 2001. XXI+762 p.
15. Cadiou F. A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34). *Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine (Collection Latomus, 267)*, 2002. P. 76–90.
16. Cadiou F. *L'Armée imaginaire. Les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République*. Mondes anciens, 5. Paris : Les Belles Lettres, 2018. 488 p.
17. Cagniard P. *The Late Republican Army (146-30 BC). A Companion to the Roman Army*. Ed. P. Erdkamp. Oxford: Blackwell, 2007. P. 80–95.
18. Cowan R. *Roman Legionary 109-58 BC: The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great*. Oxford : Osprey Publishing, 2017. 64 p.
19. Crawford M. *Rzym w okresie republiki*. Warszawa : Prószyński i S-ka, 1992. 270 s.
20. Crook J. A., Lintott A., Rawson E. *Epilogue Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 769–776.

21. Dillon M. & Garland L. *The Ancient Romans: History and Society from the Early Republic to the Death of Augustus*. New York : Routledge, 2021. 818 p.
22. Erdkamp P. *Army and Society. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein & R. Morstein-Marx. Oxford : Blackwell, 2006, p. 278–296.
23. Gabba E. *Rome and Italy: the Social War. Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 104–128.
24. Gauthier F. Did velites Really Disappear in the Late Roman Republic? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Vol. 70. Issue 1, 2021. Pp 69–82.
25. Gauthier F. *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.
26. Gauthier F. The transformation of the Roman army in the last decades of the Republic. *Romans at War. Soldiers, Citizens, and Society in the Roman Republic*. Ed. Jeremy Armstrong & Michael P. Fronda. London : Routledge, 2020. P. 283–296.
27. Faszczka M. N. *Bunt w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.)*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2014. 270 s.
28. Faszczka M. N. Gn. Pompejusz Wielki a żołnierze. Formy utrzymywania dyscypliny i budowania esprit de corps. *Wybitni Rzymianie czasów schyłku Republiki. Gnejusz Pompejusz Wielki (106-48 przed Chrystusem)*. Pod redakcją Norberta Rogosza. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018. S. 35–51.
29. Faszczka M. N. Jazda rzymska w okresie schyłku republiki. *Nowy Filomata*. 2010. XIV. Nr. 1. S. 27–33.
30. Faszczka M. R. “Reformy Mariusza” i ich prawdziwi autorzy. *Nowy Filomata*. 2010. № 1. P. 77–86.
31. Keawney A. *Lukullus*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1998. 298 s.
32. Keawney A. *The Army in the Roman Revolution*. New York : Routledge, 2007. 160 p.
33. Keppie L. *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*. London: Batsford, 1998. 272 p.
34. Konik E. Gnejusz Pompejusz Wielki na Bałkanach. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia VII. Bałkany antyczne*. Poznań : Wydawnictwo UAM, 1995. S. 89–116.
35. Krawczuk A. *Kolonizacja sullańska*. Wrocław-Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. 91 s.
36. Krawczuk A. *Virtutis ergo: nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki*. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1963. 177 p.
37. Kromayer J. & Veith G. *Historia wojskowości Greków i Rzymian. Tom 2. Rzym w okresie Cesarstwa*. Oświęcim : Napoleon V, 2018. 367 s.
38. Ładoń T. Kontrowersje wokół bitwy przy Bramie Kollieńskiej (1 listopada 82 r. p.n.e.). *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*. Lublin : Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. S. 134–153.
39. Łoposzko T. *Ruchy plebejskie w Rzymie od Grakchów do Cezara*. Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1982. 168 s.
40. McCall J. *The Cavalry of the Roman Republic*. London : Routledge, 2002. 208 p.
41. Mrozek S. *Ostatni wódz Republiki : życie i działalność Lucjusza Licyniusza Lukullusa*. Gdańsk : Marpress, 2003. 121 s.
42. Nicolet C. *Economy and society, 133-43 B.C.* Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 599–643.
43. Rich J. W. The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Vol. 32. Issue 3. 1983. P. 287–331.
44. Rogosz N. *Kwestia lojalności armii L. Korneliusza Sulli wobec Republiki Rzymskiej w początkowym okresie pierwszej wojny domowej (88 r.)*. *Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim*. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. S. 155–168.
45. Rosenstein N. & Morstein-Marx R. *The Transformation of the Republic. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein and R. Morstein-Marx. Oxford : Blackwell, 2006. P. 625–637.
46. Sage M. *The Army of the Roman Republic: From the Regal Period to the Army of Julius Caesar*. Barnsley : Pen & Sword Military, 2018. 332 p.
47. Sage M. *The Republican Roman Army: A Sourcesbook*. New York & London : Routledge, 2010. 310 p.
48. Seager R. *The rise of Pompey* Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 208–228.
49. Seager R. *Sulla*. (1994). Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 165–207.

50. Smith R. E. Service in the Post-Marian Roman Army. Manchester University Press, 1958. VII+76 p.
51. Southern P. Pompejusz Wielki. Warszawa : Świat Książki, 2004. 240 s.
52. Syme R. Rewolucja rzymska. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2009. 619 s.
53. Wolff C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius. *Latomus*. 2010. № 69. P. 18–28.
54. Ziółkowski A. Historia Rzymu. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008. 635 s.

Oliynyk M.A. THE POSITION OF THE ANCIENT ROMAN ARMY IN THE 1ST QUARTER OF THE 1ST CENTURY BC

The article attempts to analyze the state of the army of the Ancient Rome – from the beginning of the Social War (91 AD) to the First Triumvirate (60 BC). The role of the wars of this period, which influenced the further development of the military system of Rome, is emphasized in the article, as well as the contribution military leaders (Sulla, Pompey, Lucullus and others) who contributed to reformation of the late republican army. Their growing influences were noticeable not only in the political life of Rome, but also among the military masses. The problem of professionalism and proletarianization of the Roman army is mentioned, and still remains debatable among researchers of the republican army. The Roman army at that time was not yet professional, because the mandatory recruitment (dilectus) of conscripts (adsidui) remained, and only a small layer can be called professional soldiers who were skilled only on the battlefield, but not behind the plow or with a hoe cultivating their plots. Some social, ethnic and political aspects of the functioning of the Late Roman Republic are considered in the article, which will help to better understand the critical period for it. Without them, it would be difficult to understand the appearance of those changes that caused the emergence of a professional army in the future. The first quarter of the 1st century was full of events in the history of the Roman Republic, especially those related to military matters. Changes in this area affected not only organizational issues, but also social, ethnic and political ones which were inextricably linked with the army of Rome. The structure of the Roman army begins to change – but not radically abruptly, but gradually, smoothly, transforming police force into a professional one. Frequent, virtually continuous wars contributed this process and it continued later, with access to the political and the military arena of figures such as Caesar and Octavian who used the army in order to come to power in the state.

Key words: army, legions, dilectus, Pompey, Sulla.

Орлова Т.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ЕСТОНІЇ

В статті проаналізовано стратегію і тактику, здійснювану на шляху перетворення колишньої радянської республіки на одну з найрозвиненіших держав Європи і світу. Крах СРСР створив кризову ситуацію, вихід з якої передбачав зміну моделі суспільного розвитку у всіх сферах. Здійснення рішучих політичних кроків призвело до швидких зрушень в економіці, що зумовило поліпшення соціальних параметрів естонського суспільства. Визначено основні етапи проведення економічних реформ, а також головні фактори, що зумовили їх успішність. Наголошуються ментальні фактори, а також їх зміни, які відбуваються впродовж останніх десятиліть.

Естонія продемонструвала головний висновок синергетики: успішнішою є та система, яка спроможна самоорганізуватися в залежності від змін оточуючого середовища. До уваги було взято такий мегатренд світового розвитку, як рух передових країн в бік інформаційного суспільства. Естонія зайняла гідне місце серед країн-лідерів цифровізації, надаючи допомогу тим державам, які готові до трансформації. Приклад цієї країни показує можливість розв'язувати складні економічні і соціальні проблеми навіть за умов обмежених природних ресурсів, активізуючи можливості К-суспільства або суспільства знань. Естонці сприйняли революцію у філософії споживання, яка віддає перевагу постматеріальним цінностям перед матеріальними і необхідному перед зайвим.

Головним вектором розвитку естонського суспільства стало повернення до європейської цивілізації, втілення в життя її цінності та їх захист. Балти добре розуміють, що Україна захищає і захищатиме ці цінності – цінності вільного світу не тільки військовим опором російській агресії, але й повоєнною розбудовою нового суспільства. Матеріальна і нематеріальна допомога Естонії має велике значення для України, особливе значення має досвід розбудови постіндустріального суспільства.

Ключові слова: Естонія, транзит, модернізація, реформи, постіндустріальне суспільство, цифрове суспільство.

Постановка проблеми. Актуальність пропонуваної до уваги студії визначається важливістю досвіду Естонії для України. В їхньому минулому, а також у майбутньому можна виявити дещо спільне. Впродовж століть український та естонський народи перебували під ярмом інших іноземних держав, серед яких найжорстокішою була російська. Обидві країни втрачали державність за часів радянщини, а потім визначали свій шлях розвитку, виборовши незалежність. Через три десятки років над обома народами знов нависла загроза знищення. Естонці, хоча і перебувають у лавах НАТО, добре розуміють, що Україна захищає й їхню свободу, виконуючи ту функцію, заради якої ця організація була створена у 1949 р. Навіть більше: на українських теренах визначається подальший напрямок розвитку усього світу. Після перемоги перед Україною знов постане питання щодо моделі розбудови – не відбудови, а саме розбудови, оскільки старі зразки радянського індустріалізму не відповідають умовам сучасного світу, що в свій час добре зрозуміла Естонія.

Історіографія проблеми. У вітчизняній історіографії можна знайти чимало праць, присвячених розвитку пострадянського простору. Звичайно, найбільше з них – про Україну. Далі за кількістю йдуть публікації про російські пертурбації. Країнам Балтії присвячено набагато менше публікацій. Здебільшого йдеться про Естонію, Латвію і Литву разом, при чому найбільше досліджувалася їхня міжнародна політика, а саме – євроінтеграційний рух. Таким чином виявлялася загальна ситуація в українській історичній науці: пріоритетність політичної історії. Що стосується соціальної і економічної історії, здобутки менші, хоча розвідки продовжують з'являтися й останнім часом [1]. Відносно Естонії мають місце поодинокі студії окремих аспектів теми, авторства не тільки істориків, але й економістів та соціологів [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9]. Тобто докладний аналіз основних векторів соціально-економічних трансформацій у названій балтійській державі до цього часу не був проведений.

Метою статті є визначення тих напрямків соціально-економічного розвитку пострадянської

країни, які попри обмеженість ресурсів призвели до найбільших успіхів серед усіх нових незалежних держав. В сучасному світі успішність тієї чи іншої держави визначається насамперед рівнем її соціального розвитку, який забезпечується економічними можливостями. Розвал СРСР став катаклізмом для всіх республік, які входили до його складу, зокрема, для їхніх економік. Естонія показала приклад побудови нової економіки з урахуванням тенденцій, які вирують в світі від останніх десятиліть минулого століття. Їй вдалося вийти на рівень постіндустріального суспільства, в якому шановані інші параметри людського існування. Метою пропонованої до уваги розвідки є демонстрація естонського досвіду модернізації, на яку виштовхує Україну війна. Те, що модернізація вже відбувається, свідчать переваги Збройних сил України перед російськими збройними силами. Але естонський досвід є важливим для післявоєнного життя. Україну бачать як східно-європейський полігон втілення сучасних мегатрендів, зокрема, у соціально-економічній сфері, тих, що усвідомила і втілює в життя Естонія.

Виклад основного матеріалу. Естонія – дуже маленька за територією і населенням країна. Впродовж останніх років його чисельність коливається навколо позначки 1 млн. 300 тис. осіб [10], що менше довоєнного населення Лівого берега Києва. Варто зазначити, що впродовж 2022 р. чисельність балтійської країни зросла на 2% за рахунок біженців з України [11], яких естонці підтримують всіма можливими засобами. Зокрема своїм прикладом наполегливості у боротьбі за незалежність і свободу. На початку 1990-х рр. крихітна Естонія мусила довести усьому світу, що може функціонувати як повноцінна держава. Як зараз це доводить Україна всупереч намаганням російського президента представляти її як «failed state».

У порівнянні з іншими республіками Радянського Союзу Естонія мала чи не найкращі економічні і політичні передумови для побудови незалежної держави. В економічному відношенні вона була найбільш розвинутою серед країн Балтії. Мала стабільну політичну підтримку західного світу, де ніколи не визнавали правомочність пакту Молотова – Ріббентропа, згідно якого Естонію було «приєднано» до Радянського Союзу. Вирішальним фактором стала вражаюча згуртованість всієї естонської нації у боротьбі за незалежність – від пересічних громадян до керівників республіки найвищої ланки. Хоча добре усвідомлювалася загроза з боку архаїчного і агресивного сусіда. Як зазначив відомий громадський діяч Е. Баховські,

«якраз підсвідомий страх перед РФ став головним чинником у такому швидкому перетворенні Естонії з радянської республіки на повністю інтегрованого члена ЄС» [12]. Але те побоювання лише живило мужність естонців та їхню наполегливість у досягненні своєї мети.

Впродовж століть російський фактор тиснув на балтів, він і досі продовжує тиснути, і не тільки на них. Але в Естонії значно менше, ніж, скажімо, в Україні діяли чинники російщини чи радянщини, яка під гаслом «пролетарського інтернаціоналізму» здійснювала русифікацію – намагання насильної деформації і знищення національної ідентичності. Злочини проти етнічної ідентичності набували різних проявів – від викорінення державного самовизначення народів до депортацій і репресій.

«Радянізація» передбачала докорінні зміни – політичні, економічні, культурні, моральні на основі «єдино вірної марксистсько-ленінської теорії». Розвал СРСР позначив історичний крах цієї ідеології. Для значної частини населення колишнього Радянського Союзу він став складним випробуванням, адже було створено Номо sovieticus, для кого настав час аномії. В Естонії цей процес зачепив так зване «російськомовне населення». З його боку були неодноразові спроби захистити «радянські цінності», а насправді російський вплив, що часом призводило до ексцесів, яскравим прикладом чого можна вважати «Бронзові ночі» квітня 2007 р. Серед корінного населення Естонії «радянізація» особливого успіху не мала, тому «дерадянізація» або «декомунізація» була проведена радикально і швидко. Було чітке розуміння: звільнення від російського впливу – необхідна умова для самозбереження нації, її подальшого розвитку.

Росія намагалася тиснути економічно, але це мало протилежний ефект. Так, у 1995 р. для Естонії було запроваджено подвійний митний тариф, що практично закрило російський ринок від естонських виробників. Подібні заходи подавалися в якості відповіді на «незручності» російськомовних мешканців країн Балтії (улюблений «захист російськомовного населення», що відіграв свою роль і в Україні). За таких умов економіка балтійських держав переорієнтувалася на інші ринки, зокрема, європейські, що було дуже непросто, проте врешті решт сприяло зміцненню позицій в умовах міжнародної конкуренції. Крім того закривалися «гіганти індустрії», які жили дешевими енергоресурсами з РФ, і, як виявилось в Україні, радянська гігантоманія за умов

«прихватування» стала зручною для утворення пострадянської олігархії. В Естонії такий феномен місця не мав. Свою роль також відіграв справжній патріотизм, що обмежував корупцію. Люди, які прийшли до влади в країнах Балтії, не дотримувалися російської моделі «влада-власність» і не прагнули одержувати ренту від посад. Крім того те, що деякі економісти назвали «деіндустріалізацією», насправді віддзеркалювало фазовий перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, до нової економіки.

Важливо підкреслити, що всі процеси в Естонії на початку дев'яностих років минулого століття оберталися навколо передвоєнної республіки (1918–1940 рр.). В результаті – Естонія думала більше про відновлення, ніж про руйнацію, або радше йшлося про зміни. Досвід передвоєнної республіки давав естонцям більше впевненості у тому, що вони зможуть вижити, хоча були й ті, хто наполягав: єдиний можливий шлях – це возз'єднання з Росією. Проте ті, хто прагнув дійсної незалежності для свого народу, розумів суть історичного моменту тимчасової слабкості Московії.

Кінцева мета естонських трансформацій полягала у поверненні до національної системи координат, яка вже функціонувала на європейський лад в період між Першою і Другою світовими війнами, а також у швидкій інтеграції до західних економічних, політичних та безпекових структур, що насправді означало звільнення від російського панування. Дилеми «Схід-Захід» в естонському суспільстві ніколи не виникало. Питання про «третій шлях» – нейтральний – не ставилося. Як показала історія пострадянських держав, всі країни, котрі не взяли курс на Європейський Союз, потрапили під сильний вплив Росії або взагалі залишилися осторонь від усього, в результаті чого їхнє матеріальне становище погіршилося.

На Естонію не могло не вплинути її географічне розташування, оскільки всі північні країни були західними країнами. Сильний вплив на Естонію мав приклад Фінляндії, яка в свій час відокремилася від Росії і стала однією із найрозвиненіших країн Європи. Тому прозахідний вибір був логічним, особливо з врахування того, що балти завжди себе відчували європейцями, а європейці, з свого боку, завжди вважали естонців, латишів, литовців своїми народами, які мужньо чинять спротив російсько-радянській владі.

Євроінтеграція для балтів була природним процесом. Проте цей процес відбувався не хаотично, а у відповідності до раціоналізму й організованості, що високо цінуються на Заході. Як

й інші країни-претендентки на членство у Європейському Союзі, Естонія взяла до уваги копенгагенські критерії вступу до спільноти: стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, а також до національних меншин (політичні критерії), наявність ринкової економіки і конкурентоспроможність у межах ЄС (економічні критерії); здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в Союзі.

У червні 1995 р. Естонія, Латвія, Литва підписали угоду про асоціацію – крок, який передував вступу. Офіційну заяву про вступ Естонія подала 28 листопада 1995 р. За цим – період підготовки, офіційні переговори про вступ розпочалися 13 грудня 1997 р. Це тривалий процес, що передбачає консенсус всіх членів ЄС стосовно 31 розділів, вимоги яких країна-претендентка має виконати. Зокрема, в сфері економіки: вільне пересування товарів, послуг, капіталів і людей, політика в сфері фінансів, конкуренції та економіки, питання підприємництва, транспорту, енергетики, оподаткування, сільського господарства, рибної ловлі та інфраструктури. Соціальні теми торкають соціальної політики, а також освіти, культури, науки, регіональної політики, а також масової інформації та комунікації. Крім того важливе значення мають зовнішня політика, оборона і організація правосуддя. Естонія розпочала перемовини у 1997 р. і завершила у 2002 р., коли всі глави були розглянуті і закриті. Стрижнем була адаптація власного законодавства під норми ЄС. Добре відомо: зверхність закону – одна з цінностей західного світу, частиною якого споконвіку була і є Естонія. В цілому, наратив «Естонія як Європа» включає ліберальну демократію, вільний ринок і модерністську традицію.

Як показує історичний досвід поступу Заходу, продуктивними є високий рівень довіри; етична система, яка зазвичай пов'язується з релігією; демократія як спосіб реалізації влади; працелюбність, освіта, схильність до інновацій, заощадженням, схвалення прибутку як виявлення успіху. Особливо у західній системі цінностей схвалюються індивідуалізм, свобода і права людини. Впродовж понад 400 років Захід демонструє свої переваги в забезпеченні добробуту громадян, у нововведеннях, в створенні духовних цінностей. Як показує історична психологія, саме індивідуалістичні тенденції в культурі сприяють інноваціям, а інновації, як відомо, рухають суспільний прогрес. Естонія демонструє наявність всіх перелічених характеристик, що склалося історично.

Окремо варто сказати про вплив релігії на історичний поступ країни. Від часів поширення Реформації у 20-х рр. XVI ст. тут сформувалася найбільша лютеранська конфесія, хоча пізніше значно зросла кількість православних вірян. Вплив протестантизму здавна формував певні ментальні характеристики, зокрема, економочентричність – цінність, яку взагалі сповідує Захід. В країнах з традиціями протестантизму – набагато менше церковних та інших свят, а отже, втрат ресурсів робочого часу, що позначається на економіці. Обмеженість природних ресурсів ще більше спонукала естонців до заощадливості. Разом із тим досвід Естонії свідчить про один з мегатрендів світового розвитку, а саме – зменшення релігійності в процесі модернізації. Країна вважається найменш релігійною в Європі, а, може, і в світі, оскільки чисельність тих, хто вірить в Бога, коливається від 10 до 16%, при чому, переважна більшість шанує православ'я. Ускладнювати політичну ситуацію і відволікати від розв'язання важливих питань церкви естонці не дозволяють. Взагалі в Естонії релігія ніколи не відігравала важливої ролі на політичній або ідеологічній арені [13].

В цілому, релігійне становище в Естонії не є виключенням у постмодерністському західному світі, водночас дещо відрізняється від сусідніх держав. Радянський атеїзм значною мірою перервав сімейні релігійні традиції. Нині естонська молодь здебільшого орієнтується на сучасність, не відчуваючи необхідності формально приставати до того чи іншого релігійного об'єднання. В свій час естонці середнього віку сприйняли три культурних формати: «адаптивність і відтворення соціального капіталу», «глобальна орієнтація і емансипація», а також «посилення успіху». Ті ж формати сприйняли й молоді генерації. Особливо що стосується «посилення успіху», тобто націленість на самореалізацію..

Оскільки кількість членів релігійних організацій вельми нечисельна, і роль релігійних інститутів у громадському житті країни досить скромна, Естонію можна розглядати як секулярне суспільство, як модерне суспільство. Відомий український історик Я. Грицак, аналізуючи дослідження World Values Survey, зазначив: «... чим традиційніші суспільства, тим сильніші в них релігійні цінності й цінності виживання. І навпаки, модерні суспільства мають більш (хоч і не завжди) секулярний характер, а їхні громадяни мають більшу схильність до самовираження». І ще: «... бідність щільно пов'язана з традиційним суспільством,

причому до такої міри, що першу можна вважати ознакою другої: чим суспільство традиційніше, тим воно бідніше» [14, с. 54]. Естонці шанують свої традиції, проте не дозволяють їм перешкоджати руху вперед, навпаки, саме традиційні риси національного характеру сприяли послідовному і успішному реформуванню країни попри всі складності.

У перші місяці незалежності Естонія, як й інші колишні республіки радянської Прибалтики, являла собою індустріально-аграрну країну, хоча і вищого рівня розвитку, ніж інші пострадянські республіки. Розвал єдиного народногосподарського комплексу СРСР, у якому кожна республіка була тісно пов'язана з іншими, часом штучно, призвів до глибокої економічної кризи. Впродовж десятиліть існувала величезна залежність Естонії від ресурсів і ринків Радянського Союзу. Порушення ланцюжків постачання і збуту продукції призвело до занепаду багатьох підприємств. Економічна криза суттєво вдарила по рівню життя населення. За таких умов естонське керівництво поставило за мету відновлення економіки як економіки незалежної держави та інтегрування її до світової.

Окремо слід сказати про естонську еліту, оскільки, як показує історичний досвід, саме від її якостей залежить напрямок розвитку спільноти, наразі успішність подолання криз. Естонці врахували одну з мегатенденцій розвитку сучасного світу так звану менеджеріальну революцію, про яку ще у 1941 р. писав у книзі з аналогічною назвою американський філософ, соціолог, політолог Дж. Бернхем [15]. З історії відомо, що головною рушійною силою всіх революцій будь-якого плану, є молодь. 1991 р., коли в Естонії творилися нові органи влади, патріотично налаштовані молоді ентузіасти виявили готовність працювати на державній службі. Приклад: прем'єр-міністр М. Лаар 1960 року народження, який став на чолі уряду у 32 роки. Середній вік членів уряду на початку дев'яностих становив 25–30 років [16]. Деяким послам було по 25 років, і їм довелося працювати із колегами з інших держав, які були набагато старшими. Проте недосвідченість компенсувалася непохитним прагненням розбудувати свою незалежну державу, не тиснув тягар старої системи. Свою роль відіграла і одержана на Заході освіта, що дала не тільки знання реальних тенденцій сучасного світу, але й елементарну комп'ютерну грамотність. В атмосфері нових підходів до ведення справ старі керівні кадри відчували, що вже не відповідають новим вимогам. За

відносно короткий час було повністю оновлено кадровий склад державних служб, зміни керівництва приватних фірм визначили вимоги конкурентоздатності нової економіки (феномен непотизму в країнах Балтії практично відсутній). І керівництво, і естонська людність були впевнені: тільки шляхом реформ можна було подолати технологічну і економічну відсталість, а також поліпшити соціальне становище в країні, підняти рівень життя населення. Влада сконцентрувалася на розвитку вільного ринку, поліпшенні бізнес-клімату, проведенні виваженої фіскальної політики, а також на боротьбі з корупцією і впровадженні новітніх технологій. Крім усіх інших обставин, позначився брак ресурсів маленької країни. Естонія зробила ставку на нові ресурси, створювані креативністю та інноваціями. Саме вони є головними цінностями постіндустріального суспільства, сутність якого усвідомили естонці і в напрямі котрого вирішили торувати свій шлях реформами та їх реалізацією.

У реформуванні Естонія пройшла кілька етапів.

На першому етапі (1990 – 1995 рр.) відбувалося швидке змінювання країни у всіх сферах. Важливим було те, що люди почали вірити у майбутнє, довіряти йому. Постали нові цілі, нові погляди, нові можливості. Реформи, які почалися у цей час, змогли зародити динамізм і оптимізм і серед молоді, і серед старшого покоління. На відміну від більшості пострадянського населення балти дуже швидко змінили психологічні орієнтири з «так треба» на «так вигідно» (чітко простежуються радянська і західна моделі), що цілком відповідає настановам ринкової економіки. Естонія швидше за всіх на пострадянському просторі проводила політичні реформи, що сприяло успішності реформ економічних. Передусім рішуче рвалося з комуністичними орієнтирами, бо усвідомлювалася їх гальмування всіх процесів в країні. Серед фундаментальних моментів економічних реформ був перехід на національну валюту – у цьому естонці були першими в колишній рубльовій радянській зоні. Естонську крону прив'язали до німецької марки. Ліквідовувалися банки, які мали зв'язки з кримінальним світом і російським бізнесом. Потужним стимулом виступила дерегуляція підприємницької ініціативи.

Другий етап обіймав 1995–2001 рр., головним напрямком стала приватизація державного майна, яка пройшла за моделлю, використаною у Східній Німеччині після возз'єднання ФРН і НДР. Ця модель передбачає продаж державних активів реальним інвесторам, а не трудовим колективам

за ваучери. Завдяки такій моделі в країні відразу з'явилися ефективні власники. Модель приватизації орієнтувалася на такі ключові завдання: розв'язання проблеми власності на основі приватизації; створення чіткої законодавчої бази для функціонування національної економіки в умовах ринку. Російська криза 1998 р., викликана дефолтом в секторі державних цінних паперів, вплинула на естонський фінансовий сектор: значна частина національного ринку капіталу відійшла на користь шведських і фінських фінансових установ. Саме ці банки і забезпечили Естонію необхідним обсягом доступних кредитних ресурсів за доволі низькою процентною ставкою. Запорукою повернення кредитів стали певні риси естонської вдачі, а саме: чесність, відповідальність, законослухняність. Зміцненню позицій приватного підприємництва в Естонії сприяли не тільки залучення іноземних інвестицій, але й швидка приватизація, збалансований державний бюджет, вільна зовнішня торгівля, сприяння експорту.

Третій етап (2002–2007 рр.) – прискорений розвиток економіки до 13% на рік [17] як результат ретельного здійснення реформ. Свою роль також відіграло значне розширення банківського кредитування. Через динамічний розвиток банківського сектора Естонію називали «Швейцарією колишнього СРСР». При цьому суворо контролювалися фінансові потоки аби не припуститися практики «відмивання» грошей. Брак власних коштів, необхідних для структурної перебудови економіки, країна долала шляхом створення податкового законодавства, що сприяло заохоченню інвестицій. Естонські інвестиційні закони вважаються найліберальнішими у Європі. Саме в цей час Естонію і Латвію почали називати «балтійськими тиграми».

Четвертий етап – 2008–2013 рр. пішов на подолання наслідків світової фінансово-економічної кризи. Проте Естонія пройшла цей період найкраще серед усіх пострадянських держав. Важливе значення мали недопущення зростання зовнішніх запозичень, жорстка бюджетна політика. В результаті були витримані Маастрихтські критерії макроекономічної стабільності, що дозволило ввести в обіг євро.

П'ятий етап розпочався від 2014 р., негативні наслідки глобальної кризи були подолані, але країна відчула внутрішні шоки, пов'язані насамперед з міграцією економічно активного населення, адже членство в ЄС передбачає вільний рух не тільки капіталів, товарів і послуг, але й робочої сили. За кращими заробітками люди поїхали до Фінляндії,

Німеччини, Швеції та Великої Британії. Проте завдяки новій політиці в сфері економіки у 2016 р. трудова міграція не тільки не призупинилася, але й почала зворотний рух – чисельність економічно активного населення повернулася до рівня 2008 р., а рівень безробіття значно скоротився. Від 2014 р. збільшується приплив мігрантів з інших пострадянських республік, насамперед, українських, російських, білоруських. Значно посилюється цей процес після лютого 2022 р. що було одним з наслідків агресивних дій авторитарних режимів. Українці тікали від війни, росіяни – через незгоду з курсом Кремля, білоруси – рятуючись від репресій нелегітимного президента. Стосовно білорусів слід зазначити, що спостерігався масовий виїзд з країни після придушення масових протестів після президентських виборів 2020 р. Переважну більшість складали фахівці IT-сфери, здебільшого до країн Європи, в тому числі і до балтійських. З огляду на демографічні проблеми (невелика кількість власного населення, виїзд працівників за кордон, падіння народжуваності і збільшення частки осіб пенсійного віку) Естонія радо приймає таких фахівців. Іншою вагомою підставою є означена мета – побудувати ідеальне цифрове суспільство і облаштувати якнайкраще життя в ньому.

Після того, як Естонія відновила свою незалежність, виявилось мало можливостей для розвитку технології – навіть телефонна лінія була лише у половини населення. Вихід з ситуації – радикальний: у 1990-х рр. в країні розпочалася електронна революція. Тодішній естонський посол в США, а потім президент Естонії Т. Х. Ільвес згадавав книгу, в якій розповідалося про сталеливарний завод в Кентуккі, де кілька тисяч робітників звільнили, тому що після автоматизації власники могли виробляти таку ж кількість сталі, маючи лише 100 співробітників. «Це може бути погано, якщо ви американець, казав Т.Х. Ільвес, – але з точки зору Естонії, де ви відчуваєте екзистенціальне занепокоєння через свій невеликий розмір – нас тоді було лише 1,4 мільйони осіб – я сказав, що це саме те, що нам потрібно... Нам потрібно по-справжньому комп'ютеризувати всі можливі способи, аби значно збільшити наші функціональні можливості» [18]. Витонченим жартом Т.Х. Ільвеса вважається мовна конструкція «E-stonia», що набула світового розголосу.

Нині Естонія вважається найбільш цифровою країною світу [19]. Було запущено проект Tiger Leap, за яким передбачалося значне вкладання коштів в IT-інфраструктуру. У 2000 р. балтійська

держава першою в світі додала право на вихід в інтернет до базових прав людини, поставивши його на один щабель з правом на їжу і прихисток. У тому ж році уряд видав закон, за яким цифрові підписи прирівнювалися до рукописних. У цифровому форматі спрощено безпрецедентну кількість державних послуг для громадян і підприємств. Нині 99% всіх послуг, що надає держава, можна одержати у електронному вигляді. Управлінці давно відмовилися від паперового документообігу, оскільки було вирішено максимально оптимізувати державне управління через переведення усього можливого в електронний формат. У цьому виявилось прагнення подолати бюрократизм і прискорити розвиток країни через заощадження робочого часу, збереження лісових ресурсів, а також послаблення можливостей корупції з боку чиновництва. У тому ж році естонцям почали видавати замість паперової паспортної книжечки цифрові ID-карти, які поєднують у собі сукупність документів і спрощують доступ до державних ID-сервісів. У 2005 р. естонці стали першою нацією, яка змогла голосувати на виборах через інтернет. Проте, зазнавши у 2007 р. потужної кібератаки з боку Росії, особливу увагу звернули на безпеку, одним із засобів якої стало створення кібервійська. На своєму досвіді Естонія підтвердила висновки сучасних економістів про те, що нові знання, втілені у технологіях, обладнанні і організації виробництва, в промислово розвинених країнах забезпечують понад три чверті приросту валового внутрішнього продукту. А також спростила твердження про те, що цифрове суспільство можна побудувати тільки у високорозвинених країнах.

Естонці не запитують: «Що світ може дати нам?», а питають: «Що ми можемо дати світові?» Відповіддю на друге запитання можна вважати винайдення і широке впровадження Skype – сервісу відеозв'язку, яким нині користуються сотні мільйонів людей і організацій в світі. У 2014 р. почала діяти програма e-Residency. Ставши електронним резидентом Естонії, підприємець з іншої країни одержує можливість віддалено відкрити компанію в ЄС, рахунок у банку і керувати своїм бізнесом без необхідності бути в Естонії (в такий спосіб вирішено «збільшити» населення країни, а також одержувати надходження більших податків). У 2017 р. Creative Estonia запросила стартапи з усієї Європи розвивати електронні послуги. Як заявила тодішня членкиня Європейського парламенту, а пізніше прем'єр-міністр К. Каллас: «Для Європи Естонія – це цифрове

суспільство, гнучка прогресивна маленька країна, яка прагне до інновацій. Наш електронний імідж робить нас привабливими, і від нас залежить, як ми зможемо використати його для того, аби перетворити інтерес до інвестицій, робочих місць і загального процвітання» [20]. Естонія ділиться досвідом використання цифрових технологій з іншими країнами. Для Європейського Союзу – для того, аби посилити можливості конкурувати із США і країнами Східної Азії, для України – аби вистояти у боротьбі за свободу і розбудувати нове антропоцентричне суспільство.

Саме орієнтація на всебічний розвиток і самореалізацію людини є визначальним вектором соціально-економічного поступу Естонії. Зростання економіки призвели до збільшення прибутків населення, котрі за відсутністю корупції і монополій рівним шаром розподілилися між основними соціальними групами. Ліберальне середовище підприємництва породило медіанний рівень прибутків, коли більшість мешканців країни мають достатньо високий середній рівень життя. У промові, присвяченій 100-річчю незалежності Естонії президентка К. Кальюлайд заявила: «У світі 192 країни, і лише п'ята частина з них багатша за нас» [21].

Проте естонці не прагнуть розкошів, їм близька життєва філософія скандинавських народів, а саме: данське хюге, шведський лагом, фінське сісу. Головна ідея полягає у поміркованості, вмінні задовольнятися тим, що дійсно необхідне. Показовим є той факт, що всі скандинавські країни входять у першу десятку світового рейтингу щастя [22]. Також варто відзначити, що саме скандинави першими відчули такий світовий мегатренд зміни філософії споживання, коли необхідне важливіше зайвого. Крім того в розвинених країнах світу все

вагомішими стають постматеріальні цінності, зростає цінність самовдосконалення людини, що є одним з сучасних мегатрендів розвитку світу.

Висновки. Визначаючи основні вектори соціально-економічного розвитку пострадянської Естонії, можна назвати наступні. Війшовши з-під російського ярма, маленька країна продемонструвала наполегливість у послідовній зміні моделі суспільного розвитку. Орієнтири надавала європейська цивілізація, про приналежність до цієї антропоцентричної спільноти естонці ніколи не забували. Естонський транзит також підтвердив переваги того варіанту виходу з кризової ситуації, який орієнтований на інновації. Було взято курс на реформи, які враховували зміни сучасного світу у всіх сферах, зокрема в економічній і соціальній. Головним трендом сучасності є перехід до постіндустріального/інформаційного суспільства. Країна стала на цей шлях і довела спроможність успішно ним рухатися, в чому здобула визнання усього світу. Естонці взяли до уваги дієвість менеджеріальної революції, сміливо дали змогу патріотичній молоді реалізувати свій інтелектуальний ресурс. За умов практичної відсутності корисних копалин, особливо паливно-енергетичних, саме людський ресурс став визначальним. Національний характер сприйняв зміну філософії споживання, яка приходить на зміну орієнтації на розширене споживання – головної причини світової екологічної кризи. На зміну шануванню матеріальних цінностей приходить шанування постматеріальних цінностей, які все більше визначають якість життя людей. Саме цей показник стає провідним у визначенні успішності держав сучасного світу. Естонський досвід є вельми важливим для України, яка після перемоги у війні розбудуватиме нове суспільство.

Список літератури:

1. Войтенко Ю.М. «Шокова терапія» у країнах Балтії після відновлення ними незалежності: особливості та результати. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 179–184.
2. Тимченко О. Ринкові реформи в Естонії. *Економіка України*. 1998. № 9. С. 80–84.
3. Тимченко О. 2002. Особливості ринкової трансформації в Естонській республіці. *Економіка України*. № 9. С. 78–83.
4. Генік В. Естонський спринт. *Тиждень*. 2010. № 13. С. 12–14.
5. Шаповал К. Прибалтійський стартап. Естонія перетворилася на європейський аналог Кремнієвої долини. *Нове время*. 2016. № 20. С. 21–22.
6. Смирнова Є. Як Естонія виростила покоління інноваторів., *Дзеркало тижня*. № 1273. URL: <https://dt.ua/gazeta/issue/1273>
7. Орлова Т. Історичні фактори успіхів сучасної Естонії. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 59. С. 93–99.
8. Орлова Т. Менталітет і економіка: естонський варіант з погляду історика. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 1 (42). С. 248–257.
9. Що прийде на зміну хюге: три нових тренди філософії затишку. URL: <https://www.tviysvit.com.ua/shcho-priyde-na-zminu-khiuhe-try-novykh-trendy-filosofii-zatyshku>

10. Чисельність населення Естонії. URL: <https://population-hub.com/ua/ee/population-of-estonia.html>
11. Населення Естонії за рік зросло на 2% – через приїзд українців, що рятуються від війни. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/18/7154353/>
12. Баховські Е. Обережність – найкращий рецепт для радикальних реформ? Естонський варіант. URL: <https://tyzhden.ua/oberezhnist-najkrashchuj-retsept-dlia-radykalnykh-reform-estonskyj-variant/>
13. Ringvee R. Is Estonia really the least religious country in the world? URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/belief/2011/sep/16/estonia-least-religious-country-world>
14. Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. К.: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.
15. Burnham J. The Managerial Revolution: What is Happening in the World. – N-Y.: Day, 1941. 285 p.
16. Март Лаар: «Естонія змінилася, змінилася в усіх сферах!». *Дзеркало тижня*. 2002, 12 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/international/mart_laar_estoniya_zminilasya_zminilasya_v_usih_sferah.html
17. Естонія – зразкова учениця Євросони. URL: <https://www.dw.com/uk>
18. Mansel T. How Estonia became E-stonia. URL: <https://www.bbc.com/news/business-22317297>
19. Estonia is a digital society. URL: <https://www.visittestonia.com/en/why-estonia-is-a-digital-society>
20. Creative Estonia invites startups from all over Europe to develop e-services. URL: <https://www.cbnet.com/articles/creative-estonia-invites-startups-from-all-over-europe-to-develop-e-services>
21. 100 років Естонії: лише п'ята частина країн сьогодні багатша. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2410996-100-rokiv-estonii-lise-pata-castina-krain-sogodni-bagatsa.html>
22. Барсукова О. Україна посіла 92 місце у світовому рейтингу щастя. Які країни увійшли в топ. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/20/253419/>

Orlova T.V. MAIN VECTORS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN POST-SOVIET ESTONIA

The article analyzes the strategy and tactics implemented in transforming a former Soviet republic into one of the most developed countries in Europe and worldwide. The collapse of the USSR has caused a crisis, escaping from which required change in the model of societal development in all spheres. Decisive political measures have led to fast developments in economy, determining better social parameters of Estonian milieu. Main stages of economic reform are defined, as well as core factors of their success, specifically mental factors and changes therein, taking place throughout recent decades.

Estonia has demonstrated the crucial conclusion of synergetics: more successful is a system capable of self-organization according to change in its environment. Accounted is such a megatrend of global development as the transition of advanced countries towards information society. Estonia has taken a renowned place among the leaders of digitalization, assisting other states ready for transformations. The example of this country demonstrates the possibility of solving complex economic and social problems even with limited natural resources, activating the potentials of a K-society (knowledge society). Estonians have adopted a revolution in the philosophy of consumption, that gives preference to post-material values compared to material ones, and to the indispensable against the excessive.

Return to the European civilization, implementing and protecting its values became the core development vector of the Estonian society. The Balts are well aware how Ukraine is, and will be protecting these values of the free world, not only by fighting off the Russian aggression, but also through building a new post-war society. Estonia's material and non-material help has enormous importance to Ukraine, especially its experience in developing a post-industrial society.

Key words: Estonia, transit, modernization, reform, post-industrial society, digital society.

Приходько М.М.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ АСОЦІАЦІЇ БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ «КАРІТАС» (1917–1925 РР.)

Статтю присвячено проблемі вивчення окремих аспектів, пов'язаних з відображенням добродійної діяльності організації «Карітас», організації, яка бере свої початки в лоні католицького духовенства. Добродійність та допомога нужденній людині була одним із головних напрямків діяльності католицького собору від часу його заснування. Протягом тисячоліть існування католицизму дані спроби втілювалися в різних формах допомоги, від поодиноких, індивідуальних ініціатив священників, до все більш організованих та централізованих форм самоорганізації.

Знаковим етапом розвитку католицького добродійного руху на землях Польщі було утворення об'єднання «Карітас», яке мало за мету створення централізованої структури серед розрізнених католицьких організацій благодійного характеру. Організація «Карітас» була явищем не суто польським, функціонуючи в багатьох краях Європи та світу. Але саме в умовах відсутності власної суверенної держави, наприкінці 19 ст- початку 20 ст., особливо в роки Першої світової війни та післявоєнний період товариство відіграло фундаментальну роль в царині допомоги сиротам, жертвам війни, створенню належним чином облаштованих місць їх проживання.

В роботі висвітлено профільної діяльності організації на основі звітів які публікувалися щомісячно в часописі «Путівник милосердя».

Хронологічні межі дослідження охоплюють останні роки Першої світової війни та перші роки незалежної Польщі, період найбільших викликів благодійним організаціям, років перевірки на міцність, етап в житті організації, який вимагав максимальної відданості справі від членів товариства.

В статі окреслені основні вектори роботи в даний період. На першому місці була допомога немовлятам та дітям, які в роки війни залишилися безпритульними. Другим важливим напрямком був захист хворих та нездатних до роботи людей, які окрім отримання даху над головою потребували також медичної допомоги, часом і цілодобово. Специфічним напрямком роботи зважаючи на воєнні та післявоєнні роки була робота із психологічної підтримки солдат, які поверталися з фронту пораненими та скаліченими.

Проаналізована фінансова складова, яка фундамент успішної роботи організації, висвітлено джерела надходження коштів, напрямки їх використання. Висвітлено в хронологічній послідовності фінансові документи товариства в контексті їх збалансованості та відповідності завданням і планам адміністрації товариства.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадський рух, добродійність, благодійність, Польща.

Постановка проблеми. На даний момент українська та польська історіографія не розкривають проблемні сторони діяльності товариства «Карітас». Відсутні комплексні дослідження, які б розкрили фінансову складову в поєднанні із особливостями профільною діяльністю товариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В праці Я.Кароля «Підстави благодійної діяльності на прикладі організації «Карітас»» зроблена спроба висвітлити теоретичні засади благодійної діяльності на землях Польщі, зацентрована увага на товаристві «Карітас».

В доробку Е.Фірліта «Карітас в Польщі – інституціональні межі та галузі діяльності» – проаналізував напрямки діяльності досліджуваного товариства, завдання та мету діяльності. В праці «Благодійна допомога» С.Павлік прослідковує особливості функціонування благодійних організацій, специфіку галузі. М.Ставяк-Осошньська в своїй роботі «Організація і функціонування передшколи організації «Карітас» – відділу в келецькому воєводстві в 1950-60 р.» проаналізовану освітній вектор діяльність локального осередку організації в 50-60 рр. А. Рошчичевський в праці

«Виникнення та ліквідація організації «Карітас» на основі широкого масиву джерел і літератури дослідив аспекти створення та ліквідації руху. Отже, незважаючи на певні напрацювання, ще існують лакуни в дослідженні діяльності товариства «Карітас».

Мета статті є на основі широкого масиву архівної періодики висвітлити аспекти діяльності об'єднання благодійних організацій «Карітас».

Виклад основного матеріалу.

1. Соціальні орієнтири, принципи та місія товариства

Свої основні завдання Товариство «Карітас» вбачало в поєднанні усіх прагнень польського народу на ниві милосердя, що втілювалося в життя 19 лютого 1917 року в офіційному заснуванні громадської організації [1, с. 2].

Про необхідність подібних товариств йшлося, ще в 1915 році на конгресі у місті Фульда в 1915 р., де прозвучала думка, яка була актуальною для другого року Першої світової війни, період різкого зростання негативних соціальних тенденцій, наголошувалося на потребі систематичної турботи за дітьми, батьки яких воюють, а матері мають заробляти на хліб. Зверталась увага на масовість даного явища, яке поширилося не лише на великі міста, але й на сільську місцевість. Спікери конгресу звертали увагу на брак закладів в яких молоде покоління могло б «захиститися від зла», на інформацією доповідачів сотні немовлят на польських землях в 1915 році помирили через відсутність дитячих ясел та мережі притулків. З огляду на це представники громадських діячів вбачали свою місію в запобіганні смертності дітей шляхом забезпечення належний догляд за ними [2, с. 2].

Другим важливим напрямком у поєднанні із захистом немовлят був захист хворих дорослих людей. З даного приводу керівництво організації схвально відгукувалось щодо державних планів з заснування мережі медпунктів з медичними сестрами із фаховою підготовкою, які б утримувались за рахунок державних коштів і які б мали доглядати за немовлятами та бідними хворими в сільській місцевості. Проте, це були лише плани державних чиновників, на початку 1918 року по всій Німецькій імперії сільська медицина та догляд за хворими був практично відсутній, окрім нечисленних освітніх медсестринських програм в навчальних центрах створених для цієї мети при монастирях. В даному питанні Товариство обмежувалося лише офіційними зверненнями до суспільства, до священників, заохочувати дівчат до навчання в цій сфері [9, с. 6].

Вбачали окремим напрямком роботи психологічну підтримку солдат, які поверталися з фронту пораненими та скаліченими, які при поверненні додому не могли знайти роботи. Допомогали подібній категорії осіб члени організації моральною підтримкою та пошуком альтернативної місця роботи, роз'ясненням умов праці, пошуку місць перепідготовки необхідної для роботи за новим фахом направити інваліда на іншу професію, за якою він ще може працювати [10, с. 7]. Безперечно подібна робота мала особливе значення з огляду на безпеку польської громади, адже ветерани Першої світової війни

Провідним напрямком роботи Товариства «Карітас» було проведення теоретичної підготовки працівників добродійної галузі. Так, 5, 6 і 7 березня 1918 р. в залі будинку королеви Ядвіги в Познані відбувся курс лекцій. Лекції проводились на платній основі, плата складала 5 марок за 3 лекційні дні, або 50 фенігів за одну лекцію. 5 березня відбулася низка лекцій: Х. Ласковського на тему «Чи треба організовувати благодійну роботу», Х. Закшевського на тему «Світська організація для допомоги бідним». В. Адамського на тему «Державний і соціальний захист бездоглядної молоді» Д. Маєра «Практична участь інтелігенції в благодійній діяльності». 6 березня відбулися лекції: Т. Чейровського «Соціальне забезпечення», Димка на тему «Підтримка та допомога, військові пенсії», Вержеєвського «Професійні поради та заходи для полегшення інвалідності». 7 березня відбулися лекції д-р. Славського на тему «Про догляд за дитиною», Цегельського «Сестри та притулки», Ласковського «Про опіку над породіллями», Гантковського на тему «Про сільських медсестер» [11, с. 2]. З огляду на тематику статей, лектори мали за мету висвітлити найбільш актуальні проблеми польського соціуму серед яких було окреслено обов'язки держави в справі соціального захисту та приватних ініціатив в даній галузі.

Статут Товариства покладав на плечі організації обов'язок дослідження благодійності, як явища. Товариством були організовано інформативні сесії для членів організації, з метою ознайомлення їх з найважливішими вимогами часу, в галузі добродійності. Сесія відбулася у березні 1918 р. і зібрала понад 200 учасників, для яких у 12 лекціях було викладено основи процесу організації благодійної діяльності, особливостей догляду за безпритульними дітьми і молоддю, принципів соціального забезпечення, специфіки організації санітарних станцій [22, с. 10]. Таким

чином, саме на допомогу молодому поколінню було акцентовано увагу промовців.

Вже на одному із перших засідань було вирішено видавати щомісячник «Путівник милосердя». З першого дня свого існування видавничий відділ стикнувся із проблемою нестачі паперу, значних витрати на друк. Щоб покрити витрати на друк було прийнято рішення стягувати передплату на часопис з членів товариства, проте, згідно звітних документів за грудень 1918 року ці зусилля мали незначний ефект і залучили до бюджету журналу лише 171,25 марок [23, с. 10]. Таким чином усвідомлення необхідності видання власного часопису не корелювалися із фінансовими можливостями членів організації.

В звітних документах за лютий 1919 рік зазначалося, що членами товариства можуть бути окремі особи, католицькі парафії та громадські об'єднання. Згідно статутних документів, в 1919 році річний членський внесок звичайного члена складав не менше 10 марок, але рекомендувалося вносити більші. Вартість привілейованого членства становила не менше 300 марок на рік [28, с. 3].

Свою місію окреслювали в світлі практики західноєвропейських громадських організацій, які були орієнтиром для польського громадського руху. На думку керівництв організації «Карітас» рівень цивілізованості будь-якого народу вимірюється кількістю та якістю функціонуючих в ньому громадських об'єднань, через це і в справі піклування про бідних мають бути належним чином організовані товариства, які виконують роль посередника між суспільством і бідними шарами населення [30, с. 17].

В післявоєнний час в програмі діяльності товариства з'явилося нове завдання опіка над дітьми-переселенцями із Великопольського краю, з Вестфалії та Берліна, зі Східних Кресів, Східної Малопольщі, частина яких була розміщена в державних будинках для сиріт, решта залишалася під опікою товариства «Карітас». З метою належного опікування ними, тодішній голова товариства Ласковський, орендував приміщення у Крайового староства в Познані. Крім того, ним було придбано приміщення в населених пунктах Бронішевіце, Грабе та Мельжино. Для здійснення процедури придбання приміщень, Товариство довелося створити компанію з корпоративними правами, яка розпочала свою діяльність 1 вересня 1919 року [31, с. 17]. Таким чином, для реалізації своїх статутних завдань і організація була вимушена створити паралельно діючу комерційну

організацію, яка мала змогу придбати необхідні основні фонди.

Одним із найскладніших векторів даного напрямку була евакуація польських дітей з різних частин російської імперії, яка з моменту розпаду імперської форми існування трансформувалася в окреме державне утворення. Особливістю евакуації дітей був їх складний маршрут переміщення, а саме на схід, через тихий океан до США. Евакуація, розпочалась ще в роки Першої світової та пришвидшилася в післявоєнні роки. Подальшим кроком було перевезення із США до Польщі. Всього було перевезено 312 дітей силами товариства «Карітас». Більшість з них були розміщені притулках в населених пунктах Мельжиниці, Бронішевиці, Вейгеро. До своїх завдань в роботі з даною групою дітей полягало в здобутті ними гідної професійної освіти та інтеграції в польське суспільство [32, с. 17].

2. Теоретичні та практичні кроки організації

Активісти Товариства звертали увагу, що на 4 рік війни, в 1917 році соціальної допомоги від німецької держави недостатньо, окрім державного захисту, на їх думку мала активно функціонувати приватна благодійність і що крім матеріальної допомоги люди потребували і морального захисту. Погоджувались із фактом, що за період війни на Познанщині почали свою діяльність різні організації, завданням яких було подолання бідності та допомога людям, до яких відносилися Червоний Хрест, товариство «Жіноча народна служба» та інші [3, с. 3], проте їх підходи полягали в матеріальній допомозі нужденним, в той самий час «Карітас» рівнозначно до матеріальної допомоги надавав і моральну підтримку.

Адміністрація товариства фокусувала увагу суспільства на своїх функціях, шукаючи прибічників та однодумців, в звітних документах за листопад 1917 року зазначалось, Товариство прагне до постійного моніторингу потреб незабезпечених верств польського суспільства, виявлення нових постраждалих в соціальному вимірі людей та термінова допомога їм. Водночас за мету ставили привернути погляди суспільства до проблеми та спільно утримувати інституцію: «де кожен жебрак, дитина, бідняк, непрацевдатний міг би жити життям гідної людини» [4, с. 4].

Війна спровокувала відсутність товарів, зупинку виробничих потужностей, що в свою чергу зменшило і пропозицію робочих місць. Уся польська громада німецької імперії перебувала в стані боротьби за своє існування. В еквівалентних умовах опинились і співробітники,

члени організації «Карітас». Як свідчать звіти товариства за осінь 1917 року, перед учасниками організації повстало питання власного виживання та життя членів їх родин, в призмі галопуючої смертності по всім землям тогочасної імперії. В подібних умовах вони не зупиняли свою роботу, з урахуванням мізерних грошових фондів, які абсолютно гальмували усі плани роботи, намагалися зберігти поступ організації [5, с. 7].

З огляду на мінімальні фонди в буремні військові роки, своїм суспільним обов'язком вважали не зупинити об'єми допомоги та догляду за немовлятами, в той час як будинки для людей похилого віку, для інвалідів, дитячі будинки для старших дітей функціонували на землях Польщі, притулку для новонароджених не існувало. Саме необхідність створення мережі подібних закладів була якніколи на часі, члени організації усвідомлюючи це та спрямовували останні фонди і зусилля для реалізації цієї мети [6, с. 7].

Окреслювали формулу співпраці молодіжних громадських організацій та добродійних рухів, яку користь вони могли принести один одному, в тогочасних соціальних умовах. Так на думку керівництва організації «Карітас» благодійне товариство може залучити своїх співробітників та піклувальників, які можуть інтегруватися в справи партнерських молодіжних організацій та відвідувати хворих членів організації та вирішувати конфліктні ситуації у молодих сім'ях [7, с. 7].

В звітах за січень 1918 року знову піднімалося питання допомоги немовлятам, керівництво закликала до більш масштабного праці в благодійному напрямку. Відзначали, що державні структури досягли значних успіхів на ниві підтримки бідних та хворих людей, проте становище немовлят, як і раніше залишалося майже без уваги з огляду на матеріальне забезпечення будинків для дітей, де фізично не було в наявності ліжок для дітей менше 6 місяців [8, с. 5].

Від початку свого функціонування товариство «Карітас» регулярно комунікувало із польською громадою Познанщини через засоби масової інформації, зокрема через власний часопис «Провідник мілосердя», переважно з метою пробудження в розумінні людей проблеми найбільш актуальної в ті часи – догляду за немовлятами. Як свідчить звітна документація за лютий 1918 р. керівництво прагнуло відкрити дитячий притулок у Познані, де могли б тимчасово проживати діти які не мають батьків, під фаховим наглядом медсестер до влаштування їх в прийомні родини [12, с. 7].

Звіти товариства за квітень 1918 року підтверджують, що ситуація в державі, в векторі соціальної допомоги бідним просувалася, створювалися спеціальні установи: притулки, дитячі ясла, амбулаторії, що неминуче призводило до кристалізації стабільного польського суспільства в майбутньому. Керівництво організації відзначало, що саме війна значно просунула вперед добродійну справу. Саме створення закладів соціальної допомоги були найбільш вдалим інструментом підняття культури соціального буття. Подібні приклади мали вплинути на свідомість громадянина, продемонструвати яким може бути соціальний заклад, забезпечений усім необхідним – світлом, теплом, вентиляцією, водопостачанням, фаховим персоналом, професійним керівництвом [13, с. 16]. Для 1918 року подібні умови перебування в закладах соціальної допомоги були поодинокі на польських землях, досвіду засування та розвитку подібних установ не було в наявності в активістів та адептів данної ідеї. Усі приклади та досвід практичного застосування подібних схем управління притулками, варіантів їх перманентного фінансування запозичувалися із західної Європи, Америки.

Звертали увагу на шпальтах часопису «Провідник Мілосердя» на негативний вплив довготривалої війни, яка нищила не лише матеріальні цінності, але і значною мірою моральну складову здорового суспільства. Війна послабила родинні зв'язки, суттєво знизила батьківський авторитет. В обговоєннях ситуації представники Товариства наводили статистику злочинів, яка свідчила про галопаюче зростання правопорушень саме в сегменті неповнолітніх та звертали увагу, що переважна більшість благодійних товариств концентрується лише на матеріальному боці проблеми, майже ігноруючи моральну складову, особливо серед польської молоді [14, с. 22].

Члени організації на засіданнях піднімали питання суспільної гігієни, яке в першій чверті 20 століття лишалося серед більшості населення елементом не інкрустованим в щоденну звичку. Звертали увагу на деградацію державних закладів санітарно-гігієнічної культури за роки війни та обмеженість в просторі подібних інституцій, адже вони розміщувалися переважно в великих населених пунктах. Діяльність товариства «Карітас» в даному напрямку була сконцентрована лише в місті Познань, чого на думку діячів організації було абсолютно недостатньо. Свою увагу очільники товариства намагалися спрямувати в бік усієї польської громади краю, а не лише регіонального центру, зауважуючи, що саме селян-

ство є ядром суспільства і робота має провадитися в даному напрямку, адже інтелігенція переважно знає правила повсякденної гігієни [15, с. 9]. Отже, досвід війни перенаправив погляди очільників організації в бік сільської місцевості, сформувавши думку, про необхідність стрімкого розширення мережі організації, пошуку фінансових коштів для реалізації даного завдання. З огляду на це найближчу перспективу вбачали в формуванні санітарних станцій в селах і малих містах. Для цього були створені 6 місячні курси медсестер в Познані, які вже станом на серпень 1918 року закінчило 30 осіб, які мали базувати свою майбутню професійну роботу переважно в сільській місцевості [16, с. 10]. Для виконання даної мети, санстанції повинні були мати лазню для цілорічного центру підтримки гігієни [17, с. 10].

Таким чином товариство «Карітас» готувало фахівців-медсестер, а представники сільських громад мали забезпечити їх обладнанням робочим місцем та належною заробітною платою. Загальними умовами направлення медичних сестер було забезпечення їх заробітною платою в розмірі не менше 500 марок на рік, безоплатне проживання, приміщення з двох кімнат, одна з яких мала використовуватися як місце проживання для медсестри, друга як тимчасовий притулок для хворих, які мали перебувати під цілодобовим наглядом [18, с. 13].

Акцентували увагу на відсутності фахових знань у більшості із представників благодійних організацій поляків Познанщини, через що засновуються заклади, які абсолютно не відповідали вимогам часу, з цього приводу зазначалося в звітних документах за серпень 1918 року: «недостатньо було орендувати будинок чи кімнату і призначити охоронця, з працівниками із дуже сумнівними здібностями у галузі захисту дітей, оскільки такий заклад може швидше зашкодити, ніж допомогти» [19, с. 20]. До цього представники товариства намагалися комунікувати із сільським населенням, сільською інтелігенцією напряму з метою залучення до своїх лав нових учасників, проте дана ініціатива зазнала невдачі, було розіслано 1500 звернень із запрошеннями, проте відгукнулося і записалося до організації лише 301 член, лише 20%. За 1917 р. організація отримала 7242 марки в якості внесків членів організації. За 1918 р. в складі організації було вже 355 членів, які за рік сплатили 8343,00 марки [20, с. 3].

З 19 лютого 1917 р. до 31 грудня 1918 р. було 584 дітей під опікою керівництва організації, проте вже на початку 1919 р. під опікою залишилось лише 376 дітей. Було влаштовано 52 дитини

в сім'ї на утримання, на що було отримано від уряду 2000 марок, як якості військової підтримки дітей-сиріт [21, с. 4].

Збори учасників організації було не регулярним явищем в житті товариства. 8 грудня 1924 р. відбувся з'їзд, на якому були присутні лише представники познанського осередку товариства, яких було присутньо 50 осіб. Надіслали свої звіти за рік 27 осередків із міста Познань та 17 з-поза Познані. Не було надіслано звіт осередками із населених пунктів: Борек, Бонікова, Чарнкова, Косцяна, Віткува, Зніна. В даному році було призупинено діяльність осередку в Шамотулах. Активних членів налічувалось 544 особи. Познанські осередки організації зібрали в благодійних внесків – 12 096 злотих, 3500 злотих осередками поза містом Познань, що разом склало 15 596 злотих [33, с. 18].

Протягом 6 років організація «Карітас» мала виконувати благодійну роботу, тобто опікуватися бідними сиротами, засновувати притулки та утримувати їх лише власним коштом. У 1924 році дану функцію перейняла держава, яка розпочала формування фондів підтримки та опіки над сиротами, особливо дітей чиї батьки загинули в роки війни. Дана новина полегшила першочергові завдання товариства «Карітас», допомогла повернутися та сфокусуватися на інформативній складовій діяльності, підготовці та поширенню відомостей про проблематику добродійної діяльності, мотивуванні широких мас польського суспільства приймати участь в благодійності. Також товариство отримало змогу виокремити більше часу на видавничу діяльність, на підготовку та публікацію тематичної літератури [35, с. 15].

10 грудня відбулися лекції на тему: «Організація догляду за дитиною» проф. Йоншера, «Роль жінки в благодійному русі» – проф. Ніклевського, «Організація католицького руху милосердя» – Димека, «Конференції Святого Вікентія де Поля в наші часи» – Яняка, «Погляд на поточну діяльність товариства і благодійних товариств «Карітас» – Димека [38, с. 3].

На засідання правління товариства 17 вересня 1925 року зазначалося, що за останні роки організація допомогла 2479 дітям. Для розміщення усіх цих дітей, проводилася робота із збільшення притулків для дітей. З цією метою було придбано приміщення у населених пунктах Мельжин та Бронішевичі, а також було орендовано приміщення в Боянові та Цереквічі. Також організація використовувала для розміщення дітей приміщення в Ґожджехуві, Оторові та Хорині [39, с. 21].

Виокремили шляхи підвищення популярності часопису «Путівник милосердя», через залучення професійних авторів, які б готували фахові статті з окремих питань благодійної справи. Керівництво організації планувало розширити покриття часописом на всі польські землі, не обмежуючись лише Познанщиною. З цією метою було вирішено заснувати власне видавництво під назвою: «Питання Благодійності». Не чекаючи налагодження збуту часопису в масштабі Польщі, почалася підготовка та друк інформаційних брошур з подальшим розміщенням в польських книгарнях [40, с. 21].

Правління товариства було прийнято рішення публікувати в журналі «Путівник Милосердя» також звіти організації «Вища Рада Товариств Дам Милосердя святого Вінсента Великопольщі, Помор'я та Сілезії». З даного приводу керівництво зазначало, що певною мірою це зменшує індивідуальність і незалежність, проте це дає моральну користь, об'єднуючи діячів благодійності утримуючи їх в постійному контакті [41, с. 27].

Висновки. У міжвоєнний період у Польщі виховання сиріт, покинутих дітей та скалічених

та поранених солдат стали вагомою проблемою соціуму. Однією із інституцій, яка сприяла вирішенню проблем даних категорій громадян була організація «Карітас».

Як було з'ясовано в роботі, на польських землях товариство діяло вирішуючи наступні завдання:

– формування власних кадрів в галузі соціальних працівників, волонтерів медичних працівників, медсестер;

– організація та підтримка діяльності благодійних, освітніх, медичних, консультаційних, видавничих осередків у складі товариства;

– проведення заходів спрямованих на активізацію власної фінансування благодійної діяльності;

– організація дозвілля для людей похилого віку, дітей та молоді з обмеженими можливостями, неблагополучних та багатодітних сімей;

– створення притулків для бездомних дітей, сиріт, жертв війни, покалічених військових у відставці.

Фінансовий бік організації мав задовільний характер. Організації володіла необхідними коштами для реалізації, що було необхідною складовою для реалізації цілей.

Список літератури:

1. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 2.
2. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 2.
3. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 3.
4. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 4.
5. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 7.
6. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 7.
7. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», październik 1917, s. 7.
8. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1918, s. 5.
9. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1918, s. 6.
10. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1918, s. 7.
11. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», lutego 1918, s. 2.
12. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», lutego 1918, s. 7.
13. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», kwietnia 1918, s. 16.
14. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», kwietnia 1918, s. 22.
15. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», sierpnia 1918, s. 9.
16. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», sierpnia 1918, s. 10.
17. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», sierpnia 1918, s. 10.
18. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», sierpnia 1918, s. 13.
19. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», sierpnia 1918, s. 20.
20. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 3.
21. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 4.
22. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 10.
23. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 10.
24. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 13.
25. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 13.
26. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 14.
27. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 14.
28. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudnia 1918, s. 14.
29. «Przewodnik miloserdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», lutego 1919, s. 3

30. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1925, s. 15.
31. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1925, s. 17.
32. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1925, s. 17.
33. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1925, s. 17.
34. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», stycznia 1925, s. 18.
35. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», luty 1925, s. 18.
36. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», marzec 1925, s. 15.
37. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», marzec 1925, s. 15.
38. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», marzec 1925, s. 16.
39. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», listopada 1925, s. 3.
40. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», listopada 1925, s. 21.
41. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», listopada 1925, s. 21.
42. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudzień 1925, s. 27.
43. «Przewodnik miłosierdzia» miesięcznik Związku Towarzystw Dobroczynności «Caritas», grudzień 1925, s. 28.

Prykhodko M.M. ASPECTS OF ACTIVITY OF THE ASSOCIATION OF CHARITABLE SOCIETIES “CARITAS” (1917–1925)

The article is devoted to the problem of studying certain aspects related to the reflection of the charitable activities of the “Caritas” organization, an organization that has its beginnings in the bosom of the Catholic clergy. Charity and helping the needy has been one of the main activities of the Catholic Cathedral since its foundation. During the thousands of years of existence of Catholicism, these attempts were embodied in various forms of assistance, from single, individual initiatives of priests, to increasingly organized and centralized forms of self-organization.

A significant stage in the development of the Catholic charity movement on the lands of Poland was the formation of the “Kariatas” association, which aimed to create a centralized structure among scattered Catholic charitable organizations. The “Karatis” organization was not a purely Polish phenomenon, functioning in many parts of Europe and the world. But precisely in the conditions of the absence of its own sovereign state, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, especially during the First World War and the post-war period, the society played a fundamental role in the field of helping orphans, war victims, and creating properly equipped places of residence for them. The work highlights the profile activities of the organization on the basis of reports published monthly in the magazine “Guide of Mercy”. The chronological boundaries of the study cover the last years of the First World War and the first years of independent Poland, the period of the greatest challenges for charitable organizations, years of strength testing, a stage in the life of the organization that required maximum dedication from the members of the society.

The article outlines the main vectors of work in this period. In the first place was help for babies and children who were left homeless during the war. The second important direction was the protection of sick and disabled people who, in addition to receiving a roof over their heads, also needed medical assistance, sometimes and around the clock. A specific area of work in view of the war and post-war years was the work on psychological support of soldiers returning from the front wounded and maimed.

The financial component, which is the foundation of the organization’s successful work, is analyzed, the sources of funds, directions of their use are highlighted. The company’s financial documents are highlighted in chronological order in the context of their balance and compliance with the tasks and plans of the company’s administration.

Key words: *civil society, public movement, charity, charity, Poland.*

Фролова В.С.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ВІДНОСИНИ ТА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЮ У ПРАЗІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.

Стаття присвячена історії радянсько-чехословацьких/українсько-чехословацьких відносин у 1945–1948 рр. та місцю Музею визвольної боротьби у Празі у їх розвитку. Порушується проблема місця УРСР у міжнародних відносинах у період існування Східного блоку. Мета дослідження – розкрити інформаційний потенціал документів, виявлених у фонді Центрального державного архіву громадських об'єднань України, та на їх основі з'ясувати особливості відносин Музею визвольної боротьби України у Празі з Українським товариством культурних зв'язків із закордоном (УТКЗЗ) на етапі ліквідації відомого осередку української еміграції у Чехословаччині. Проаналізовано листування директора Музею С. Наріжного з УТКЗЗ, яке виконувало ідеологічно-пропагандистську функцію у становленні відносин з новими союзниками СРСР. Визначено основні чинники, які створили можливість контактів з ідеологічно ворожою радянській системі інституцією, якою був Музей, – відсутність належної інформації про стан української діаспори у Чехословаччині та активних зв'язків московського керівництва з українськими відомствами. Співпраця УТКЗЗ та Музею тривала протягом двох років у 1945–1947 рр. і практично випала з-під контролю «компетентних» органів. Лише в квітні 1947 р. на рівні посольства СРСР постало питання про ідейну спрямованість українського осередку у Празі, метою якого було названо «об'єднання буржуазно-націоналістичних елементів». Як наслідок, УТКЗЗ отримало вказівку припинити листування з Музеєм, який було ліквідовано у 1948 р. Отже, протягом 1945–1947 рр. між УТКЗЗ та Музеєм склалися неоднозначні відносини, що дозволило здійснити обмін літературою та періодичними виданнями. Цьому сприяли невизначеність становища Музею, спроби змінити назву та нестабільність політичної ситуації в Чехословаччині, яка загальмувала реагування посольства СРСР на запити керівника УТКЗЗ. Опубліковані документи дозволяють реконструювати зміст та особливості нетривалих відносин двох українських інституцій, які змогли зробити важливі кроки у налагодженні відносин без втручання московського центру.

Ключові слова: українсько-чехословацькі відносини, СРСР, Музей визвольної боротьби в Празі, Українське товариство культурних зв'язків із закордоном, Симон Наріжний, Чехословаччина.

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни Україна стає важливим учасником міжнародних відносин, зважаючи на географічну близькість та тривалі історичні зв'язки з країнами, що потрапили до кола країн «народної демократії». За відсутності самостійної зовнішньополітичної діяльності та залежного характері створеного у 1944 р. Міністерства закордонних справ, Україна однак ставала для московського центру полем відповідальної ідеологічної роботи, націленої на нових союзників. У чому полягала ця роль УРСР у формуванні радянсько-чехословацьких відносин на такому складному етапі, яким були 1945–1948 рр.? Адже усередині чехословацького суспільства і політикуму тоді ще існувала надія на відновлення демократії часів Т. Масарика, яка, водночас, жор-

стко нищилася кремлівським керівництвом. Які сподівання на майбутні відносини з радянською Україною мала українська діаспора Чехословаччини, що створила у міжвоєнні роки у Празі один з найбільш дієвих осередків національного життя у Європі? Презентантом цього життя був й Музей визвольної боротьби у Празі, що існував протягом 1925–1948 рр., й завершальна історія якого нерозривно пов'язана з становленням комуністичної влади в Чехословаччині. Ці та інші питання спонукають до пошуку нових джерел, здатних надати на них відповіді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема місця УРСР у міжнародних відносинах у період існування Східного блоку вже стала предметом аналізу українських учених. Прикладом, який це доводить, можна назвати дослідження

Р. Постолювського і А. Слесаренка, присвячене «Празькій весні»: автори проаналізували широке коло праць українських істориків, які різним чином дотичні до теми подій 1968 р., зокрема тим, що дозволяють з'ясувати їх контекст, передумови та український сегмент радянсько-чехословацьких відносин [11]. В історіографічному узагальненні О. Цуп вказано публікації, які демонструють надбання україністики у Чехії як складової українсько/радянсько-чеських відносин [16].

Період, який досліджується – 1945–1948 рр., – отримав ґрунтовне висвітлення у праці І. Вовканича [2], який здійснив масштабний аналіз подій, зокрема в галузі політики, які відбувались у Чехословаччині в період 1945–1948 рр., акцентуючи увагу на стосунках між чехами та словаками. У своїх подальших статтях, разом з І. Шніцером, автор заглибився у вивчення словацького національного питання в 1940–1960-х рр. [3]. Найбільш дотичною до нашої теми публікацією, яка розкриває механізм входження Чехословаччини до радянського блоку у повоєнні роки, є стаття І. Вовканича та О. Свеженцевої [4]. О. Субот у своїй статті «Політичні переслідування національних меншин у Чехословаччині 1945–1948 рр.» висвітлив проблему репресій стосовно німецької та угорської меншин у Чехословаччині, в період 1945–1948 рр. [12]. Схожа тематика статті С. Мотрук, де особливо увагу приділено подіям кризового періоду 1948 р. [7]. Зміст відносин цього періоду почасти висвітлено у довідникових статтях, присвячених учасникам українсько-чехословацьких зв'язків, як, приміром про С. Наріжного, М. Неврли, З. Неєдли [14]. Наведені дослідження доводять зацікавлення українських учених як періодом комуністичної Чехословаччини у цілому, так і роками включення держави до системи тоталітарних режимів під керівництвом СРСР. Однак, основна увага зосереджена на щільно пов'язаному з Чехословаччиною Закарпатті.

Інший предмет нашого дослідження – Український Музей визвольної боротьби у Празі, також має певну історіографічну традицію. Перше узагальнення, присвячене діяльності української еміграції в міжвоєнній Європі, зокрема у Чехословаччині, належить директору Музею, – Симону Наріжному, який приділив значну увагу одному з дієвих осередків зарубіжного українства [8]. У 2000-х рр. з'являються публікації українських дослідників, які значно поглибили уявлення про історію Музею. О. Кужільна розглянула проблеми створення Музею на основі матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань

України (далі – ЦДАГОУ) [5, 6]. Завдання музею та мету його заснування, а також роль у культурному житті української еміграції в Чехословаччині були побіжно висвітлені О. Сухобоковою [13]. М. Палієнко у праці «Українські архівні центри за кордоном» проаналізувала публікації, присвячені українським архівним центрам за кордоном, зокрема й архіву Музею визвольної боротьби в Україні [10]. У монографії словацького дослідника М. Мушинки «Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів» міститься історіографічний нарис і характеристика музейного архіву [8]. Документальну спадщину української еміграції в Празі, зокрема і Музею, дослідила Т. Боряк [1].

Нагадаємо, що архів Музею визвольної боротьби в Празі було вивезено з Чехословаччини у 1948 р. й до 1990-х рр. його місцезнаходження залишалося невідомим. У 1990-х рр. з'ясувалося, що частина матеріалів зосереджена в ЦДАГОУ, що й призвело до появи низки ґрунтовних праць, присвячених українській громаді у Чехословаччині. Та зважимо на те, що напрями досліджень української діаспори та її відносин з чехословацьким суспільством і владою та відносин УРСР і Чехословаччини мало перетинаються. Маємо на меті презентувати документи, які перебувають на такому перетині напрямів, й опублікувати їх у повному обсязі.

Метою статті є висвітлення та визначення інформаційного потенціалу документів, які були виявлені під час пошукової роботи у фондах ЦДАГОУ. Серед них джерела, які розкривають особливості відносин Музею визвольної боротьби України у Празі (з 1945 р. – Український музей) з Українським товариством культурних зв'язків із закордоном (далі – УТКЗЗ, Товариство). Останнє було одним з інструментів формування радянсько-чехословацьких відносин у повоєнні роки. Виявлені під час опрацювання фонду ЦК КПУ джерела, поряд з опублікованими матеріалами з історії Музею визвольної боротьби у Празі (далі – Музей), дозволили з'ясувати окремі обставини існування відомого осередку українського життя у Чехословаччині на етапі його ліквідації, особливості розвитку українсько-чехословацьких відносин у другій половині 1940-х рр.

Виклад основного матеріалу. Наслідком Другої світової війни для Чехословаччини стало її включення до кола країн «народної демократії», де безумовна роль лідера належала московському керівництву. У другій половині 1940-х рр. СРСР намагався якнайшвидше взяти під свій контроль ситуацію в Чехословаччині. У цей період в країні

склалася нестабільна ситуація, пов'язана з її геополітичним становищем: вона опинилася між СРСР з одного боку та західними державами – з іншого. Це призвело до активного втручання радянського керівництва у політичну боротьбу, яка розгорнулася на завершальному етапі війни, і набула особливої гостроти у 1945–1948 рр. Чехословаччина, яка у міжвоєнний час належала до кола демократичних держав з дієвою парламентською системою, намагалася відновити їх у нових умовах. Партією, яка намагалася стати лідером суспільно-політичного життя у країні, була соціал-демократична партія на чолі з З. Фірлінгером. Та підтримувані радянським керівництвом комуністи, об'єднані навколо К. Готвальда, фактично позбавили Чехословаччину права вибору свого майбутнього. Криза 1948 р., так званий «переможний лютий», призвела до того, що провідні позиції в політичному житті держави посіла Комуністична партія Чехословаччини.

Слід відзначити, що політична боротьба була підкріплена необхідністю вирішення питань національних меншин (німців, угорців, українців), пов'язаних із стратегією перетворення Чехословаччини на єдину державу чехів та словаків. В умовах політичного протистояння та поступового знищення комуністами демократичних засад репресії торкнулись представників української інтелігенції в Чехословаччині, де до 1945 р. існував ледь не найчисленніший осередок української еміграції в Європі. Уже в 1945 рр. органами НКВС за звинуваченням «у ворожій діяльності проти СРСР» було репресовано А. Волошина, П. Зленка, М. Славінського та інших громадських і культурних діячів [4, с. 86].

Діяльність Музею у 1945–1948 рр. була продиктована загальною політичною ситуацією в країні. Українські діячі прийняли рішення змінити назву на «Український музей» для того, щоб зберегти його легальну діяльність в Празі в умовах репресій діячів української еміграції, проте зробити цього не вдалося. Основні зусилля в цей час вони спрямували на реорганізацію осередка та збереження значної кількості матеріалів, які постраждали під час бомбардування. Попри прагнення українців продовжити роботу, у березні 1948 р. Музей було закрито.

Та ліквідації відомого центру української громади в Чехословаччині передували його спроби налагодити відносини з Батьківщиною.

З боку московського керівництва завдання побудови зв'язків з країнами «народної демократії», реалізації важливих ідеологічних та про-

пагандистських завдань, створення належного образу Радянського Союзу для нових союзників було покладено й на українську владу та відповідні інституції у республіці. Для реалізації засад радянської пропаганди серед населення країн народної демократії використовувалася діяльність Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. В УРСР таку ідеологічно-пропагандистську функцію виконувало УТКЗЗ, створене у 1926 р. у Харкові як «філія» Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном¹.

Серед основних завдань товариства – пропагандистська діяльність зі створення та розповсюдження інформаційних матеріалів про радянську Україну, організація візитів українських делегацій до Чехословаччини та прийом іноземних гостей в УРСР тощо [15, арк. 216]. Вагому частину роботи товариства складав обмін друкованою продукцією (літературою, журналами, газетами, нотами) із різними зарубіжними інституціями з кола нових ідеологічних союзників СРСР в Європі – Болгарії, Румунії, Угорщини, Югославії (до розриву відносин з країною з СРСР у 1948 р.), Чехословаччини. Форми діяльності УТКЗЗ були стандартними для усіх країн, як і набір матеріалів, який направляли за кордон.

На час становлення системи відносин і формування їх змісту, коли справжнє обличчя «друзів» з СРСР ще не було добре відомим, сподівання на відновлення зв'язків з Україною виглядали з боку української еміграції виправданими. Хай в умовах жорсткого контролю партійних органів та органів безпеки, але УТКЗЗ сприяло популяризації української культури, що також могло надихнути на встановлення з ним контактів. Очільниками Товариства у повоєнний час були Олексій Полторацький (1945–1946 рр.), якого змінив на посаді Микола Скачко (1946–1949 рр.), а О. Полторацький став його заступником. Саме останній вів листування із директором Українського музею С. Наріжним.

Історія листування Музею і УТКЗЗ розкривається в останньому за хронологією подій документі – пояснювальній записці О. Полторацького до ЦК КПУ, яку орієнтовно можна датувати серпнем 1947 р., судячи з досліджених матеріалів. Появу пояснювальної обумовила доволі неприємна для УТКЗЗ обставина, оскільки Товариство підтримувало зв'язки і забезпечувало запити ворожої до СРСР з ідеологічної точки зору організації.

¹ УТКЗЗ у 1959 р. було реорганізовано в Українське товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, проіснувало до 1992 р.

Також цей документ містить посилання на початок історії: у липні 1945 р. редакція газети «Радянська Україна» переслала в УТКЗЗ листа від Українського музею Празі [15, арк. 214]. Не наважившись самостійно відповісти зарубіжному адресату, редакція направила листа до Товариства. Зважаючи, що усі листи з Музею було підписано «директор», то мова йшла саме про С. Наріжного. Він звертався до редакції «Радянської України» з проханням «надсилати для поповнення музейної колекції періодичних видань кожне нове число Радянської України... також і попередніх чисел Вашого органу, які ще збереглися в Редакції. Зі свого боку Український Музей в Празі буде надсилати Вам свої видання» [15, арк. 214].

Виправдання О. Полторацького виглядають переконливо: зміст діяльності Музею УТКЗЗ не був відомим, а той факт, що він знаходився у «дружній нам Чехословаччині», а МЗС України рекомендувало налагоджувати відносини з організаціями української еміграції, «не чекаючи одержання їх характеристики». Зважаючи на зацікавлення з боку УТКЗЗ у «максимально більшим насиченням іно-ринку пропагандистською літературою», заступник голови УТКЗЗ прийняв рішення про направлення по одному примірнику видань до Музею у Празі.

Основна діяльність Музею була зосереджена на відновленні постраждалих після Другої світової війни архівів, а також формуванні ресурсу для подальшої роботи, про що зауважив у своєму листі до Києва С. Наріжний: «Український Музей в Празі ставить своїм завданням збирати в себе всі матеріали, потрібні для наукового дослідження історії України, а також її культури, літератури й мистецтва. Для досягнення цього свого завдання Музей потребує мати в якнайповніших комплектах всі українські періодичні видання, видання українських видавництв і чужі з українською» [15, арк. 216]. З цією метою Наріжний у липні 1946 р. звернувся до заступника голови УТКЗЗ з проханням надіслати до них зразки українських періодичних видань [15, арк. 227–229]. Як зазначив директор Музею: «Особливо бажано мати в музеї ті видання УДВ, що стосуються Великої Вітчизняної Війни та визвольної боротьби українського народу від чужоземних загарбників /список цих видань поданий в журналі Україна ч. 4/5 за 1946 р. ст. 39. Так само важно мати в музеї видання інших українських видавництв як «Радянський письменник», «Мистецтво» й т. д.» [15, арк. 216].

Вже через місяць, у серпні того ж року, Товариство надіслало до Праги примірники українських газет і журналів, які видавалися у Києві: «Радянська жінка», «Радянське мистецтво», «Україна», «Літературна газета», «Радянська Україна» [15, арк. 216–217]. За період 1946–1947 рр. до Українського музею було відправлено понад 150 зразків української художньої літератури, звітів про діяльність органів влади СРСР, промов Й. Сталіна [15, арк. 214–215].

Листування між О. Полторацьким та С. Наріжним тривало два роки. За цей період УТКЗЗ не лише успішно виконувало запити Українського музею визвольної боротьби, але й направляло власні запити стосовно пересилання його видань в Україну. Наприклад, у березні 1947 р. Український музей надіслав до Києва 12 підручників зі славістики для подальшої їх передачі в університетські бібліотеки УРСР [15, арк. 218].

Між тим, попри налагоджене листування, характер діяльності Музею, турбував керівників УТКЗЗ, яке декілька разів надіслало запити до посольства СРСР у Чехословаччині з проханням надати роз'яснення, оскільки «Музей як і раніше закидає листами українські організації та установи».

У квітні 1947 р. вкотре постало питання про ідейну спрямованість Музею. Як свідчить лист О. Полторацького: «22 квітня в УТКЗЗ прибули канадські націоналістичні газети, в яких згадувалось в доброзичливому дусі про цей Музей» [15, арк. 212]. Це привернуло увагу заступника УТКЗ, який вже вдруге після 1946 р. звернувся із запитом до секретаря радянського посольства в Празі про роз'яснення ролі Українського музею, який виявився організацією «дружною до канадських націоналістів» [15, арк. 212–213]. Тобто, перший запит стосовно Музею залишився без відповіді. Його невизначений статус дозволив продовжувати листування з ним.

Останній запит УТКЗЗ датовано 4-м серпня 1947 р. Наступний у справі документ, який стосується питання відносин Музею і УТКЗЗ, згадана пояснювальна записка О. Полторацького [15, арк. 212–213]. Вона доводить, що реакція з посольства нарешті була отримана, вийшла за межі «безневинних» зв'язків і вимагала участі партійних органів.

Останній за хронологією документ з приводу історії відносин Музею та УТКЗЗ датований 28 вересня 1947 р. Це лист, направлений радником радянського посольства у Празі Шейко до працівника політвідділу МЗС УРСР П. Удовиченка з поясненням про засновників українського осередку: «У 1926–1927 рр.

у Чехословаччині буржуазно-націоналістичні елементи, які іммігрували у 1917–18 рр. із Радянського Союзу, а також українські націоналісти Північної і Південної Америк, колишньої Галіції та ін. українські націоналісти, які проживають у Чехословаччині, заснували музей «Визвольної боротьби на Україні». Основною метою діяльності Музею було названо «об'єднання буржуазно-націоналістичних елементів, поширення націоналістичної літератури і підтримку зв'язку з буржуазно-націоналістичними елементами інших країн, головним чином Америки і Канади». Далі йшлося про необхідність припинення листування УТКЗЗ з Музеєм. При цьому лист дозволяє розкрити окремі деталі стосовно закриття Музею: радник посольства пише про те, що «Посольство СРСР в Чехословаччині у найближчий час поставить питання у відповідних чехословацьких органах про закриття цього музею, як організації, ворожої СРСР» [15, арк. 208–209]. Рішення було успішно втілено в життя вже менш, ніж за рік [15, арк. 208–209].

Вказівка посольства повідомити про прямі контакти УТКЗЗ з будь-якими організаціями чи приватними особами у Чехословаччині у черговий раз свідчить про роль союзного керівництва у формуванні підконтрольної системи міжнародних відносин за участі України. Двічі у листуванні фігурувало ім'я посла СРСР у Чехословаччині Валеріана Зоріна. Відзначимо, що він обіймав цю посаду протягом 1945–1947 рр., перебував на початку своєї дипломатичної кар'єри, був одним з найбільш впливових сталінських чиновників у країні і фактично направляв діяльність чехословацького уряду.

Висновки. Отже, протягом 1945–1948 рр. склалася доволі неоднозначна ситуація у стосунках між УТКЗЗ та Музеєм: у той час, коли значну частину членів осередку було репресовано та вислано з Чехословаччини, товариство надсилало документацію й літературу до Праги на запит празьких українців. Виникає питання про те, як два роки обміну літературою з потенційно ворожим націоналістичним осередком українців у Празі пройшли повз керівні кола Чехословаччини та Радянського Союзу? Вважаємо, що цьому сприяло кілька чинників. Одним з головних стала невизначеність становища Музею визвольної боротьби в Празі та його спроби змінити назву й статут призвели до того, що український осередок не потрапив до переліку «небезпечних націоналістичних» організацій в Чехословаччині. Це дало змогу Музею підтримувати стосунки з багатьма іноземними осередками української діаспори. Поряд з цим, наявність зв'язків Музею із зарубіжними осередками обумовлювало його легітимність в очах чехословацьких органів безпеки. Можливо, нестабільна полі-

тична ситуація у Чехословаччині, жорстка боротьба за владу з боку комуністів, призвели до ігнорування запитів голови УТКЗЗ про статус Музею. Радянське посольство занадто опікувалося політичними питаннями, не маючи змоги реагувати на усі листи.

Відзначимо, що складний період 1945–1948 рр. можна вважати періодом короткострокового успіху у царині відновлення та спроб розширення діяльності Музею. Після ліквідації осередку у 1948 р., С. Наріжний ще кілька років в еміграції, в Австралії, намагався боротися за втрачені архіви, написав ґрунтовну роботу про його діяльність у міжвоєнний час.

Нижче подано досліджені документи у хронологічній послідовності мовою оригіналу із збереженням орфографії.

* * * * *

Без дати. Орієнтовно – червень-липень 1945 р.

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ В ПРАЗІ

Редакції «Радянська Україна»

Дирекція Українського Музею в Празі просить Вас надсилати для поповнення музейної колекції періодичних видань кожне нове число Радянської України.

Були б Вам вдячні за присилку Музеєві також і попередніх чисел Вашого органу, які ще збереглися в Редакції.

З свого боку Український Музей в Празі буде надсилати Вам свої видання.

З правдивою пошаною (підпис нерозбірливо).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. Арк. 214. Копія.

* * * * *

Без дати. Орієнтовно – 1 липня 1946 р.

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ В ПРАЗІ

Українське Товариство Культурного Зв'язку
з Закордоном

Київ
Лібкнехта, І

Дирекція Українського Музею в Празі стверджує оцим одержанням висланої Вами П.УП46р. бандеролі з такими часописами:

Радянська жінка ч. 6, 1946 р.

Україна ч. 4/5 – 1946 р.

Радянське мистецтво ... ч. 27/65/

Літературна газета ч. 27/168

Радянська Україна ч.ч. 130–134 за 1946 год

Висловлюючи Вам якнайбільшу подяку за прислані часописи, Дирекція Музею, нав'язуючи до свого листа з 2 ц.м., дуже просить Вас допомогти Музеєві в його науково-колекціонерській праці. Український Музей в Празі ставить своїм завданням збирати в себе всі матеріали, потрібні для наукового дослідження історії України, а також її культури, літератури й мистецтва. Для досягнення цього свого завдання Музей потребує мати в якнайповніших комплектах всі українські періодичні видання, видання українських видавництв і чужі з українською.

Тому Дирекція Музею була б Вам дуже вдячна за допомогу й посередництво в справі регулярного одержання таких видань українських періодики, як:

Радянська Україна
Літературна газета
Радянське Мистецтво
Україна
Радянська жінка
Радянський Львів
Вітчизна
Дніпро.
Сучасне і майбутнє
Українська література
Барвінок
Вільна Україна
Молодь України
Вісник Академії Архітектури УРСР.
Театральна декада.
Й інших періодичних видань.

Український Музей в Празі старається також про доповнення зібраних ним раніше, ще в рр. передвоєнних видань Української Академії наук та Українського Державного Видавництва. Особливо бажано мати в музеї ті видання УДВ, що стосуються Великої Вітчизняної Війни та визвольної боротьби українського народу від чужоземних загарбників /список цих видань поданий в журналі Україна ч. 4/5 за 1946 р. ст. 39/. Так само важно мати в Музеї видання інших українських видавництв як «Радянський письменник», «Мистецтво» й т. д.

Дирекція Музею дуже просить Українське Товариство Культурного Зв'язку з Закордоном прийняти до відома дезідерати Українського Музею в Празі.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. Арк. 216. Копія.

* * * * *

Дата – написано від руки – октябрь 1946 г.

ЧРЕЗВЫЧАЙНОМУ И ПОЛНОМОЧНОМУ
ПОСЛУ СССР В ЧЕХОСЛОВАКИИ

Тов. ЗОРИНУ Валериану Александровичу

Уважаемый Валериан Александрович!

Если Вы найдете возможным прошу не отказать в любезности передать прилагаемые письма по адресам:

Директору Украинского Музея. Прага XII
Председателю Украинского Товарищества
«Освіта»
Прага II.

Ал. Полторацкий
Директор Украинского Общества
Культурной Связи с Заграницей

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. Арк. 217. Копія.

* * * * *

Український Музей В Празі

В Празі, дня 5 березня 1947 р.
Українське Товариство
Культурного Зв'язку з закордоном.
Київ
вул. К. Лібкнехта, I

На Ваше прохання з дня 31 січня про висилку славистичної літератури для університетських бібліотек України, Дирекція Українського Музею в Празі одночасно з цим листом висилає на Вашу адресу I пакунок, а в ньому 12 різних видань. В дальнішому Дирекція Музею буде мати на увазі заявлену Вами потребу й буде дбати про висилку потрібної Вам літератури.

З висловом правдивої пошани.

Директор (підпис нерозбірливо)

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. Арк. 218. Копія.

* * * * *

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ В ПРАЗІ

В Празі, дня 26 березня 1947 р.

Українське Товариство Культурного Зв'язку
з закордоном

Київ
К. Лібкнехта, 1

На Вашого листа з 31 січня вислано Вам для університетських бібліотек України друга посилка з різними чеськими і словацькими книгами та славістичною літературою, а серед них і такі коштовні видання як збірник присвячений Й. Добровському та праці з'їзду слов'янських філологів у Празі 1929 р. Дирекція Музею стало має на увазі заявлену Вами потребу в славістичній літературі й далі буде дбати про висилку потрібних Вам видань.

Дирекція Музею підтверджує одержання Вашого листа з 10-го лютого ц.р., приймає його до відома й робить відповідні заходи щодо висилки Вам чеських та словацьких наукових та мистецьких періодичних публікацій.

На Ваше пропозиція в тому листі заявити побажання в справі надсиланих Вами до Музею видань, Дирекція має честь просити Шановне Товариство надсилати до Музею як можна більше української наукової літератури / видань академічних, університетських і т. п. /, українських періодичних публікацій творів українських письменників і взагалі матеріалів, які можуть послужити джерелом для наукового дослідження української історії й культури. При цьому надсилаємо Вам список тамтешніх видань, яких Музей досі не має в своїх бібліотечних колекціях. Дирекція Музею була б вам глибоко вдячна за пересилку зазначених у списку видань.

З правдивою для вас пошаною
Директор.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365.
Арк. 219. Копія

* * * * *

Без дати

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ В ПРАЗІ

Директору Музею

Дорогі товарищі!

Ми одержали Вашого листа, в якому Ви прохаєте висилати Вам якнайбільше українських періодичних видань та іншої літератури на українській мові.

Ми постараємось зробити все можливе, щоб задовольнити Вашу прозьбу, і надіємось, що в найближчому часі зможемо посилати Вам деяку літературу, крім періодичних видань, які ми будемо висилати Вам із номера в номер.

З пошаною.

Ол. Полторацький

Директор Українського Товариства
Культурного зв'язку з закордоном

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365.
Арк. 218. Копія.

* * * * *

Український Музей в Празі
Прага XII. Ходска 23

Шановний п. Директор!

З вдячністю відповідаю на ваш лист від 5-го березня ц.р., в якому ви люб'язно інформуєте нас про висилку славістичної літератури. Ця література буде у великій пригоді нашим вченим та студентам, які з захопленням вивчають мову і культуру дружнього чеського народу.

Просимо сповістити, які українські матеріали Вас цікавлять, і ми, в свою чергу, постараємось віддячити Вам, посилаючи цю літературу.

З пошаною

Заступник Голови

Українського Товариства Культурного

Зв'язку з Закордоном /О. Полторацький/
18 квітня 1947 р.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365.
Арк. 220. Копія.

* * * * *

22 апреля 1947 г.

Посольство СССР в Чехословакии
тов. Шейко

Почти все украинские редакции издательства получили просьбы от Украинского Музея в Праге /Прага, XII, Ходска 22/ присылать музею книги, журналы, газеты.

В украинских националистических газетах Канады имеются благожелательные отзывы о деятельности этого Музея.

Прошу Вас срочно сообщить нам характеристику этого музея и указание – следует ли с ним поддерживать связь – путем посылки печатных изданий из УССР.

Зам. Председателя УОКС /Полторацкий/
от.2э.
I-адр.
I-д.
вч
верно:

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365.
Арк. 221. Копія.

* * * * *

Український Музей в Празі
Прага, дня 12 червня 1947.

Українське товариство культурного зв'язку
з закордоном

Київ
К. Лібкнехта, I

Дирекція українського музею в Празі підтверджує одержання Вашого листа від 18.4.1947 р. ч. 358 і повідомляє, що на ваше бажання, висловлене в попередніх листах до музею з дня 31.1. і 10.2 ц.р., Дирекція висилає на Вашу адресу посередництвом Міжнародної обмінної служби третю посылку з різними чеськими виданнями по приложеному списку.

На Ваше пропозиція в останньому листі сповістити, які саме українські матеріали нас цікавлять, повідомляємо, що український музей в Празі буде вам особливо вдячний за присилку творів українських письменників і наукової літератури, зокрема видань Академії наук УРСР та державних університетів. Вашій ласкавій увазі доручаємо список тамошніх видань, яких музей досі не має

в своїх бібліотечних колекціях, що був надісланий Вам при листі з дня 28 березня ц.р.

З правдивою до Вас пошаною – підпис – директор згідно

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365.
Арк. 222. Копія.

* * * * *

Выписка из письма УОКС в адрес Посольства СССР в Чехословакии

тов. Шейко
Секретно
М 17/с

4 августа 1947 г.

...Довольно давно мы послали Вам запрос об украинском музее в Праге / адрес: /.

Убедительно прошу сообщить, что это за организация, т. к. Музей попрежнему забрасывает письмами украинские организации и учреждения.

Зам. Председателя УОКС – Полторацкий
верно:

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365.
Арк. 221. Копія

* * * * *

Без дати. Орієнтовно – серпень 1947 р.
Секретно
Экз.

Объяснительная записка

В июле мес. 1945 г. редакция «Радянської України» переслала в Украинское Общество Культурной связи о заграницей прилагаемое письмо от Украинского Музея в Праге.

Характеристика данного Музея нам не была известна, однако учитывалось, что Музей находится в дружественной нам Чехословакии. Речь шла о посылке разрешенных к отправке за границу печатных изданий, которые мы направляем, напр. в США, в адреса общих библиотек.

До настоящего времени мы имели установку от МИД УССР о том, чтобы налаживать связи с организациями украинской эмиграции, не дожидаясь получения их характеристики. Это видно из прилагаемой копии письма от Зав. политотделом МИД т. Война от 14 марта 1946 г.

Поскольку УОКС заинтересован максимально большим насыщением ино-рынка пропагандистской литературой, мной было принято решение по I экз. литературы Музею посылать.

17 октября 1946 г. Послу СССР в Чехословакии тов. Зорину было направлено второе прилагаемое письмо с просьбой переслать его Музею, если он найдет нужным. Никакого указания от тов. Зорина о нежелательности связи с Украинским Музеем нами получено не было, почему мы и продолжали посылку литературы.

В марте 1947 г. по просьбе УОКС Музей выслал, напр., 12 книг – учебников по славистике для Университетских библиотек УССР, на что УОКС ответил прилагаемой благодарностью.

22 апреля в УОКС прибыли канадские националистические газеты, в которых упоминалось в благожелательном духе об этом Музее. В тот же день УОКС послал прилагаемый запрос в Посольство СССР в Чехословакии т. Шейко о характеристике этого Музея и о целесообразности поддержания с ним связи. Тов. Шейко до сих пор не ответил, также, как не ответил и на повторный запрос от 4 августа с/г.

Прилагаю перечисление посланной Музею литературы. Ввиду полученных от тов. Удовиченко сведений о националистическом характере этого музея, мною дано указание прекратить с ним всякую связь и прекратить отсылку литературы.

ЗАМ. ПРЕДСЕДАТЕЛЯ УОКС /Полторацкий/

отп. 2 экз.

1 – в адр.

2 – в д.

вч

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. Арк. 212, арк. 213. Копія.

* * * * *

Копия
Секретно Экз. №1
28 сентября 1947 года
№ 124

ПОЛИТОТДЕЛ МИНИСТЕРСТВА
ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ УССР
тов. УДОВИЧЕНКО П.П.

В 1926–27 г.г. в Чехословакии буржуазно-националистические элементы, иммигрировавшие в 1917–18 г.г. из Советского Союза, а также украинские националисты Северной и Южной Америк, бывшей Галиции и др. украинские националисты, проживающие в Чехословакии, основали музей «Вызвольной борьбы на Украине».

Деятельность этого музея была направлена на объединение буржуазно-националистических элементов, распространение националистической литературы и поддержку связи с буржуазно-националистическими элементами других стран, главным образом Америки и Канады.

После освобождения Чехословакии от немецкой оккупации «Украинский музей» /новое наименование/, не имея возможности существования на базе своего старого устава, в силу изменившихся политических условий в стране обратился в Чехословацкое правительство с просьбой утвердить несколько изменений устав музея, но этот вопрос остался до сих пор неразрешенным.

Как мне сообщили, «Украинский музей» имеет связь и получает разную литературу непосредственно от нашего УОКСа, поэтому своих взаимоотношениях с общественными организациями и частными лицами Чехословакии он ссылается на связь с советскими украинскими организациями.

Для вашего сведения сообщаю, что Посольство СССР в Чехословакии в ближайшее время поставит вопрос в соответствующих чехословацких органах о закрытии этого музея, как организации, враждебной СССР.

Сообщаю вам об этом, прошу дать указания УОКСу о прекращении посылки этому музею литературы. Если УОКС посылает литературу и другим организациям Чехословакии непосредственно, т. е. не через Посольство, прошу сообщить мне, каким именно организациям и частным лицам.

И. Шейко

Копия верна: /Фомина/

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. Арк. 208, арк. 209. Копія.

Список літератури:

1. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Наук. ред. М. Слободяник. Міністерство культури України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Ніжин (Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя), 2011. 544 с.
2. Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1948 роках. Нарис історії перехідного періоду. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2000. 325 с.
3. Вовканич І., Шніцер І. Словацьке національне питання в ЧССР напередодні «Празької весни» 1968 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. Вип. 27. С. 55–69.
4. Вовканич І., Свеженцева О. Трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на рубежі 40–50-х рр. ХХ ст. Проблеми всесвітньої історії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип. 18. С. 81–92.
5. Кужільна О. До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925–1948 рр.). *Гілея: Науковий вісник*. 2013. № 75. С. 85–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_38 (дата звернення: 20.07.2023).
6. Кужільна О. Ідея української державності в науковій та суспільно-політичній діяльності товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925–1948 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. 185 с.
7. Мотрук С. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини ХХ ст.: погляд із сьогодення. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 71–86.
8. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. Київ, 2005. 160 с.
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Київ, 1990. 272 с.
10. Палієнко М. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2001. № 54. С. 42–46.
11. Постоловський Р., Слесаренко А. «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2018. № 27. С. 106–109. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Postolovskyi_Ruslan/Prazka_vesna_1968_roku_v_Chechoslovachchyni_v_ukrainskii_istoriohrafii.pdf (дата звернення: 20.07.2023).
12. Субот О. Політичні переслідування національних меншин у Чехословаччині у 1945–1948 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : «Історичні науки»*. 2015. № 24. С. 178–187.
13. Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехословаччині в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2010. № 17. С. 133–137.
14. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Біографічна частина: Н–Я / відп. ред. М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України. 2016. № 6. С. 9–16.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4365. 401 арк.
16. Цуп О. Україністика в Чехії: витоки і сучасні тенденції розвитку. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Тернопіль, 2013. № 2. Ч. 1. С. 208–212. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsup_Olena/Ukrainistyka_v_Cekhii_vytoky_i_suchasni_tendentsii_rozvytku.pdf (дата звернення: 20.07.2023).

Frolova V.S. SOVIET-CZECHOSLOVAK RELATIONS AND THE FATE OF THE UKRAINIAN MUSEUM IN PRAGUE IN THE SECOND HALF OF THE 1940S

The article is devoted to the history of Soviet-Czechoslovak/Ukrainian-Czechoslovak relations in 1945–1948 and the role of the Museum of the Liberation Struggle in Prague in their development. The problem of the place of the Ukrainian SSR in international relations during the period of the Eastern bloc is raised. The purpose of the research is to reveal the informational potential of the documents which were found in the funds of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and on these documents basis to find out the specifics of the relationship between the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague and the Ukrainian Society of Cultural Relations with Foreign Countries (USCRFC) during the elimination of this famous center of Ukrainian emigration in Czechoslovakia. The correspondence of the director of the Museum, S. Narizhnyi, with the USCRFC, which has an ideological and propaganda function during the establishment of the relations with the new allies of the USSR, was analyzed. The main factors that created the possibility of contact with an institution that was ideologically unfriendly to the Soviet system such as the Museum, were

determined. There is a lack of proper information about the state of the Ukrainian diaspora in Czechoslovakia and active communication between the Moscow direction and Ukrainian departments. The cooperation between the USCRFC and the Museum lasted for two years during 1945–1947 and became uncontrolled by the «competent» institutions. USSR Embassy set up a question about the ideas of the Ukrainian center in Prague which was called «the union of bourgeois-nationalist elements» only in April 1947. As a result, the USCRFC received an instruction that stopped relations with the Museum, which was liquidated in 1948. Consequently, during 1945–1947 an ambiguous relationship were developed between the USCRFC and the Museum that allowed to exchange literature and periodicals.

This was facilitated by the Museum's uncertain position, attempts to change the name, and the instability of the political situation in Czechoslovakia, that inhibited the response to the USSR Embassy's requests from the head of the USCRFC. The published documents made it possible to remodel the content and features of the short-lived relations between the two Ukrainian institutions, which could take important steps to establish relations without the intervention of the Moscow center.

Key words: *Ukrainian-Czechoslovak relations, USSR, Museum of the Liberation Struggle in Prague, Ukrainian Society of Cultural Relations with Foreign Countries, Simon Narizhnyi, Czechoslovakia.*

Ямпольська Л.М.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПЕШМЕРГА В КУРДСЬКО-ІРАКСЬКОМУ КОНФЛІКТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Внутрішня суперечливість курдського національного руху, його зовнішньополітична різновекторність представлені у діяльності збройних формувань Іракського Курдистану другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Розвиток структур Пешмерга, їхні військові традиції розвивалися в контексті державотворчих процесів курдського народу, тому потребують ґрунтовного вивчення, з огляду на недостатнє висвітлення в сучасній орієнталістиці.

Основні завдання статті: проаналізувати історію виникнення та становлення, склад, визначити основні вектори діяльності Пешмерга в курдсько-іракському конфлікті другої половини ХХ – початку ХХІ ст., приділити увагу гендерному фактору, окреслити мирні ініціативи щодо припинення конфронтації та інтеграції іракських курдів у військово-політичні структури Республіки Ірак.

Автором використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

У результаті дослідження зроблено висновки про те, що становлення Пешмерга проходило у боротьбі Іракського Курдистану за автономію та «проти ворогів Курдистану». У процесах кланового протистояння та боротьби з Ісламською Державою Іраку і Леванту в 2014–2019 рр. Пешмерга трансформувалися з військового ополчення в складну систему безпеки Курдського автономного району. Їхня військово-політична діяльність визначається підтримкою республіканського уряду (Багдад), Регіонального уряду Курдистану (Ербіль), провідних політичних сил – Демократичної партії Курдистану (ДПК) та Патріотичного союзу Курдистану (ПСК) на чолі з кланами Барзані і Талабані.

Незважаючи на ідейно-патріотичну спрямованість, на військово-політичну діяльність Пешмерга впливають партикуляризм, клановість, комерціалізація війн «четвертого покоління», етноконфесійні конфлікти, зовнішній фактор, унеможлижуючи реалізацію основного завдання курдизму – власного державотворення.

Автором зроблено оцінку останніх ініціатив Республіканського уряду Іраку і Регіонального уряду Курдистану, спрямованих на подолання конфронтації між Багдадом і Ербілем, вироблення стратегій співробітництва, деполітизацію Пешмерга та їх подальшу інтеграцію у військово-політичні структури Іраку.

Ключові слова: курдський національний рух (курдизм), Іракський Курдистан, Пешмерга, державотворчі процеси, курдсько-іракський конфлікт, гендерний фактор, Курдський автономний район, Регіональний уряд Курдистану, Демократична партія Курдистану (ДПК), Патріотичний союз Курдистану (ПСК), партикуляризм.

Постановка проблеми. Курдська проблема складна і багатоаспектна за своєю сутністю. Її виникнення та розвиток історично сформовані комплексом суперечностей локального, регіонального і міжнародного рівнів, що й обумовило її надзвичайну складність та істотні перешкоди, що постають на шляху її вирішення. Одним із найважливіших аспектів курдського питання є роздільність курдського етносу, що проживає в суміжних державах – Туреччині (Північно-Західний Курдистан), Ірані (Східний Курдистан), Іраку (Південний Курдистан) та Сирії (Південно-Захід-

ний Курдистан). Розвиток країн Близького Сходу, особливо після Другої світової війни, відзначився активізацією національних рухів з яскраво вираженими етнічною та конфесійною складовими. Основними причинами конфліктогенності на «фронтирних просторах», серед яких можна розглядати і етнічний Курдистан, стали етнонаціоналізм і штучна вестернізація, які супроводжувалися появою авторитарних режимів у контексті «холодної війни», що ускладнювало курдські державотворчі процеси, та посилення ролі зовнішнього чинника, з урахуванням геостратеґічного

значення близькосхідного регіону в міжнародних відносинах. Вірус етнонаціоналізму виступав у «прикордонних» суспільствах водночас як ідеологія та політичний рух етнічних меншин, переслідуючи основні завдання: право на національно-культурну чи національно-політичну автономію [8, с. 153].

Курдизм (курдський національний рух) у країнах Близького Сходу був яскравим проявом зазначених процесів. Його внутрішня суперечливість, зовнішньополітична різновекторність представлені у діяльності військових формувань Пешмерга в Іракському Курдистані у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., що є предметом нашого дослідження. Курдські військові традиції, які розвивалися паралельно з державотворчими процесами курдського народу, окреслюють актуальність теми в сучасному курдознавстві і потребують більш ґрунтовного вивчення, з огляду на недостатнє висвітлення в сучасній історіографії.

Наукову актуальність проблеми доповнює її суспільно-політичний вимір. Міжнародний альянс для боротьби з Ісламською Державою донедавна активно використовував Пешмерга у військових операціях в іракському Мосулі, сирійській Ер-Ракка та інших «гарячих точках» Близького Сходу. Курдський національний рух у контексті військової та суспільно-політичної діяльності Пешмерга на ґрунті світських та антиісламістських позицій продовжив боротьбу за самовизначення: від партикулярного напрямку до створення передумов загальнонаціональної консолідації. Особливий інтерес у дослідників викликають гендерні аспекти курдсько-іракського конфлікту другої половини ХХ – початку ХХІ ст., які також знайшли відображення у даному дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи загальні аспекти курдської проблеми та курдського національного руху на Близькому Сході, слід зробити акцент на його інтегральному характері (інтегральний у значенні «нерозривно пов'язаний, суцільний, єдиний») у сучасній зарубіжній історіографії, зокрема в працях учених англomовного світу: Бенедикта Андерсона [9], Мартіна ван Брюїнесена [11], Мирослава Гроха [15], Мішеля Гюнтера [14; 23], Наталі Деніз [12]; дослідників арабського світу: Азіза Ахмад Махіра [18], Ахмеда Мохаммада [19] та ін. В основу праць цієї групи вчених покладено концептуальний контекст «imagined community» («уявного суспільства»), що створюється завдяки діяльності міжнародних організацій із вирішення курдської проблеми, ролі картографічних установ, ЗМІ, які

генерують ідею «Великого Курдистану» та державотворчі процеси, пов'язані з курдською нацією [25, р. 338].

Британський історик і політолог Б. Андерсон у праці «Уявні суспільства: роздуми про виникнення та поширення націоналізму» [9] стверджує, що абстрактне поняття «уявне суспільство», створене завдяки ролі комунікаційних засобів, цілком може бути застосоване до процесу державотворення курдської нації. Він зазначає, що офіційний націоналізм є першопричиною виникнення місцевого націоналізму спільнот, який акумулює заклики до здобуття суверенітету [9]. Ідея про «уявне суспільство» була підтримана іншими європейськими курдознавцями, зокрема М. ван Брюїнесеном «Курди та політика ідентичності» [11] для обґрунтування позиції створення «Великого Курдистану». Вчений переконаний, що тенденції етнонаціональної консолідації курдів стали виявлятися лише наприкінці ХІХ ст., а соціальні, мовні, конфесійні та інші особливості курдських ареалів занадто великі і перешкоджають процесу інтеграції курдської нації.

Варта уваги у зарубіжному курдознавстві концепція націоналізму, запропонована М. Грохом «Від національного руху вперед до повноцінної нації» [15], який аргументував ідею стадіального розвитку національної свідомості: перша стадія – ідеї консолідації на основі історичних, культурних зв'язків та окремішності етнічної спільноти від титульної нації через обмежену групу інтелектуалів; друга стадія – поява нових лідерів, які захищають права вказаної спільноти; третя стадія – політичне структурування національного руху.

Важливе значення для вивчення історії створення і розвитку курдських збройних сил Пешмерга мають праці зарубіжних дослідників: запрошеного науковця Netherlands Institute of International Relations «Clingendael» Фейке Фліервоета «Боротьба за Курдистан? Оцінка характеру та функцій Пешмерга в Іраку» [13]; дослідника Florida State University Майкла Г. Лорца «Бажання зустрітися зі смертю: історія курдських збройних сил Пешмерга – від Османської імперії до наших днів» [17]; аналітика Jamestown Foundation Володимира ван Вільгенбурга та дослідника Utrecht University Маріо Фумертонна, «Політичні армії Курдистану: виклик об'єднання сил Пешмерга» [24].

Інша група вчених, зокрема представники радянської та російської наукових курдознавчих шкіл, відстоюють позиції партикуляризму в курдському національному русі (О.І. Жигаліна, С.М. Іванов, Г.І. Мирський, М.А. Сапронова та ін.), що значно звужує його розуміння. Термін

«партикуляризм» (з лат. *particularis* – частковий, окремішний) має кілька інтерпретацій: 1) відстоювання окремими соціальними, етнічними, релігійними групами в державі своїх власних інтересів всупереч інтересам всієї спільноти або держави в цілому; 2) сепаратизм (з лат. *separatus* – відокремлення) – політика і практика відокремлення, відділення частини території держави (сецесія) з метою створення суверенної держави, дезінтеграції країни, переходу до складу іншої держави (іредентизм) чи набуття статусу широкої автономії; пропаганда стану культурного, етнічного, племінного, релігійного, расового, національного або гендерного відокремлення від більш компактної групи [7, с. 170-171].

В сучасній українській орієнталістиці лише деякі вчені займаються історією курдського національного руху на теренах Іраку, зокрема Серушт Наджат [3–4], Лариса Ямпольська [1–2; 5–8; 25]. Їхні праці присвячені аналізу курдсько-іракського конфлікту другої половини ХХ – початку ХХІ ст., зовнішньому фактору в процесах курдського державотворення, курдському фактору в системі сучасних міжнародних відносин, військовим традиціям та історії збройних формувань Пешмерга на території Іракського Курдистану і започатковують вивчення окремих аспектів «курдського питання» в українських орієнтальних дослідженнях.

Мета статті – проаналізувати історію створення, склад, визначити основні вектори діяльності збройних формувань Пешмерга у курдсько-іракському конфлікті другої половини ХХ – початку ХХІ ст., приділити увагу гендерному фактору в їхньому розвитку, визначити мирні ініціативи щодо припинення конфронтації та інтеграції іракських курдів у військово-політичні структури Республіки Ірак. Ці аспекти не отримали належного висвітлення в сучасному українському курдознавстві.

Виклад основного матеріалу. Курдські військові традиції існували з давніх часів і розвивалися разом із прагненням курдського народу до власного державотворення. Ранній курдизм і курдські військові формування в різні історичні періоди боролися проти Сефевідської, Османської, Британської імперій. Незважаючи на жорстоке переслідування османським урядом, курдські племінні ополчення в період Першої світової війни співпрацювали зі збройними силами Османської імперії, допомагаючи у здійсненні геноциду асирійців, вірмен і греків [5, р. 46].

Пешмерга (курд. *Pêşmerge*: *pêş* – «перед», *merg* – «смерть»: «ті, що дивляться в обличчя

смерті») – курдські військові формування в Іракському Курдистані. Виникли з появою курдського національного руху в 90-х рр. ХІХ ст. За часів Мехабадської Республіки (1946–1947) стали її офіційною армією [20]. Назва Пешмерга остаточно оформилася в середині ХХ ст. як курдський еквівалент ірансько-арабському поняттю «федаї», яким іменували воїнів, що присвятили себе боротьбі за високу ідею. Термін вперше у ЗМІ використав курдський письменник і політичний діяч Ібрагім Ахмед [7, с. 172].

Під час Вересневого повстання іракських курдів проти національної політики офіційного Багдада у 1961–1975 рр. (курдсько-іракський конфлікт) загопи Пешмерга, чисельністю близько 15 тис. осіб, перетворилися на регулярні військові формування. Їх переважна більшість була підпорядкована лідерів Демократичної партії Курдистану (Democratic Party of Kurdistan – DPK) Мустафі Барзані [10, р. 56]. Збройне повстання курдів, придушене Багдадом, дискредитувало ідею автономії (11 березня 1974 р. рішенням Ради революційного командування був прийнятий Закон № 33 «Про автономію Курдистану», що оголошував про створення Курдського автономного району (КАР) із центром у м. Ербілі), у середовищі курдів поширювалася зневіра у можливість здобуття національних прав мирними політичними засобами [8, с. 156].

Після поразки Вересневого повстання у лавах DPK відбувся розкол: Джаляль Талабані вийшов із партії і з метою активізації руху опору офіційному Багдаду заснував Патріотичний союз Курдистану (Patriotic Union of Kurdistan – PUK). Фракційність і партикуляризм поглибили протистояння між провідними політичними силами курдського національного руху, яке до сьогодення часу розділяє сили Пешмерга й суспільство Республіки Ірак. Після смерті Мустафи Барзані в 1979 р. лідером DPK став його син Масуд. У міру зростання напруженості у відносинах між DPK і PUK у 1980-х – 1990-х рр. більшість Пешмерга боролися за збереження курдських регіонів (Дохук, Ербіль, Сулейманія, Халабджа, Кіркук, Ніневія, Діяла) під контролем своєї партії, одночасно борючись із вторгненням іракської урядової армії.

Після Першої війни у Перській затоці 1991 р. в Іракському Курдистані активізувалося протистояння між DPK і PUK, і сили Пешмерга активно використовувалися під час збройних зіткнень [17]. Громадянська війна офіційно закінчилася у вересні 1998 р., коли курдські лідери М. Барзані й Д. Талабані підписали Вашингтонську угоду про встановлення миру, розподіл влади і прибут-

ків, заборону дислокації на території Північного Іраку Робітничої партії Курдистану, недопущення іракських урядових військ до курдських регіонів [19]. У наступні роки напруженість залишалася високою, проте обидві політичні сили рухались назустріч одна одній, і під час Другої війни у Перській затоці 2003 р. разом із підпорядкованими їм Пешмерга взяли участь у поваленні диктаторського режиму Саддама Хусейна.

Аналізуючи кількісний і якісний склад Пешмерга, слід зазначити, що ДРК і РУК не розголошують статистичну інформацію про винищувачів Пешмерга в офіційних документах. ЗМІ припускають, що бійців налічується від 150 до 200 тис. [24]. Пешмерга розділили Іракський Курдистан на «жовту» зону, що регулюється ДРК (губернаторства Дохук і Ербіль) і «зелену» зону, керовану РУК (губернаторства Сулейманія і Халабджа) [24]. Кожна зона має власну філію Пешмерга зі своїми владними установами. Через фракційність і партикулярний характер політичних сил Пешмерга не мають єдиного командного центру, а їхні підрозділи дотримуються окремої військової ієрархії в залежності від лояльності до певної політичної сили.

На сьогодні Пешмерга – це збройні сили Kurdistan Autonomous Region – Курдського автономного району (КАР) Республіки Ірак. Операції Антиіракської коаліції в 1991 та 2003 рр. і подальші політичні зміни привели до ратифікації нової конституції Іраку у 2005 р., відповідно до якої КАР отримав статус широкої автономії. Іракський Курдистан поділений на чотири провінції – Дохук, Ербіль, Сулейманію і Халабджу. Між іракським урядом і КАР триває протистояння щодо курдофонних територій – провінцій Кіркук, Ніневія і Діяла, які офіційно не входять до складу Іракського Курдистану.

Ще одним потужним вектором діяльності Пешмерга стала участь у боротьбі з радикальною терористичною організацією – Islamic State of Iraq and the Levant (Ісламською Державою Іраку і Леванту – ІДІЛ). Після захоплення бойовиками ІДІЛ у червні 2014 р. курдофонних провінцій Кіркуку і Ніневії та широкомасштабного винищення єзидів Пешмерга активізували військові дії проти ІДІЛ, що сприяло перемозі над нею сил коаліції [25, р. 362]. Пешмерга відвоювали Кіркук, який фактично перейшов під контроль Іракського Курдистану. Проте в середині жовтня 2017 р. за результатами Іраксько-курдської війни офіційний Багдад знову повернув контроль над провінцією [7, с. 173].

Оскільки іракській армії законодавством заборонено перетинати кордони КАР, за його безпеку відповідають Пешмерга, а також їхні дочірні організації, до яких належать Asayish (розвідувальне агентство), Parastin u Zanyari (допоміжне розвідувальне агентство) та Zeravani (жандармерія). Формально Пешмерга знаходяться під командуванням Kurdistan Regional Government's Ministry of Peshmerga Affairs (Міністерства у справах пешмерга Регіонального уряду Курдистану) [24]. У період боротьби з ІДІЛ сили Західної коаліції здійснювали тиск на РУК та ДРК, щоб створити змішані бригади Пешмерга як умову подальшої допомоги та фінансування. Незважаючи на об'єднання 12 бригад під регіональним керівництвом, офіцери продовжують звітувати і отримувати накази від свого партійного керівництва, яке контролює розміщення лояльних до нього збройних сил і призначає командирів фронту та окремих секторів.

У складі сил Пешмерга наявні наступні підрозділи: Regional Guard Brigades – Регіональні гвардійські бригади (40-43 тис., підпорядковані Міністерству у справах Пешмерга, аполітичні), Hezekani Kosrat Rasul (2-3 тис., польовий командир Косрат Расул Алі, РУК), Anti-terror Force – Антитерористичні сили (5 тис., командувач Лахур Шейх Джангі, РУК), Presidential Peshmerga Brigades – Президентські бригади Пешмерга (командувач Херо Ібрагім Ахмед, РУК), 70 об'єднань РУК (60 тис., командувачі Шейх Джафар, Шейх Мустафа), Emergency Forces – Сили спеціального призначення (3 тис., РУК), Nechirvan Barzani's Brigade – бригада Нечирвана Барзані (ДРК), 80 об'єднань ДРК (70-90 тис., командувач Наджат Алі Саліх), Zerevani (51-120 тис., командувач Масуд Барзані, ДРК), Ezidhan Protection Force – Сили для захисту єзидів (7-8 тис., командувач Масуд Барзані, ДРК) [17]. На жаль, сучасні Пешмерга не мають належного медичного забезпечення та підрозділів зв'язку. Під керівництвом коаліції, очолюваної США, Пешмерга почали стандартизувати свою систему озброєнь, замінивши зброю радянських часів на вогнепальну зброю НАТО [24].

Негативним проявом політичної діяльності Пешмерга є їх використання ДРК і РУК для здійснення монополії на застосування сили в своїх зонах. У 2011 р. Пешмерга, контрольовані ДРК, обстріляли антиурядових протестувальників у Сулейманії, а пізніше РУК використав власні сили безпеки, щоб зірвати ці протести, що призвело до критики з боку опозиційних партій у парламенті. У 2014 р. ДРК використала свої

Пешмерга, щоб зупинити депутатів руху «Гор-ран», які хотіли взяти участь у роботі Регіонального парламенту в Ербілі [22]. За межами Іракського Курдистану Пешмерга обвинувачуються у використанні сили для здійснення контролю над арабськими, єзидськими та асирійськими громадами.

Жінки відігравали значну роль у Пешмерга від часу їхнього створення. Курдське плем'я Зенд було відоме тим, що дозволяло жінкам виконувати військовий обов'язок [17]. Під час іраксько-курдського конфлікту 1960–1980-х рр. більшість жінок використовувалися в Пешмерга на допоміжних роботах, таких як будівництво таборів, догляд за пораненими, перенесення боєприпасів, комунікаційні служби [21]. Кілька жіночих бригад служили на передовій. Маргарет Джордж Шелло (Маргарет Джордж Малік) (1941–1969) була першою відомою асирійською комбатанткою, яка у 1960 р. у 20-річному віці вступила до лав Пешмерга. Їй було відведене чільне місце у багатьох важливих битвах, зокрема в долині Завіта, що створило жінці блискучу військову репутацію [21].

Патріотичний Союз Курдистану (PUK) почав мобілізацію жінок під час громадянської війни 1990-х рр. в Іракському Курдистані. Жінки пройшли 45-денну військову підготовку, яка включала стройову підготовку, військові навчання та базову стрільбу з гвинтівок, міномета та ручного протитанкового гранатомета (РПГ) [13]. У 1996 р. PUK сформував перший жіночий підрозділ, який поступово збільшився до 500 комбатанток. Проте десятирічна офіційна участь у загонах Пешмерга не давала жінкам можливості відійти від призначених для них обмежених соціальних ролей. За кілька місяців до інтервенції в Ірак у 2003 р. США розпочали операцію «Молот вікінгів», яка завдала значного удару ісламістським терористичним угрупованням в Іракському Курдистані та відкрила об'єкти хімічної зброї. Пізніше PUK підтвердив, що в операції брали участь курдські жінки [13].

Сучасні Пешмерга майже повністю складаються з чоловіків, однак у їхніх рядах є щонайменше 600 жінок [21]. У Демократичній партії Курдистану (DPK) жінок в основному використовують у матеріально-технічних частинах, на цивільних посадах, проте жінки-пешмерга PUK перебувають на передовій і беруть активну участь у боях [5, р. 48]. Отже, незважаючи на те, що жінки протягом десятиліть несли військову службу у формуваннях Пешмерга, вони, в першу чергу, використовувалися для підтримки прикордонної безпеки, захисту цивільних об'єктів та надання медичних і комуні-

каційних послуг. Жінки рідко виконували військові обов'язки і трималися далеко від передової лінії, де знаходилися їхні товариші по зброї – чоловіки.

Ще одним важливим напрямом діяльності курдських військових підрозділів стала їхня участь у боротьбі з Islamic State of Iraq and the Levant (Ісламською Державою Іраку і Леванту (ІДІЛ)). Після захоплення бойовиками Ісламської Держави (ІД) курдських провінцій Кіркук і Ніневія у червні 2014 р. і геноциду єзидів загопи Пешмерга активізували боротьбу проти ІД. З появою загрози ІД соціальні табу та обмеження, які раніше оточували жінок, почали руйнуватися. Жінки Пешмерга взяли на себе більш активні бойові ролі і приєдналися до передових загонів у боях проти ісламістів. Вони боролися мужньо і продемонстрували як потенційним новобранцям, так і командуванню, що є цінним ресурсом для військових дій.

У червні 2014 р. перші жінки-комбатантки були направлені на фронт під Башир. Протягом серпня того ж року вони брали участь в операції з відвоювання дамби Мосул. У 2016 р., у процесі звільнення Мосулу, близько 1 тис. жінок-воїнів підрозділу Пешмерга Зеравані пройшли інтенсивну двомісячну підготовку від сил західної коаліції на базі курдів поблизу Ербіля [21]. Того ж року жінки Пешмерга стали частиною місії по забезпеченню міста Кіркук і прилеглих нафтових родовищ, відвоювавши у ІД об'єкти з видобутку нафти у Бай Хасані в Кіркуку [13]. Участь у боротьбі проти ІД стала як проявом необхідності, так і предметом гордості для єзидських жінок. Вони добровільно вступили до лав Пешмерга після різанини в Сінджарі у серпні 2014 р., коли тисячі єзидів були вбиті та викрадені силами ІД і змушені були тікати в гори [17].

У січні 2015 р. колишній єзидський співак Хатун Хідер, який вижив після різанини, отримав офіційний дозвіл від Регіонального уряду Курдистану на створення жіночого батальйону єзидок і став командувачем «Жінок сонячної бригади». На початку 2017 р. бригада налічувала майже 200 жінок, які у віці від 18 до 38 років пройшли навчання у Пешмерга. 127 курдських жінок-єзидок закінчили 45-денний інтенсивний курс підготовки на базі Пешмерга в Пешхабурі в районі Захо [16]. Боротьба з ІД безперечно продемонструвала виняткові бойові якості та лідерство жінок. Полковник Нахіда Ахмад Рашид – жінка-командир Пешмерга – є лише одним із прикладів.

Оцінюючи роль жіночого фактору в лавах курдського ополчення в КАР Республіки Ірак,

слід зробити акцент на наявності більшої кількості проблем у процесах військової, політичної та соціальної адаптації жіноцтва у порівнянні з аналогічною ситуацією в мілітарних формуваннях на курдифонних територіях Туреччини та Сирії. В якості порівняння доцільно згадати Жіночий підрозділ захисту (YPJ) у Сирії, створений у 2013 р. YPJ демонструє яскравий приклад того, як жінки-комбатантки успішно долають традиційні гендерні бар'єри в сирійському суспільстві. Подібні підрозділи дають жінкам можливість звільнитися від домінування чоловіків. Наявність жінок у підрозділах ближнього бою може сприяти більш позитивному сприйняттю ролі жінок на багатьох державних посадах. Дійсно, владні повноваження в Рожаві на даний час порівну розподілені між чоловіками та жінками. Однак питання про те, чи збережеться гендерна рівність у післявоєнній Рожаві, залишається актуальним.

Недостатня представленість жінок у суспільному житті та обмежена кількість доступних для них ролей мають бути вирішені на законодавчому рівні та в процесі політичних змін, орієнтованих на просування гендерної рівності. Приклад сирійського військового підрозділу YPJ демонструє, що Іракський Курдистан може досягти успіхів у збільшенні можливостей для жіноцтва у військовому, політичному, економічному та соціальному аспектах, однак представницям прекрасної статі на рівні законодавства треба надати паритетні можливості з чоловіками з метою створення гендерно-рівноправного суспільства.

Висновки. Таким чином, становлення Пешмерга проходило в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у боротьбі Іракського Курдистану за автономію в складі Іраку (курдсько-іракський конфлікт). Незважаючи на ідейно-патріотичну спрямованість, на військово-політичну діяльність Пешмерга впливали партикуляризм, клановість, комерціалізація війн «четвертого покоління», етноконфесійні конфлікти, зовнішній фактор, унеможливаючи реалізацію основного завдання курдизму – власного державотворення.

Пешмерга на сучасному етапі є досить складною та багатогранною системою організації безпеки Курдського автономного району. У другій половині ХХ – перші два десятиліття ХХІ ст. їх можна характеризувати як національні, регіональні, партійні чи комерціалізовані сили (при поєднанні кількох характеристик у залежності від періоду розвитку і політичної ситуації в державі). Лояльність Пешмерга «коливається» між Республікою Ірак (Багдад), Регіональним урядом Курдистану (Ербіль),

впливовими політичними партіями (Демократичною партією Курдистану та Патріотичним союзом Курдистану) на чолі з їхніми лідерами (клани Барзани і Талабани).

Політичне та військове керівництво КАР добре усвідомлює «підводні камені» розколів і конфронтацій усередині Пешмерга, а також те, що деполітизація та перспективна інтеграція цих сил є життєво важливою для їхньої спроможності протистояти майбутнім, у тому числі й зовнішнім викликам. Незважаючи на прийнятий Регіональним урядом Курдистану в період прем'єрства Нечирвана Барзани (2012–2019) план реформ із 35 пунктів, спрямований на уніфікацію та професіоналізацію Пешмерга, існує багато перешкод для його реалізації. Найбільш впливові партії КАР – DPK і PUK – не можуть відмовитися від контролю над своїми збройними силами, оскільки вони залишаються їхніми ключовими джерелами влади. Обидві сили відчувають глибоку недовіру одна до одної, для кожної з них підконтрольні Пешмерга є військово-політичною зброєю і засобом виживання, які традиційні курдські політичні еліти використовують для утримання влади та придушення опозиційних угруповань.

На тлі динаміки відносин між Ербілем і Багдадом важливо, щоб комунікації всередині Курдистанського регіонального уряду, а також між КАР і республіканським урядом розвивалися більш конструктивно, у мирному руслі, і це враховували міжнародні партнери, які на сучасному етапі підтримують Пешмерга та/або Сили безпеки Іраку.

Корисною, на наш погляд, для подолання конфронтації могла стати політика прем'єр-міністра Іраку Хайдера Аль-Абаді (2014–2018), спрямована на інтеграцію курдського суспільства в Іракську державу та повернення Пешмерга під контроль Багдада, відображена в наступних ініціативах:

1. Розробка інтеграційної стратегії реформування сектору безпеки Республіки Ірак, спрямованої на вирішення питання спільного командування та пошуки механізмів співпраці Сил безпеки Іраку і Пешмерга.

2. Дана безпекова стратегія мала бути вбудованою в більш широку політичну стратегію включення іракських курдів до Республіки Ірак за умови вирішення проблеми «спірних територій» після виборів 2018–2019 рр.

3. Необхідність проведення реформ з метою врегулювання курдсько-іракського конфлікту і запобігання конфронтації між курдськими політичними силами – KDP і PUK. Міжнародні актори мали обмежити свій вплив у КАР, дотримуючись більшої

прозорості, політичного нейтралітету і демократичного контролю над Пешмерга, особливо під час виборчих кампаній у Республіці Ірак і КАР.

Перспективами дослідження вказаної теми можуть стати пошуки мирних ініціатив щодо вре-

гулювання курдсько-іракського конфлікту другої половини ХХ – 10-х рр. ХХІ ст., політичні аспекти діяльності Пешмерга та їх подальше реформування з метою інтеграції в мілітарні та політичні структури Республіки Ірак.

Список літератури:

1. Абдулкадер Ардалан Латіф, Ямпольська Л. М. Етнічний Курдистан у фокусі близькосхідної політики зацікавлених держав: між першим і другим поділами. *Сходознавство. Актуальність та перспективи: Матеріали IV Міжнародної науково-методичної конференції* (м. Харків, 24 березня 2023 р.) : у 2 ч. Ч II / ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2023. С. 65–70. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/bed4a4c1-2268-4a09-b55b-3cbdf5e2c8ac> (дата звернення: 15.07.2023).
2. Абдулкадер Ардалан Латіф, Ямпольська Л.М. Особистість Мустафи Барзані у партикулярному та інтегральному вимірі курдського національного руху. *Питання сходознавства в Україні: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (28 березня 2019 р.) / ХНПУ імені Г. С. Сковороди ; ХНУ імені В. Н. Каразіна. Харків, 2019. С. 302–307.
3. Наджат С. Відносини між Іракським Курдистаном та Іраком у другому десятилітті ХХІ століття: пошук оптимальної моделі співіснування. *Політичне життя*. 2018. № 4. С. 102–106.
4. Наджат С. Курдський фактор в міжнародних відносинах : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. 218 с.
5. Ямпольська Л.М. Військові формування Пешмерга в Іракському Курдистані (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *International scientific conference «Scholarly disputes in philosophy, sociology, political science, and history amidst globalization and digitalization»*: conference proceedings (December 28–29, 2021. Venice, Italy). Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. P. 46–50. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-181-7-11>
6. Ямпольська Л. М. Жіночий фактор у курдських військових формуваннях Пешмерга на сучасному етапі. *Питання сходознавства в Україні : тези доповідей VII Всеукраїнської науково-методичної конференції з міжнародною участю* (13 квітня 2023 р.) / ХНУ імені В.Н. Каразіна. Харків, 2023. С. 161–163.
7. Ямпольська Л.М. Курдський національний рух і «проблема Кіркуку» в контексті державотворчих процесів Іраку новітнього періоду. *Гілея: науковий вісник*. К. : «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 147 (№ 8). Ч. 1. Історичні науки. С. 170–177.
8. Ямпольська Л.М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903–1979). *Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць*. К. : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 122(7). С. 153–158.
9. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (1991). URL: https://ru.scribd.com/document/255152352/Benedict-Anderson-Imagined-Communities-Reflections-on-the-Origins-Spread-of-Nationalism?utm_medium=cpc&utm_source=google_search&utm_campaign=3Q_Google_DSA_NB_RoW&utm_term=&utm_device=c&gclid=Cj0KCQjwkqSIBhDaARIsAFJANkguW-Sl0cPaFa5dTtSjpv72e85RH-VgPCM09t6TKSp_O2aJPiSWql8EaAmUUEALw_wcB# (date of access: 15.07.2023).
10. Barzani M. Mustafa Barzani and the Kurdish Liberation Movement (1931-1961). Edited, with a general introduction, by Ahmed Ferhadi. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 370 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-63384-5>
11. Bruinessen van M. Kurds and Identity Politics (1989). URL: https://www.academia.edu/707655/The_ethnic_identity_of_the_Kurds (date of access: 5.07.2023).
12. Denise N. The Kurds and the State. Evolving National Identity in Iraq, Turkey and Iran. N. Y. : Syracuse University Press, 2005. 264 p.
13. Fliervoet F. Fighting for Kurdistan? Assessing the Nature and Functions of the Peshmerga in Iraq. CRU Report, March 2018. Hague: Netherlands Institute of International Relations «Clingendael», 2018. 30 p. URL: <https://www.clingendael.org/pub/2018/fighting-for-kurdistan/2-the-evolution-of-the-peshmerga/> (date of access: 28.07.2023).
14. Gunter M. The Contemporary Roots of Kurdish Nationalism in Iraq. *Kufa Review*. 2013. № 2. Issue 1. URL: http://www.uokufa.edu.iq/journals/index.php/Kufa_Review/article/viewFile/26/pdf_19 (date of access: 5.07.2023).
15. Hroch M. From National Movement to the Fully Forward Nation. *New Left Review*. 1993. I/198, P. 3–20. URL: <https://newleftreview.org/I/198/miroslav-hroch-from-national-movement-to-the-fully-formed-nation> (date of access: 5.07.2023).

16. Interview with a Senior Official of the Ministry of Peshmerga Affairs (September 20, 2017, Sulaymaniyah, Iraq). *Ekurd Daily*. September, 2017. URL: <http://ekurd.net> (date of access: 28.07.2023).
17. Lortz G. Michael. Willing to face Death: A History of Kurdish Military Forces – the Peshmerga – from the Ottoman Empire to Present-Day. URL: <https://web.archive.org/web/20131029191132/http://etd.lib.fsu.edu/theses/available/etd-11142005-144616/unrestricted/003Manuscript.pdf> (date of access: 28.07.2023).
18. Mahir A. Aziz. *The Kurds of Iraq: Ethnonationalism and National Identity in Iraqi Kurdistan* (2011). URL: <https://www.bloomsburycollections.com/book/the-kurds-of-iraq-ethnonationalism-and-national-identity-in-iraqi-kurdistan/ch1-the-construction-of-kurdish-national-identity-in-iraqi-kurdistan> (date of access: 15.07.2023).
19. Mohammad V.A. Ahmed. *Iraqi Kurds and Nation-Building* (2012). URL: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137034083_1 (date of access: 15.07.2023).
20. Mufid Abdulla. Mahabad – the first independent Kurdish republic. *The Kurdistan Tribune*. February 14, 2015.
21. Peshmerga Female Fighters: From Frontline to Sideline. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/peshmerga-female-fighters-from-frontline-to-sideline> (date of access: 28.07.2023).
22. President Barzani Hails Historic Coordination between Kurdish and Iraqi Forces. *Rudaw*. October 17, 2016. URL: <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/171020161> (date of access: 28.07.2023).
23. The A to Z of the Kurds. Ed. Gunter M. Lanham (2009). https://archive.org/stream/MichaelGunterTheAToZOfTheKurdsAToZGuidesScarecrowPress/Michael%20Gunter%20The%20A%20to%20Z%20of%20the%20Kurds%20A%20to%20Z%20Guides%20Scarecrow%20Press_djvu.txt (date of access: 28.07.2023).
24. Wilgenburg van W., Fumerton M. *Kurdistan's Political Armies: The Challenge of Unifying the Peshmerga Forces*. URL: https://carnegieendowment.org/files/ACMR_WilgenburgFumerton_Kurdistan_English_final.pdf (date of access: 28.07.2023).
25. Yampolska L.M. The Kurdish National Movement in the Context of State-forming Processes in Iraq in the XXth – at the Beginning of the XXIst Century. *Development Trends in Social Science in the Era of Digitalization: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 336–370. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-292-0-15>

Yampolska L.M. THE PESHMERGA MILITARY FORMATIONS IN THE KURDISH-IRAQI CONFLICT (THE SECOND HALF OF THE 20TH – EARLY 21ST CENTURIES)

The internal contradictions of the Kurdish national movement, its different foreign policy vectoriality are presented in the activities of the armed formations of Iraqi Kurdistan in the second half of the XXth – early XXIst centuries. The development of the Peshmerga structures, their military traditions developed in the context of the state-building processes of the Kurdish people, therefore they need a thorough study, given the insufficient coverage in modern oriental studies.

The main tasks of the article are to analyze the history of its origin and formation, its composition, to determine the main vectors of the Peshmerga activity in the Kurdish-Iraqi conflict of the second half of the XXth – early XXIst centuries, to pay attention to the gender factor, to outline peaceful initiatives to end the confrontation and integrate the Iraqi Kurds into the military and political structures of the Republic of Iraq.

General scientific and special historical methods of research have been used by the author.

As a result of the study, it was concluded that the formation of the Peshmerga took place in the struggle of Iraqi Kurdistan for autonomy and «against the enemies of Kurdistan». In the processes of clan confrontation and fighting with the Islamic State of Iraq and the Levant in 2014–2019, the Peshmerga have been transformed from a military guard into a complex security system of the Kurdish Autonomous Region. Their military and political activities are determined by the support of the Republican government (Baghdad), the Kurdistan Regional Government (Erbil), the leading political forces – the Democratic Party of Kurdistan (KDP) and the Patriotic Union of Kurdistan (PUK) led by the Barzani and Talabani clans.

Despite the ideological and patriotic orientation, the military and political activities of the Peshmerga are influenced by particularism, clannishness, the commercialization of «fourth generation wars», ethno-confessional conflicts, and external factors, making it impossible to fulfill the main task of Kurdistan – achieving its own statehood.

The assessments of the latest initiatives of the Republican Government of Iraq and the Kurdistan Regional Government which are aimed at overcoming the confrontation between Baghdad and Erbil, developing cooperation strategies, depoliticizing of the Peshmerga and their further integration into the military and political structures of Iraq have been made by the author.

Key words: *Kurdish national movement (Kurdism), Iraqi Kurdistan, Peshmerga, state-building processes, Kurdish-Iraqi conflict, gender factor, Kurdish Autonomous Region, Kurdistan Regional Government, Democratic Party of Kurdistan (KDP), Patriotic Union of Kurdistan (PUK), particularism.*

УДК 392:638.1:930.85(477.81)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.30>*Дмитренко А.А.*

Волинський національний університет імені Лесі Українки

БОРТНИЦЬКИЙ ВИРОБНИЧИЙ КАЛЕНДАР (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БЕРЕЗНІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ)

У статті висвітлюються етнокультурні традиції догляду за бджолами у лісових бортях і колодних вуликах у селах Березнівської ТГ Рівненського району Рівненської області. Об'єктом дослідження є лісове бджільництво бортництво – утримання бджіл у лісових бортях і колодах; предметом – традиційно сформована система виробничих навичок і народних знань, пов'язаних із доглядом за бджолами у лісових бортях і колодах, що сформувалася у так званій бортницькій народній календар. Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою у селах означеного регіону упродовж експедиції 2013, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Збір матеріалів здійснювався за авторськими запитальниками. Використані методи контекстологічного аналізу та описово-аналітичний.

Проаналізовані традиції та особливості догляду за лісовими бджолами у різні періоди календарного року; наголошено, що основні роботи по догляді за лісовими бджолами проходились навесні і влітку; висвітлені весняні клопоти бортників, які полягали у чищенні тих лісових вуликів, в яких бджоли не перезимували, і підготовці їх до роїння; відзначено, що влітку бджоли в лісових вуликах жили самі по собі і не потребували уваги бджоляра, лише в останні десятиліття, у зв'язку з поширенням хвороб, окремі бортники борються з хворобами, інші ж забирають свої лісові вулики додому; проаналізовані основні роботи, що виконуються у лісових вуликах восени – вибирання меду і підготовка до зими; відзначено використання різноманітних рослин у підготовці лісових вуликів до роїння, у боротьбі із хворобами та підготовці бджіл до зими. догляду за бджолами – для роїння, захисту від шкідників в період зимівлі.

Ключові слова: Рівненське Полісся, традиційне господарство, бджільництво, бортництво, народні знання, рослини.

Постановка проблеми. Лісове бджільництво – бортництво – найдавніший етап у розвитку культурного бджільництва, якому передувало збирання меду диких бджіл. У ряді регіонів України, серед яких і Рівненське Полісся, бортництво збереглося до наших днів. Своєрідним центром бортництва на Березнівщині є село Князівка, лісові колоди є й в інших селах, багато респондентів пам'ятають традиції догляду за лісовими бджолами – одні з них робили це самі, інші – допомагали батькам і дідам. Дослідження традицій бортництва є актуальним з кількох причин: по-перше, велика популярність лісового меду та інших продуктів бджільництва, спонукає бджолярів до збереження і розвитку лісових вуликів; по-друге, включення бортництва до туристичних маршру-

тів, до прикладу, «Медове коло», яке включатиме і Березнівщину [2]. Значна увага до бортництва спричинена і внесенням його до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини: першим, 2018 року, внесено бортництво Рівненщини та Житомирщини, а 2023 року – бортництво Київщини [9]. Дослідження традицій бортництва може стати підставою для внесення українського бортництва до Світової нематеріальної спадщини ЮНЕСКО, де вже, до прикладу, є бортництво наших сусідів поляків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на зростання практичної ролі бортництва, воно не стало об'єктом активних наукових пошуків. Але на сьогодні є ряд наукових публікацій автори яких висвітлюють ті чи інші

аспекти бортництва, звертаючи увагу і на традиції догляду за бджолами. Т. Пархоменко подає матеріали використання рослин у догляді за лісовими бджолами при підготовці вуликів до роїння, до зими та захисті від хвороб [11]. І. Несен, розглядаючи бортництво, як галузь чоловічих знань, визначає хронологічні межі «творіння» вуллів, тобто підготовки їх до роїння, вибирання меду та підготовки до зими; використання рослин для боротьби із хворобами бджіл [10]. Окремі аспекти бортницького календаря Рівненщини піднімались у публікаціях інших авторів [2–8].

Метою статті є дослідження бортницького виробничого календаря, що склався у селах Березнівської ТГ Рівненської області. Проаналізувати традиції та особливості догляду за лісовими бджолами у різні пори року; визначити основні господарські роботи, що виконувалися навесні, влітку і восени; показати традиції і хронологічні межі чищення лісових вуллів, підготовку їх до роїння, вибирання меду та підготовку до зими; відзначити зміни у традиційному бортницькому календарі, що відбулися в останні десятиліття у зв'язку з поширенням хвороб бджіл; висвітлити народні знання про рослини, які бортники використовували на різних етапах догляду за лісовими бджолами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи виробничий календар бортників слід зауважити, що людей, які займались лісовим бджільництвом, в селах Березнівщини колись називали «бортник», «пчоловод», «пчоляр», а сьогодні переважає назва «медяр». Розрізняють тих бджолярів, які мають лише вулики – «вулярі» і тих, у яких у вуликах є бджоли і мед – «медярі».

Справжні борті, видовбані у живих деревах, сьогодні не використовують, але окремі респонденти їх бачили, а інші – знають, що були такі вулли. Сьогодні в лісовому бджільництві використовуються лише колодні вулики, виготовлені, на відміну від бортей, у шматках колоди. За традицією, у ряді сіл їх називають «бортъ», «бортни улле», або ж «вулик» чи термінами, похідними від цієї збірної назви: «вуль», «вулей», «вулень», «вульї», «гуль», «гулле», або ж від матеріалу, способу виготовлення чи форми житла для бджіл: «колода», «дуплянка», «довбанка».

Власники лісових бортей і колод вперше йшли до лісу навесні, в основному перед початком роїння, щоб почистити вулики, в яких бджоли загинули за зиму і підготувати їх до весни. Ті вулики, в яких бджоли перезимували, зазвичай не чіпали, адже підніматися на кожне дерево доволі

складно. Буває, що весняна повінь взагалі не дає змоги дістатись до вуллів.

Спочатку пусті вулики чистили – вигрібали сміття, «підмор» (мертвих бджіл), підрізували «суш» (суху вощину). Інколи у вуликах без бджіл буває й заповнена вощина, що особливо часто трапляється в останні роки. Окрім того, якщо лісові вулли пошкодили, до прикладу, куниця або дятли (жовна), які роблять отвори, щоб поласувати бджолами, дірки потрібно заробити кілочками, замазати глиною ін. Тільки після цього лісові борті і колодні вулики обов'язково готували до поселення нового рою. Цей процес на Березнівщині має назви «творили вулли», «затворяти вулли», «наставляли вулли». Але між цими термінами є невелика відмінність.

Загалом завдання бортника полягало в наданні вуллям певного запаху, приємного для бджіл. Ті бджолярі, які «творили вулли», скроплювали їх воскобоїнами, які залишались після переварювання і видушування воску, медовою або цукровою водою. Часто після такої процедури вулик закривали і чекали нового рою. Інші бортники скроплювали вулли сироваткою і до того ще й клали молоду вощину або ж, найчастіше рослини: У с. Михалин «*Ольху клали і скроплювали сироваткою*» [1, од. зб. D7S2], а в с. Тишиця «*сироваткою обризгували. Свежу ольшину клали... Сьо вощинку свеженьку*» [1, од. зб. D6S3].

Інші бджолярі процес підготовки лісових вуликів до роїння називають не «творінням» («творити»), а вживають термін «настава», «наставляти». Зафіксовано два способи наставляння лісових бортей і колод. В одному випадку це лише кріплення («наставляння») вощини. Для цього брали шматок вощини, нагрівали її і кріпили у «голові» – верхній частині вулика: «*Наставляли. Чого не? До верху вощину... Зразу приклеюється. Воно остигає*» (с. Михалин) [1, од. зб. од. зб. D7S4]. Частіше вощину наставляли на «сохи» – палички з крушини, берези: «... *а в ліси творимо вулля, ну чистимо, вощину на сохи пудставляємо да й воно так бджоли сядаютъ. На палочки. З берези. З крушини мона*» (с. Князівка) [1, од. зб. од. зб. D5S2].

Окремі бджолярі не ставили вощини у вулли, покладаючись на роботу бджіл – більш давніший спосіб догляду за лісовими бджолами: «*Ми не ставили. Сами. Як хотіли, так і тягнули. Все сами. В тих оньо вуликах*» (с. Хотин) [1, од. зб. D4S3].

Частина респондентів під «наставлянням», «наставою» лісових бортей і колод розуміють не

тільки вощину, яку обов'язково клали у вулик, а ще й рослини, вірячи, що в такому випадку бджоли краще сідають у підготовлені житла: *«То я наставив вулики. Вони лучче сядають. А, то ольха, ольха.., бо воно трохи пахнеть. І вощинку тоже тудя. Да воно пахнеть. Воно лучче таяк»* (с. Вітковичі) [1, од. зб. од. зб. D5S5].

Ті бджолярі, які клали перед роїнням рослини, не завжди називають це «наставою», іноді, для позначення цього процесу, вживають термін «принада», а то й взагалі ніяк не називають цей процес, що, безумовно, свідчить про втрату молодшим поколінням давніх традицій лісового бджільництва у краї.

Найчастіше, намагаючись привабити нового роя, клали пахучі рослини, серед яких молода вільха, крушина, лоза, береза, біле багно з цвітом та ін. До прикладу, у с. Князівка, в старому колодному вулику, який був підготовлений до роїння (власник якого помер кілька років назад), стояли гілочки крушини і берези. Бджолярі вірять, що у принажені (наставлені, затворені) вулики краще сідають бджоли. У більшості сіл для цього використовують біле багно: *«Для принади. Шоб пчоли лучче сядали, то клали весною багно тильки. Так. Молоде багно з тої, з цветом ложать. Або й так, ше і цвету нема, то клали теї гілочки для принади. Принадають пчоли тилько. То лучче, вроді би, сядали. Так, ілі не так, то це вже тоє»* (с. Хотин) [1, од. зб. D4S3]; *«Кажуть, шо мона багном. Багно класти. І зара таке»* (с. Поліське) [1, од. зб. D11S1]; *«Клали. Багницю (біле багно – А. Д.). Потому шо вона пахне. Да. Ну, й крушину мона було покласти! Таке тоже. Вона тоже пахне, таке. Воно тоже не вредне. Лоза тоже не вредна! Ну, і ця багниця, то большеństwo багницю кладуть»* (с. Сівки) [1, од. зб. D10S3].

Є й інша точка зору на використання багна для приманювання бджіл. Бджоляр із с. Вітковичі вважає, що бджоли на цю рослину не йдуть і віддає перевагу полину: *«Воно не йдеться. Пчоли не йдуть на багно. Мона багно класти... Або оньо те... Полин»* (с. Вітковичі) [1, од. зб. D5S5].

Часто для приманювання бджіл використовували молоді крушинові, лозові і березові гілки, які клали всередину бортей і колод: *«...ми крушину подставляємо... як я в леси колись були бджоли, то шоб сядали»* (с. Князівка) [1, од. зб. D5S2].

При творінні вуллів бджолярі часто використовують мелісу, яку ще називають «лимонна м'ята», «маточник», «бджолина трава». Мелісою натирають стінки пустих вуликів перед поселенням рою: *«Ото як роє, шоб не втікали, то є така трава*

меліса. «Лимона м'ята» на неї кажуть ще, або «маточник». «Маточник» на неї ще кажуть. Ну, то тако, возьмемо, потру-потру вулика, стінки вулика потремо.., їм крепко на запах той йдуть. Ну меліса, то «бджолина трава» називають її. Ну, і воно так придержується, шоб не втікали. Ну, з вулика, шоб не втікали» (с. Яринівка) [1, од. зб. D3S3].

У період цвітіння збирали чебрець і материнку, які клали всередину колодних вуликів, або, як і мелісою, натирали стінки вуллів: *«Батько мий ложив, цево натирав материнкою оце. Материнкою. Чебрець... Ото як цвіте. То... зілєм натирав»* (с. Голубне) [1, од. зб. D14S4].

Навесні, під час творіння колодних вуликів по їх довжці (поздовжній отвір, через який із бортей і колодних вуликів здійснюють догляд за бджолами та вибирають мед) прив'язували молоді березові гілки: *«Березою оцьо обв'язували. Оцьо я взяв вирубав березину тонку да обкутав, да й цьою багато хворосту ще березу одився таково. Шоб закрить подку, цього, довж»* (с. Михалин) [1, од. зб. D7S2].

Термін «творити вуллі» відомий багатьом опитаним респондентам, але сьогодні, вони роблять це дуже рідко: *«Уже не творив. Там потворив трохи... Шо-небудь по той. Шось цього року не було й ісок (походків – А. Д.)»* (с. Вітковичі) [1, од. зб. D5S5]. Окремі власники домашніх колодних пасік також не творять вулики, вважаючи, щоб бджоли все-одно не сядуть, так як втікають до лісу, де кращі умови для життя комах: *«Не. Я творить вже зара, не творю. Не, вони сюди не залетаютъ. Бжолы то ідуть в лес тудя. Вони так як люблять тишину. То тут хоть творе, хоть не творе, вони не залетять»* (с. Князівка) [1, од. зб. D5S2].

Дехто ж навпаки, творить не тільки колодні вулики, а й рамкові перед тим, як посадити туди нового роя: *«То із крушини... Вешаютъ вощину, суху, без меду, без ничого. Для приманки і для того, як роя пускаємо, шоб скорий, скорий робота була»* (с. Князівка) [1, од. зб. D5S1].

На який конкретно час припадає період творіння вуллів? Респонденти наголошують, що це залежить від кількості лісових бортей. Ті, хто має багато вуллів у лісі, починають їх чистити і творити одразу після Благовіщення (7.04), щоб встигнути до роїння. Бджолярі, у яких небагато вуликів у лісі, затворяють і наставляють їх безпосередньо перед роїнням. Перші рої, залежно від року – рання чи пізня весна, виходять від Юрія (6.05) до весняного Миколи (22.05), або ж до Трійці, яка не має сталої

дати і обчислюється як 50-й день після Великодня, тому може бути у травні або у червні (ранній чи пізній Великдень) (с. Моквін) [1, од. зб. D1S1].

Років 20 назад на творінні вуллів практично завершувався весняно-літній догляд за лісовими бджолами. Однак в останні десятиліття, у зв'язку з поширенням хвороб і на лісових бджіл, певну увагу приділяють боротьбі з різноманітними хворобами бджіл, особливо кліщем. В перші роки пасічники покладалися виключно на рослини, які допомагали здолати шкідників. Клади в основному біле багно, яке в окремих селах називають «багниця», а багном звуть так зване «жовте багно» або азалію, яку в окремих селах також використовують в боротьбі із кліщем, правда у вулик її кладуть на нетривалий час. Зафіксовано використання проти кліща і полині: «Своїми способами. Большеństwo багно. Багно. А сьо вже жовте даже. Жовте. Але, як жовте багно покладеши, то треба дись часов з четири-п'ять... А потім викидати. А побуде..., то бджоли прямо як отравлюються, падають. Аякже! Так. Помагає, помагає, чого не?» (с. Михалин) [1, од. зб. D7S4]; «Багно помагало... Осипався од багна. Од багна... і як його, той полинь чи як. Ну. Обсипався» (с. Поліське) [1, од. зб. D11S1].

Теперішні пасічники у практиці догляду за бджолами часто послуговуються не тільки традиційними для регіону знаннями, але й різноманітною бджільницькою літературою, з якої черпають знання про ведення бджіл: «То вже я із журналів читаю так, з переказів. В нас немає пасічників старих, так, щоб можна було щось запитати. А вже так, тільки по літературі» (с. Поляни) [1, од. зб. D2S1].

Підсумком бджолярської праці було вибирання меду («глядіння бджіл») [5]. У с. Вітковичі зафіксований давній термін на позначення процесу вибирання меду – «глядіти бджіл» («глядеть пчолі»): «Глядеть треба... Вибирать. Або глядети. Або глядеть, то глядеть пчолі, знаєте, глядеть» [1, од. зб. D5S5].

Мед з колодних вуликів вибирали один раз на рік – наприкінці літа – на початку осені, зазвичай від Спаса (19.08) до Пречистої (21.09). Вважали, що саме в цей час мед вже не тільки досягав, а й бджоли не червили. Останнім терміном вибирання меду було свято Здвиження (27.09). Хтось уточнював, що мед вибирали після того, як покопали картоплю. Інші наголошували, що для вибирання меду важливо, щоб було тепло: «Їх токо дев'яться осинню. Мед забирають... Після Пречистеї. Ну, минає Пречиста, то говорять, така

як у нас, вже вон чистий, вже нема червоти і тоді вже рижуть. Да, вже в вересні» (с. Князівка) [1, од. зб. D5S2]; «В восень, як уже посля бульбей» (с. Вітковичі) [1, од. зб. D5S5]; «Осинню. Коли возьмеш. Аби тепло було» (с. Сівки) [1, од. зб. D10S3]. Під час вибирання меду бортники одночасно й чистили вулли: зрізували суш, викидали сміття, мертвих бджіл.

«Поглядівши» бджіл, борти і колоди готували до зими. Насамперед, турбувалися про захист лісових вуллів від шкідників. Щоб вберегти борти і колоди від птахів, особливо від жовни (підвид дятла), по довжі прив'язували соснові гілки. Взимку ці птахи довбали біля довжі дірочки і довгим язиком діставали бджіл. Жовна була великою бідою для лісового бджільництва, тому «вулика закривали, щоб не довбала» (с. Князівка) [1, од. зб. D5S1]. Соснові гілки у певній мірі захищали вулли і від холодних зимових вітрів: «... і воно, бачте, для бжолі, щоб затишиє, бо ветер, чи шо. І пташки не так б'ють їх. На зиму. То на зиму. Є таке пташки, шо так вельми б'ють дирки... Воно колеться і пташки не так б'ють». Соснові гілки у певній мірі захищали вулики від білок та куниць, які часто залазили в борти та колоди і зимували там: «І білка може залізти. Куниця може» (с. Князівка) [1, од. зб. D5S2].

На цьому річне коло догляду за лісовими бортниками і колодами завершувалось. Взимку бортники не навідували свої вулли, хіба що вони були десь поруч з населеним пунктом, або ж на хуторі. Однак, дуже часто лісові вулли були розкидані по лісі на відстані кількох десятків кілометрів, тому бджоли зимували самостійно. Головне у тому, щоб бджолина родина успішно перезимувала, – достатня кількість меду, який бджоляр залишав на зиму. Повсюдно поширене переконання, що бджола боїться не холоду, а голоду: «Бжоло, якщо має шо їсти, вона себе зогріє по-любому. Вони мікроклімат свій держать від їжи». Бджоли гинуть «більшисть від голоду... В лісі зимують бджоли отлічно... Затиишок луччий. І шо воно природне все» (с. Князівка) [1, од. зб. D5S2].

Висновки. Як бачимо, упродовж тисячолітнього досвіду ведення лісового бджільництва склався так званий бортницький виробничий календар. На відміну від доволі відомого аграрного календаря, він доволі простий, не має так багато елементів, так як в бортництво є формою привласнюючого господарства, вклад людини був не таким значним як у хліборобстві. Загалом можна виділити два основні цикли бортницької праці: весні і осінь. Навесні, в основному від Бла-

говіщення до весняного Миколи, чистили ті лісові борти і колоди, в яких бджоли не перезимували. Почистивши, їх одразу ж «творили» – збризкували медовою водою, воскобоїнами, сироваткою, натирали пахучими травами та клали їх у вулики, а також «наставляли вулли» – кріпили вошину, щоб бджолам легше було починати роботу. Поверх довжі вулики обв'язували молодим березовим гіллям – «віхою». Другий етап бортницької праці – осінь – від Спаса до Пречистої і Здвиження. Більш пізнішим маркером початку осіннього сезону бортників було завершення копання картоплі. Восени

«гляділи пчіл» (вибирали мед), чистили вулли і готували їх до зими, обв'язували сосновими гілками в основному для захисту від шкідників.

Отож, як бачимо, у догляді за лісовими бджолами склалась певна система, що поєднує в собі виробничий досвід і народні знання, нагромаджені шляхом передачі досвіду від покоління до покоління. Ці роботи залишаються практично незмінними і тепер.

Потребують дослідження й інші звичаї, пов'язані з лісовим бджільництвом, та їх регіональні і локальні особливості.

Список літератури:

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Березне – 2013, од. зб. Дмитренко.
2. Дмитренко А. Бджільництво Березнівщини як об'єкт нематеріальної культурної спадщини та включення його до туристичних маршрутів Рівненщини (за експедиційними матеріалами). *Збереження пам'яток культурної спадщини Волині: досвід, результати, проблеми, перспективи* : матеріали наукової конференції. Рівне, 2018. С. 36–41.
3. Дмитренко А. Бджільництво на Рівненському Поліссі: традиції та сучасний стан. *Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф*. Вип. 1 / Відп. ред. І. Марушкевич. Київ : ДНЦЗКСТК, 2012. С. 203–218.
4. Дмитренко А. Бджільництво. *Етнокультура Рівненського Полісся* / упор. В. П. Ковальчук. Рівне : ПП ДМ, 2009. С. 83–94.
5. Дмитренко А. Бортництво як елемент нематеріальної культурної спадщини України: звичай «глядіти бджіл» (за польовими матеріалами). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство та філософські науки»*. Вип. 33. Харків, 2022. С. 39–53.
6. Дмитренко А. Пасічницький календар українців весняно-літнього циклу. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2000. № 3. С. 3–7.
7. Дмитренко А. Пасічницький календар українців осінньо-зимового циклу як прояв трансформації давніх язичницьких обрядодій під впливом християнства. *Минуле і сучасне Волині і Полісся: народне мистецтво і духовність*. Зб. наук. пр. Вип. 15 / відп. за вип. А. Силюк. Луцьк, 2005. С. 96–98.
8. Дмитренко А. Традиційні чоловічі промисли: бджільництво. *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 4: Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура* / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2013. С. 135–159.
9. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mkip.gov.ua/> (дата зверн. 27.05.2023).
10. Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга половина XIX–XXI ст.). *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 4: Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура* / наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2013. С. 174–192.
11. Пархоменко Т. П. Про традиції колодкового бджільництва на Рівненському та Київському Поліссі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : Наук. зап. РДГУ : у 2-х ч. Рівне, 2000. Ч. 1. С. 120–130.

Dmytrenko A.A. HONEY (BORTNYTSTVO) PRODUCTION CALENDAR (BASED ON THE MATERIALS OF THE BEREZNE UNITED TERRITORIAL COMMUNITY OF THE RIVNE DISTRICT)

The article highlights the ethno-cultural traditions of caring for bees in forest sides and deck hives in the villages of Berезne UTC of Rivne district of Rivne region. The object of the study is forest beekeeping, keeping bees in forest sides and decks; the subject is a traditionally formed system of production skills and folk knowledge related to the care of bees in forest sides and decks, which was formed into the so-called Bortnytstvo folk calendar. The source base consisted of field ethnographic materials collected by the author in the villages of the specified region during the 2013 expedition organized by the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters. The collection of materials was carried out according to the author's questionnaires. Used methods of contextual analysis and descriptive-analytical.

In the article analyzed traditions and features of forest bee care in different periods of the calendar year; it is emphasized that the main work on the care of forest bees was carried out in spring and summer; highlighted the spring troubles of the beekeepers, which consisted in cleaning those forest hives in which bees did not overwinter and preparing them for swarming; it was noted that in the summer bees in forest hives lived by themselves and did not need the attention of a beekeeper, only in recent decades, due to the spread of diseases, some bees fight diseases, while others take their forest hives home; analyzed the main work performed in forest beehives in the fall – picking honey and preparing for winter; the use of various plants in preparing forest beehives for swarming, in the fight against diseases and preparing bees for winter and bee care – for swarming, protection from pests during wintering was noted.

Key words: Rivne Polissia, traditional farming, beekeeping, bortnytstvo, folk knowledge, plants.

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДО ІСТОРІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Етнополітичні та етносоціальні процеси, які відбувалися в Криму на різних етапах його історії мають особливе значення для дослідження державної політики в етнічній сфері. В пропонованій публікації здійснюється спроба відтворити історію кримськотатарського народу, етнічних німців й менонітів в контексті політики радянської влади. З особливою увагою розглядаються форми і напрямки реалізації політики «коренізації», яка здійснювалася на підставі рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). В Криму політика «коренізації» набула форми «татаризації». Як зазначало партійне керівництво країни державна політика в етнічній сфері має «інтернаціоналістський характер» та передбачає досягнення «розкріпачення націй» й «розв'язання національного питання». В той же час широко проголошувана «інтернаціоналістська політика» відверто розглядалася владою як найбільш вдалий «спосіб» залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства. І це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. Проте, в ході її реалізації у 1920-х рр. мали місце і певні позитивні зрушення в забезпеченні запитів національних груп. Так, політика «татаризації» передбачала забезпечення національно-культурних, мовних та інших запитів не тільки кримськотатарського народу, але й представників інших етнічних груп, зокрема етнічних німців та менонітів. В Криму, як і в інших регіонах Радянського Союзу створювалася система національного адміністративно-територіального районування (кримськотатарські, німецькі та інші національні райони та сільські ради), формувалася розгалужена система національних навчальних закладів та культурно-просвітніх установ (шкіл, вузів, технікумів, музеїв та бібліотек). В подальшому, з остаточним утвердженням сталінського режиму державна політика щодо національних меншин зазнає кардинальних змін: «інтернаціоналізм» набуває форми тотальної денационалізації національних груп. Починаються репресії щодо «націоналістів» з середовища національних меншин, в тому числі і щодо представників кримськотатарського етносу. Тому, особливе місце в публікації приділяється репресивним акціям влади в умовах сталінського режиму. В центрі уваги автора проблеми репресованих народів Криму, які по суті мали характер геноциду по відношенню до кримськотатарського народу, етнічних німців та представників інших національних груп, які проживали на півострові. Автор відзначає, що кардинальні позитивні зміни в етнополітичних та етносоціальних процесах в Криму стали можливими тільки в умовах сучасного українського державотворення.

Ключові слова: кримськотатарський народ, етнічні німці, меноніти, державна етнополітика, радянська влада, політика коренізації, депортації, репресії, геноцид.

Постановка проблеми. Розглядаючи етнічну історію народів Криму важливо зосередити увагу на етнополітичних та етносоціальних процесах, які відбувалися в середовищі кримськотатарського народу, а також етнічних німців й менонітів. Важливо також показати драматизм подій, які мали місце в етнічній сфері в Криму протягом багатьох десятиріч років в контексті етнічної політики радянської влади. Проявами такої «етнічної політики» були терор, репресії, масові депортації кримських татар, етнічних німців, менонітів, представників інших етнічних груп, які проживали на півострові.

Треба підкреслити, що гармонізація міжетнічних стосунків, позитивні зрушення в етнічній сфері в Криму стали можливими лише за умов сучасного українського державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеним проблемам присвячені серйозні наукові розробки вітчизняних та закордонних дослідників. Серед них особливе місце займають праці В. Наулка, В. Євтуха, Н. Осташевої, О. Безносова, О. Коновалової, Л. Якубової, Г. Бекірової, О. Галенка, В. Возгрини, І. Гошуляка, В. Сергійчука, В. Яремчика, В. Горбуліна, дослідника

з Німеччини Альфреда Айсфельда. Серед таких праць помітно виділяються публікації відомого дослідника історії Криму та кримськотатарського етносу В. Чумака, зокрема його праця «Україна і Крим: спільність історичної долі», в якій автор вперше в українській історіографії розглядає проблему історичної спільності України і Криму з найдавніших до новітніх часів. В. Чумак спираючись на існуючі, в тому числі маловідомі джерела переконливо розвінчує певні міфи і стереотипи, що закріпилися в масовій свідомості та почасти побутують в науковій літературі щодо Криму як «исконно русскої території» тощо та підкреслює, що Крим завжди був невід'ємною складовою українських земель, а кримськотатарський народ є одним з корінних народів незалежної України. В той же час треба відзначити, що розглядувані проблеми є досить складними, можуть трактуватися по різному і тому вимагають подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Як відомо, життєдіяльність етносів у величезній мірі залежить від політики державної влади, яка здійснюється в соціально-культурній, мовній та етнічній сферах. Особливу роль у формуванні такої політики відіграли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). Делегати з'їзду затвердили курс партії на запровадження політики коренізації. Здійснення політики коренізації, як офіційного курсу партії, покладалося на республіканські партійні організації. Основними напрямками політики коренізації визнавалися підготовка національних кадрів, утворення системи освіти з викладанням мовами етнічних груп, а також інші напрями державної політики в етнічній сфері. У 1920-х роках у Криму, як суб'єкту Російської Федерації, політика коренізації набула форми «татаризації».

Партійне керівництво заявляло, що державна політика в етнічній сфері має «інтернаціоналістичний» характер та передбачає досягнення «розкріпачення націй» й «розв'язання національного питання». Однак звернемо увагу на те, що зазначена широко проголошувана «інтернаціоналістична» політика розглядалася владою і як найбільш вдалий «спосіб» залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства, звісно у сталінському розумінні його. І це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. Проте, в ході її реалізації у 1920-х роках мали місце і певні позитивні зрушення у забезпеченні запитів національних груп [8, с. 6]. Так,

наприклад стосовно кримськотатарського народу позитивним явищем було розширення ролі і значення кримськотатарської мови. Відкривалися школи з викладанням татарською мовою, педагогічні інститути, наукові заклади, бібліотеки та музеї, які здійснювали значну просвітницьку і наукову роботу по дослідженню культурно-мовних проблем кримськотатарського народу [9, с. 63]. Під час здійснення політики «татаризації» було утворено 6 татарських національних районів та 144 татарські національні сільські ради, а також 386 національних шкіл. Наприкінці 1930-х років національні адміністративно-територіальні одиниці, а також навчальні заклади були розформовані.

Зупинимось також на питанні стану німецьких колоній в Криму після 1917 року. Лютнева революція 1917 року не принесла радикальних змін в житті німецьких колоністів Криму, хоча дії «ліквідаційних» законів 1915 року, які здійснювалися владою Російської імперії, були припинені. Зазначимо, що застосування так званих «ліквідаційних» законів мало відверто антинімецький характер та передбачало конфіскацію земельних маєтків колоністів, заборону діяльності німецьких громадських організацій, закриття німецьких навчальних закладів, видання газет та іншої літератури німецькою мовою тощо. Частина мешканців німецьких колоній була депортована на схід Російської імперії.

Зазначимо також, що після буржуазної революції представники німецької інтелігенції брали участь в роботі нових органів влади та заявляли про підтримку курсу Тимчасового уряду. Після Жовтневої революції 1917 року більшість німецьких колоністів обрало тактику політичного нейтралітету. Хоча, в той же час частина колоністів брала участь в громадянській війні як на стороні «червоних» так і на стороні «білих»: німці-колоністи воювали у складі 1-го Катеринославського кавалерійського комуністичного полку у 1916 році, Першій конній армії Буденного у 1919 році, а також в денікінській та врангелівській арміях [1, с. 241].

Звертаємо увагу й на те, що під час окупації Криму німецькими військами (травень – листопад 1918 року) серед частини німецького населення виникла ідея відділення Криму від Росії та України. Підтримку у забезпеченні незалежності Криму вони сподівалися знайти у Німеччині. У лютому 1918 року пастор І. Вінклер розробив план утворення колонії Крим–Таврія під протекторатом Німеччини. До складу цієї колонії повинні були увійти населені пункти Ізмаїльського, Аккерманського, Бендерівського, Одеського,

Тираспільського та південної частини Ананьївського повітів Херсонської губернії. У травні 1918 року в Криму відбулася нарада німців-колоністів за участю міністра землеробства Німеччини Ліндеквіста. За пропозицією І. Вінклера до Криму треба переселити також всіх колоністів й з інших регіонів Росії. Спочатку уряд Німеччини висловив зацікавленість у реалізацію такого проєкту. Однак влітку 1918 року проєкт утворення колонії Крим – Таврія німецькою стороною було відхилено [1, с. 241].

У 1920-х роках практично все німецьке населення Криму (92%) проживало в сільській місцевості та традиційно займалося сільським господарством. Німецькі колонії Криму знаходилися в Сімферопольському, Джанкойському, Євпаторійському та Феодосійському районах. Станом на 1926 рік найбільш чисельними населеними пунктами, де проживали етнічні німці були колонії Олександрівка (Джанкойський район, 666 мешканців), Ашага-Джамін (Євпаторійський район, 402 мешканця), Бютень (Сімферопольський район, 414 мешканців), Грюненталь (Джанкойський район, 407 мешканців), Карасан (Сімферопольський район, 722 мешканця), Кроненталь (Сімферопольський район, 802 мешканця), Нойдорф (Феодосійський район, 412 мешканців), Нойзац (Сімферопольський район, 608 мешканців), Шпат (Сімферопольський район, 685 мешканців), Цюріхталь (Феодосійський район, 738 мешканців) [1, с. 242].

У 1920-х роках в рамках здійснення політики коренізації в Криму було майже 200 шкіл з викладанням німецькою мовою. Причому майже всі діти німецької національності 8–11 років відвідували школи. На середину 1920-х років в Кримському державному університеті навчалося 9 німецьких студентів, в технікумах навчалося 33 німця-колоніста. Більшість учнів німецької національності (понад 80%) навчалися німецькою мовою. В Криму діяло 11 німецьких клубів. Видавалася центральна німецька газета «Красний Крим», а також німецька газета «Молот та плуг». Наприкінці 1930-х років німецькі, як і інші національні навчальні заклади та культурно-просвітні установи були розформовані [1, с. 242].

Для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів важливо розглянути проблему депортованих народів Криму. Зазначимо, що вирішення проблем депортованих народів, зокрема, кримських татар та німців стало однією з головних характеристик етнополітичного розвитку сучасної України. Нагадаємо, що кримські татари

були примусово виселені зі своєї історичної батьківщини за постановою № 5859 СС Державного комітету оборони (ДКО) «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року. Через тиждень після її ухвали, 18 травня 1944 року, почалася акція з депортації 180 тис. кримських татар – фактично стільки їх тоді проживало в Криму. На спецпоселенні опинилися також кримські татари, які воювали на фронті в лавах Червоної армії. За даними Відділу спецпоселень НКВС у листопаді 1944 року в місцях виселення опинилися 193 865 кримських татар, з них – в Узбекистані – 151 136, в Марійській АРСР – 8 597, в Казахській РСР – 4 286, решта була розподілена «для використання на роботах» в областях РРФСР. До місць депортації в радянських центральноазіатських республіках, Казахстані та в РРФСР прибули далеко не всі. Різка зміна кліматичних умов, жахливі побутові умови, психологічні стреси спричинили високу смертність серед кримських татар, а також депортованих з півострова громадян інших національностей [2, с. 177–178].

Наругою над людською і національною гідністю позбавлених Батьківщини кримчан став не тільки факт їх депортації, а й сам характер «обґрунтування» цієї акції. Радянським режимом було використано факти колабораціоністської діяльності окремих кримчан. Таких фактів було не менше серед представників інших народів СРСР, у тому числі російського. Використавши прояви колабораціонізму тоталітарний режим піддав репресіям та депортації увесь кримський народ. Кримчане болісно сприймали репресії й терор ще й тому, що переважна більшість кримських татар не тільки лояльно ставилася до радянської влади, але й чинила активний спротив окупантам. Деякі партизанські загони повністю склалися з кримських татар. До того ж кримські татари, як і все населення Криму жорстоко постраждало від дій окупантів. Сотні людей було розстріляно та закатовано за активний спротив нацистському окупаційному режиму [2, с. 177–178].

Звертаємо увагу на те, що після зняття обмежень в правовому стані більшості представників депортованих народів 15 грудня 1956 року Рада Міністрів УРСР приймає постанову «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області». В документі відзначалося: «В зв'язку з труднощами розселення і трудовлаштування в прилеглих до Криму районах кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з значною масою

з місць спеціального поселення, Рада Міністрів Української РСР постановляє:

Визнати недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніш проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць поселення [8, с. 273–274]. У відповідності з зазначеним, Рада Міністрів зобов'язала виконками обласних, міських і районних рад названих областей:

«а) припинити прийом татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць поселення і подавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а також за межі УРСР.

б) розглянути питання про те, щоб сім'ї колишніх спецпоселенців, які вже проживають в зазначених областях, розселити в інших областях республіки, а також за межами УРСР, вкупі з тими, які ще не повернулися, але мають повернутися» [8, с. 274]. Поряд з цим Рада Міністрів зобов'язала виконками областей (крім Херсонської, Запорізь-

кої, Миколаївської та Одеської), до яких будуть прибувати або будуть направлені по лінії Головного управління організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР забезпечити зазначені групи громадян трудовлаштуванням в радгоспах, колгоспах, МТС, на виробництві і будовах [8, с. 274]. Така була доля репресованих народів Криму.

Як висновок в публікації підкреслюється, що позитивні кардинальні зміни в етнополітичних та етносоціальних процесах в Криму стали можливими тільки на етапі сучасного українського державотворення.

Висновки. Зазначене дозволяє стверджувати, що проблема кримськотатарського народу, а також етнічних німців й менонітів представляє значний інтерес для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів, які відбувалися на Кримському півострові на різних етапах його історії. Особливо треба підкреслити, що зазначена проблематика може бути важливим й перспективним напрямом досліджень істориків, етнологів, лінгвістів та представників інших напрямів наукових знань.

Список літератури:

1. Деннингхаус В. Крым после 1917 / В. Деннингхаус // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. : [редкол. : В. Карев (предредкол.) и др.]. М. : «ЭРН», 2004. 747 с. Т. 2 : К–О.
2. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К. : Світогляд, 2004. 722 с.
3. Кондратюк Г. Н. Духовная и культурная жизнь в немецких колониях Крымской АССР в 1920-х – 1930-х гг. *Вопросы германской истории* : сб. науч. тр. /отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск : РИО ДНУ, 2003. 268 с.
4. Кондратюк Г. Н. Влияние голода на школьное образование немцев Крымской АССР в 1921–1923 гг. *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. /отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск : РИО ДНУ, 2004. 208 с.
5. Кондратюк Г. Н. Деятельность учебных заведений Биюк-Онларского и Тельмановского немецких национальных районов Крымской АССР в 1920-х – 1930-х гг. *Вопросы германской истории* : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск : Пороги, 2007. 410 с.
6. Чеботарева В. Кооперативные союзы «граждан германской расы». *Немцы России: энциклопедия в 3-х т.*: [редкол.: В. Карев (предредкол.) и др.]. М. : «ЭРН», 2004. 747 с. Т. 2: К–О.
7. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). К. : Асоціація «Україно», 1995. 214 с.
8. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття). К. : АМУ, 2016. 368 с.
9. Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі. К. : АМУ, 2013. 180 с.

Chyrko B.V. TO THE HISTORY OF ETHNOPOLITICAL AND ETHNOSOCIAL PROCESSES IN CRIMEA IN THE CONTEXT OF SOVIET REGIME'S POLICY

Ethnopolitical and ethnosocial processes that took place in Crimea during the different periods of its history are all of particular significance if we explore the state policy in the realm of ethnicity. The article proposed here contains the effort to reconstruct the history of Crimean Tatars as ethnic group along with ethnic Germans and Mennonites in the context of Soviet period. The special attention is paid to the peculiarities of so called “Korenizatzia” (rooting policy) put into practice according to resolutions of the XII Communist Party (Bolsheviks) Congress in April, 1923. In Crimea the rooting policy was shaped down as Tatarization pol-

icy which provided the realization of national, cultural, language needs not only of Crimean Tatars, but also of ethnic Germans, Mennonites and other groups. This policy was treated by the Soviet regime as the most successful method to involve the representatives of various ethnic minorities to the process of Socialism building, what gave to the whole rooting policy the shade of ideologization and politicization. Anyway, there were a number of positive outcomes too. Like in other regions of the USSR there was founded the system of national administrative territorial zoning in Crimea (Crimean Tatar, German and other national zones and village "soviets" (councils)); special system of educational and cultural establishments (schools, colleges, technical schools, museums and libraries) was under construction as well. The special place in the article is given to the revealing the truth about repressive actions of Soviet regime under the conditions when Stalin's totalitarianism was formed finally. The author concentrates his attention on the problems of peoples of Crimea which became later the sacrifices of repressions, namely Crimean Tatars, ethnic Germans and representatives of other national groups living on the territory of peninsula. Author underlines the definite genocide character of these repressions. He focuses attention on the thesis that crucial positive changes in ethnopolitical and ethnosocial processes in Crimea have been provided only under the conditions of modern Ukrainian state building, unfortunately rudely interrupted by the lawless actions made in Crimea by Putin's regime in early 2014.

Key words: Crimean Tatars, ethnic Germans, Mennonites, state ethnic policy, Soviet power, rooting policy, deportations, repressions, genocide.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930“20”:321.17-057.66-047.82(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/3.32>

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КОНЦЕПЦІЯ «КОЧОВОГО ФЕОДАЛІЗМУ» В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу історіографічної ситуації довкола концепції «кочового феодалізму». Метою роботи є вивчення особливостей функціонування концепції «кочового феодалізму» в радянському і пострадянському сходознавстві у взаємозв'язку з еволюцією радянського режиму і з'ясування умов та чинників розробки головних елементів концепції автором – відомим дослідником культури та історії монголів Б. Я. Владимирцовим. Методологію дослідження склали загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, системного підходу. Застосовувалися спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-історичний, компаративний, історико-генетичний, історико-біографічний, діахронний. Наукова новизна статті полягає у поєднанні історіографічного аналізу відомої в орієнталістиці теорії зі з'ясуванням наукової мотивації дослідника-монголознавця в складних суспільно-політичних умовах. Зазначено, що інтерпретація Б. Я. Владимирцовим суспільного ладу кочівників-монголів з допомогою категорій марксистської історичної соціології була однією з перших у сходознавстві. Висвітлено основні положення концепції «кочового феодалізму»: спільноти кочівників підпорядковані законам всесвітньо-історичного процесу, у своєму соціальному розвитку проходять ті ж стадії (соціально-економічні формації), що й осілі народи. Вказано, що, згідно з концепцією Б. Я. Владимирцова, у монголів у середні віки вже була феодальна власність на засоби виробництва – на землю і на худобу; склалася феодальна ієрархія, існували соціальна нерівність та експлуатація. У статті наголошується на тому, що лібералізація радянського режиму сприяла розгортанню критики концепції «кочового феодалізму» спочатку в межах марксистської методології, а згодом і з позицій еволюціоністської та цивілізаційної наукових парадигм. Проаналізовано критику концепції «кочового феодалізму» як з боку радянських номадознавців С. Є. Толибековим, Г. Є. Марковим, К. П. Бунятян, так і з боку пострадянських дослідників А. М. Хазановим, Н. Е. Масановим. У статті акцентовано увагу на особливих умовах, у яких Б. Я. Владимирцов звернувся до проблематики суспільного ладу монголів. Підкреслюється зумовленість переходу від філологічних досліджень номадознавця до соціально-історичних потребою негайного підтвердження наукової лояльності до панівної ідеології в країні на тлі завершення становлення тоталітарного режиму і початку розгортання репресій проти науковців «старої школи». Зазначено, що, незважаючи на помилки і вади концепції «кочового феодалізму», вона стала потужним тригером наукових пошуків у сфері номадознавства.

Ключові слова: кочовий феодалізм, Б. Я. Владимирцов, монголи, сходознавство, номадознавство, саун.

Постановка проблеми. Історіографічний процес триває під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Концепції виникають у результаті дослідницької діяльності істориків, які доволіно

обирають об'єкт і предмет дослідження в умовах вільного функціонування наукового середовища. Водночас, на історіографічний процес загалом, і на кожного науковця зокрема можуть суттєво

впливати соціокультурні обставини, ціннісні орієнтири суспільства а також характер політичного режиму. Доля історичної науки у минулому містить численні приклади залежності дослідників від політичної кон'юнктури й інтересів держави. Так, російське сходознавство сформувалося значною мірою внаслідок зацікавленості царського уряду в достовірній інформації про ті регіони Азії, які стали об'єктом імперської експансії. Наукові праці з історії, географії, етнографії, мовознавства народів Середньої, Центральної Азії, Далекого Сходу і Великого степу таких відомих вчених як В. В. Радлов [14], М. О. Арістов [1; 2], В. В. Бартольд [3; 4] та ін. уважно вивчали не тільки професори і студенти університетів, але й військові фахівці з Генерального штабу Російської імперії. Радянська влада, як спадкоємиця великодержавної політики царського режиму, виявила не менше зацікавлення в результатах досліджень сходознавців, більша частина яких визнала за можливе співпрацювати з більшовицьким режимом. Проте, після нетривалого періоду обмеженої свободи наукової діяльності вчених-сходознавців у СРСР, наприкінці 20-х рр. ХХ ст. ситуація загалом у країні і в науковій сфері, зокрема, кардинально змінилася. Утвердження при владі в СРСР партії тоталітарного типу і як наслідок – тоталітарного типу державності не могло не позначитися на наукових дослідженнях у різних галузях наук і, особливо, в гуманітаристиці. Політичної лояльності вчених владі було вже недостатньо. Вони мусили довести партійно-урядовому керівництву країни, що їхні дослідження базуються не на ворожій радянській владі «буржуазній методології», а відповідають принципам марксизму-ленінізму. Отож на рубежі 20–30 рр. починають з'являтися такі «наукові» концепції як, наприклад, «нове вчення про мову», «яфетична теорія», «теорія стадіальності» М. Марра. А сходознавці, як і інші науковці-суспільники отримали, відповідно, негласне соціальне замовлення на розробку проблематики соціального ладу номадів з позицій марксизму. Специфіка такої ситуації в історичній науці представляє значний інтерес для сучасних дослідників історіографічного процесу в радянському і пострадянському суспільствах. Актуальність феномену залежності сфери наукових досліджень від ідеології та практичних інтересів політичного режиму зростає упродовж 10–20-х рр. ХХІ ст. у зв'язку з утвердженням в РФ авторитарного режиму фашистського типу. Частина дослідників-сходознавців з кон'юнктурних мотивів у цій країні долучилася до розробки великодержавної

ідеології РФ, концепцій «неоєвразійства», «російської цивілізації», «русского мира» і т.п. З огляду на це останній період наукової творчості відомого монголознавця Б. Я. Владимирцова представляє інтерес для історії історіографії.

Науковий доробок Б. Я. Владимирцова-історика й окремі положення його теорії аналізували як радянські орієнталісти, так і науковці пострадянських країн. Серед них варто виділити І. Я. Златкіна [8; 9], А. В. Попова [13], С. Є. Толібекова [17], Г. Є. Маркова [11], К. П. Бунятян [5], Н. Е. Масанова [12]. Проте, історіографічну ситуацію довкола знаменитої концепції «кочового феодалізму» Б. Я. Владимирцова безпосередньо висвітлювали І. Я. Златкін, А. В. Попов, Н. Е. Масанов і вітчизняний дослідник В. В. Грибовський [7]. Ці науковці з різних дослідницьких позицій показали функціонування концепції «кочового феодалізму» у радянському сходознавстві, виділили етапи критики її, розкрили невідповідність, а то й неспроможність категорій марксистського вчення про соціально-економічні формації у їх застосуванні для соціально-історичного аналізу кочових спільнот. Водночас, вивчаючи наукові суперечки про «кочовий феодалізм», дослідники недостатньо уваги приділяли особливим умовам, у яких Б. Я. Владимирцов звернувся до проблематики суспільного ладу монголів. На нашу думку, без цього неможливо з усією повнотою осягнути сутність історіографічної ситуації довкола концепції «кочового феодалізму».

Метою роботи є вивчення особливостей функціонування концепції «кочового феодалізму» в радянському і пострадянському сходознавстві у взаємозв'язку з еволюцією радянського режиму і з'ясування умов та чинників розробки головних елементів концепції автором – відомим дослідником культури та історії монголів Б. Я. Владимирцовим.

Виклад основного матеріалу. Спочатку розглянемо головні положення теорії В. Я. Владимирцова і їх критику радянськими і пострадянськими монголознавцями. Застосовуючи категорії марксистської історичної соціології, Б. Я. Владимирцов спробував послідовно і системно розкрити структуру монгольського середньовічного суспільства і показати її динаміку. Його відкриття отримали універсальний характер, тобто, концепція «кочового феодалізму» стосувалася не тільки монголів, але й усіх номадичних спільнот Великого степу. Історик виділив кожен елемент соціальної структури монгольського суспільства, виявив чинники суспільних змін, обґрунтував етапи розвитку кочового феодалізму в монголів.

Наступні дослідники як в СРСР, так і на Заході тією або іншою мірою спиралися на наукові здобутки Б. Я. Владимирцова або ж, відштовхувалися від них при вивченні історії номадів та соціальних інститутів кочових спільнот у різних регіонах планети.

На момент початку роботи Б. Я. Владимирцова над проблемою соціального ладу в середньовічних монголів, у європейській орієнталістиці вже існувала досить розроблена теорія номадизму. Попередники вченого, представники «старої школи» російського сходознавства заклали основи «родової теорії» інтерпретації сутності кочових спільнот Великого степу. Дослідники вважали, що рід і плем'я були для кочівників базовими формами соціального зв'язку і взаємодії – основою системи суспільних відносин, яка була обумовлена таким видом виробництва як перегінне тваринництво, способом життя номадів, їхнім повсякденням. Засновник «родової теорії» М. О. Арістов доводив, що «рід» у номадів був не тільки як частина традиційної, патріархально-племінної організації, але і як потужний актор соціально-правових відносин. Останні були базою для політичних структур кочової соціальної організації [1, с. 10]. Отож Б. Я. Владимирцову вже було від чого відштовхуватися, розпочинаючи розробку власної теорії. Водночас, будучи типовим представником науковців «старої школи», які формувалися як вчені в рамках позитивістської парадигми, Б. Я. Владимирцов спробував здійснити історичну реконструкцію соціального ладу монголів на основі чужої, певною мірою для нього, марксистської методології.

Через призму марксистської формаційної теорії Б. Я. Владимирцов подав у своїй монографії періодизацію монгольського феодального ладу. Етапи еволюції «кочового феодалізму» були ідентичними, доводив дослідник, європейським, але дещо зміщені в часі. Ранній «кочовий феодалізм» проходив процес становлення у Великому степу упродовж XI–XIII ст. Розквіт цього унікального суспільного ладу припадав на XIV–XVII ст. Його занепад відбувався з кінця XVII – до початку XVIII ст. Відповідно, й текст своєї монографії Б. Я. Владимирцов поділив на три частини, присвятивши кожен із них етапам розвитку «кочового феодалізму» [6, с. 302].

У своїй книзі Б. Я. Владимирцов обґрунтував думку, що кочове суспільство середньовічних монголів-кочівників переживало ті ж соціальні процеси, які були властивими для осілих народів Євразії і, в тому числі й для народів Західної Європи. Перебуваючи у всесвітньо-історичному

процесі, монголи закономірно досягли у своєму розвитку феодальної суспільно-економічної формації. Б. Я. Владимирцов для аналізу соціальних явищ серед номадів Великого степу застосовував традиційні поняття і терміни західної медієвістики, які були вже напрацьовані при дослідженні соціально-економічної еволюції європейських спільнот, основою господарства яких було рільництво.

Упродовж 30–40-х рр. минулого століття концепція «кочового феодалізму» Б. Я. Владимирцова набула форми теоретичної догми для радянських орієнталістів. Але в науковому середовищі вже тоді почали нагромаджуватися питання до нового вчення Б. Я. Владимирцова. На науковій конференції 1954 р., яка проходила в Ташкенті проти головних елементів концепції «кочового феодалізму» виступили С. Є. Толибеков і В. Ф. Шахматов, які сміливо спростували положення про наявність у середньовічних монголів розвиненої приватної власності на землю. Вчені доводили, що основою монгольського феодалізму була приватна власність на худобу. Їхні опоненти І. Я. Златкін, С. І. Ільясов та інші відстоювали ортодоксальну ідею – основою феодалізму у кочівників була общинна власність на землю.

У центр уваги дослідників потрапило питання експлуатації бідних верств кочівників багатими. Ортодоксальна точка зору полягала в тому, що багаті кочівники «присвоювали» «додатковий продукт», створений біднішими родинами номадів. Слід зазначити, що з часом послідовники теорії «кочового феодалізму» дійшли висновку, що серцевиною системи великого феодального кочового господарства була інституція примусового розподілу табунів худоби нойона-феодала невеликими частинами для випасу між залежними від нього аїлами, що вели самостійне індивідуальне тваринницьке господарство. При цьому аїли вимушені були за рахунок власної худоби гарантувати своєму «сеньйорові», що його худоба не зазнає втрат. За це від нього аїли отримували можливість випасати свою худобу на пасовищах, що знаходилися на землях нойона-феодала. За цією інституцією в номадознавстві закріпилася назва «саун». Дискусія на Ташкентській конференції показала наскільки уможлядною була схема Б. Я. Владимирцова. Свобода наукового обміну думками в період «відлиги» сягнула таких «масштабів», що критики концепції «кочового феодалізму» отримали право оприлюднити свої погляди в журналі «Вопросы истории» у 1954–1956 рр. Звісно, це ще не була справжня наукова дискусія, де науковці

б мали право виступати з різних методологічних позицій. Суперечки відбувалися у межах марксистської історіографічної парадигми і кожен її учасник підкріплював свої аргументи проти опонентів цитатами із класиків марксизму.

Оскільки влада не побачила в дискусії чогось небезпечного для неї, обговорення тривало й далі, втягуючи все більше сходознавців: істориків, етнологів, етнографів, філологів, демографів та ін. Критикуючи концепцію Б. Я. Владимирцова, С. Є. Толибеков відкрито заперечив наявність розвиненого феодалізму в кочівників-тюрків, наголошуючи на специфічних особливостях кочового тваринницького господарства. Щодо монголів, то С. Є. Толибеков зазначав, що їхній соціальний розвиток проходив більш інтенсивніше від інших номадів завдяки тісним контактам з китайською культурою і масштабним завойовницьким походам. Під впливом цих чинників, як вважав автор монографії «Кочевое общество казахов в XVII–начале XX века. Политико-экономический анализ», традиційне кочове тваринницьке господарство монголів трансформувалося у напівкочове і навіть на відгінно-пасовищне господарство, властиве для осілих народів. Історик вказував, що така нова форма соціально-економічних відносин з певною «деформацією родоплемінного ладу» утвердилася у відповідний момент, але не існувала віддавна [17, с. 154]. Дослідник тут наголошував на тому, що специфічна соціальна структура монгольського суспільства виникла у неповторних конкретно-історичних умовах. Не відкидаючи прямо концепції «кочового феодалізму» у монголів, С. Є. Толибеков, означив нові шляхи для подальших досліджень соціального ладу в номадів.

У незакінченій монографії Б. Я. Владимирцова йшлося про те, що до початку становлення Монгольської імперії монголи жили в умовах первіснообщинного ладу, точніше, родового ладу, серцевиною якого був монгольський рід «обох». Дослідник визначав монгольський «обох» як союз кровних родичів, який заснований на агнатному принципі та екзогамії, патріархальний з індивідуальним веденням господарства і спільним володінням пасовищних територій. Феодалізм у кочівників-монголів почав зароджуватися внаслідок розкладу родового ладу у XII–XIII ст. У радянській орієнталістиці у 60–70-х рр. минулого століття це положення концепції Б. Я. Владимирцова зазнало критики з боку відомого монголознавця Г. Є. Маркова. Варто зазначити, що він успішно захистив докторську дисертацію і на її

основі згодом опублікував монографію «Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации». Тобто, для тодішньої влади наукове спростування ключових положень концепції «кочового феодалізму» вже не вважалося чимось ідеологічно підозрілим. Другий розділ книги Г. Є. Маркова присвячений монголам. Автор аргументовано довів, що номадизм за своєю суттю є нефеодальним суспільним ладом. Соціальна структура кочівників, як правило племінна. Г. Є. Марков писав: «Племінна система монголів, яку можна розглядати як сукупність генеалогічно-ієрархічних і взаємопов'язаних кочових груп – общин, була формою господарської, військової і політичної організації» [11, с. 55]. Він доводив, що на момент появи Чингісхана у монголів родового ладу (первіснообщинного) також вже не існувало. Монголи відійшли від родового ладу ще в період давнини, а «родові пережитки» в них в епоху середньовіччя були не чим іншим як феноменами господарської та суспільної організації кочової спільноти. Соціальна диференціація у монголів у означений період вже була чітко вираженою: були бідні кочівники, були заможні і була маса монголів, що належали до середньої верстви. Але ця диференціація не зумовлювалася монополією якогось класу на засоби виробництва. Г. Є. Марков у своїй роботі акцентував увагу на самостійності кочівників, яка виражалася в тому, що всі вони були озброєними вершниками. Наявність зброї у рядових степовиків була потрібна для того, щоб усунути небезпеку монополізації на засоби виробництва (худобу) і закріпачення номадів. Очільники монгольських спільнот (айлу, обоку, уруку, іргену) виконували функцію організаторів, яка, звісно, давала їм певні переваги, але між ними і рядовими кочівниками не було таких стосунків, як у середньовічних землевласників і закріпачених селян Західної Європи. Основну військову силу монголів складало озброєне ополчення кочівників, а ватажки монгольських підрозділів були лише першими серед рівних. Певна військова залежність одних племен монголів від інших існувала, проте, як правило, недовго [11, с. 69]. У своїй монографії Г. Є. Марков довів, що монгольське суспільство так і не стало класовим. Для означення суспільного ладу монголів історик вживав терміни «дофеодальний», «передкласовий» або «номадний спосіб виробництва». Причому, кочові спільноти, на його думку, так і не вийшли із первіснообщинної суспільно-економічної формації.

Б. Я. Владимирцов, прагнучи застосувати марксистський підхід, відводив особливе місце у своїй

концепції питанню власності у монголів. Можна сказати, що положення про власність у кочівників, сутність якої була ідентичною феодальній власності в осілих землеробських народів Західної Європи, займало центральне місце у концепції «кочового феодалізму». Адже в системі виробничих відносин суспільства, згідно з марксистською історичною соціологією, головними вважалися відносини власності. Від того, кому належали засоби виробництва, залежав спосіб виробництва і характер суспільно-економічної формації. Звісно, як відповідальний науковець, Б. Я. Владимирцов наголошував на специфіці відносин власності у кочівників у порівнянні із такими відносинами в осілих народів. Зокрема, він вказував, що «для кочівника, який веде екстенсивне натуральне господарство, важливо не володіння більшою чи меншою відповідною ділянкою землі, земельним наділом, а можливість використовувати більші простори для періодичних перекочівок у залежності від пори року, можливість вибирати кращі і зручні стоянки» [6, с. 407]. Вчений зазначав, що уділ – феодальна власність у монголів епохи імперії складався із двох частин: улусу – тобто, відповідної групи людей-кочівників і юрту – тобто, землі, на якій підвладні монголи могли випасати свою худобу. До Чингісхана власниками земельних угідь у Великому степу були рід (обох), потім, вождь, багатур, хан, каган і т.д. З утвердженням Чингісхана і виникненням Монгольської імперії землею у Великому степу вже володіли нойони або царевичі кобегун *köbegün* (представники «золотого роду»). Б. Я. Владимирцов зазначав: «<...> всі монголи, знатні і незнатні, *поуан*'и, всі «належали» якому-небудь сеньйору (*поуан*), будь то царевич (*köbegün*) або тисячник, сотник. Оскільки сеньйор володів людьми, то природно мусив і володіти землею, на якій вони могли жити-кочувати. Всякий сеньйор тому, отримуючи у володіння або навіть в управління *ulus* – народ, людей, безперечно отримував цілком визначений юрт, *пууг*, тобто землю, придатну для утримання виділених йому кочівників» [6, с. 407]. Б. Я. Владимирцов, як дослідник, не міг не помітити істотну відмінність у поземельних відносинах середньовічних європейських осілих народів і кочівників Великого степу. Він наголошував на тому, що специфіка цих відносин була настільки значною, що попередні дослідники взагалі навіть не помічали цих відносин і були схильні вважати, що у кочівників взагалі не було ніяких форм власності на землю, володіння землею. Історик підкреслював, що у кочівників і, зокрема у монголів, володіння

землею виражалось у тому, що власник (царевич, нойон, тисячник) керував кочуванням залежних від нього людей (*ulus*), спрямовуючи їх на власний розсуд, виділяючи кращі пасовища, визначаючи стоянки-кочовища у відповідних місцях юрту, яким він володів. У тексті монографії Б. Я. Владимирцова таких власників названо «феодальними сеньйорами», які реально були панамі, розпорядниками пасовищних земель (*ежен*'ами). У Монгольській імперії всі завойовані землі належали Чингісханові і його потомкам – «золотому роду» (*altan uruq*). Каган одноосібно розпоряджався цими багатствами, роздаючи уділи (*xubi*) своїм синам, внукам, соратникам, полководцям, вірним слугам (*nökür, поуан*). Власник уділу, підкреслював В. Я. Владимирцов, міг окремі регіони свого юрту оголосити «заповідною зоною», куди ніхто не мав права заганяти свою худобу і де не можна було кому-небудь полювати.

Б. Я. Владимирцов чітко вказав на те, що худобою у Великому степу володіли «всі монголи, вільні, прості вояки, монгольська «чернь», васали, всі мали у своєму особистому володінні худобу, з якою кочували». Тобто, власники уділів-улусів або, згідно із термінологією історика, «феодальні власники» не були господарями стад, табунів, отар, якими вільно розпоряджалися їхні люди. Далі, історик сформулював досить суперечливе твердження щодо власності кочівників: «Перш за все, оскільки простий монгол мусив кочувати згідно із розпорядженням свого сеньйора, він повинен був зупинитися там, де йому вкажуть, і переходити на нові пасовища теж у залежності від волі свого пана, то можна сказати, що він більше був схожим на пастуха чужих стад, ніж на самостійного господаря» [6, с.409–410].

Вже Г. Є. Марков у своїй монографії спростував такі погляди на відносини власності у монголів. Він чітко зазначив, що в середньовіччі у монголів панувала приватна власність сімей (*аілів*) на худобу. Щодо землі у Великому степу із необхідними для господарювання пасовищами і водними ресурсами, то дослідник наголошував, що «свідчення в цілому дозволяють говорити про племінне володіння і обцинне користування пасовищами» [11, с. 60]. Історик стверджував – феодальної власності у монголів не існувало.

Українська дослідниця К. П. Бунятян також взяла участь у науковій дискусії довкола проблеми власності у кочівників. Вона дійшла висновку, що соціально-економічні відносини у спільнотах номадів варто називати «ранньо-класовими», оскільки форми експлуатації тут

поєднували у собі риси двох формацій. Общинне користування землею у кочівників було «консервантом» родо-племінних відносин, а утвердження приватної власності на худобу, що зумовило соціальну нерівність та експлуатацію, вводило кочівників до антагоністичної формації. Але, на думку української науковиці, це не було перехідним періодом до феодального способу виробництва, оскільки не могло розвиватися ні феодальне володіння землею, ні приватна власність на неї. Оскільки кочівництво є бічним і тупиковим відгалуженням у прогресі продуктивних сил, то тут, стверджувала дослідниця, неможливий перехід однієї форми власності на землю в іншу – більш досконалу, тобто, феодальну, але також неможливий перехід й існуючої форми власності на худобу до іншої, оскільки власність на худобу вже існує у розвиненому вигляді. К. П. Бунятян застосувала для означення сутності виробничих відносин у кочівників словосполучення «непоєднуване поєднання» [5, с. 41–42].

Власність на землю у номадів відомий американський дослідник А. М. Хазанов визначив як «корпоративна». Він наголошував на тому, що корпоративна власність на найважливіші ресурси у кочівників мала різні форми. Ця розмаїтість залежить від багатьох чинників, серед яких провідна роль належить довкіллю, але, крім цього, на форму власності на землю і воду істотно впливають господарські структури а також демографічні тенденції відповідної кочової спільноти. Корпоративна власність на землю і воду у номадів, крім вищезазначеного, згідно з концепцією А. М. Хазанова, функціонує під впливом стосунків всередині спільноти номадів і, відповідно, під впливом стосунків із зовнішнім соціальним середовищем [18, с. 226].

Варто підкреслити, що суперечки щодо форм власності у кочівників велися радянськими дослідниками в рамках марксистської історіографічної парадигми. Після падіння тоталітарного режиму дискусія серед сходознавців та номадознавців перейшла в іншу площину. Нинішні дослідники, зокрема Н. Е. Масанов наголошують на тому, що худоба як власність є досить специфічною. Річ у тім, що коней, корів, биків, волів, верблюдів, овець, кіз не можна нагромаджувати і концентрувати так як золото, срібло, монети, паперові гроші і навіть як землю. Худоба часто гине через пошесті, нестачу корму, від степових хижаків і т.п. Крім цього, господарям-кочівникам потрібно було свої стада, табуни, отари у свій час переполовинювати для старших синів, які виділя-

лися із сім'ї (айлу) після одруження; потрібно було ще й дати необхідну кількість худоби у якості калиму за наречену сина. Н. Е. Масанов додає до цього ще й таке твердження. Нагромаджувати кількість худоби до безконечності неможливо, оскільки трави у степу недостатньо, мало також і водних ресурсів. Тобто, завжди існували непереможні екологічні обмеження для розвитку відносин власності у кочівників.

Про класичний варіант суспільного виробництва у номадів не могло бути й мови, оскільки кочівники зі своєю худобою перебувають у степу в дисперсному стані, тобто розсіяні на величезній території. Через це кочове суспільне виробництво не виконує функцію соціального розподілу на класи, верстви, страти. Точніше, не сприяє формуванню класів і, відповідно, держави. І господарство, і соціальна організація кочівників жорстко детерміновані природним довкіллям. Н. Е. Масанов доводить, що кочівництво варто сприймати «як форму взаємодії і динамічної рівноваги природних і соціально-економічних процесів, як специфічну форму адаптації людини в особливих умовах середовища перебування, як спосіб функціонування у відповідних екологічних нішах» [12, с.4–6, 16, 114–128].

Свідченням остаточного звільнення пострадянського сходознавства від догматизму стала сутнісна критика концепції «кочового феодалізму». Фахівці з номадознавства аргументовано довели, що марксистська методологія, зрештою, виявилася неспроможною пояснити специфіку соціальних відносин у кочових спільнотах. Застосування марксистського вчення про приватну власність до аналізу відносин власності у кочівників на худобу як засіб виробництва виявилось малоефективним. На основі цього вчення, практично, не можливо дати відповідь на питання: чому високорозвинена приватна власність на худобу у номадів не нівелювала радикальну стратифікацію у них, коли між елітою і нижніми верствами кочівників була більша відстань, ніж між панівним класом феодалів і закріпаченим селянством в осілих, землеробських спільнотах? Марксистські соціологічні категорії «військова демократія» і «племінний союз» виявили свою когнітивну неспроможність при застосуванні до вивчення феномену «кочової імперії». Загалом, номадознавці нині дійшли висновку, що феодалізм як формація із властивими їй «сеньйоріальним способом виробництва», умовною власністю на землю, інституцією оммажу, васально-ленною системою, феодальною драбиною, лицарським військовим етосом,

культу Прекрасної Дами, особливим типом християнської ментальності населення притаманний лише середньовічній Європі. Поняття «феодалізм» у застосуванні до кочових спільнот втрачає сенс. Такої точки зору дотримується й наш історик В. В. Грибовський, наголошуючи, що «феодалізм» як аналітичну категорію можна застосовувати до історії Європи а, якщо точніше, то лише до її західної частини [7, с. 86].

Після стислого аналізу головних положень концепції «кочового феодалізму» і їх спростування в межах радянського і пострадянського монголознавства ми можемо розглянути практичні аспекти виникнення цієї досить спірної, як можна переконалися, теорії. Спочатку варто з'ясувати умови, за яких Б. Я. Владимирцов звернувся до проблематики соціального устрою номадичної спільноти монголів. Його ім'я стало відомим серед сходознавців ще до революції завдяки плідній дослідницькій діяльності і науковим публікаціям з питань тибетської мови і буддизму. У цей період були оприлюднені праці вченого «Монгольська збірка оповідань із Pancatantra», «Монголо-ойратський героїчний епос» та ін. А у 1922 р. у Берліні була надрукована монографія «Чингіс-хан», яку негайно переклали англійською мовою. Автор одразу став відомим у науковому світі Заходу, а Американська академія політичних і соціальних наук у Філадельфії запросила вченого прийняти членство в установі. Науковий авторитет Б. Я. Владимирцова був підтверджений правлячим режимом країни Рад. У 1923 р. його обрали членом-кореспондентом АН СРСР. На тлі розгортання конфлікту АН СРСР із владою у 1929 р. вченого обрали дійсним членом АН СРСР. Упродовж 20-х рр., коли радянська влада ще на мала «своїх» науковців, академіки, як правило, представники «старої школи», ще користувалися певною автономією. Вони намагалися дотримуватися загальноприйнятих у науковому середовищі неписаних етичних правил і норм (нині сказали б – академічної доброчесності). Тому, коли їм у січні 1929 р. влада «підсунула» трьох своїх ставлеників для того, щоб члени АН СРСР прийняли їх до свого кола, вони під час таємного голосування їх забалотували. Якби таке сталося кількома роками раніше, то більшовики вимушені були б змиритися. Але політична ситуація в країні різко змінилася, почалося згортання НЕПу й остаточне утвердження тоталітарного режиму. Вже за кілька місяців під тиском влади академіки похапцем переглянули своє січневе рішення. Але було пізно – правлячий режим остаточно взяв курс на

репресивне упокорення «занадто незалежних» від влади науковців. Восени 1929 р. проти інтелігенції «старої школи» ОДПУ сфабрикувало так звану «Академічну справу» або «справу професора Платонова». Арешти розпочалися в січні 1930 р.; всього по справі було притягнуто 115 науковців. І, саме у січні 1930 р., Б. Я. Владимирцов започаткував нову і дещо віддалену від своїх безпосередніх наукових інтересів працю.

Упродовж 20-х рр. Б. Я. Владимирцов активно займався науковим дослідженнями в галузі монгольського мовознавства. Для проведення етнологічного-лінгвістичних розвідок побував у низці регіонів Монголії і Китаю, збирав давні рукописи, записував монгольські пісні. За результатами своїх польових спостережень вчений опублікував у 1929 р. частину великої монографії «Сравнительная грамматика монгольского языка и халхаского наречия. Введение и фонетика». Дослідник запевняв своїх колег, що наміряється продовжити цю роботу найближчим часом. Але замість морфології і синтаксису монгольської мови у січні 1930 р. Б. Я. Владимирцов взявся за масштабне історичне дослідження – вивчення суспільного ладу монголів.

Нинішні дослідники, схильні вважати, що різка зміна предмету наукових пошуків Б. Я. Владимирцовим була спричинена його відповіддю на негласне «замовлення» влади. Але, можна припустити, що крім цього, вчений в умовах репресій влади проти науковців «старої школи» спробував довести свою цілковиту наукову лояльність правлячому режимові. До того ж, показати правлячій малоосвіченій партноменклатурі і чекістам свою відданість марксизму-ленінізму у галузі монгольського мовознавства, очевидно, було непросто. Тому, маючи у своєму науковому доробку лише кілька історичних праць (не більше трьох), і володіючи основами історичної критики, Б. Я. Владимирцов взявся працювати над монографією з історії. Причому, звернувся до досить складної і ще недостатньо розробленої у світовій історіографії методології соціальної історії. Потрібно було відшукати в історії спільнот Великого степу підтвердження марксистської теорії суспільно-економічних формацій, точніше, закономірного розгортання всесвітньо-історичного процесу шляхом переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, більш прогресивної. Мабуть, певною мірою оптимізму молодому монголознавцю додавало те, що у його розпорядженні було багато аутентичних історичних джерел з історії Великого степу, які він міг вільно читати

і перекладати. Але, варто зазначити, що дослідник мав тільки загальне уявлення про концепцію всесвітньо-історичного процесу К. Маркса і Ф. Енгельса. І ось, на цьому нестійкому теоретичному фундаменті Б. Я. Владимирцов спробував довести, що середньовічні номади переживали процес переходу від патріархально-родового суспільства до феодального, що в ньому також спостерігалася класова диференціація і, відповідно, класові суперечності і класова боротьба. Між іншим, давно вже помічено читачами монографії Б. Я. Владимирцова, що в тексті його роботи немає жодного посилання на класиків марксизму.

Необхідно підкреслити, що праця Б. Я. Владимирцова стала одним із перших історичних досліджень не політичної, а соціальної історії монголів. Приблизно в цей же час сибірський історик М. М. Козьмін опублікував свою роботу «К вопросу о турецко-монгольском феодализме». У книзі всі структурні елементи кочового суспільства і його інституції однозначно визнавалися феодальними. Автор наголошував на тому, що не варто навіть уточняти термін типу «кочовий феодализм», «азійський феодализм» і т.п. [10, с. 73]. У 1934 р. було оприлюднено текст доповіді «Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах», з якою на пленумі Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК) у червні 1933 р. виступив молодий історик-сходознавець С. П. Толстов. У доповіді було викладено перший варіант марксистської інтерпретації соціально-економічного розвитку кочівників Великого степу. Автор доводив, що всі кочівники у своєму розвитку проходили через рабовласницьку і феодальну соціально-економічні формації. Колективна взаємодопомога, яка була властивою для первісних спільнот, органічно втілилася у саун – серцевину кочового феодализму [15, с. 188–199]. Цей автор належав до числа «нових» науковців – «більшовицьких кадрів», на яких робив свою політичну ставку правлячий режим. Саме він, випускник історико-етнологічного факультету Московського університету в рецензії на працю М. М. Козьміна з етнографії сибірських народів писав про ігнорування автором «марксистських методів аналізу» [16, с. 47]. Цей молодий фахівець умів тримати «ніс за вітром» і добре знав, що ще у 1927 – 1929 рр. розпочалася критика з боку влади «застарілих етнографічних підходів» науковців «старої школи», які досліджували кочівників. Отож, зовні невинна методологічна критика опонента у нових умовах стала, практично, політичним доносом. Зрештою, М. М. Козьмін був репре-

сований режимом у 1938 р. і назавжди зник із наукового середовища номадознавців, а його праці опинилися під забороною. Як бачимо, марксистським «оновленням» наукового образу монгольського середньовічного суспільства майже одночасно займалися три дослідники М. М. Козьмін, С. П. Толстов і Б. Я. Владимирцов. Для С. П. Толстова, який у 1930 р. закінчив історико-етнологічний факультет Московського університету, виступ з критикою науковців «старої школи» був рішучим кроком до успішної наукової кар'єри. Вже у 1935 р. він захистив кандидатську дисертацію і з часом став досить високопоставленим керівником важливих наукових установ. Для представників «старої школи» М. М. Козьміна і Б. Я. Владимирцова публікація ідеологічно «правильної» праці мала іншу мотивацію – їм потрібно було довести владі свою цілковиту лояльність як науковця.

Під час вивчення історіографічної ситуації довкола концепції «кочового феодализму» постає закономірне питання, чому саме концепція Б. Я. Владимирцова стала класичною в радянському сходознавстві, а не інших дослідників, які одночасно із ним запропонували схожі ідеї (С. П. Толстов, М. М. Козьмін). Нині вже можна стверджувати що Б. Я. Владимирцов зі своєю концепцією «кочового феодализму» став класиком лише тому, що так би мовити, «вчасно помер». Радянський режим насторожено ставився до «живих» науковців, особливо із числа представників «старої школи». Їхні новації ретельно досліджувалися на предмет відповідності марксистсько-ленінському вченню. З іншого боку, їхні відкриття влада не поспішала визнавати «класичними», оскільки не було упевненості: чи вчений з часом не заперечить свою ж теорію, яка вже визнана владою, або, чи не опиниться сам автор серед «ворогів народу»? Зручніше було визнавати «класичною» концепцію науковця, який вже помер, оскільки він вже не міг принести ніяких клопотів владі і його відкриттям можна було приписувати найортодоксальніші марксистсько-ленінські ідеї. Отож, з одного боку, концепція «кочового феодализму» Б. Я. Владимирцова була визнана на десятки років «класичною», а з іншого боку, його концепцію можна було критикувати, знаючи, що сам автор вже ніяк не відповість на критику.

Висновки. Академік Б. Я. Владимирцов – авторитетний у науковому світі знавець монгольської мови, літератури і фольклору взявся за розробку проблематики суспільного ладу монголів не в результаті логічного розвитку своїх дослі-

джен, а під впливом зовнішніх чинників. На тлі різкого посилення державного контролю за наукою в СРСР на рубежі 20-30-х рр. минулого століття і початку репресій проти науковців «старої школи» Б. Я. Владимирцов вимушений був призупинити свої філологічні пошуки і зосередитися на роботі історико-дослідницького характеру, яка не була властивою для нього. Вчений накопичив значну джерельну базу, вільно володів монгольською мовою і навіть її діалектами, міг працювати з джерелами безпосередньо. Крім цього, Б. Я. Владимирцов належав до числа науковців «старої школи», які формувалися у порівняно сприятливих умовах інтегрованої у світовий науковий процес науки Російської імперії. Тобто, він не тільки здобував знання в столичному університеті, але й стажувався в університетах і наукових центрах Німеччини, Франції, Великобританії. Завдяки солідному фаховому досвіду Б. Я. Владимирцов зміг написати більшу частину монографії про суспільний лад монголів, «втискаючи» зібраний матеріал у рамки марксистського соціально-історичного вчення. Схоже, автор від-

чув потребу засвідчити владі свою наукову лояльність, щоб не опинитися поруч із такими вченими «старої школи» як професор С. Ф. Платонов та ін. Очевидно, інтенсивна дослідницька діяльність у галузі, яка не була близькою авторові, та ще й у тривожній атмосфері наростаючого терору не могла не позначитися на здоров'ї вченого. Монографія виявилася незакінченою, а Б. Я. Владимирцов помер від інсульту на 47-у році життя. Нині вчені знаходять у тексті «Общественный строй монголов. Кочевой феодализм» чимало суперечливих фрагментів, де видно руку редакторів і видавців монографії. Припускають, що й заголовок книги був відредагований вже після смерті вченого. До авторського заголовка було додано словосполучення «кочевой феодализм». Проте, незважаючи на всі виявлені ще в радянський період помилки і вади, книга Б. Я. Владимирцова стала на багато років тригером наукових пошуків як радянських, так і західних сходознавців. У цьому, на нашу думку, й полягає наукове значення концепції «кочового феодалізму» для історіографічного процесу.

Список літератури:

1. Аристов Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек : Илим, 2003. 458 с.
2. Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы : очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек : Илим, 2001. 576 с.
3. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том I. Москва : Издательство восточной литературы, 1963. 760 с. С. 43–610.
4. Бартольд В. В. Улугбек и его время. Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том II. Часть 2. Москва : Наука, 1964. 657 с. С. 25–198.
5. Бунятыян Е. П. О формах собственности у кочевников. Археология и методы исторических реконструкций. Киев : Наукова думка, 1985. 192 с. С. 21–43.
6. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. М. : Вост. лит., 2002. 557 с.
7. Грибовський В. В. «Кочівницький феодалізм»: межі теорії і обмеження практики. Україна кризь віки : збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля / за ред. О. Онищенко. К. : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 65–86.
8. Златкин И. Я. Борис Яковлевич Владимирцов – историк. Владимирцов Б. Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. М. : Вост. лит., 2002. 557 с. С. 13–50.
9. Златкин И. Я. Основные закономерности развития феодализма у скотоводческих народов. Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва : Наука, 1982. 273 с. С. 255–268.
10. Козьмин Н. Н. К вопросу о турецко-монгольском феодализме. М. ; Иркутск : ОГИЗ, 1934. 150 с.
11. Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1976. 318 с.
12. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). Алматы «Социнвест» – Москва «Горизонт», 1995. 320 с.
13. Попов А. В. Теория «кочового феодализма» академика Б. Я. Владимирцова и современная дискуссия об общественном строе кочевников. Mongolica. Памяти академика Б. Я. Владимирцова 1884–1931. Москва, 1986. 299 с. С.183–193.
14. Радлов В. В. Тюркские степные кочевники. Астана : Алтын кітап, 2007. 387 с.
15. Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. Основные проблемы генезиса и развития феодального общества. М. – Л. : Соцэкгиз, 1934. С. 165–199.
16. Толстов С. П. Рецензия на книгу «Козьмин Н. Н. Сибирская живая старина». *Советское краеведение*. 1930. № 7–8. С. 47–49.

17. Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Политико-экономический анализ. Алма-Ата : Издательство «Наука» Казахской ССР, 1971. 634 с.

18. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Алматы : Дайк-Пресс, 2002. 604 с.

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. THE CONCEPT OF “NOMADIC FEUDALISM” IN THE HISTORICAL DISCOURSE OF THE 20TH CENTURY

The article is devoted to the analysis of the historiographical situation around the concept «nomadic feudalism». The objective of the paper is to study the features of the concept «nomadic feudalism» functioning in Soviet and post-Soviet Orientalism in relation to the evolution of the Soviet regime as well as to clarify the conditions and factors for the development of the main elements of the concept by the author, the well-known researcher of Mongolian culture and history B. Ya. Vladimirtsov. The research methodology consists of general scientific principles of objectivity, historicism, and systemic approach. Special methods of historical research were used such as: problem-historical, comparative, historical-genetic, historical-biographical, diachronic. The scientific novelty of the article consists in combining the historiographical analysis of the theory known in Oriental studies with the clarification of the scientific motivation of the researcher-mongolist in difficult social and political conditions. It is noted that B. Ya. Vladimirtsov's interpretation of the social system of Mongolian nomads using the categories of Marxist historical sociology was one of the first in Oriental studies. The main provisions of the concept of «nomadic feudalism» are highlighted: nomadic communities are subject to the laws of the world-historical process, in their social development they go through the same stages (socio-economic formations) as settled peoples. It is indicated that according to the concept of B. Ya. Vladimirtsov, the Mongols in the Middle Ages already had feudal ownership of the means of production, namely, land and livestock; a feudal hierarchy was formed, there was social inequality and exploitation. The article emphasizes that the liberalization of the Soviet regime contributed to the development of criticism of the concept «nomadic feudalism» first within the framework of Marxist methodology, and later from the standpoint of evolutionary and civilizational scientific paradigms. This paper also regards the criticism of the concept «nomadic feudalism» from the side of Soviet nomadologists S. E. Tolybekov, H. E. Markov, K. P. Buniatian, and from the post-Soviet researchers A. M. Khazanov, N. E. Masanov. The article focuses on special conditions in which B. Ya. Vladimirtsov addressed the problems of the social system of the Mongols. It is emphasized that the transition from the philosophical researches of the nomadic researcher to socio-historical ones is conditioned by the need for immediate confirmation of scientific loyalty to the dominant ideology in the country against the background of the totalitarian regime formation completion and the beginning of repressions against scientists of the «old school». It is noted that, despite the errors and defects of the concept «nomadic feudalism», it became a powerful trigger for scientific research in the field of nomad studies.

Key words: nomadic feudalism, B. Ya. Vladimirtsov, Mongols, Oriental studies, nomad studies, saun.

Заліщук В.І.

Київський університет імені Бориса Грінченка

МОЛДОВСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В БЕССАРАБІЇ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1905–1917): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Здійснено історіографічний огляд та з'ясовано стан наукової розробки проблеми молдавського національного відродження в Бессарабії у складі Російської імперії в 1905–1917 роках. Представлено історіографічні школи основних досліджень, зокрема молдовська, румунська, російська, західна та українська, що характеризувались різними підходами до вивчення теми, ступенем об'єктивності та доступу до джерельної бази. Також важливим аспектом для вивчення ставлення до проблематики дослідження стала періодизація базових історіографічних шкіл. Молдовська історіографія була розподілена за періодизацією – радянський період з 1940 по 1991 рр. та сучасний період. Також за часом було розподілено румунську історіографію, що містить міжвоєнний період, період соціалізму та сучасність. Розподілення за часом було зроблене для виявлення ідеологічних впливів та дослідження змін у вивченні національного відродження молдаван у Бессарабії. Зокрема, румунські довоєнні дослідження були направлені на бажання молдаван приєднатись до проекту «Великої Румунії», що у 20-ті та 30-ті рр. ХХ ст. було актуальним. Проте після Другої Світової війни національний румунський вплив поступився місцем соціалістичній ідеології, котру насаджував Радянський Союз. Молдовська історична школа радянського періоду підтримувала боротьбу з румунською довоєнною історіографією, але опиралась на заангажованість радянської пропаганди. Сучасний період став часом зародження незалежної молдавської історіографічної школи, проте часто вона опирається на надбання радянських та румунських попередників. Окрім того на дослідження молдовського відродження впливають політичні та культурницькі дискусії всередині сучасної Молдови. Вони направлені на суперечку навколо окремішності молдовського народу від румунського, що має свій відбиток в дослідженні молдовської історії. Матеріали західних та українських істориків мають надати повноту картини молдовського національного відродження та розглянути проблему, керуючись принципами об'єктивності, історизму та комплексного аналізу. Зокрема, відзначення ролі українських дослідників у вивченні молдовського національного відродження є спробою внесення очікуваної наукової новизни.

Ключові слова: історіографічна школа, періодизація, дослідження, концептуальні підходи, уніонізм, Молдова.

Постановка проблеми. Дослідниками молдовського національного відродження систематизовано часові та географічні виміри досліджень. Проте огляд досліджень національного відродження молдаван потребує внесення концептуальних підходів, котрі мають надати вченим ступінь історизму, об'єктивності та неупередженості досліджень. По-перше, підходи мають впливи на сучасні політичні та культурницькі тенденції у Молдові та виходять з визначення молдовської нації як самостійної або залежної одиниці. По-друге, ці підходи не є чітко залежними від часових проміжків або географічного походження автора. У самій Молдові досі є гострими дискусії щодо ототожнення молдаван з румунами, назви офіційної мови – молдовська або румунська. Ці суперечності виходять на політичну та наукову арену, тому вибір підходу є

вагомим чинником для авторів, що представляють, наприклад, західні держави.

Історіографічний огляд національного відродження молдаван у Бессарабії має визначити підходи, котрими керувались історіографічні школи, а також продемонструвати зв'язок історичного минулого молдаван із сучасністю та висвітлити проблеми, котрі були і є сьогодні перепонами для виявлення повної картини національного відродження молдаван.

Аналіз досліджень висвітлює три концептуальні підходи в історіографічній думці щодо молдовського національного відродження у Бессарабії: румунська, або уніоністська, російська, або імперська та власне молдовська. Ці підходи є результатом політичних, культурницьких суперечок у сучасній Молдові, а також перебуванням

молдовського етносу за останні 200 років у складі іноземних держав, де титульними народами були румуни або росіяни. Тому ці фактори є впливовими серед наукового кола.

Прихильники *уніоністського підходу* (уніонізм – теорія, котрою визначено молдован як частину румунського етносу, а Молдову буде включено до складу Румунії в рамках Унії, звідти й назва теорії) дотримуються думки щодо молдован як румун, котрі через перебування у складі Російської імперії, а пізніше й Радянського Союзу забули про свої румунські корені. Зокрема, прихильники спільності молдован та румун посиляються на назву рідної мови в Молдові (румунська чи молдовська) та висувають гіпотези щодо штучності утворення молдовського етносу, в першу чергу завдяки Російській імперії. Варто зазначити, що ці думки присутні у самій Молдові, де значна частина місцевих істориків керується цими думками. Саме питання уніонізму є доволі гострим у політичних та культурницьких колах сучасної Молдови, котре може ставити під загрозу самостійність молдовської нації та держави.

Другий підхід – *імперський* (з 1812 по 1918 роки Бессарабія була у складі Російської імперії) є протилежністю уніоністському підходу. Прихильники цього підходу опираються на російські наративи, що наголошують існування та розвиток молдовського народу завдяки російському імперському простору. Румунія та уніонізм розглядаються як загроза існуванню молдовської нації, але разом з тим дослідники імперського підходу ігнорують шовіністичну політику Російської імперії щодо інших, нетитульних народів, зокрема, культурницькі обмеження та бажання уніфікувати в тому числі молдован у єдиному імперському просторі. Також сюди можна долучити класичні радянські догми, котрі намагались надати формуванню молдовської нації ознак боротьби класів та соціалістичного руху, але ці дослідження з часом втрачають свою актуальність.

Третій підхід – *молдовський* висвітлює національне відродження молдован як історичний процес, що відбувався подібно до відродження історичних націй, котрі станом на XIX століття не мали власної державності, або тільки-но здобули її. Дослідники, що дотримуються цього підходу посиляються на формування молдовського народу та державності ще з часів Середньовіччя, наявність у молдован важливих атрибутів нації – мови, територіальної спільності, активного політичного та економічного життя, окремішності себе від сусідніх народів.

Проблема дослідження молдовського національного відродження у Бессарабії опинилась між двома таборами протистояння – румунським та російським, котрі ігнорують спроби довести самобутність та історичність молдовської нації, що не задовільнить жодну із двох вище наведених сторін. Перед науковцями стоїть завдання віднайти та систематизувати матеріали, які можуть вирішити ці суперечності, опираючись на принципи історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерельної бази.

Мета статті – здійснити огляд тенденцій дослідження, з'ясувати стан наукової розробки проблеми в процесі дослідження молдовського національного відродження у Бессарабії в 1905–1918 роках.

Виклад основного матеріалу. Першими, хто став систематично займатись питанням дослідження молдовського національного відродження у Бессарабії стали румунські історики в кінці 1910-х років. Вони почали формування *румунської історіографії міжвоєнного періоду*. Роботи румунських дослідників мали значні недоліки, оскільки їх велика частина мала публіцистичний характер і писалася з практичними пропагандистськими цілями [12, с. 44]. Авторам таких творів було вкрай важливо показати наявність в Бессарабії молдовського національного руху, що ставив за мету приєднання Бессарабії до Румунії [5, с. 714]. Ця теза була ключовою для формування історії молдовського національного руху, описаного з точки зору панрумунського національного проекту.

Молдовська історіографія радянського періоду розвивалася під постійним впливом «війни за ідентичність» населення Молдовської РСР. Це виражалось в боротьбі з так званими «буржуазними фальсифікаторами історії», під якими розумілися румунські історики міжвоєнного періоду [13, с. 98–99]. Радянські історики користувалися концепцією «дружби народів» і міфом «більшого і меншого зла». Перша догма дозволяла при необхідності конвертувати національні конфлікти в класові (і навпаки), в той час як друга виправдовувала «прогресивне значення приєднання Бессарабії до Росії», як «менше зло» в порівнянні з перспективою поглинання сусідніми ворожими імперіями, а згодом і Румунією [10, с. 26–27].

У методологічному відношенні радянські автори спиралась на класиків марксизму, а також на роботи Сталіна з національного питання [20, с. 410]. Зазначено, що національний рух молдован почав чітко простежуватись з 1860-х років, але він був доволі слабким через так звану «класову обмеженість» і майже повній відсут-

ності серед учасників національного руху пролетаріату і селянства [20, с. 371]. З 1970-х років у молдовській радянській історіографії з'явилися праці, що сформували позиції формування молдовської нації завдяки подіям російської революції 1905–1907 рр. [26, с. 116]. В кінці існування Радянського Союзу молдовська історіографія стала робити акцент на вивченні періодичних джерел для висвітлення аспектів національного відродження [24, с. 271]. Слід зазначити, що за межами Молдовської РСР радянські історики приділяли мало уваги молдовському національному відродженню, обмежуючись окремими роботами [21, с. 117–156].

Після розпаду Радянського Союзу сформувалась сучасна молдовська історіографія. Її першочерговими завданнями були подолання інертності та невизначеності, що були притаманні їй через відносну ізоляцію від основних наукових тенденцій. Також політичний та економічний стан Молдови став важливим важелем для розвитку та майбутнього молдавської історіографічної традиції, що накладає свої забарвлення та погляди. Тому ключовим завданням молдовських дослідників історії Бессарабії імперського періоду стали систематизація надбань колег з минулого, проведення робіт щодо максимально нейтрального та об'єктивного відображення історичного буття молдавського національного відродження, обмін досвідом із західними колегами, а також збагачення матеріалу, що висвітлює національне відродження молдован.

Складна політика ідентифікацій у Молдові (молдавани – це румуни, чи ні, як називається їхня мова) має безпосередній вплив на професійне коло істориків, котрим, у свою чергу, доводиться йти у гостру дискусію між собою та державою. Різноманіття поглядів виділило два протилежних напрями – румуністи та молдовеністи.

Румуністи наполягають на історичній єдності румунського та молдовського народу, що у майбутньому має призвести до політичного єднання обох країн. Фактично, румуністів можна вважати відроджувачами історіографічної традиції досліджень періоду інтербеллуму.

Велику увагу румуністи приділяють публікації джерел [14, с. 219], розглядаючи історію Молдови та національного відродження молдован у рамках румунського нарративу [11, с. 199; 18, с. 48–53; 19, с. 178–198].

Молдовеністи висвітлюють проект громадянської молдовської нації, легітимізують як історичне минуле молдавської держави [3, с. 172], так

і його майбутнє. Вони часто змішують частково переглянутий радянський матеріал з елементами новаторської молдавської риторики [13, с. 503]. Разом з тим історики-молдовеністи розглядають процес національної емансипації молдаван не як ізольований випадок, а паралельно з історією становлення націй інших етнічних груп Бессарабії [4, с. 592]. Також молдовеністи висвітлюють ідею феномену Бессарабії як арени символічного протистояння між імперією та сформованою державою-нацією.

Румунську історіографію післявоєнного періоду щодо молдовського національного відродження досить важко виділити в окремий напрям. В основному вона представлена роботами написаними спільно з молдовськими істориками. Це пояснюється цілою низкою чинників. Протягом тривалого часу питання молдовського національного відродження в Соціалістичній Румунії було своєрідним табу, тому що його просування могло негативно позначитися на відносини між Румунією та Радянським Союзом. Окрім джерела з історії Бессарабії імперського періоду, що написані російською мовою доводилось перекладати через молдовських істориків, котрі могли користуватись радянськими нарративами.

Тим не менш румунська історична риторика сучасності просувається через молдовських істориків-румуністів про яких було згадано вище. Румунська історіографія сучасності продовжує опиратись на ідеї щодо єдності румунського і молдовського етносів [2, с. 218].

Додатково слід наголосити на здобутках *західних авторів*. Незважаючи на відносну географічну віддаленість Молдови від Західної Європи, Америки та розгляд історії Росії, як єдиного цілого без конкретного огляду її регіонів, дослідники у тій чи іншій мірі зачіпали питання молдавського національного відродження [6, с. 662 – 667; 10, с. 526].

Оцінюючи сучасний стан західної історіографії щодо молдавського національного відродження, слід відзначити, що дослідники досить повільно, але поступово відходять від позиції існування Молдови як частини Росії [7, с. 303]. З іншого боку історія Молдови для сучасних західних досліджень є пов'язаною з історією Румунії через етнічну та лінгвістичну спільність цих двох країн, а також через членство останньої в багатьох європейських організаціях, у тому числі Європейському Союзі. Тому західні дослідники використовують перекладені румуномовні джерела та попередні праці румунських колег [1, с. 476; 8, с. 260; 9, с. 667–673]. Виходячи з цих

тез, слід наголосити на тому, що західні праці можуть нести певний прорумунський відтінок, котрий може бути зображеним як нейтральна та об'єктивна позиція.

Українську історіографію молдовського національного дослідження виділяти в окремий напрям нині доволі проблематично. Праці українських дослідників є дуже малочисельними й обмежені статтями в журналах або окремими дослідженнями в рамках інших історіографічних шкіл.

За допомогою статей було акцентовано увагу на соціальному [26, с. 311–319], конфесійному [25, с. 163–176] аспектах дослідження. Яскравими прикладами є роботи щодо україно-молдавської співпраці від Середньовіччя до сучасності [23, с. 25–38]. Очевидно, що українська нація мала великий вплив у формуванні молдовського етносу, але на відміну від румун чи росіян Україна не мала та не має загрози для молдовської самобутності, підтримуючи з південно-західним сусідом дружні відносини.

Проте українська історіографічна школа має великий потенціал у вивченні національного відродження молдован у Бессарабії. Найважливішою причиною правдивості вище наведеної тези є заселеність Південної Бессарабії (Буджак, або південна частина Одеської області між Дністром та Дунаєм), переважно, українським населенням та її приналежність до сучасної України. Географічне сусідство України та Молдови також є важливим фактором. Український та молдовський народ кооперують ще з часів існування Галицько-Волинської

держави та Молдовського князівства, а слов'янські племена тиверців та уличів стали одним із компонентів формування молдовської нації.

Висновки. Проаналізувавши стан досліджень та історіографічних шкіл, варто зробити висновки щодо впливів політичних процесів всередині Молдови та динаміки якості самих робіт. Політичні та культурницькі тенденції, історичне минуле молдован та зв'язки з сусідніми народами дозволили сформувати три концептуальні підходи. Дослідники поступово відходять від політизованості, опираючись на пошуки та систематизацію джерельної бази, відкидаючи наративи та штампи багатьох заангажованих досліджень минулого. Попри це, науковці мають вирішити питання щодо наповнення матеріальної бази досліджень молдовського минулого, її аналіз для світової історичної спадщини. Визначення вектору політичного розвитку Молдови має вплив на історичну думку серед місцевих істориків, тому перед ними існують важливі завдання щодо захисту молдовської самобутності та незалежності у своїх працях, не порушуючи норми історизму та неупередженості.

Важливо наголосити, що формування окремої української історіографічної школи може вплинути на сприйняття молдовського народу не тільки серед українського історичного кола, але й думок закордонних колег. Історіософська роль української історіографічної школи може полягати у створенні певного балансу між прихильниками уніоністського та імперського підходів у вимірі власних наративів.

Список літератури:

1. Basciani A. La difficile unione. La Bessarabia e la Grande Romania (1918–1940). *Arachne*. Roma. 2007. 476 p.
2. Boldur A. Istoria Basarabiei: Sub denotațiunea rusească (1812–1918). *Basarabia românească. Unirea – analiza psihologică. Editura Timpul*. Vol. 2. Bucuresti. 2015. 218 p.
3. Ciobanu Ș. Basarabia: populația, istoria, cultura. Pagini despre Basarabia. *Știința*. Chișinău. 1992. 172 p.
4. Frunțașu I. O Istorie etnopolitică a Basarabiei (1812–2002). *Cartier istoric*. Chișinău. 2002. 592 p.
5. Ghibu O. De la Basarabia rusească la Basarabia românească. *Analiza unui proces istoric*. Cluj. 1926. 714 p.
6. Hamilton F. The Bessarabian Dispute. *Foreign Affairs*. Vol. 2. № 4. 1924. Pp. 662–667.
7. King Ch. The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture. *Hoover Institution Press*. Stanford. 2000. 303 p.
8. Livezeanu I. Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle (1918–1930). *Cornell University Press*. Ithaca and London. 2000. 260 p.
9. Malbone W. The Legal Status of the Bukovina and Bessarabia. *The American Journal of International Law*. Vol. 38. № 4. 1944. Pp. 667–673.
10. Meurs W. Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă. Trad. Stanciu I. *Arc*. Chișinău. 1996. 526 p.
11. Negru Gh. Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia. *Prut Internațional*. Chișinău. 2000. 199 p.
12. Pelivan I. The Union of Bessarabia with her Mother-country Romania. *Cartea Romaneasca*. București. 1918. 44 p.

13. Popovschi N. Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. *Museum*. Chișinău. 2000. 503 p.
14. Poștarencu D. O istorie a Basarabiei în date și documente. *Cartier istoric*. Chișinău. 1998. 219 p.
15. Rosetti A. Istoria limbii române. *Editura Științifică*. București. 1964. 154 p.
16. Rudnycky S. Ukraina. Land und Volk. *Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina*. Wien. 1916. Pp. 456.
17. Seton-Watson R. The History of the Rumanians. *Cambridge University*. London. 1934. 596 p.
18. Varta I. Contribuții documentare la istoria mișcării naționale din Basarabia de la începutul secolului al XX-lea. *Revista de istorie a Moldovei*. № 3. 1993. Pp. 48–53.
19. Varta I. Mișcarea națională a românilor basarabeni în perioadă 1905–1914. *Anuarul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei*. № 1. 2011. Pp. 178–198.
20. Будак И. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период. *Карта молдовеняскэ*. Кишинев. 1959. 410 с.
21. Исаков С. Бессарабские студенты в Тарту и их участие в местном революционном движении. *Ученые Записки Тартуского Государственного Университета. Вопросы Истории Эстонской ССР*. Т. 8. 1974. С. 117–156.
22. Лазарев А. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. *Карта молдовеняскэ*. Кишинев, 1974. 909 с.
23. Наулко В. Исторический очерк формирования молдавского населения Украины. Украинно-молдавские этнокультурные взаимосвязи в период социализма. Киев. 1987. С. 25–38.
24. Трубецкой Б. Из истории периодической печати Бессарабии (1854–1916) *Штиинца*. Кишинев. 1989. 271 с.
25. Федорова А. «Кишинівські Єпархіальні Відомості» як джерело для вивчення історії старообрядців в Південній Бессарабії. *Одеський Національний Політехнічний Університет. Інтелігенція і влада*. № 33. 2015. С. 163–176.
26. Циганенко Л. Добродійна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Національна академія наук України, Інститут історії України*. Київ. № 19. 2011. С. 311–319.

Zalishchuk V.I. MOLDOVAN NATIONAL REVIVAL IN BESSARABIA WITHIN THE RUSSIAN EMPIRE (1905–1917): HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

A historiographic review was carried out and the state of scientific development of the problem of Moldovan national revival in Bessarabia as part of the Russian Empire in 1905–1917 was clarified. Historiographical schools of basic research are presented, in particular, Moldovan, Romanian, Russian, Western and Ukrainian, which were characterized by different approaches to the study of the topic, the degree of objectivity and access to the source base. Also, the periodization of the basic historiographical schools became an important aspect for studying the attitude to the research problem. Moldovan historiography was divided by periodization – the Soviet period from 1940 to 1991 and the modern period. Romanian historiography was also divided by time, including the interwar period, the period of socialism and modernity. The distribution by time was made to identify ideological influences and study changes in the study of the national revival of the Moldavians in Bessarabia. In particular, Romanian pre-war studies were directed at the desire of Moldovans to join the «Greater Romania» project, which in the 20s and 30s of the XX century. was relevant. However, after the Second World War, the national Romanian influence gave way to the socialist ideology, which was planted by the Soviet Union. The Moldovan historical school of the Soviet period supported the fight against Romanian pre-war historiography, but relied on the involvement of Soviet propaganda. The modern period was the time of birth of an independent Moldovan historiographical school, but it often relies on the assets of its Soviet and Romanian predecessors. In addition, the study of the Moldovan renaissance is influenced by political and cultural debates within modern Moldova. They are directed at the controversy surrounding the separateness of the Moldovan people from the Romanian people, which has its imprint in the study of Moldovan history. The materials of Western and Ukrainian historians should provide a complete picture of the Moldovan national revival and consider the problem, guided by the principles of objectivity, historicism and comprehensive analysis. In particular, highlighting the role of Ukrainian researchers in the study of the Moldovan national revival is an attempt to introduce the expected scientific novelty.

Key words: *historiographic school, periodization, research, conceptual approaches, unionism, Moldova.*

Аніщук Н.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-9857-2485

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми застосування гендерного підходу в історії України. Зазначається, що останнім часом в умовах гендерних перетворень суспільства, гендерний підхід, як новий методологічний підхід, впроваджується у різні напрями гуманітарних наук, зокрема, у вітчизняній історії.

Наголошується на тому, що без гендерного підходу, тобто без з'ясування ролі жінки й чоловіка в сучасному житті, тих специфічних внесків, які кожен із них робить у розвиток суспільства, неможливо сьогодні уявити будь-яке серйозне наукове дослідження у сфері соціальних наук – психології, політології, соціології, історії. Стверджується, що гендерний підхід набуває все більшого поширення і в сучасній історичній науці, особливо у новому її напрямку – гендерній історії. При цьому зазначається, що гендерний підхід знаходить своє застосування також в історії України.

Зазначається, що в історії України за допомогою гендерного підходу можна дослідити життєдіяльність жінок на різних історичних етапах розвитку українського суспільства, зокрема, за такими напрямками, як жінки і виробництво знань: освіта, наука; жінки в часи воєн і революцій: насильство, спротив, виживання; жіночі права: організований жіночий рух, феміністські практики; жінки у фахових середовищах: гендер і праця; жінки та релігії: образи, статуси, ролі, практики; жіночі образи минулого: культурні репрезентації жіночого досвіду (література, візуальне мистецтво, кіно, музей); жінки і влада: лідерство, політика.

Робиться висновок про те, що застосування гендерного підходу в історії України вносить вагомий вплив на еволюцію суспільних норм й уявлень щодо стосунків між статями на принципах гендерної рівності та призначення жінки як повноправного члена суспільства.

Ключові слова: гендер, гендерний підхід, гендерна рівність, жінки, історія, Україна.

Постановка проблеми. Протягом багатомілітної історії жінки становили принаймні половину людства, однак їхній історичний досвід був майже не відображений у літописах, архівах, інших історичних джерелах. До періоду незалежності України «жіноча історія» недостатньо досліджувалася у монографіях, підручниках, інших наукових працях з вітчизняної історії. Можна стверджувати, що на теренах України означений напрямком тривалий час залишався на задвірках історичних досліджень. Тільки в останні десятиліття ця тематика почала завойовувати свою нішу у вітчизняній історіографії [4].

Між тим, історія України нового й новітнього часу насичена драматичними подіями, які радикально впливали на життя цілих поколінь: змінювалися влада і устрій, закони і кордони, відбувалися криваві війни і революції, добровільно і в насильницький спосіб переселялись величезні групи людей, будувалися міста і руйнувалися села, зазнавала розквіту і репресій українська освіта і культура, громадяни здобували і втрачали права, боролися проти влади і співпрацювали з нею... Жінки так чи інакше були причетними до всіх

історичних процесів на теренах сучасної України – політичних, військових, культурних, громадських, економічних, міграційних, науково-освітніх та ін. Однак їх участь і роль досі маловідомі [6].

Нинішній етап розвитку вітчизняної історичної науки розвивається в умовах обрання курсу незалежної України на побудову гендерної демократії. У зв'язку з цим активного розвитку набувають різні спецкурси з гендерної проблематики, зокрема, історичного напрямку, присвячені «жіночій історії», наприклад, «Гендер в історії», «Історія українського жіноцтва: соціокультурний аспект», «Гендерний підхід в історичних дослідженнях» та ін. Тому важливого значення набуває дослідження гендерного підходу, як нового методологічного підходу, що впроваджується у різні напрями гуманітарних наук, зокрема, у вітчизняній історії.

Метою дослідження є здійснення комплексного та системного аналізу проблеми застосування гендерного підходу в історії України. Для вирішення цієї мети поставлено **завдання:**

надати теоретичне визначення гендерного підходу як нового напрямку методології сучасної гуманітарної науки;

– охарактеризувати основні наукові сфери дослідження історії України за допомогою гендерного підходу;

– довести важливість застосування гендерного підходу в історії України.

– надати загальні висновки з порушеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В яких започатковано розв'язання даної проблеми, дає підставу стверджувати, що в Україні відсутні вітчизняні комплексні дослідження за обраною темою. Віддаючи належне дослідженням вітчизняних гендеристів М. Байдак, О. Бежук, Л. Буряк, М.Вороніна, І. Ігнатенко, О. Кісь, К. Кобченко, Л.Кормич, О. Лабур, І. Левчук, О. Маланчук-Рибак, О. Ніколаєнко, І. Рибачок, І. Петренко, О. Петренко, І. Савченко, О. Стяжкіна, І.Черчович, Л. Юда, слід зазначити, що обрана тема залишається малодослідженою у сучасній історичній науці та потребує ґрунтовного наукового аналізу.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. гендерна проблема є важливою складовою забезпечення соціального прогресу та утвердження людського виміру сучасного розвитку цивілізації. На цьому етапі здійснення аналізу проблеми рівноправ'я статей є реальною необхідністю, оскільки забезпечення як правової, так і фактичної гендерної рівності є важливим політичним завданням сьогодення. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба проведення гендерних досліджень, зокрема, у історичній науці.

Сучасний рівень розвитку гендерних досліджень у світі і в Україні дозволяє говорити про гендерний підхід у соціальних науках, у тому числі і в історичній науці, який орієнтований на дослідження процесу формування і ствердження політики рівних, не залежних від статі можливостей самореалізації людини в різних сферах соціальної практики.

Гендерний підхід в науці – 1) принципово новий підхід, що означає зміну ціннісних орієнтацій людини та перегляд багатьох звичних уявлень про світ; 2) ґрунтується на ідеї про те, що важливим є не біологічні або фізичні відмінності між чоловіками та жінками, а те культурне й соціальне значення, яке суспільство надає цим відмінностям. Використання гендерного підходу, характерне для західного соціального та гуманістичного знання, подає широкі можливості для переосмислення культури, соціуму, місця у ньому людини. Права людини не знають відмінностей статі, раси, націй, релігій та переконань [5, с. 21].

Слід зазначити, що гендерний підхід виник на основі нових життєвих реалій участі жінок у сфері

виробництва, науки та культури, а також на базі наукових досліджень в сфері соціології, психології, культурології та етнографії. Гендерний підхід дає реальний шанс оцінити наслідки існуючої до останнього часу парадигми соціальної диференціації й нерівності за ознаками статі в процесі переходу до сталого розвитку. Мова йде про використання знань і талантів кожного громадянина і досягнення того, щоб жінки тією ж мірою, що і чоловіки, брали участь у будівництві або реконструкції українського суспільства, вирішенні існуючих проблем і підготовці майбутнього. Для того, щоб розвиватися, суспільству необхідно використовувати всі свої ресурси і всіх своїх членів. А це означає повну і всеосяжну участь у цих процесах жінок і чоловіків [9, с. 7].

На сьогодні гендерна політика демократичних держав світу характеризується активним провадженням гендерного підходу в усіх сферах суспільного життя, сприянням досягнення рівноправ'я статей шляхом інтегрування гендерних питань в державні програми та створенням відповідних механізмів для їхнього втілення через запровадження конкретних проєктів та напрямків. В силу цього останнім часом зростає роль гендерної методології, яка за своєю суттю є міждисциплінарною. Акумулюючи різні ідеї соціально-гуманітарних наук, вона трансформує їх у принципово новий підхід до аналізу культури і суспільства, саме тому гендерна методологія може використовуватися різними гуманітарними дисциплінами, зокрема й історичними.

Можна стверджувати, що гендерний підхід у науці – це принципово новий підхід, що означає зміну ціннісних орієнтацій людини і перегляд багатьох звичних уявлень про світ. Використання гендерного підходу, яке є характерним насамперед для західного соціального та гуманістичного знання, подає широкі можливості для переосмислення культури, соціуму, місця у ньому людини [2, с. 247]. Адже права людини не знають відмінностей статі, раси, націй, релігій та переконань. Без гендерного підходу, тобто без з'ясування ролі жінки й чоловіка в сучасному житті, тих специфічних внесків, які кожен із них робить у розвиток суспільства, неможливо сьогодні уявити будь-яке серйозне наукове дослідження у сфері соціальних наук – психології, політології, соціології, історії та ін.

Слід підкреслити, що на сьогодні гендерний підхід набуває все більшого поширення і в сучасній історичній науці, особливо у новому її напрямку – гендерній історії. При цьому, слід зазначити, що гендерний підхід знаходить своє застосування також в історії України.

Для того, щоб зрозуміти сутність цього підходу, слід спершу визначити концепцію гендера, тобто концепцію соціальних відносин або соціально організованих відносин між статями, яка включає такі характеристики як біологічна стать, статево-рольові відносини та визначені суспільством норми чоловічої та жіночої поведінки.

Концепція гендера з'явилася у другій половині ХХ ст., коли феміністські теорії висунули поняття „гендер” (англ. gender – рід, стать), як центральне для розуміння життя жінки, її дискримінаційного становища в суспільстві. Гендерна концепція допомагає визначити соціальні, класові, расово-етнічні аспекти становища жінки в суспільстві, зокрема і на правовому рівні. Із появою цієї концепції в науці у багатьох країнах з'явилася нова законодавча база, побудована відповідно до гендерного підходу. Сьогодні в усіх країнах із паритетною демократією розробляється нове гендерне законодавство, що сприяє реалізації прав жінок в ім'я підтримання балансу між двома половинами суспільства – чоловічою та жіночою.

Характерно, що на сучасному етапі розвитку гендерних досліджень поки що простежується деяка невизначеність та відсутність чітких орієнтирів при побудові гендерної теорії. На сьогодні в науковій літературі існує декілька концепцій гендера. Це обумовлено як відносною „молодістю” гендерного підходу, так і складністю самого феномена. Так, одні вчені розглядають „гендер” як сукупність біологічних та фізіологічних ознак статі; інші взагалі вважають такий термін неприйнятним, але визнають „жіночі дослідження” як самостійний напрям. Більшість дослідників вважає, що гендер, на відміну від поняття статі, стосується не суто біологічних чи анатомічних властивостей, за якими відрізняються чоловіки й жінки, а соціально сформованих рис „жіночості” та „мужності”, тобто поняття „гендер” означає психологічну, соціальну та культурну відмінність між чоловіками й жінками [8, с. 66].

В цілому ж, незважаючи на різноманіття гендерних наукових концепцій, для більшості з них базовим положенням є розрізнення понять „стать” і „гендер”. Перше означає суто анатомічні й фізіологічні особливості, відмінності побудови й функціонування жіночого й чоловічого тіла, організму. Друге – психологічну й соціальну відмінність між жінками й чоловіками як представниками певної культури [1, с. 174].

Інакше кажучи, термін „стать” відноситься до біологічних характеристик чоловічої та жіночої статі. Ці характеристики є природженими і їхні

відмінності обмежені фізіологічними репродуктивними функціями. По суті, стать – це характеристика, в основі якої лежать фізіологічні та біологічні відмінності. Цей термін означає ті анатомо-біологічні особливості людей (в основному – в репродуктивній системі), на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки. Його слід вживати тільки стосовно характеристики й поведінки, які впливають безпосередньо з біологічних відмінностей між чоловіками й жінками [9, с. 10].

Зміст поняття „гендер” є основою насамперед ідеї соціального моделювання або конструювання статі. Соціальна стать конструюється соціальною практикою. У суспільстві виникає система норм поведінки, що пропонує виконання визначених статевої ролі; відповідно виникає ціла низка уявлень про те, що є „чоловіче” і „жіноче” у даному суспільстві. Гендер – сукупність соціальних репрезентацій, а не природою закріплена даність [7, с. 39].

Вважається, що вперше термін „гендер” був запроваджений у науковому обігу американським психоаналітиком Робертом Столлером, коли у 1968 р. вийшла друком його праця „Стать та гендер: про розвиток мужності та жіночості”. На думку Р. Столлера, гендер – це поняття, що ґрунтується на психологічних та культурних поясненнях, досить незалежних від тих, що тлумачать (біологічну) стать [3, с. 567]. Відтоді поява поняття „гендер” спричинила народження не тільки нового лексико-семантичного пласта в мові, але насамперед нового світогляду, нового науково-практичного напрямку життєдіяльності суспільства, нової його культури, зокрема, в галузі комунікації, ідеології.

В історії України за допомогою гендерного підходу можна дослідити життєдіяльність жінок на різних історичних етапах розвитку українського суспільства, зокрема, за такими напрямками, як жінки і виробництво знань: освіта, наука; жінки в часи воєн і революцій: насильство, спротив, виживання; жіночі права: організований жіночий рух, феміністські практики; жінки у фахових середовищах: гендер і праця; жінки та релігії: образи, статуси, ролі, практики; жіночі образи минулого: культурні репрезентації жіночого досвіду (література, візуальне мистецтво, кіно, музей); жінки і влада: лідерство, політика, самоврядування тощо.

Застосування гендерного підходу в історії України дозволяє сформулювати положення про те, що протягом віків віра не тільки в біологічні, а й соціальні відмінності між чоловіками та жінками

виправдовувала з моральної, релігійної, політичної та інших точок зору розподіл обов'язків та функцій в українському суспільстві, за якого жінка залишалася вторинною, підкореною у порівнянні з чоловіком. Релігія, мова, освіта, культура націлювали на строго визначене місце жінок та чоловіків у суспільстві та посилювали їх. На жаль, аж до ХХ ст. у світі, зокрема, в Україні людство не поділяло ідеї рівності за ознакою статі. В основі його було покладено ідею домінування сили і влади чоловіків. Тому в суспільстві існував гендерно-незбалансований розподіл обов'язків та соціальної відповідальності.

Патріархальні традиції, що укорінилися в українському суспільстві протягом багатовікової історії, у більшості вплинули на те, що до ХХ ст. всі дослідження здійснювалися з позицій чоловічого домінування в суспільстві. Весь вітчизняний досвід вивчення соціальних проблем був сконцентрований на чоловікові як носієві прогресу, джерелі реформ, фундаменті українського суспільства. До сьогодні в українському суспільстві все ще панують старі патріархальні підходи, що витісняють жінок на другорядні ролі фактично в усіх сферах економічної та політичної діяльності, крім сім'ї, домашнього господарства. Та навіть у сімейній сфері нерідко простежується гендерна дискримінація, відводячи жінкам другорядні ролі у порівнянні з чоловіками. Все це дає підставу стверджувати,

що в Україні триває побудова такої моделі, в якій жінка розглядається лише через репродуктивну функцію та як робоча сила і пасивний об'єкт соціальної політики.

Таким чином, є природним, що останнім часом досить поширеною та популярною стає гендерна тематика. Проблема гендера, його наукового осмислення і ролі в житті суспільства усе більш привертає увагу учених, зокрема істориків. Вітчизняні науковці, зокрема історики, сьогодні дедалі активніше звертаються до гендерних досліджень з історії України. У зв'язку з цим зростає роль гендерного підходу, що дозволяє по-новому подивитися на проблеми прав людини і насамперед прав жінок. За допомогою цього підходу в історії України можна дослідити, зокрема, такі питання, як праця жінок, материнство, повсякденне життя, приватне життя, сімейні відносини, різні напрямки фемінізму протягом історичного розвитку українського суспільства. Цей підхід відіграє важливу роль в історії України, оскільки його застосування допомагає стимулювати зміну масової свідомості, сприяє трансформації моралі, традицій, інститутів у позитивному напрямку. Застосування гендерного підходу в історії України вносить вагомий вплив на еволюцію суспільних норм й уявлень щодо стосунків між статями на принципах гендерної рівності та призначення жінки як повноправного члена суспільства.

Список літератури:

1. Андрійв В. Жінки і ринок праці: деякі гендерні аспекти. Рівність жінок і чоловіків в Україні. Правові аспекти : матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 20–21 лист. 2000 р.) / Упр. гуманіт. розвитку Секретаріату Каб. Мін. України, проект ПРООН „Сприяння гендерній рівності”, Ініціативна гендерна група у Верховній Раді України, Всеукр. громадська організація „Ліга жінок – виборців України „50/50”. К. : Логос, 2001. С. 174–177.
2. Воронкова В. Г. Парадигма феміністської свідомості. Жінка в Україні : Міжвід. наук. зб. / за ред. А. І. Комарової та ін. К. Друкарський відділ Наук.-дослід. інституту „Проблеми людини”, 2001. Т. 23. С. 247–249.
3. Доній Н. Є. Образ жінки в контексті масової культури: стандарт чи індивідуальність. Жінка в Україні : Міжвід. наук. зб. / за ред. А. І. Комарової та ін. К. : Друкарський відділ Наук.-дослід. інституту «Проблеми людини», 2001. Т. 23. С. 567–572.
4. Заболотна Т. Міжнародний форум «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» URL: <https://ua.boell.org/uk/2013/11/27/mizhnarodniy-forum-zhinki-centralnoyi-ta-shidnoyi-ievropi-u-drugiy-svitoviy-viyini>
5. Лазар І. Г. Гендерна політика: поняття, визначення, управлінські підходи : Словник-довідник. Л. : Ліга-Преса, 2005. 142 с.
6. Міжнародна конференція «Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентації». URL: <https://www.genderculturecentre.org/mizhnarodna-konferenciya-zhinochi-vimi/>
7. Пехник А. В. Гендерний розвиток в Україні: напрямки та перспективи. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць. О. : Фенікс, 2005. Вип. 24. С. 39–41.
8. Попов М. П. Механізми державного управління в сфері гендерної політики: міжнародний досвід та перспективи України. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць. О. : Фенікс, 2005. Вип. 24. С. 65–77.
9. Програма і методичні рекомендації до курсу „Гендерні проблеми сталого розвитку України” / за ред. Л. С. Лобанової., Т. С. Ніколаєнко. К. ; Всеукр. жіночий центр інформації та соціально-економічної адаптації, 2000. 49 с.

Anischuk N.V. GENDER APPROACH IN THE HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to the study of the problem of applying the gender approach in the history of Ukraine. It is noted that recently, in the context of gender transformations in society, the gender approach, as a new methodological approach, has been introduced in various areas of humanities, in particular, in national history.

It is emphasized that without a gender approach, that is, without clarifying the role of women and men in modern life, the specific contributions that each of them makes to the development of society, it is impossible to imagine any serious scientific research in the field of social sciences – psychology today, political science, sociology, history. It is claimed that the gender approach is becoming more and more widespread in modern historical science, especially in its new direction – gender history. At the same time, it is noted that the gender approach is also used in the history of Ukraine.

It is noted that in the history of Ukraine, with the help of a gender approach, it is possible to study the life activities of women at various historical stages of the development of Ukrainian society, in particular, in such areas as women and the production of knowledge: education, science; women in times of wars and revolutions: violence, resistance, survival; women's rights: organized women's movement, feminist practices; women in professional environments: gender and work; women and religions: images, statuses, roles, practices; female images of the past: cultural representations of female experience (literature, visual arts, cinema, museum); women and power: leadership, politics.

It is concluded that the application of the gender approach in the history of Ukraine has a significant impact on the evolution of social norms and ideas about relations between the sexes based on the principles of gender equality and the designation of women as full members of society.

Key words: *gender, gender approach, gender equality, women, history, Ukraine.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Адігозалов К.М.** – викладач відділу історії Азербайджану Губінської філії Азербайджанського державного педагогічного університету (Азербайджан)
- Алієв М.Дж.** – викладач відділу історії Азербайджану Губінської філії Азербайджанського державного педагогічного університету (Азербайджан)
- Аніщук Н.В.** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»
- Бакуменко О.О.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Української інженерно-педагогічної академії
- Біліченко Л.С.** – магістр історії, випускник Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Бондарчук М.О.** – аспірант 3-го року навчання історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Бузань В.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Войтенко Ю.М.** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі
- Гаврилишин П.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, докторант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Гаджиєва Х.З.** – доктор філософії з історії, доцент, викладач відділу історії Азербайджану Азербайджанського університету мов (Азербайджан)
- Гордієнко В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Гордієнко Г.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Григорук Н.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Діденко К.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Дмитренко А.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Заліщук В.І.** – аспірант 4-го року навчання кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук Київського університету імені Бориса Грінченка
- Зубко О.Є.** – кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Каковкіна О.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
- Карабін Б.В.** – аспірантка кафедри історії, правознавства і методики викладання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
- Конюхов С.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Костюк Л.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Кравчук Б.В.** – магістр історії, головний спеціаліст відділу культури Новокаховської міської ради
- Лаврут О.О.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Левенець О.М.** – доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
- Мудрієвська І.І.** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
- Олійник М.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної, архівної справи та іноземних мов Української академії друкарства
- Орлова Т.В.** – доктор історичних наук, професор, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

- Подобєд О.А.** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
- Приходько М.М.** – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
- Савчук Т.Г.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету
- Стародубець Г.М.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Фролова В.С.** – аспірантка кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
- Ханалієв Дж.В.** – Бакинський державний університет (Азербайджан)
- Чирко Б.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Чучалін О.П.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Ямпольська Л.М.** – кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
- Яремчук В.Д.** – доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 3 2023

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *А. Марєєва*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 30,45. Ум. друк. арк. 30,46. Зам. № 0823/513

Підписано до друку 30.08.2023. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.